

OM MIN PENNA ÄGDE KRAFTEN ...

En blick tillbaka på turkisk litteratur och kultur

LARS JOHANSON

Om min penna ägde kraften ...
En blick tillbaka på turkisk litteratur och kultur

Om min penna ägde kraften ...
En blick tillbaka på turkisk litteratur och kultur

Lars Johanson

2024

SVENSKA FORSKNING SINSTITUTET I ISTANBUL

© 2024 Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul och författaren

ISBN: 978-91-8984020-1

Logotyp: Bo Berndal

Omslagsillustration: "Pêche dans la Bosphore" av Carl Gustaf Löwenhielm (Skissbok 2:26, Carolina) som illustrerar en observatör i väntan på fång. Kan laddas ner från <https://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=AT-TACHMENT-0001&pid=alvin-record%3A87102&dswid=7342>

Tryck: ADverts (Lettland) 2024, i samarbete med Printpool

Distribution: eddy.se ab

Innehåll

Några inledande ord.....	9
--------------------------	---

DEL I

Den turkisktalande världen

Turcias gränser. Det förbindande och särskiljande i turkfolkens utveckling	13
Arv och identitet i den turkiska världen	27
Fornujguriska, östturkiska, modern ujuguriska.....	49
Turkar och turkspråk	65

DEL 2

Turkietturkisk litteratur och film

Turkietturkisk litteratur i ett nötskal	91
Hundra år av turkisk modernism och den äldre orientalistiska litteraturkritiken.....	99
Rümî och den turkiska poesins födelse.....	123
Formella aspekter av <i>‘arûd</i> -versifiering.....	139
Vandrande epos.....	155
Turkiet 1919. Sommarkort om 1919.....	163
”Dikter konstlösa som kryddhandlarnotor”	167
”Om min penna ägde kraften ...” Aspekter på den turkiska samtidslitteraturen	171
Fem turkiska poeter.....	189
Melih Cevdet Anday och hans diktning	197
Aziz Nesin, Turkiets populäraste författare – en mildögd satiriker.....	203
Nâzım Hikmet i Turkiet	213
Socialister, skurkar och – åsnor.....	215
Yaşar Kemal: Lyriker och socialrealist.....	219

Innehåll

Ett turkiskt ymnighetshorn	223
Röster kring Nâzım Hikmet.....	225
Klassisk turk.....	229
Turkisk litteratur i översättning	231
Turkiska författare i fängelse	233
Svensk lyrik på turkiska	235
”Orientalisten” som ”turkolog”	237
Ett nytt filmland: Turkiet.....	247
Integritetens ö. Burgaz och den turkiske filmregissören Halit Refiğ (1934–2009)	251

DEL 3

Sverige och den turkiska världen

Turkiska studier i stormaktstidens Sverige	259
Isfahan – Moskva – Uppsala. Kring några medel- azerbajdzjanska handskrifter och stationerna på deras väg.....	277
Sparwenfelds dagbok.....	295
Gissningar om svenska och turkiska runor	303
Apokryfisk kunskap om svenska och turkiska	317
Två karaimer i Uppsala.....	323

DEL 4

Turkologisk forskning i Sverige

Turkiska språk.....	345
Språkvetenskaplig Centralasienforskning	353
Avsked från Gunnar Jarring	361
Till minnet av Walther Björkman (1896–1996)	369
Ett effektivt resestipendium.....	373

DEL 5

Varierade inlägg i dagstidningar under 60- och 70-talet

Artur Lundkvist vill inte vara bara svensk.....	381
Själlös Sverigeupplysning.....	387
Menderes' <i>järnhäst</i> restaureras. Födelsekontroll i valkampanjen	389
Angliserad Orient.....	393
Nypersisk roman	395
Turkiska tidsbilder	397
Diplomatiskt om Orienten	399
Pedagogiskt pilgrimsreportage.....	401
Lots i Istanbul	403
En beduindikt	405
Turkisk tribunal	407
Damaskus genom tiderna.....	409
Berättelser från Armenien.....	411
Pionjärverk om Asien.....	413
Befängd reseskildring	417
Varudeklarera böckerna!.....	419
Ingen har råd med de nya husen i Gediz	421

Några inledande ord

Detta är en samlingsvolym som innehåller ett antal av mina artiklar. Somliga av dem handlar om turkisk litteratur, film och kultur. Andra gäller turkiskans roll i svensk forskningsmiljö i historiskt perspektiv. En del har tidigare publicerats på svenska, men många föreligger här för första gången i min svenska översättning.

Boken är tänkt att vittna om att jag förutom mina språkvetenskapliga verk också med stort engagemang har studerat andra aspekter av turkologin. En lång rad av artiklar avser turkietturkiska författares verk och deras ofta återkommande problem med den rådande politiken. Åtskilliga artiklar i *Dagens Nyheter* behandlar detta.

Titeln på denna bok är tagen från Mahmut Makals (1930–2018) epokgörande dokumentärroman *Bizim köy* 'Vår by', som han skrev 1950, bara 19 år gammal. Den fullständiga meningen lyder på turkiska så här: "Ah, bu durumu anlatacak güç olsa kalemime!" 'Å, om bara min penna hade styrkan att beskriva detta tillstånd'.

Personligen lärde jag känna de turkiska författarna Kemal Tahir, Aziz Nesin, Yaşar Kemal, Fazıl Hüsni Dağlarca, Çetin Altan, Memet Fuat, Halit Refiğ, Edip Cansever och Nevzat Üstün. Den sistnämnde bodde under en längre tid i Stockholm och skrev då en dikt till min dotter Karin. Andra här behandlade författare är, t.ex. Nâzım Hikmet, Orhan Kemal, Orhan Veli Kanık, Oktay Rifat och Melih Cevdet Anday.

Min egen historia bakom volymen börjar med att jag redan under min tid som turkolog i Sverige hade intensiv kontakt med Turkiet och turkiska förhållanden. Jag fortsatte verksamheten som professor i turkologi i Mainz men har sedan alltid bibehållit mina nära kontakter med kollegorna i Sverige och särskilt i Uppsala.

I Istanbul lärde jag tidigt känna den svenske författaren Artur Lundkvist och hans maka Maria Wine, som just då befann sig på en av sina så typiska utlandsresor. Boken innehåller en artikel som jag skrev efter ett besök hos dem i Stockholm och som uttrycker Artur Lundkvists önskan att inte bara bli betraktad som svensk.

Vi träffades också hemma hos poeten Lütfi Özkök och hans hustru Anne-Marie Özkök. Lütfi spelade en viktig roll för att introducera mig i Istanbul.

Att jag var svensk innebar att jag lätt kunde få lära känna turkiska författare. Mitt hemland var ju Sverige – och alla författare var ivrigt intresserade av Svenska Akademiens Nobelkommitté och dess åsikter om litteratur.

Vår gode vän Ergun Çağatay har tagit flera av de bilder som trycks i denna volym. Det sker med klart tillstånd från hans änka Kari Çağatay, som föddes i Norge och lever i Istanbul. Jag fick mycket tidigt lära känna Ergun. Fastän vi hade yrken av mycket olika karaktär, hade vi båda ett starkt intresse för den stora turkiska världen. Medan min egen plats alltid var skrivbordet, reste Ergun runt i de turkisktalande områdena. Med sina storartade fotografier bidrog han till att sprida viktiga och roande kunskaper om dem. Både Kari och Ergun hade för övrigt mycket nära kontakter till Norge och Sverige, särskilt till Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul. Ergun inbjöds två gånger till Uppsala universitet för att utställa sina bilder i museet Gustavianum.

För all vänlig medverkan till utgivningen av denna volym tackar jag hjärtligast min fru Éva Á. Csató och mina kära vänner Stig Eliasson, Gunilla Gren-Eklund, Hans och Ingrid Helander, Birsal Karakoç och Bo Utas. Jag tackar också Svenska Forskningsinsitutet i Istanbul för publikationen.

Lars Johanson

DEL I

Den turkisktalande världen

Kartan visar den turkiska språkfamiljen som kan uppdelas i sex grenar: 1 oguziska språk (turkietturkiska, azerbajdjanska, turkmeniska, gagauziska, Balkan-turkiska, Irak-turkiska, Khorasan-turkiska, kashgaiska, salariska i Kina), 2 kiptjakiska språk (kazakiska, kirgiziska, karakalpakiska, tatariska, basjkiriska, nogajiska, karatjaj-balkariska, kumykiska), 3 karlukiska språk (uzbekiska, ujuguriska med det hemliga språket Eynu), 4 sibiriska språk (jakutiska, dolganiska, sibirisk tatariska, chakasiska, sjoriska, altajiska, tuviniska, ducha, djungar-tuviniska, gulujguriska, Fujü med flera), 5 tjuvasjiska, 6 khaladjiska.

Karta: Enver Karakoç

Turcias gränser. Det förbindande och särskiljande i turkfolkens utveckling

Översättning av Grenzen der Turcia. Verbindendes und Trennendes in der Entwicklung der Türkvölker. I: Ehrensvärd, Ulla (utg.) 1988. *Turcica et Orientalia. Studies in honour of Gunnar Jarring on his eightieth birthday 12th October 1987*. Stockholm: Swedish Research Institute in Istanbul. 51–61.

Turcia

Turcia är ingen stat, inget land, inget sammanhängande territorium. Men området för de turkisktalande i denna värld har den självklart också gränser på kartan: förbindande konturer, förvånansvärt utdragna, ofta lynnigt löpande men i varje fall ganska precis fastställbara.

Från Bosnien till Kinesiska havet, från Centralpersien till Norra ishavsområdet sträcker sig detta språkområde. Kärnan bildas av en lång central del som förlöper i tre huvuddelar: en smal, omfattande Centralasien, Nordpersien och Transkaukasien, den breda men sparsamt befolkade Västturkestan och slutligen, bortom Himmelsberget (T'ien-shan), Östturkestan.

Turkspråken

Av språk finns bl.a. turkietturkiska och azerbajdzjanska i den västra huvuddelen. I Västturkestan finner vi turkmeniska (i sydväst), uzbekiska (i kärnområdet), kirgiziska (vid östgränsen), kazakiska-karakalpakiska (i den nordliga stäppzonen) – och slutligen, i Östturkestan, nyujguriska. Detta är de åtta stora turkspråken i det geografiska medelområdet.

De turkestanska stäpperna övergår gradvis i det sibiriska låglandet. Här finner vi, parallellt till det centrala området, en krans av dialekter

av tatariska och basjkiriska, öster därom i tur och ordning, norr om Altai, de sydsibiriska turkspråken, och slutligen, i Nordsibirien, i den nordsöstra periferin av Turcia, jakutiska och dolganska.

Men även med detta dussin av språk är Turcia långtifrån skisserad. Bara på sovjetiskt område talas och skrivs ytterligare ett halvduussin språk som t.ex. tatariska, nogajiska och kumykiska i den västra delen. Till detta kommer större och mindre områden eller språköar, framför allt i Kina, Afghanistan, Iran, Irak, Bulgarien, Jugoslavien och Rumänien. Om Turcias språkgeografiska gränser finns knappast några tvivel mer, särskilt sedan under de senaste årtiondena några av olika orsaker problematiska turkiska idiom har upptäckts, återupptäckts, närmare identifierats, officiellt erkänts eller åter erkänts. Öppen förblir tills vidare, efter den turkiska massinvandringen under de båda senaste årtiondena, på sin höjd gränsen i Västeuropa.

Förändringar

Genom turkfolkens enastående mobilitet har Turcias gränser i historisk tid undergått ständiga förändringar. Centrum förblev länge den eurasiska stäppgördeln: härifrån trängde man in i de nordliga skogsregionerna och den sydliga ökenliknande zonen. Rörelserna är ofta inte klart överskådliga, då just stäppregionerna i hög grad förblev slutna för den dåtida historieskrivningen. Hos nomader är gränserna dessutom ännu svårare att fixera, då också växlingen mellan sommar- och vintervistelser för det mesta har varit strängt reglerad.

Drivkrafterna för den förvånande mobiliteten skall här inte diskuteras: de ekonomiska och ekologiska villkoren, det komplexa spelet mellan stillasittande och nomadiska kulturer, kampen om handelsvägarna etc. De vidsträckta turkiska vandringarna är inga naturkatastrofliknande händelser, som man i Europa ofta hade föreställt sig. Det är också helt nödvändigt att framhålla att långt ifrån alla vandringar var erövringståg. Som nomader levde visserligen många turkar i historien, till exempel fornturkar, khazarer, seldjuker, men detta är inget förbindande kriterium. Också de många förvånansvärt vida och snabba utbredningarna av turkiska herravälden har varit av högst olika art. Jag vill kort erinra om några av dem.

De turkiska rikena

Turkiskspråkiga gruppers roll under hunnerna är fortfarande okänd. Låt oss emellertid tänka på det fornturkiska riket som utgick från dagens Mongoliets område och som på 500-talet sträckte sig nästan till Europa och, om än tidvis delat och försvagat, bestod ända till de likaså turkiska ujugurens maktövertagande i mitten av 700-talet. Efter att de ett århundrade senare hade förträngts av de likaså turkiskspråkiga kirgizerna, grundade dessa ujugurer i söder två stater, av vilka en, i Xinjiang, kinesernas s.k. ”nya gränsland”, existerade ända till mongoltiden.

Eller också tänker vi på grupperna i nordväst: på de tidiga oguz-turkarnas grupper; på khazarerna, som i slutet av 600-talet organiserade ett enormt rike och under 300 år behärskade det pontokaspiska genomgångsområdet; på bulgarerna, som tidigt gick över Donau och vilkas senare rike bestod vid Volga från 800- till 1200-talet; på petjenegererna, vilkas rike sträckte sig från Sydryssland till Östkarpaterna innan de vid slutet av 1000-talet trängdes tillbaka och förintades; slutligen på komanerna, som från denna tid och ända till mongolstormen behärskade de pontiska stäpperna.

Lika välkända är de turkiska härskardynastierna i den islamiska södern: karakhaniderna, som vid millennieskiftet erövrade Transoxanien; ghaznaviderna, som utvidgade sin stat ända till Iran och till Indien; seldjukerna, som också bemäktigade sig Iran, Irak och islams västliga kärnområden inklusive kalifatet och i viss mån lade grunden till det senare makalösa osmanska styret.

Låt oss emellertid också tänka på det mongoliska jätteriket, som skapades av mongoler och turkar gemensamt och på de av turkiska furstar behärskade västliga delrikerna: i sydväst det av *ilkhanerna*, i väst Gyllene Horden och i Mittenriket Chaghatay, från vilket Timur Lenk sedan, omkring år 1400, erövrade *ilkhanernas* hela område och Nordvästindien.

Språkrummet

Herravälde är emellertid inte identiskt med språkrum. Alla dessa kända och oerhörda utvidgningar av turkiskt herravälde har följaktligen inte utbredd Turcias gränser.

De tidiga turkiska nomaderna upptog tribut men lämnade för det mesta förhållandena i de erövrade områdena oförändrade. Ibland utgjorde turkarna bara en del av större stamförbund. Varken stambeckningar eller titlar, som mycket ofta övertogs från tidigare herreväldena, tillåter språklig identifiering av element i sådana förbund.

När det gäller de islamiska turkarna handlar vi snarast med dynastier, ofta ett tunt härskarskikt, som knappast uppvisar nationalmedvetande, som använder sig av persiska och vilkas makt utövas av en persisk byråkrati. Stundom är turkiskan bara språket vid hovet och militären, som kiptjakiskan hos mamlukerna eller azeri hos safaviderna. Trots det osmanska rikets enorma omfattning slog dess språk i praktiken bara igenom i de tidigast besatta områdena.

Ändå har turkiskan, som vi sett, erövrat ett jättelikt territorium. Genombrottet upplevde den, när genom den turkiskspråkiga huvudmassan av den mongoliska hären Turkestan och Tatarien turkiserades. Av de iranska språken i området har praktiskt taget bara tadjikiskan överlevd. Detta språk är emellertid så starkt turkiskt influerat att det har karaktäriserats som ett ”turkspråk i vardande”.

Defensiva gränsförskjutningar

Som nämnts, är inte alla förskjutningar av Turcias gränser på långt när aggressiva eller ens bara offensiva. I samband med den uiguriska utvandringen till det kinesiska gränsområdet, där på den tiden mestadels iranskspråkiga grupper levde, nämns över huvud taget inga strider. Inte ens det turkiska inträngandet i Sibirien var präglat av militär erövring. Här kunde de, fram till den ryska erövringen, leva nästan oberört av det politiska skeendet. Jakuterna satt ännu på 1600-talet söder om sitt nuvarande bosättningsområde och vandrade först därefter under rysk påtryckning ännu längre norrut. Försöken att våldsamt russifiera kazanturkarna på 1500-talet utlöste utvandringar till Västsibirien. Bergen i södra Västturkestan erbjöd i tider med förföljelse av kirgizerna tillflykt på motsvarande sätt.

Den senaste historien är rik på defensiva gränsförskjutningar av detta slag genom bortträngande, flykt, deportation etc. Den ryska expansionen drev turkiska nomader allt djupare in i hungerstappens ödemarker. Revolutionerna i Ryssland, Kina och på senare tid Afghanistan har särskilt föranlett uzbek, kazaker, turkmener och kirgizer till uppbrott. Inom ramen för det turkisk-grekiska befolkningsutbytet

kom muslimska turkar från Grekland till Turkiet och, tillsammans med grekerna, turkiskspråkiga kristna från Anatolien till Grekland. Under andra världskriget följde den sovjetiska tvångsflyttningen av karatjajer, balkarer och krimtatarer; de båda förstnämnda folken återvände senare till sin kaukasiska hemort. I dag äger en gränsförskjutning av hittills okänt slag rum inför våra ögon: ekonomiska orsaker ger den enda turkiska stat som har förblivit självständig anledning till arbetskraftexport till det högindustrialiserade Västeuropa.

En ”turkisk typ”

Vad förbinder Turcia för övrigt – utom dess språkliga yttre gräns? Existerar ett ”turkiskt folk” i etniskt eller kulturellt avseende?

Genom gemensamma antropologiska kriterier kan Turcia inte avgränsas, även om dess kärna torde representera den högasiatiska typen. Redan det första historiskt nämnda turkiska folket skildras av kineserna som blåögda och rödhåriga, dvs. blonda, nämligen kirgizerna, vilkas inskrifter från 800-talet eller tidigare uppvisar dem som i varje fall perfekt turkofona. I Väst- och Östturkestan har turkar tidigt blandat sig med autoktona invånare. Dock överväger öster om Oxus (Amudarja) även i dag ännu det högasiatiska elementet. Detta är också i det slaviserade Bulgarien tydligare än i det turkiserade Mindre Asien. Medan t.ex. kazakerna gör ett enhetligt intryck, är många andra grupper som uzbeker och ujugurer utpräglade blandfolk. Antropologiska undersökningar hos basjkirerna uppvisar rentav även fyra tydligt distinkta huvudtyper. Ingenstans existerar helt enkelt en turkisk typ.

Religioner

Kulturmönstren är i stora drag religiöst bestämda. Vad är här förbindande eller särskiljande?

Hos fornturkarna möter vi ett slags trepotenslära, som förmodligen är kinesiskt inspirerad. Ujugurerna gjorde den i väst förföljda manikeismen till statsreligion och lärde dessutom känna buddhismen och den nestorianska kristendomen. Dagens s.k. gula ujugurer i den yttersta sydöstra delen av Turcia har som de enda bevarat buddhismen. Khazarerna antog på 700-talet den mosaiska tron som statsreligion, väl

för att framhäva sin självständighet gentemot de båda stormakterna, den kristet-bysantinska och den muslimskt-arabiska och fungerade sålunda i 300 år som barriär mot den arabiska expansionen norrut. Med dem har man velat förbinda de turkiskspråkiga karaimerna, som tillhör den karaimiska riktningen av samma religion.

Bolgarerna antog officiellt islam i början av 900-talet. Däremot var komanerna övervägande hedningar: en rest av dem, som överlevde mongolstormen, nämns på 1300-talet som kristen. Hos åtskilliga turkfolk finner vi schamanistiska trosföreställningar, i Sydsibirien ända fram till vårt århundrade. Tuvinerna är lamaister, och de övriga folken i Sydsibirien, hörde, så när som på tatariska grupper, liksom jakuterna i Norden, officiellt till den ryska kyrkan. Även tjuvasjerna vid Volga och gagauzerna väst om Svarta havet är ortodoxa kristna. Bilden är alltså tämligen brokig.

I islams värld

Alltsedan mongoltiden förbinds resten av Turcia i hela mellanområdet och i Tatarien av islam. Turkarnas uppgång i hela området är nära förbunden med denna religion. Två grupper inledde här på det sena 900-talet: karakhaniderna och senare seldjukerna, som trängde mot väst för att göra karriär i den etablerade världen. Turkarna dominerade emellertid snart inte bara de reguljära härarna utan också den folkliga rörelsen av troskämpar, heterogena grupperingar, som i det heliga kriget mot otrogna och kättare flyttade fram islams gränser.

Seldjukernas erövring av mindre Asien efter slaget vid Manzikert år 1071 och utvidgningen av den unga osmanska staten är ett verk av sådana grupper som vid det gradvisa avancemanget levde i ständigt nya gränsområden och därvid i stora drag absorberade de inhemska elementen, vilket samtidigt betydde framflyttning av Turcias gränser. Den så uppkomna osmanska staten skiljer sig väsentligen från de relativt efemära nomadrikena och även tidigare statsbildningar av turkiska dynastier inom islams gamla värld. Dess kärnområde var islamiserat och turkiserat.

På denna bas etablerades sedan, dock utan motsvarande expansion av det språkliga Turcia, den dominerande muslimska makten i den moderna tiden: ett jätterike som förband tre kontinenter och bestod fram till första världskriget.

Också i den islamiska delen av Turcia gäller religionens förbindande funktion bara med viktiga förbehåll. För det första: Klyftan mellan sunniter och shi'iter utgör en gräns, som kulturellt skiljer t.ex. de nära besläktade turkietturkarna och azerbajdzjanerna. För det andra: Hos nomaderna har islam aldrig fått fäste och framstår ofta som en ganska fritt genomskinlig fernissa över schamanismen. Den folkliga islam bär i hela området tydligt schamanistiska drag. Så ytligt som hos kazakerna lär islam ingenstans anträffas, ansåg turk-kännaren Hermann Vámbéry för ett århundrade sedan: en kazak lär överallt ha blivit en god muslim först sedan han upphört att vara en "äkta" kazak. För det tredje: Nästan alla turkar lever i dag officiellt i antingen ateistiska eller laicistiska stater, där religionens inflytande är inskränkt. För det fjärde: Bekännelsen till islam symboliserar ofta gemenskaper av icke-religiöst slag.

Islams symbolfunktioner

Det sistnämnda gäller t.ex. för Rysslands- och sovjetturkarnas självförtroende. Det ryskt förmedlade europeiska inflytandet uppfattades ofta som främmande kulturchauvinism och stötte på motstånd. I Turkestan har det tidigt koloniserade Kazakstan upplevt den starkaste tillvandringen av européer, Turkmenistan däremot, det senast införlivade området, en relativt svag. Överallt är motståndet mot en assimilation starkt. Ännu i dag gifter sig t.ex. turkestaniska män endast sällan med kvinnor från Europa, turkestaniska kvinnor så gott som aldrig med europeiska män. Utan hänsyn till turkisk eller iransk härkomst och språk betraktar man sig här sedan århundraden som en från européerna avgränsad kulturell gemenskap.

Användningen av islam som symbol inte bara för denna egenart, utan också separatism och panturkism, förde på Stalintiden till skoningslöst bekämpande av denna religion, trots att man 1917 hade försäkrat, som det hette, "Rysslands muslimer, tatarerna vid Volga och Krim, kirgizer och sarter i Sibirien och Turkestan, turkar och tatarer av Transkaukasien" oantastbarheten av deras tro.

Först efter motståndsrirelserna i islams namn, i början anförda av Enver pasha, den osmanska kalifens svärson, "Guds skugga på jorden", började den obönhörliga sovjetiska kampen mot islam. I början av 1940-talet mildrades den återigen.

I dag är det sovjetiska Turkestan, som ekonomiskt utvecklas väl, ingen separatistisk orohärd mer. Religionens kulturella symbolfunktion består emellertid fortfarande: trots sekulariseringen har de islamiska bruken i stora drag hävdad sig.

Om den s.k. islamiska renässansen längs sydgränsen kunde betyda en ”risk för infektion” för de nästan 50 miljonerna övervägande turkspråkiga muslimer på den sovjetiska sidan hör till de i dag aktuella frågorna. Folkrepubliken Kina står för analoga men på grund av förhållandena långt mindre brisanta problem.

Kulturförmedlare

Inför Turcias rika mångfald och komplexitet måste alltså ett populär-nordvästeuropeiskt folkkoncept, som söker förena etnisk, språklig och kulturell identitet, helt enkelt misslyckas. I denna mening existerar inget s.k. ”turkfolk”. Uppenbarligen förbinder inget gemensamt kulturmönster hela Turcia. Den materiella liksom den andliga kulturen har influerats från flera sidor, från kineserna, de förislamiska och islamiska iranierna, mongolerna, ryssarna och västeuropéerna. Redan Orkhon-inskrifterna, turkarnas första historiska självvittnesmål, betonar den kinesiska kulturens attraktionskraft på den icke nationellt tänkande turkiska adeln. Många turkiska erövrare i historien lät sig själva erövrats av de erövrades kultur. Turkfolk i randzonerna underkastades särskilt starka främmande inflytanden.

Detta konstaterande får inte förleda till underskattning av turkiskhetens kreativa roll. Dess stater var ofta präglade av fruktbar, aktiv kultursymbios. Därför att turkarna i historien så ofta befann sig vid gränser, att de behärskade trafiklederna och genomgångsområdena, att deras riken själva utgjorde gränzoner mellan olika kulturer, kunde de redan tidigt vara verksamma som förmedlare, t.ex. mellan den östasiatiska och den västliga, dvs. den iranska och slaviska, världen. Tidigt var turkarna förbundna genom handel med Kina, Persien, Indien och Bysans. De turkiska ujugurerna var också delaktiga som överförande element i Centralasien vid den buddhistiska expansionen till Kina. Troskämparna i gränslandet mellan islam och Bysans bidrog till skapandet av en blandkultur genom vilken en radikal brytning inom de anatoliska kulturtraditionerna förhindrades. Historien levererar många exempel på liknande medlarroller av turkiska grupper.

Nomadernas och de bofastas kultur

Den viktigaste kulturgränsen går emellertid rakt genom Turcia: den gamla grundläggande sociologiska skiljelinjen mellan bofasta och boskapsnomader. Uzbeker, ujugurer, folken i nordväst och sydväst är sedan många sekler bofasta. Jakuter, kazaker och sydsibiriska turkar har bäst bevarat de stäppnomadiska karakteristika.

Vi har redan flera gånger, i samband med de antropologiska och religiösa dragen, stött på denna skiljelinje. I litteraturen är den särskilt klart igenkännlig.

Bekanta är resultaten av hur de bofastas höglitteraturer, de osmanska och de turkestaniska, som alltifrån 1000-talet har utvecklat sig i tre faser: den karakhandiska, den khorezmturkiska och den tjugatajiska.

En kulturgemenskap på grund av denna islamiska litteratur förbinder vida delar av Turcia, inte minst genom förmedlande verkan av gamla kulturcentra som Samarkand och Bukhara, i vilka ända fram till vårt århundrade turkar av alla muslimska stammar utbildades.

Men denna litterära kultur inskränkte sig också hos de vederbörande folken till ett visst skikt och berörde inte andra delar av Turcia. Helt annorlunda är det med folklitteraturen, i vilken turkfolken trots all heterogenitet kommer varandra rätt nära och uppvisar en påtaglig egenart, exempelvis i de muntligt traderade hjälteposen, som, med recentare tillägg, ofta handlar om turkarnas tidiga period. Dock går även här en särskild gräns tvärs igenom Turcia. Hos de sedan länge bofasta folken är det islamiska kulturgodset tydligt i språk, stil och innehåll, hos de andra endast svagt eller över huvud taget inte spårbart. Den av islam opåverkade sydsibiriska litteraturen har t.ex. bevarat mycket ålderdomligt som har försvunnit hos stammarna i väst och söder. Ofta är emellertid verk av den först nämnda gruppen, som det bekanta oguzturkiska eposet om *Dede Korkut*, endast lätt islamiskt färgade, nästan opåverkade av islamisk högkultur. I detta skikt står turkfolken varandra närmast.

Nomadismen försvinner raskt, men rester av spänningarna mellan stamkultur- och oaskulturmänniskor finns kvar. Svärordet *sart* för bofasta, först 'karavanledare', sedan pejorativt 'krämare', används fortfarande, och *kazak* har följaktligen ofta konnotationen 'vagabond' etc. Som undersökningar bland afghanska turkstammar visar, finns fortfarande många fördomar: uzbeker bedömer t.ex. de andra stammarna ganska negativt, till exempel kazakerna, i estetiskt avseende, eller turkmenerna, övervägande karaktärsmissigt. Blandade äkten-

skap förekommer knappast mellan dessa grupper. En liknande distans består mellan Kinas ujugurer och kazaker. Fastän det ingenstans är fråga om motsatsen som fredliga jordbrukare och rövande nomader, finns det dock fortfarande en psykologisk barriär. Symptomatisk är för övrigt också en viss tendens bland både sovjet- och turkietturkiska historiker att framhäva sedentära element i det förflutna på bekostnad av de nomadiska.

De stora barriärerna

De stora barriärerna inom Turcia uppkom relativt sent. Efter den glansfulla timuridtiden föll Turkestan sönder i småstater som ständigt var i fejd med varandra, embryon till centralasiatiska nationalstater. Den ryska expansionen konserverade sedan en sådan klyvning. Genom den följande administrativa uppdelningen av den turkiska världen på flera stater och i den sovjetiska tiden indelningen i nationella områden försvårade den innerturkiska kontakten. Vi känner till resultatet: på grund av den politiska och ideologiska uppdelningen kunde turkarna i vårt århundrade inte tillsammans vidareutveckla det kulturarv som var gemensamt för dem.

I början av seklet hade osmanskan och tre i dag på nationella områden inskränkta språk, uzbekiska, tatariska och azerbajdzjanska, en avsevärd överregional giltighet, särskilt som de skrevs med den arabiska skriften som dolde många skillnader dem emellan. De östliga litteraturerna hade undergått en modernisering under inflytande av de osmanska reformrörelserna och den ryska litteraturen. På de nya områdena av romanen, novellen etc. uppnåddes betydande framsteg. Samtidigt vårdades de konstnärliga traditionerna av den islamiska kulturen. Också den första tiden av sovjetmakten var litterärt ganska fruktbar. Det ryska inflytandet blev starkare, vilket inte var ogynnsamt med tanke på den dåvarande vitaliseringen av den ryska litteraturen. En rad nya skriftspråk ersatte de överregionala, varmed nya gränser uppstod i Turcia och ryskans ställning förstärktes. Nya så kallade nationella turkiska litteraturer uppstod. Kontakten med litteraturen i det nya Turkiet, som vid denna tid frossade i patriotiska ämnen, blev å andra sidan allt svagare och upphörde sedan helt.

Nu kom den stora divergensens tid. Avgörande var rädslan för en övergripande turkisk nationalism. Allt fastare gränser drogs för utveckling av nationell egenart. De gamla formerna för orientalisk

diktning gällde som reaktionära, ja, inte ens folklitteraturen tolererades, om ingen syntes med den ryska anden kunde påvisas i den. Detta bevis var lättare för den unga litteraturen än för den äldre, högkulturellt belastade. Antydningen av ett gemensamt ursprung för eposen, jämförande litteraturstudier, sammanhängande framställningar av historien, allt detta stämplades som idealisering av det förflutna och som panturkism. De turkisk-turkiska kulturkontakterna nådde nu ett bottendjup. I Persien var azeridiktningen med förbudet av turkiska i det offentliga livet nästan utsläckt. Turkiets moderna litteratur utvecklades dock beaktansvärt, men också här hindrades framsteget av politiken: ledande författare tillbragte långa år i fängelset av ideologiska anledningar.

Liberalisering

Först i slutet av 1950-talet förändrades bilden. I Sovjetunionen inträdde efter den 20:e partikongressen en verklig förbättring, inte minst genom den s.k. rehabiliteringen av en rad turkiskspråkiga författare. Snart hade förändringen fortskridit så långt att kulturarvet och den nationella egenarten kunde vårdas inom bestämda gränser. Redan under de första åren av liberalisering utkom åter talrika arbeten om nationell litteratur, folklore, historia och språk. De unga litteraturerna utvecklades förvånansvärt snabbt. Också i Turkiet följde en tid av liberalare kulturpolitik.

Sedan dess bemödar man sig åter, trots avsevärda restriktioner, överallt mer eller mindre tydligt om det förbindande i Turcia. På den internationella turkologins nivå är barriärerna redan i stora drag övervunna. Politiska barriärer hämmar emellertid dock den normala kulturkontakten. Och om litteraturkontakterna också mellan sovjet-turkar i dag nästan bara äger rum genom översättningar, så har detta bestämda språkpolitiska orsaker.

Interna språkgränser

Också språket, Turcias definitionsmässigt förbindande element, uppvisar naturligtvis interna gränser, t.ex. genealogisk klassifikation, delvis markerade med etnolingvistiska gränsskyltar som oguziska, kipt-jakiska turkspråk etc. Genom språkhistorisk divergens, bl.a. genom

iranska, slaviska, uraliska sub- och adstrata, är Turcia redan sedan länge ingen på gemensam förståelighet baserad språkgemenskap mer. Lånord har alla turkspråk upptagit tolerant: de av de bofasta särskilt arabisk-persiska, de av nomaderna särskilt mongoliska. I några fall torde differentieringen, distansen mellan språken, till och med en gång ha varit större: framför allt ser vi tecken på en nivellering genom de enorma förskjutningarna under mongoltiden. Genom förenhetligande av olika slag utplånades många spår av gamla skillnader och språkgränser. Kontaktområden som Oxusområdet och Krim är gamla smältdeglar med en betydande språkblandning, men också andra större delar av Turcia bildade språkgemenskaper, som åtminstone till nyligen verkligen tillät ömsesidig förståelse och inte bara semikomunikation.

Språkpolitiska gränser

Till de politisk-administrativa gränserna, som i dag löper tvärs igenom före detta gemenskaper och förhindrar den organiska kontakten, kommer också andra språkpolitiska gränser av specifikt slag: på den sovjetiska sidan exempelvis ersättningen av de överregionala skriftspråken med begränsat regionala, ersättningen av den arabiska skriften med latinskrift och senare genom olika kyrilliska grafier, som också där den muntliga förståelsen är problemlös försvårar den skriftliga förståelsen, vidare standardisering av regionalspråk på grund av dialekter och deras lexikaliska expansion utan motsvarande koordination.

Förbindande för de sovjetturkiska språken är här praktiskt sett ännu bara den politisk-kulturella gemenskapen och, i dess ram, ryskans normativa inflytande. Begränsande för utvecklingen av åtskilliga turkiska språk verkar återigen deras reducerade sociala roll.

Kinas turkspråk har – influerade av kinesiskan och relativt isolerade från resten av Turcia – inte oväsentligt förändrats. En planerad och inledd latinskriftreform, bl.a. för nyujgurskan och kazakiskan, har emellertid praktiskt redan misslyckats, faktiskt genom motstånd från traditionalisterna, som med den arabiska skriften också ville behålla förbindelsen med det förflutna.

I Irans och Afghanistans turkiska dialekter, som hittills har haft få utvecklingsmöjligheter, verkar fortfarande starkt det persiska inflytandet som i resten av Turcia är avbrutet.

Det osmanturkiska

Turkieturkiskans situation är bättre känd. Osmanernas uppgång åtföljdes av utvecklingen av ett turkiskt statsspråk, vars funktionella expansion dock krävde integration av en växande andel av arabisk-persiska element i ordförrådet för att fylla de nya administrativa och kulturella kraven. Genom språkets avturkisering följde en ökande skillnad mellan högspråket och folkspråket. Den period under vilken skillnaden mellan dem var den största sammanföll med höjdpunkten av den osmanska makten.

Med europeiseringen och det senare övergivandet av osmanismen till fördel för en laicistisk nationalism måste högspråket slutligen vika för en för turkiskan mindre främmande norm. Då emellertid skapandet av ett nationellt standardspråk, som också kunde uttrycka nya västliga begrepp, till följd av försummelsen av det turkiska elementet var mycket svårt, såg sig radikala reformatörer nödsakade att delvis utvidga ordförråd och ordbildningsmedel artificiellt.

Utan att ifrågasätta nödvändigheten av en reform i fråga måste vi objektivt konstatera att därmed i stället för den gamla diglossins gränser nya språksociologiska barriärer upprättades.

Det uppstod bl.a.

(1) en skarp generationsgräns: skolbarn lärde sig ett ordförråd som var främmande för föräldrarna; (2) en ny social inskränkning: ordvalet (av individer, inte endast medierna) identifierades med politisk hållning. Om dessa båda barriärer kan vara av övergående karaktär torde de återstående ha förorsakat irreparabla brott; (3) barriären mot det förflutna: litteraturarvet blir och förblir oförståeligt; (4) den kulturella avgränsningen mot de islamiska delarna av Turcia, som trots alla förnyelser behöll ett naturaliserat arabisk-persiskt ordförråd; (5) den språkliga avgränsningen från den övriga Turcia också därigenom att en del av det nya förment äktturkiska ordförrådet trots alla förnyelser på grund av de artificiella bildningarna bara är svårförståeliga utanför Turkiet.

Ömsesidig förståelse

De östligare turkspråkens likaså stora behov av återhämtning täcktes mestadels genom lånord och lånöversättningar från ryskan, varvid den turkiska ordbildningspotentialen aktiverades och vid behov, om

också mycket måttfullare än i fråga om Turkiets reformturkiska, analogt utvidgades.

Språkutvecklingen i den splittrade Turcia går alltså snabbt isär.

Det fattas inte bara gemensam språkplanering och språkvård, understödd av den primära språkgemenskapen genom utveckling etc. utan mestadels helt enkelt av bristande kontaktsituationer, som möjliggör ett ömsesidigt inflytande som medel för bibehållande och konsolidering av den språkliga gemenskapen.

Sålunda har exempelvis turkietturkiskans tidigare så starka inflytande på det närmaste systerspråket, azerbajdzjanskan, helt upphört. Fortfarande kan t.ex. en Istanbulturk muntligen utan ansträngning göra sig förstådd med en Bakaturk, om han avstår från ett extremt neologistiskt ordförråd. Den skriftliga kontakten förhindras emellertid sedan 50 år verksamt av en grafisk barriär. Många element i Turkiets reformturkiska, inte minst abstraktbildningen, framkallar hos den närmaste grannen felaktiga, otillfredsställande, ibland till och med oavsiktligt komiska associationer.

I längden måste man här liksom också i andra delar av Turcia räkna med de utomspråkliga krafternas övermakt. I en nära kultur-gemenskap utan hindrande inre gränser hade Turkiets språkpolitiska ensidiga linje varit ofattbar. Följaktligen kommer också utan en viss demontering av sådana barriärer ett ömsesidigt språkligt närmande av turkspråken inte att vara möjlig.

Växande betydelse

Turcias framtida status är beroende av utvecklingen av minoritetspolitiken i de berörda staterna, bl.a. av ryskans framtida roll i den postsovjjetiska flerspråkighetsstaten. Turcia är oföränderligt expansiv och vital som bl.a. den höga tillväxten av den turkiska befolkningen i de centralasiatiska områdena bevisar.

Den raskt växande betydelsen av Turcia visar sig i senare tid särskilt också i den förvånande utvecklingen av den tidigare försummade inhemska turkologin i berörda länder. Den icke-turkiska turkologin, som, om inte omedelbart delaktig, fortfarande kan arbeta mera avspänt, har för närvarande en viktig uppgift i att analysera det komplexa och förändrade nätet av beroende, av Turcias förbindelse- och skiljelinjer och så vitt möjligt objektivt analysera det.

Arv och identitet i den turkiska världen

*Annales Societatis Litterarum Humaniorum Regiae
Upsaliensis. Årsbok. 2003: 47–59.*

Den turkiska världen

Med ”den turkiska världen” i titeln till detta bidrag avses den turkisktalande världen, för nuvarande representerad av över 150 miljoner talare i Turkiet, CIS-republikerna, Samväldet av oberoende stater, Iran, Irak, Syrien, Afghanistan, Kina, flera länder i Västeuropa och andra delar av världen. Det existerar i dag tjugo turkiska språk i politisk mening, vart och ett med sitt eget standardspråk och sin egen litteratur. Det viktigaste språket i denna krets är det vi i dagligt tal kallar ”turkiska” dvs. turkietturkiska. Andra betydande språk är azerbajdzjanska, turkmeniska, kazakiska, kirgiziska, uzbekiska, ujuriska, tuvinska, jakutiska, tatariska, basjkiriska och tjuvasjiska.

Turkspråkens traditionella utbredningsområde är mycket omfattande. Det sträcker sig från sydväst, Turkiet och dess grannar, till sydost, Östturkestan och ännu längre in i Kina. Härifrån sträcker det sig till nordöst, via Syd- och Nordsibirien upp till Norra ishavet, och så mot nordväst, över Västsibirien och Östeuropa. De viktigaste områdena är alltså, om vi går motsols, Anatolien, Azerbajdzjan, Kaukasus, Iran, Irak, Afghanistan, det vidsträckta Centralasien, Syd-, Nord- och Västsibirien samt Volga-Ural-regionen. Området omfattar ett stort antal politiska enheter, efter Sovjetunionens sönderfall också sex nya autonoma stater med turkiska nationalspråk. I det förflutna omfattade den turkiska världen också kompakta områden på de pontokaspiska stäpperna, på Krim, på Balkan osv. För allmänna informationer om turkfolkens utveckling se Menges (1968), Golden (1992, 1998), Johanson & Csató (1998), Johanson (1988: 2001).

Arv och identitet i den turkiska världen är alltså, som man kan ana, ett omfattande ämne; jämför Johanson 2003a. Jag skall här diskutera några få väsentliga principer och kortfattat behandla tre slag av potentiellt identitetsskapande arv, språkligt, kulturellt och genetiskt arv, samt relationera mellan dessa. Nedärvda språkliga, kulturella och humangenetiska drag kan, vart och ett för sig eller flera tillsammans, tjäna som bas för identitet, dvs. subjektivt upplevd identitet eller objektivt definierbar identitet. Relationerna mellan språkliga, kulturella och genetiska egenskaper varierar på olika sätt. Jag anser att inga fasta korrelationer kan urskiljas men att variationerna bör studeras i den mån det är möjligt.

Det språkliga arvet

Det språkliga arvet förenar per definition den turkiska världen. Detta är det första arvet. Jag använder i det följande termen ”turkiska grupper” för sådana som talat eller talar ett turkiskt språk – utan kulturella, genetiska eller andra implikationer. Grannarna, finno-ugrier, slaver, iranier, mongoler och andra, definierar jag på motsvarande sätt, dvs. uteslutande språkligt.

Det språkliga arvet är ofta ett viktigt etnicitetskriterium, ett kärnelement i den subjektivt upplevda identiteten. Det gäller både i den interna och den extrema perceptionen, alltså i hur en grupp definierar och ser på sig själv och hur den definieras och betraktas av andra.

Men här finner vi också grundvalen för en objektivt given identitet. Turkiska språk är enligt traditionella komparatistiska kriterier genealogiskt besläktade med varandra (Róna-Tas 1988). Släktskapen är primär och inte ett resultat av sekundära areala och kulturella processer. Den genealogiska samhörigheten kan avbildas i form av ett s.k. stamträd. Det är relativt enkelt att postulera ett gemensamt stamträd för samtliga kända turkiska språk. Jag återkommer till vissa invändningar mot antagandet av språkliga stamträd, invändningar som delvis beror på missförstånd rörande de relationer som dessa träd avbildar.

Vissa förgreningar i det turkiska stamträdet kan tyckas svåra att beskriva. Skälet är den höga mobilitet som präglat turkiska grupper så långt tillbaka som vi kan följa deras historia. Denna rörlighet har medfört komplexa interaktioner. Den har sammanfört turkiska grupper av olika slag. Den har också fört turkiska varieteter samman

med många varieteter av andra språk och språkfamiljer. Kontakt har uppstått med iranska, mongoliska, tungusiska, slaviska, finsk-ugriska, grekiska, armeniska osv. och under de senaste decennierna också germanska (Johanson 2000, 2002).

Alla hittills kända turkiska varieteter har kopierat språkliga element ur sina kontaktvarieteter, somliga mer och somliga mindre. Det gäller ordförråd, syntax, morfologi, fonetiska drag osv. Icke-turkiska varieteter har å sin sida kopierat en stor mängd ur de turkiska. Detta är exempel på det *övertagande* slaget av kopiering.

Det ytterst omfattande turkiska kontaktlingvistiska utbytet har på inget sätt äventyrat tillhörigheten till stamträdet. Alla turkiska varieteter har överlevt inflytandena, hur starka de än har varit. Ingen har brutit sig loss ur stamträdet, ympats in i ett annat träd eller trädgren och utvecklats till en icke-turkisk – t.ex. en iransk eller slavisk – varietet. Vi har inga bevis på att ett språk tillägnat sig så många element från ett annat att det slutligen övergått till att vara en varietet av detta andra språk.

Däremot har språkbyte ofta ägt rum, vilket är en helt annan process. Turkiska grupper har ofta övergått till att tala andra turkiska varieteter eller icke-turkiska varieteter. Många ursprungligen icke-turkiska grupper, framför allt iranska, har övergivit sina primärspråk till förmån för turkiska. I de fall där språkbyte ägt rum är frågan vilken grupp som har bytt: den inkommande gruppen eller den lokala befolkningen? De segrande språkliga grupperna behöver inte alltid ha varit numerärt betydande. Jämförelsevis stora befolkningar kan byta till små inkommande elitors språk. Vi finner då språkbytargrupper av väsentligen lokalt ursprung som inte undergått några större demografiska förändringar. Exempel på språkbyten ser vi i de ursprungligen turkisktalande bulgarernas historia. Balkanbulgarerna, en turkisk grupp av okänt omfång, övergick till sydslaviska, och i Volgaområdet övergick en del finsk-ugriska grupper till volgabulgariska.

Språkbyterna har kopierat element ur sina förutvarande primärspråk och fört över dem till sina nya primärspråk. Detta är det *överförande* slaget av kopiering.

Kontaktpåverkan av dessa olika slag har resulterat i konvergens med olika varieteter. Turkiska varieteter har närmat sig varandra. Många har närmat sig icke-turkiska, också genealogiskt obesläktade, språk, t.ex. iranska, slaviska, mongoliska, och blivit alltmer lika dessa, men de konvergerande varieteterna har alltid förblivit inom sina famil-

jer. Trots en utpräglat symbiotisk utveckling av turkiska och iranska varieteter i Centralasien, med både övertagande och överförande kopiering, har t.ex. uzbekiskan förblivit turkisk medan tadjikiskan förblivit iransk.

Trädmodellen postulerar ett urspråk som successivt splittras upp i alltmer differentierade varieteter. Den genealogiska klassifikation som stamträdet framställer diskvalificeras inte av att dess varieteter också är påverkade av kontakter. Interna och externt motiverade språkförändringar är olika komponenter i den diakrona utvecklingen. Dagens turkiska varieteter kan klassificeras både genealogiskt och areallingvistiskt.

Ett intressant men i princip olösligt problem är hur det hypotetiska urspråket uppkommit. Detta har att göra med frågan om huruvida turkiska är besläktat med andra språk, dvs. utgör en del i en större familj. Vissa forskare placerar turkiska som en gren i ett altaiskt stamträd, som också antas omfatta mongoliska och tungusiska, ibland också koreanska och japanska. Dessa språk sammanfattas i dag som de s.k. transeurasiska språken. Det existerar också en genealogisk hypotes som för dem tillsammans till en enda språkfamilj.

Jag skall inte gå in på detta problem här utan bara konstatera att det är betydligt svårare att etablera sådana urspråk än ett turkiskt. Jag skall heller inte gå in på frågan om en möjlig sammansmältning av relativt lika varieteter i områden med intensiv språklig interaktion. Svaret på denna fråga kan ha konsekvenser för språkets uppkomst, dvs. för problemet huruvida också ett hypotetiskt urspråk kan gå tillbaka på flera distinkta men likartade språk. Antagandet av ett urspråk innebär ingalunda att detta måste ha varit enhetligt och talats i ett lokalt begränsat urhem. Även prototurkiskan bör vi snarare föreställa oss som ett nätverk av olika varieteter.

Turkiska migrationer

Turkiska grupper har, som jag antydde, uppvisat en enastående mobilitet i historisk tid. Detta är det andra arvet. Från den eurasiska stäppzonen trängde de in i andra regioner, västliga, sydliga och nordliga. Migrationerna är inte alltid lätta att kartlägga. Drivkrafterna var ekonomiska och ekologiska. Framför allt utvecklades kampen om handelsvägarna till ett komplext spel mellan nomader och bofasta.

Vilka roller turkar spelade i tidiga nominalkomplex, som t.ex. det hunniska, är oklart. Det första kända turkiska stäppriket grundades av en grupp som själv kallade sig *türk*. Detta rike utgick från det nuvarande Mongoliets territorium och kom att få en oerhörd utbredning öster- och västerut. Redan på 500-talet sträckte det sig ända fram till Europa. Det var tidvis delat och försvagat men existerade ändå fram till mitten av 700-talet, då de turkiskspråkiga ujugurerna övertog makten. Ett sekel senare trängdes dessa undan av de likaså turkiskspråkiga kirgizerna. Ujugurerna grundade då två nya stater i söder, av vilka en, i nuvarande Xinjiang, existerade fram till mongolstormen på 1200-talet (Johanson 2003b).

Många turkiska grupper var tidigt aktiva i nordväst. Khazarerna skapade i slutet av 600-talet ett jätterike med centrum vid Volgamynningen och behärskade under 300 år det pontokaspiska området. Bulgarerna gick tidigt över Donau: deras senare rike i Volga-området existerade från 800- till 1200-talet. Petjenegernas rike sträckte sig från Sydryssland till Östkarpaterna, innan dess herrar i slutet av 1000-talet fördrevs till Balkan och förintades där. Efter denna händelse behärskade kumanerna de pontiska stäpperna ända fram till mongolstormen.

Även i den islamiska södern var turkiska dynastier tidigt aktiva. Karakhaniderna erövrade Transoxanien vid millennieskiftet. Ghazaviderna utvidgade sin stat till Iran och ända in i Indien. Seldjukerna bemäktigade sig Iran, Irak och islams västliga kärnområden inklusive själva kalifatet. De beredde på detta sätt vägen för osmanernas senare ojämförliga herravälde.

Dessförinnan hade ur det mongoliska jätteriket, som skapats av mongoler och turkar tillsammans, västliga delriken uppstått som behärskades av turkiska furstar: i sydväst *ilkhanernas* rike, i väst Gyllene horden, i centrum det tjugatajiska riket, från vilket Timur Lenk omkring 1400 erövrade *ilhanernas* rike samt Nordvästindien. Man bör också nämna mamlukriket i Egypten från mitten av 1200-talet, den indiska moguldynastin, som grundades på 1500-talet av Timur Lenks siste efterföljare Babur och den safavidiska dynastin, som regerade i Persien ända fram till 1700-talet.

Långtifrån alla territorier som behärskats av turkar har införlivats med det turkiska språkområdet. Vi ser ett intressant exempel på detta hos osmanerna. Trots deras rikes oerhörda utbredning slog turkiskan rot bara i de tidigast bosatta områdena på Balkan. Ibland har turkar utgjort bara en del av större stamförbund. Varken stamnamn eller

titlar tillåter oss att språkligt identifiera elementen i sådana förbund, eftersom de oftast övertagits från tidigare maktsystem. Åtskilliga turkiska dynastier har utgjort relativt tunna härskarskikt. Ändå erövrade turkiskan, som vi sett, till slut ett ofantligt territorium. Genombrottet kan tillskrivas den turkiskspråkiga huvuddelen i de mongoliska härarna. Centralasien, där tidigare främst iranska grupper levde, förvandlades till ett Turkestan, ett östligt och ett västligt. Av de iranska språken i Centralasien har nästan bara tadjikiskan bevarats.

Långtifrån alla turkiska vandringar har varit erövringståg. Inte alla har varit aggressiva eller ens offensiva. En del var defensiva vandringar företagna i syfte att undgå faror i den centrala stäppzonen, särskilt under mongolstormen. Den nyare historien är rik på defensiva uppbrott, fördrivningar, flykt, deportationer osv., framför allt under det ryska och det sovjetiska väldet. Och i dag pågår inför våra ögon en omfattande fredlig invandring till Västeuropa i form av arbetskraft-export från Turkiet.

Det kulturella arvet

Det kulturella arvet, som måste skiljas från det språkliga, är inte mindre starkt identitetsskapande. Detta är det tredje arvet. Ett postulerat gemensamt urspråk implicerar inte en protokultur, en proto-religion osv. Språkliga och kulturella mönster kan existera och spridas oberoende av varandra. Detta motsägs naturligtvis inte av det faktum att kultur i hög grad reflekteras språkligt.

Vad förbinder turkarna i kulturellt avseende? Kulturmönstren är till stor del religiöst bestämda. Hos de gamla turkiska grupperna möter vi animism och den s.k. tengrismen, som karakteriseras av ett med himlen förknippat gudsbegrepp. De gamla ujugurerna gjorde manikeismen, som var förföljd i väst, till statsreligion. Senare antog de buddhismen och lärde också känna nestoriansk kristendom. Khazarerna antog på 700-talet judendomen som statsreligion för att hävda sig mot de båda stormakterna, den kristet-bysantinska och den muslimiska arabiska. I 300 år kom de så att fungera som barriär mot den arabiska expansionen norrut.

Senare judiska trosbekännare är exempelvis de s.k. krintjakerna. De turkisktalande karaimerna omfattar sedan många århundraden den karaitiska formen av gammaltestamentlig tro. En rest av kumaterna, som överlevt mongolstormen, nämns på 1300-talet som kristna.

Gagauzerna väster om Svarta havet, tjuvasjerna vid Volga och mindre grupper av basjkirer och tatarer är ortodoxa kristna. Också de syd- och nordsibiriska turkarna, utom huvudparten av de tatariska grupperna, tillhör nominellt den ryska kyrkan. De sydsibiriska tuvinerna är lamaister. De s.k. gula ujugurerna i Västkina har bevarat sin gamla buddhistiska tro. Hos många grupper existerar ännu animistiska trosföreställningar och schamanistisk praxis, förmodligen starkast i Sibirien.

Detta kan synas utgöra en brokig religiös mångfald. Å andra sidan är det ett faktum att resten av den turkiska världen sedan länge, åtminstone sedan mongoltiden, är förbunden genom Islam. Turkarnas senare politiska karriär är intimt förknippad med denna religion. Två grupper debuterade i slutet av 900-talet, först karakhaniderna i öster och därefter seldjukerna, som trängde västerut in i den etablerade islamiska värden. Turkar dominerade snart inte bara de reguljära härarna utan också de folkliga rörelserna av troskämpar som förde heliga krig mot otrogna och kättare.

Men även bland de muslimska turkarna gäller religionens enande funktion bara med viktiga förbehåll. Klyftan mellan sunniter och shi'iter skiljer t.ex. sedan århundraden de språkligt besläktade turkiet-turkarna och azerbajdzjanerna. Islam har ofta haft svårt att slå rot bland nomadiska grupper. Den folkliga islam visar överallt tydliga naturreligiösa och schamanistiska drag. Under 1900-talet levde nästan alla turkar i officiellt ateistiska eller laicistiska stater, där religionens inflytande var mer eller mindre starkt inskränkt. Den officiella bekännelsen till islam har ofta symboliserat kulturella värden av icke-religiöst slag. I dag hör dock den islamiska renässansen till de mest akuta frågorna i den turkisk-islamiska världen.

Turkarnas materiella och andliga kultur har genom tiderna påverkats från många håll: av kineser, förislamiska och islamiska iranier, mongoler, ryssar och västeuropéer. Redan Orkhon-inskrifterna, turkarnas första egna historiska dokument, betonar hur lockande den kinesiska kulturen tedde sig för den turkiska adeln. Många turkiska segerherrar har senare själva besegrats av de besegrades kultur.

Å andra sidan har turkiska grupper själva spelat högst kreativa roller. Deras riken har ofta präglats av en fruktbar kultursymbios. De har ofta utgjort gränzoner mellan kulturer och redan tidigt spelat förmedlande roller, t.ex. mellan den östasiatiska och den västliga, dvs. iranska och slaviska, världen. Genom handel var turkar tidigt för-

bundna med Kina, Persien, Indien och Bysans. De turkiska ujugurerna var aktiva som förmedlande element i samband med den buddhistiska expansionen till Kina. Troskämparna i gränslandet mellan islam och Bysans bidrog till att skapa en kultur som förhindrade ett radikalt brott i de anatoliska traditionerna.

En viktig kulturgräns har gått tvärs igenom den turkiska världen: den grundläggande sociologiska skiljelinjen mellan nomader och bofasta. Många turkiska grupper har levt nomadiskt, t.ex. de östliga fornturkarna, khazarerna och seldjukerna. Detta är dock inget drag som förenar alla grupper. Redan de gamla ujugurerna övergick till en bofast tillvaro. Omfattande grupper i de centrala, nordvästra och sydvästra delarna av den turkiska världen är bofasta sedan många århundraden. Kazaker, kirgizer och sibiriska turkar har däremot tydligare bevarat nomadiska drag i sin kultur. Den gamla skiljelinjen är nu uttraderad, men psykologiska rester av spänningar mellan stam- och oaskulturmänniskor kan ännu anas här och där.

Ett stort antal turkiska grupper äger säkerligen ett gemensamt kulturarv, men uppenbarligen finns det inget kulturmönster som förbinder hela den turkiska världen. Vi finner bevarade element av gamla naturreligioner eller spår av gemensamma ekonomiska former. Å andra sidan har alla turkiska grupper deltagit i intensiva kulturkontakter och genomgått olika transformationer. Många har också mer eller mindre väl recipierat och vidareutvecklat kulturella impulser från europeisk upplysning och modernitet. Alla har varit eller är delar av olika överlappande kultursfärer. Den ständigt fortgående mångskiktliga utvecklingen gör det meningslöst att tala om en kultur hos en given grupp. I verkligheten deltar alla samtidigt i flera kulturella dimensioner.

I litteraturen är skillnaden mellan bofasta och nomader tydlig. De bofasta skapade tidigt skriftlitteraturer som utvecklades i olika faser. En kulturgemenskap på den islamiska litteraturens grund förbinder båda delar av den turkiska världen. Andra delar är helt oberoende av den. Men även i de berörda delarna har denna kultur inskränkt sig till att omfatta begränsade innersta skikt.

Annorlunda förhåller det sig med folklitteraturen, där de turkiska grupperna trots all heterogenitet står varandra ganska nära. Denna litteratur uppvisar en viss gemensam egenart, t. ex. i den muntligt traderade episka diktningen, som trots många senare modifieringar och tillägg ofta handlar om en tidig period i turkarnas och deras

grannars historia. Men även här föreligger skillnader. Hos de sedan länge bofasta grupperna är det islamiska kulturelementet i språk, stil och innehåll tydligt. Hos de andra är det svagt eller frånvarande. Den sydsibiriska litteraturen, som förblivit oberörd av islam, har t.ex. bevarat många arkaiska drag som för länge sedan försvunnit hos stammarna i de västra och södra delarna av den turkiska världen. Men även litterära verk hos dessa sistnämnda grupper visar sig ofta vara bara lätt islamiskt färgade och föga berörda av islamisk högkultur. I vissa former av muntlig diktning manifesterar sig alltså ett gemensamt kulturarv.

Den turkiska världens försvagning efter den timuridiska tiden, den ryska expansionen och uppdelningen på olika stater och "nationella" territorier fick dramatiska kulturella konsekvenser. Nya skillnader uppstod: de nya gränserna försvarade kontakter och förhindrade en gemensam utveckling av det gemensamma kulturarvet där ett sådant förelåg. Den politiska och ideologiska splittringen kulminerade under 1900-talet.

Början av seklet var ännu präglad av kulturella reformrörelser och moderniseringstendenser som delvis kommer till uttryck i litteraturen. Avgörande blev senare den sovjetiska och kinesiska fruktan för en övergripande turkisk nationalism. Friheten att utveckla en nationell egenart inskränktes starkt. Den orientaliska diktningens former stämplades som reaktionära. Antydande om folkdiktningens gemensamma bakgrund, jämförande litteraturstudier, sammanhängande framställningar av turkisk historia – allt stämplades som idealisering av det förflutna och som panturkism. Detta var den stora divergensens tid. De interna turkiska kulturkontakterna upphörde praktiskt taget att fungera. I Persien hade bruket av turkiska i det offentliga livet förbjudits, varmed också den azerbajdzjanska diktningen praktiskt taget kvävts. I det nya republikanska Turkiet utvecklades den moderna litteraturen väl, men även här hämmades framstegen av politisk repression. Åtskilliga författare och andra kulturpersonligheter som Nâzım Hikmet, Kemal Tahir och andra avtjänade långa fängelsestraff för ideologiska avvikelser.

Från slutet av 1950-talet förbättrades läget. Snart kunde det gemensamma kulturarvet börja vårdas igen. De sovjetiska litteraturerna utvecklades snabbt. I Turkiet följde en tid av liberalare kulturpolitik. Efter kulturrevolutionen uppnåddes större frihet även i Kina. De politiska hindren för kulturkontakt övervanns alltmer. Sedan ett par

decennier återvinner de turkiska språken successivt sin självständighet samt sin sociala, kulturella och politiska betydelse.

Det genetiska arvet

Det genetiska arvet är en tredje parameter, som är oberoende av den språkliga och den kulturella. Detta är det tredje arvet. Att fastställa de turkisktalande gruppernas genetiska arv har hittills varit en hopplös uppgift. I den traditionella litteraturen finner vi dock påståenden om olika människotyper i fysisk mening. Det är ett spel mellan svarta och vita. Å ena sidan existerar en mörk högasiatisk, s.k. ”altaisk” typ, å andra sidan en ljus europeisk typ. Det förutsätts alltid att den första är den egentligt turkiska och att element av den andra typen är av iranskt eller finsk-ugriskt ursprung, vad detta än må betyda.

Redan de första historiskt omnämnda turkarna, fornkirgizerna, skildras emellertid av kineserna som blåögda och rödhåriga, dvs. blonda. Deras inskrifter från 800-talet är entydigt turkiska. Deras fysiska typ påstås tyda på att de vandrat österut från Europa. Man har tvekat att klassificera khazarerna som turkar eftersom de bl.a. omfattade en ljushyad typ, vilken alltså måste ha varit av finsk-ugriskt ursprung. Att kumanerna beskrivs som ljusa och blåögda måste, som man menat, bero på iransk härkomst. Oguzernas oftast långtifrån högasiatiska drag har förklarats som ett resultat av korsning med iranier.

Sammanhangen är helt oklara. Ingenstans existerar en typ som skulle kunna betecknas som entydigt ”turkisk”. Den turkiska världen kan sannerligen inte definieras med gemensamma antropologiska drag. Redan de gamla nomadkomplexen torde ha varit genetiskt heterogena. Turkisk-språkiga grupper blandades sedan ständigt med andra. I Väst- och Östturkestan, bland förfäderna till dagens uzbekerna och ujugurer, med iranska befolkningar, i sydväst med iranier, greker, anatoliska och kaukasiska grupper, på Balkan slaviska grupper, i Östeuropa finsk-ugriska, i nordöst mongoliska, tungusiska samojediska osv.

Påståendet om fasta enkla korrelationer mellan språkliga och genetiska drag är helt ohållbara. Antagandet av ett urspråk implicerar inte antagandet av en protoras. Termen *turkisk* kan inte brukas för ättlingar till någon viss gemensam urbefolkning. De ständiga genetiska blandningsprocesserna kan ingalunda likställas med fall

av språkkontaktverkan och språkbyte. Gener kan inte utbytas, som språk kan, och de förändras inte med språkbyte. Här föreligger alltså en tredje oavhängig parameter. Raskriterier kan inte användas för att definiera turkiskt arv och objektiv turkisk identitet. Från denna synpunkt är det alltså oväsentligt huruvida kortskalliga eller långskalliga människotyper grävs fram av arkeologerna.

Med tanke på den etablerade turkiska världens mångfald och mångsiktiga struktur är det således klart att etablerandet av ett populärt folkbegrepp som söker förena språklig, kulturell och genetisk identitet är dömt att misslyckas. Nationalistiska och nationalromantiska krafter postulerar ändå gärna sammanfall av de tre parametrarna språk, kultur, härkomst. Gamla arkeologiska kulturer, vilkas talspråk inte kan bestämmas och som säkerligen ofta varit flerspråkiga, projiceras på imaginära språkliga grupper. Kulturella särdrag som gamla begravningsformer, nomadiska sedvänjor, animistiska föreställningar, former av schamanistisk praxis osv. tolkas som turkiska. I dag utvecklas återigen föreställningar om en urgammal turkisk presens i Mesopotamien, Kaukasus osv. Man återuppväcker de sumeriska turkarna och andra fantasifolk som befolkade historieböckerna i Turkiet ända in på 1960-talet för att sedan äntligen avlivas.

Jag vill här i första hand inte lamentera över missförstådda korrelationer mellan de tre sorterna av arv utan snarare plädera för ett förutsättningslöst studium av deras relationer till varandra. Vad som behövs är en bred, väl underbyggd interdisciplinär diskussion om sammanhangen mellan språk, kultur, humangenetik och populationshistoria. På detta sätt skulle man kunna belysa turkiska gruppers ursprung och utveckling samt finna objektiva identiteter som grundar sig på faktiskt arv. I motsats till alla avskräckande exempel på fantasierna om ett gemensamt enhetligt arv bör de genetiska och kulturella faktorernas i relationer till de språkliga studeras förutsättningslöst och delvis med nya metoder.

När det gäller det språkliga arvet, som jag själv i första hand intresserar mig för, är det viktigt att tålmodigt fortsätta den språkvetenskapliga rekonstruktionen enligt de beprövade jämförande metoderna. Ett mål är att skilja språkligt allmängods i stamträdets mening från resultat av kontakt i den språkliga kopieringens mening. Att söka ytliga likheter löser inga problem på detta område. Genom intensifierade kontaktlingvistiska undersökningar kan man lära sig skilja

mellan språkbevarande, med övertagna kopior av språkliga element, och språkbyte, med överförda kopior.

Förhållandet mellan språk och kultur skulle förtjäna att diskuteras på ett mera differentierat sätt än som hittills varit fallet. I den gamla humboldtska traditionen var språket den yttre formen av tänkandet, och bådadera uttryckte ett samhälles kultur eller Geist. Kulturfenomen som totemism, nomadisk livsstil osv. jämfördes systematiskt med formella språkliga mönster. De språkliga uttrycken stod för bestämda folkpsykologiska innehåll. Strukturalismen såg inte längre någon nödvändig relation mellan kulturformer och språkliga tecken. Man upphörde att försöka korrelera språk och kultur som man gjort under 1800-talet. Senare studier i språklig relativitet har dock påvisat affiniteter och ömsesidig påverkan mellan språkliga mönster och habituella kultur- och beteendenormer. Språket är uppenbarligen inbäddat i en övergripande kulturell habitus. Språkliga mönster och sociokulturella vanor understöder varandra, påverkar gemensamt kognitionen och leder till skärpt uppmärksamhet på vissa erfarenheter. Det är linjer som också borde tas upp i studiet av arv och identitet i den turkiska världen.

Vad som behövs är överhuvudtaget en fördjupad diskussion mellan de olika discipliner som ägnar sig åt studiet av människan, vare sig de hör till kultur-, social- eller naturvetenskaperna. Viktiga element är t.ex. nyare evolutionsbiologiska rön om samspelet mellan biologiska möjligheter och historiska strukturer, nya insikter rörande utvecklingen av sociala relationer och hjärnverksamhet, framför allt utvecklingen av de kognitiva och språkliga funktionerna, osv. Nya insikter på dessa områden börjar skapa en delvis ny bild av människan, en bild som får vetenskapsteoretiska konsekvenser eftersom den förändrar förhållandet mellan de berörda disciplinerna.

Hit hör t.ex. den moderna populationsgenetiken. Den humangenetiska forskningen söker bestämma olika gruppers härstamning genom att framlägga nya hypoteser om vissa gruppers förhistoria. På detta sätt kan också frågor rörande turkiska gruppers ursprung och utveckling belysas. Genetiska och lingvistiska metoder kan kombineras i syfte att vinna nya insikter rörande olika områdets populationshistoria.

De många långa vandringarna i turkarnas historia, och säkerligen även förhistoria, har lett till ständiga assimilationsprocesser i förhållandet mellan invandrare och inhemska grupper. Följderna har varit av olika slag. Migrationerna har medfört separation av genetiskt

närbesläktade grupper och assimilation till andra grupper. Till de viktiga frågorna hör huruvida de utvandrande grupperna varit numerärt betydande eller utgjort tunna elitära härskarskikt.

Ett intressant problem gäller den oguziska bosättningen i Kaukasusområdet. Det språk som vi idag betecknar som azerbajdzjanska infördes uppenbarligen genom elitdominans, genom ett omfattande språkbyte som inte berodde på massiv turkisk invandring. Inga större demografiska förändringar syns ha ägt rum i detta område. Folkgrupperna i Kaukasus uppvisar i regel genetiska likheter med sina geografiska grannar, dvs. tvärsöver språkgränserna. Det gäller också för azerbajdzjanerna, som däremot inte är besläktade med de geografiskt närmaste övriga turkiska befolkningarna. En relativt fåtalig elit av talare av oguzisk turkiska tycks alltså ha slagit sig ned i Azerbajdzjan och åstadkommit språkbyte hos den inhemska, framför allt iranska, befolkningen (Stoneking & Nasidze 2001).

Ett annat intressant fall gäller jakuterna, de nordligaste och östligaste talarna av ett turkiskt språk. Också jakuterna har åstadkommit språkbyte hos grupper som bodde i området före deras invandring: tungusiska evenker och evener samt paleosibiriska jukagirer. Molekylärgenetiska analyser visar att dagens jakuter inte är nära besläktade med andra undersökta turkiska grupper i Eurasien, t.ex. altaiturkar, kirgizer, kazaker, ujugurer och anatoliska turkar.

Brigitte Pakendorf vid Max-Planck-institutet för evolutionär antropologi i Leipzig, som genomfört dessa analyser, försöker belysa språkbytet och den jakutiska förhistorien ytterligare genom språkliga analyser av det tungusiska substratet i jakutiskan. En viktig fråga är därvid huruvida språkbytet kommit till stånd genom extrem manlig elitdominans eller inte. Vissa genmarkörer tillåter rekonstruktion av den genetiska historien för den kvinnliga delen av en population, medan vissa andra upplyser om den manliga delen. Analyserna har visat att jakutiska och evenkiska kvinnor kan föras tillbaka till ett gemensamt genetiskt ursprung. En intressant fråga gäller därför härkomsten av jakutiska ord som hänför sig till könsspecifika domäner (Pakendorf 2001).

Så kan alltså kombinerade språkvetenskapliga och genetiska studier bidra till att belysa grundläggande frågor rörande arv och identitet i den turkiska världen och hos dess grannar.

Här ser vi en ung mongolisk pojke som står vid den s.k. Tonjukuk-inskriften, en av de många fornturkiska inskriptionerna skrivna med en runliknande skrift på stenstoder i dagens Mongoliet. Texterna firar ledarna för det fornturkiska riket, i detta fall den viktige ministern och ledaren Tonjukuk (ca. 646–ca. 726).

Foto: Ergun Çağatay

På de vidsträckta mongoliska stäpperna och i Sydsibirien stöter man ibland på stenmonument med fornturkiska runinskriptioner eller graverade symboler. De flesta av dem är fortfarande oidentifierade. Forskare arbetar dock med att dokumentera dem med hjälp av modern teknologi.

Foto: Ergun Çağatay

Jakt med falkar och örnar är omtyckt bland de centralasiatiska folkten, särskilt i Kazakhsran och Kirgizstan.

Foto: Ergun Çağatay

Den traditionella hästkulturen spelar en framträdande roll hos folken i Centralasien. Bilden av denna galopperande hästflock är från Suusamyr i Kirgizstan.

Foto: Ergun Çağatay

Jakuterna lever i norra delen av Sibirien. De är i första hand jägare, fiskare och renskötare.

Foto: Ergun Çağatay

Den här bilden visar kvinnor på marknaden in Ashgabat, Turkmenistan, i den södra kanten av Kara-Kum öknen.

Foto: Ergun Çığatay

Bibliografi

- Golden, Peter 1992. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples* (Turcologica 9). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Golden, Peter 1998. The Turkic peoples: a historical sketch. I: Johanson & Csató (utg.) 1998: 16–29.
- Johanson, Lars 1998. Grenzen der Turcia. Verbindendes und Trennendes in der Entwicklung der Türkvölker. I: U. Ehrensvärd (utg.) *Turcica et Orientalia. Studies in Honour of Gunnar Jarring on his Eightieth Birthday 12th October 1987*, Stockholm: Swedish Research Institute in Istanbul, 51–61.
- Johanson, Lars 2000. Linguistic convergence in the Volga area. I: D. Gilbert, J. Nerbonne & J. Schaeken (utg.) *Languages in Contact* (Studies in Slavic and General Linguistics 28). Amsterdam & Atlanta: Rodopi. 165–178).
- Johanson, Lars 2001. *Discoveries on the Turkic Linguistic Map* (Swedish Research Institute in Istanbul. Publications 5), Stockholm: Swedish Research Institute in Istanbul, 51–61.
- Johanson, Lars 2002. *Structural Factors in Turkic Language Contacts*. London: Curzon.
- Johanson, Lars 2003a. Erbe und Identität bei den Türken und ihren Nachbarn. I: G. Klumpp & M. Knüppel (utg.) *Die ural-altaischen Völker. Identität im Wandel zwischen Tradition und Moderne* (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 63) Wiesbaden: Harrassowitz. 39–45.
- Johanson, Lars 2003b. Old Uyghur, Eastern Turki, Modern Uyghur. *Orientalia Suecana* 51–52, 257–266.
- Johanson, Lars & Csató, Éva Ágnes (utg.) 1998. *The Turkic Languages*. London & New York: Routledge. Andra omarbetade utgåva 2022.
- Menges, Karl H. 1968. *The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Pakendorf, Brigitte 2001. Genetic and linguistic perspectives on the prehistory of the Yakuts, *Turkic Languages* 5, 67–80.
- Róna-Tas, András 1988. I: Johanson & Csató, 67–80.
- Stoneking, Mark & Nasidze, Ivan 2001. Mitochondrial DNA variation and language replacement in the Caucasus. *Proceedings of the Royal Society*, B268, 1197–1206.

Summary

The paper discusses three kinds of heritage – linguistic, cultural, and genetic – in the Turkic-speaking world and the varying relations between these parameters. Turkic languages constitute a language family in the genealogical issue, but a high degree of mobility of Turkic-speaking groups has led to complex interactions with numerous varieties of other languages and language families, Iranian, Mongolic, Slavic, Finno-Ugric, etc. Today's Turkic varieties can be classified according to genealogical and areal linguistic criteria. The cultural heritage is in principle independent of the linguistic one. The material and spiritual cultures of the Turks have been influenced from various directions through history. many groups possess a common cultural heritage, but no specific cultural pattern unites the whole Turkic-speaking world. The genetic heritage is another independent parameter. The paper pleads for unbiased interdisciplinary study of the interrelations between language, culture, human genetics and population history in order to shed light upon basic issues concerning heritage and identity in the Turkic world.

Fornujguriska, östturkiska, modern ujuguriska

Översättning av Old Uyghur, Eastern Turki, Modern Uyghur, *Orientalia Suecana* 51–52 (2003), 257–266.

Studieobjektet

Under första hälften av 1900-talet kom svenska turkologer att spela en viktig roll i den lingvistiska upptäckten av vad som kallades ”Östturkestan”. Pionjären på det språkliga fältet var Gustaf Raquette (1871–1945), en medicinsk missionär som efter många år av arbete i denna region av världen var verksam som docent vid Lunds universitet. Raquettes arbete fortsattes av hans elev Gunnar Jönsson, senare känd som Gunnar Jarring (1907–2002) (jfr. Johanson 1977, 2001, 2002, Jarring 1994). Eftersom den sistnämnde senare nådde en hög grad av internationell berömmelse som toppdiplomat, kom också hans lingvistiska intressen att bli välkända, till och med för en allmän icke-vetenskaplig publik.

Men vad var det verkliga objektet för Raquettes och Jarrings undersökningar? Det är uppenbart att detta i stort sett har förblivit okänt utanför den smala kretsen av turkologiskt yrkesfolk. Följande anmärkningar är inte avsedda att tillfoga någon substans till specialistkunskapen utan syftar helt enkelt till att klargöra några punkter rörande det studium på vilket de båda svenska turkologernas lingvistiska anseende vilar.

Modern ujuguriska

Det språk som undersöktes av Raquette och Jarring sägs vanligen ha varit ’ujguriska’. Detta är beteckningen på ett turkiskt språk, *uyğur tili* eller *uyğurça*, använt av majoriteten av den turkiskspråkiga befolk-

ningen i nordvästra Kina. Det hör till den sydöstra gruppen av turkiska språk och är nära förbundet med uzbekiskan.

Den ujuguriska befolkningens hemland är Östturkestan. I Kina har det betecknats som 'det nya gränslandet' (Sinkiang, Xinjiang) sedan 1700-talet. Sedan 1955 har det officiellt kallats Kinas autonoma region Xinjiang Uyghur. Den utgör Kinas största provins, en femtedel av dess territorium. Det äger talrika grannar. Provinsen gränsar till Kirgisien och Tadjikistan i väst, Kazakstan i nordväst, Mongoliet i norr och nordost, Ryska federationen i norr, Afghanistan, Jammu och Kashmir i sydväst, Tibet i sydöst, och de kinesiska provinserna Gansu och Qinghai i öst.

Åtminstone 8 miljoner modersmålstalare av ujuguriska lever i Xinjiang, övervägande norr om floden Tarim, på södra sidan av Tianshan, och söder om öken Taklamakan, på Kunluns norra sida. Omkring en halv miljon talare av ujuguriska lever i andra länder, särskilt i Kazakstan, Kirgizistan, Uzbekistan och Tadjikistan. Andra språk som talas i Xinjiang omfattar kinesiska, kazakiska, kirgisiska osv. Regionen har tretton officiellt erkända 'nationella minoriteter', men är hemort för avsevärt fler språkliga minoritetsgrupper.

Fornujguriska

Både Gustaf Raquette och Gunnar Jarring skulle ha invänt om någon hade påstått att de arbetade med 'ujguriska'. I början av 1900-talet syftade denna beteckning uteslutande på ett dött språk som en gång hade använts av eliten av turkisktalande s.k. ujuguriska stammar, först på territoriet av dagens Mongoliet och senare på territoriet av dagens Xinjiang och Gansu. För detaljerad information om den gamla ujuguriskan se Golden (1992).

Östfornturkiska stäppimperier

Omkring mitten av 600-talet hade ett turkiskt stäppimperium bildats av de s.k. Türk, en konfederation av nomadiska stammar som lyckades erövra ett nästan ofattbart stort territorium. Deras rike, som bestod av en östlig och en västlig del, sträckte sig snart över hela stäppregionen från Irtyshsjön och Baikalsjön i norr till Pamir and Tibet

i söder, från Amurfloden och Chinganbergen i öst till Aralsjön och Volgabäckenet i väst.

Senare uppdelades detta imperium. Dess västra del försvagades genom angreppen från araberna. Under den andra delen av 700-talet förstördes det av de turkisktalande karlukerna. Den östra delen, som hade tvingats acceptera kinesisk överhöghet, återupprättades i slutet av det sjunde århundradet. Denna framgång firades i de s.k. Orkhon-inskrifterna, som skapades i första delen av åttonde århundradet och innehöll de första skrivna proven på ett turkiskt språk.

De nomadiska ujugurerna

Den dynasti som firade sig själv genom dessa inskrifter ersattes 741. 744 erövrades deras rike av en annan turkisk konfederation, de s.k. ujugurerna, tidigare undersåtar av Türcimperiet. Dessa ujugurers språk var mycket nära det som fanns i Orkhon-inskriptionerna. Deras rike utvecklades vidare, i öster till Gansu. Oaserna i Tarimbäckenet och Ferghanadalen inkorporerades i det ujuguriska imperiet. Ujugurerna underhöll nära kontakter med Kina och understödde T'angdynastin. Emellertid existerade deras imperium inte mer än ett århundrade. I början av det nionde århundradet började det råka i förfall. År 840 sopades ujugurerna iväg av en ny mäktig stamkonfederation, kirgiserna. Dessa, som i kinesiska källor beskrivs som blonda och blåögda, var en annan turkisktalande grupp, vilket framgår av deras egna inskriptioner.

En anmärkningsvärd process i de nomadiska ujugurnas historia är deras antagande av en hög religion, nämligen manikeismen som statsreligion i andra halvan av det åttonde århundradet. Turkarna hade omfattat ett animistiskt slag av naturreligion som var förknippat med schamanistiska praktiker. Ujugurerna hade genom soghdisk medling stiftat bekantskap med Mānīs religion, som var förföljd i väst. De uppträdde snart som manikeismens beskyddande kraft, till och med utanför sitt eget territorium.

Den fornujguriska ruinstaden Bäkäklik. I dagens Xinjiang, tidigare Östturkestan, lever ujugurerna, som ser sig själva som efterföljare till fornujugurerna. Fornujugurnas ruinstäder har varit populära utflyktsmål för turister.

Foto: Éva Á. Csató

Fornujugurisk ruinstad i Xinjiang, tidigare Östturkestan.

Foto: Éva Á. Csató

De bofasta ujugurerna

Sammanbrottet av stäppimperiet tvingade ledande ujuguriska stammar att fly i olika riktningar. De flesta av dem vandrade ned till det kinesiska gränslandet och återvände aldrig till stäppen.

I sina nya territorier grundade ujugurerna två stater. I öster, i dagens provins Gansu, upprättade de 850 en stat som emellertid aldrig blev verkligt betydande och slutligen dukade under för tanguterna.

Stora grupper slog sig ned i Tianshanregionen. Den betydande Kochostaten grundades 866 i Turfanområdet. Härifrån expanderade riket över stora delar av Tarimbäckenet.

Den mycket omfattande Tianshanstaten, det så kallade Västra Ujuguriska Kungariket, uppstod. Den existerade till Mongolinvasionen, dvs. tills Yüandynastin tog makten efter mitten av det trettonde århundradet. Till och med efter denna händelse existerade den för någon tid som halvautonom stat. Efter Yüandynastiens kollaps förstördes detta imperium genom vågen av islamisering som närmade sig västerifrån.

Ujugurisk bofast kultur

En rik bofast kultur uppstod i den ujuguriska staten. Det ujuguriska språket användes för en omfattande litterär produktion, mestadels av religiös natur. Vissa produkter är manikeiska, några återspeglar nestoriansk kristendom, men buddhismen är det dominerande elementet, särskilt efter den andra hälften av det elfte århundradet.

Kochokungadömet fungerade som en viktig länk mellan väst och öst. Till exempel spelade ujugurerna en viktig förmedlande roll i expansionen av buddhismen till Kina. Allt detta är känt för oss tack vare de stora expeditionerna som sändes ut från Europa och Japan i den andra hälften av det nittonde århundradet och de första tre decennierna av det tjugonde århundradet. De fann mycket omfattande material som gav avgörande kunskap rörande ujuguriskan och litteraturen skriven på detta språk. Vi äger rika skatter av ujuguriska dokument, skrivna i olika skrifter fram till det femtonde århundradet.

Den islamska eran

Fornujgurernas övervägande buddhistiska kultur släcktes slutligen genom Islams framåtskridande. Det ujuguriska stäppimperiets sammanbrott hade gjort islams expansion lättare. Karakhanidernas imperium, som hade lyckats förstöra det karlukiska styret, blev den första islamiskt turkiska staten i öst i mitten av det tionde århundradet.

Kashgar utvecklades till det ledande islamiska centrum i öst. Det karakhanidiska riket utbreddes sig snart över hela regionen av Östturkestan och Västturkestan. Islam slog slutligen rot nästan överallt. Från och med den andra hälften av det tionde århundradet islamiserades en stor del av västra Tarimbäckenet, till och med de dominerande buddhistiska områdena hos ujugurerna. Den fullständiga islamiseringen av Turfan-Qomulregionen tros till och med ha ägt rum på det sena sjunde århundradet.

Här vill jag inte försöka summera Östturkestans vidare historia utan bara understryka två punkter. För det första var befolkningen i detta område långtifrån uteslutande ujuguriskt. Det bestod av icke-turkiska grupper av indoeuropeisk härkomst och många andra turkisktalande grupper som karlukerna. För det andra var det litterära språket av den islamska eran tjagatajiska, som skilde sig betydligt från fornujuguriskan och vars centra var belägna längre till väst.

”Östturkiska” dialekter

Vid den tid då Gustaf Raquette och Gunnar Jarring besökte Östturkestan fanns det inte längre någon ujuguriska i den gamla meningen kvar att studera där. Vad de var intresserade av var samtida sydöstturkiska dialekter talade i oaserna, varieteter som bara hade en relativt lös förbindelse med det gamla språket. Raquette blev den oöverträffade experten i ett språk som kallades ’Eastern Turki’. Hans student for 1929 till Östturkestan för att samla mer material rörande oasdialekterna och tillbringade nästan ett år i Kashgar, där han utförde intensiv lingvistisk fältforskning.

En uppsättning turkiska dialekter hade utvecklats i området: västdialekter i Kashgar och Yarkand, mer centrala dialekter i Aqsu och Kucha, östdialekter i Turfan och Qumul, syddialekter i Taranchi, talade i Ilidalen av grupper som hade immigrerat från Östturkestan i

slutet av det artonde århundradet. Denna lldialekt talades och talas fortfarande också av grupper i Kazakstan och Kirgisien.

Föregångare

'Eastern Turki'-dialekterna är inte rena ujuguriska dialekter i den historiska meningen. Deras turkiska föregångare är talade forn- och medelturkiska varieteter, mer eller mindre korresponderande till de skrivna idiomerna fornujuguriska, karakhanidiska och tjugatajiska. Deras distributionsområde befolkades en gång av grupper som talade indoeuropeiska språk.

De lokala befolkningar som en gång framträdde här i den turkiska perioden bestod i stor utsträckning av icke-turkiska element. Men redan från det sjätte århundradet hade olika grupper slagit sig ned i regionen, särskilt i det turkiska imperiets kolonier i Tarimbäckenet. Stora delar av de traditionellt tokhariska och iranska områdena i söder hade turkiserats lång tid före den ujuguriska exodus från stäpperna.

Senare slog sig stora turkisktalande grupper av karluker, ujugurer och andra ned i den västra delen av Tarimbäckenet. Ujugurerna kan inte ha varit det i strikt mening kvantitativt dominerande elementet.

Karlukiska grupper hade tidigt slagit sig ned i norra delen av Tarimbäckenet och Kashgarområdet. Efter den karlukiska erövringen av västra Tarimbäckenet var denna region företrädesvis befolkad av karluker. Turkiska element blandade sig sålunda med de icke-turkiska lokala befolkningarna och utövade starkt lingvistiskt inflytande, särskilt genom att utlösa språkskifte. På detta sätt utvecklades detta gränsland så småningom till ett Östturkestan. Södra Tarimområdet, oaserna norr om Kunlun, var mestadels befolkade med talare av Saka. Deras region, som hade sitt centrum i Khotan, förblev opåverkad av turkiseringen ända fram till Mongolerna.

Etnografiska verk publicerade före andra världskriget, vid en tid då man fortfarande kände sig fri att tala i rasmässiga termer, påstod att befolkningen i Xinjiang utgjorde en diversierad blandning. Kashgarbefolkningen i väst kunde betraktas som en övervägande "arisk stam", sades det, medan turkiskt och mongoliskt 'blod' övervägde i öster.

Där förekom också klara språkliga skillnader. När Raquette förberedde sin 'Eastern Turki Grammar', transkriberade han i regel texten och markerade accenterna enligt den dialekt som talades i Yarkand-distriktet eftersom, som han skrev, 'I have found that this dialect is

pure than that of Kashgar, which has more or less been influenced by the Western Turki' (1912–1914: 1).

En orsak till Raquettes and Jarrings intresse för de samtida oasdiaklekterna var att dessa lovade svar på väsentliga frågor. Det var viktigt att undersöka dem synkront eftersom de faktiskt talades på 1900-talet för att kunna dra slutsatser beträffande utvecklingen av den sydöstra turkiska världen.

Gunnar Jarring kan med rätta betraktas som den förste moderne dialektologen i denna region, som snart efteråt blev otillgänglig. Efter sina 'Studien zu einer osttürkischen Lautlehre' (1933) publicerade han mellan 1946 och 1951 en utförlig samling av unika texter från Östturkestan i fyra volymer, 'Materials to the knowledge of Eastern Turki'. År 1964 publicerade han den första versionen av sin 'Eastern Turki-English dialect dictionary'.

Skriftspråket

Hur förhåller sig oasdiaklekterna av Eastern Turki till det moderna standardspråket som kallas ujuriska? Relationerna har ofta missförstått. I Sverige har det ibland påstås att Gunnar Jarrings främsta vetenskapliga prestation bestod i att 'he gave the Uyghurs a written language' through his research.

Detta är ett totalt grundlöst påstående. Fornujgurerna hade, som vi har noterat, ägt sitt eget högt utvecklade litterära språk. I den islamiska eran var Östturkestan först födelseorten för det skrivna karakhanidiska språket och senare del av den enorma giltigheten för det transregionala litteraturspråket tjugatajiska.

Med utbredningen av Islam hade verk skrivna med arabisk skrift börjat utkomma i Östturkestan. *Kutaḍyu bilig*, skriven på elfte århundradet av Yūsuf från Balasayun, är ett litterärt elementverk som återspeglar den senast föregående tidens inflytande av islam och 'Karluk-Uyghur'-språket av den östra delen av den karakhanidskan. Maḥmūd al-Kāšyārī behandlade detta språk i sitt berömda kompendium över de turkiska språken (Dankoff & Kelly 1982–1985). Kashgardialekten blev också basis för den östra varieteten av tjugatajiskan.

Robert Shaws skiss av 'the Túrki language as spoken in Eastern Túrkiistan' (1875–1880) var den första boken avsedd att presentera modern Eastern Turki. Den var baserad på dialekterna i Kashgar

och Yarkand men återspeglade väsentligen normerna för det litterära språket.

Gustaf Raquette, som arbetade i Östturkestan från 1896 till 1921, försökte i sin 'Eastern Turki grammar' (1912–1914) att förse utlänningar, missionärer och andra som levde i regionen, med ett verktyg genom vilket de kunde lära 'the dialect of Eastern Turkestan as it is spoken now-a-days'. Han ville också ge nyttig information för dem som önskade studera Centralasiens språk 'for more or less scientific purposes'.

Inrättandet av modern ujuguriska

1900-talet medförde födelsen av ett nytt 'ujguriskt' standardspråk. I maj–juni 1922 beslöt en församling av sovjetiska delegater i Tashkent att anta den historiska beteckningen 'ujgur' för grupper av talare av Eastern Turki i det ryska Turkestan. Detta namn antogs officiellt i Xinjiang i 1934. Grupperna i fråga hade så länge alltid betecknat sig själva med de respektive platsnamnen, t.ex. *turfanliq* 'invånare i Turfan'. Andra namn som Chanto och Huizi hade använts alltsedan upprättandet av Manchu (Qing)-dynastin. Beslutet att återuppliva en gammal glömd etnonym hade så småningom till följd att alla talare av Eastern Turki började anse sig själva som direkta avkomlingar och arvingar till de gamla ujugurerna.

Nu började upprättandet av standardspråket, särskilt på basis av den mycket speciella dialekt som talades i Ili-regionen. Detta standardspråk kallades 'ujguriska'. Det blev ett av de turkiska s.k. nationella språk som efterträdde tjugatajiskan som skriven media i Turkestan vid slutet av 1920-talet och i början av 1930-talet. Dessa språk inkluderade också uzbekiska, turkmeniska, kazakiska, karakalpakiska och kirgisiska.

Det ujuguriska standardspråket var sålunda utvecklat på basis av varieteter talade på sovjetiskt territorium. Taranchidialekten av Ili var utarbetad för att tjäna som standardspråk för Östturkestan. Efter utformningen av den s.k. "Tre distriktsregeringen" för Ili, och särskilt efter etableringen av Den autonoma regionen Xinjiang Uyghur år 1955, började denna dialekt utöva ökande inflytande.

En djärv rak linje drogs alltså från det gamla fornujuguriska språket, som hade upphört att användas som skriftspråk nästan ett halvt årtusende tidigare, till ett nytt språk med ganska olika egenskaper.

Relationen mellan fornujguriska och modern ujuguriska är långt ifrån entydig. Särskilt kan många talare av ujuguriskan ha skiftat till karlukernas nära besläktade varietet. Hur det talade språket utvecklades är i stort sett okänt.

Den moderna ujuguriskan

I den moderna ujuguriskan har komplexa interaktionsprocesser mellan dialekter och standardspråket ägt rum. Språket uppvisar en del drag som saknas eller är ovanliga i andra turkiska språk. Turkisk ordstruktur är normalt regelbunden och transparent: invariabla primärstammar antar suffix med förutsägbara former.

I modern ujuguriska finner vi fenomen som är bättre kända från indoeuropeiska språk, t.ex. vokalförändringar av olika slag och andra fonologiska oregelbundenheter som är främmande för turkiskan. Medan turkiskans *başım* 'mitt huvud' är regelbundet format från *baş* 'huvud', förändras stammens vokal i ujuguriskan: *baş* 'huvud' → *beşim* 'mitt huvud'.

Drag av detta slag kan delvis tolkas som icke-turkiska, huvudsakligen indoeuropeiska substratfenomen, dvs. med innebörden att icke-turkiska grupper har övergivit sina gamla språk, skiftat till turkiska och överfört vissa lingvistiska element från sina gamla språk till sina nya turkiska varieteter.

Det nuvarande giltiga uttalet av det officiella standardspråket är fastslaget i ett lexikon som först publicerades 1987 och reviderades 1997. Det avviker åtskilligt från det uttal som hörs i standardvarietet av huvudstaden Ürümchi och ännu mer från uttalet i de flesta dialekter.

Ordförråd

Modern ujuguriska är, naturligtvis annorlunda än fornujguriska, ett språk med talrika arabiska och persiska lexikaliska element kopierade från persiskan. Detta är ett arv från den karakhanid-tjagatajiska litterära traditionen. En stor del av det moderna ordförrådet kopierades från ryskan vid ett tidigt stadium av den moderna utvecklingen. Senare blev det lexikaliska inflytandet av kinesiskan allt starkare. Det starka arabiskt-persiska inflytandet har nu minskat.

Sedan mitten av 1990-talet har det också funnits en tendens att ersätta kinesiska ord med hjälp av innovativ inhemska ordbildning, med lånöversättningar eller med internationalismer kopierade från ryskan, t.ex. *tilpun* 'telefon' i stället för *diàn huà*.

Skrift

Modern ujuguriska var ursprungligen, liksom tjugatajiskan, skriven med arabisk skrift. Från mitten av 1960-talet till början av 1980-talet var det skrivet med så kallad ny skrift, *yeni yezik*, baserad på pinyintranskriptionen. Sedan experimentet misslyckats används den gamla skriften, *kona yezik*, igen. Den är baserad på det arabiska alfabetet men är försedd med vissa diakritiska tecken som gör den mindre mångtydig. Återgången till den gamla skriften betyder att skriven kommunikation med andra turkisktalande grupper har blivit svårare.

Litteratur

På 1930-talet avslutades den tjugatajiska litteraturens era och en modern ujugurisk litteratur började utvecklas. Fram till denna tid hade de få tryckta böckerna huvudsakligen bestått av litografiska arbeten importerade från Tashkent, Samarkand och Bukhara, huvudsakligen böcker av religiöst, romantiskt och heroiskt innehåll. Raquettes 'Eastern Turki grammar' (1912–1914) innehåller ännu läsövningar som är hämtade från böcker på Eastern Turki eller folklöreberättelser nedskrivna av mullahs.

När Gunnar Jarring besökte Xinjiang för andra gången, 1978, observerade han att den islamiska litteraturen och de gamla romantiska berättelserna hade upphört helt och hållet. De två besöken beskrivs i Jarring (1979, 1986).

Den nya litteraturen var starkt politiskt orienterad och influerad av kinesisk litteratur. Å andra sidan existerade den rika populära litteraturen fortfarande som den hade under århundraden. Jarring rådde sina vänner att genom litterär fältforskning spara så mycket som möjligt av denna gamla folkliga kultur som vilar på minnestradition. Svaret var positivt eftersom alla kände till Jarrings egna utomordentliga bidrag till dessa räddningsprestationer genom hans tidiga lingvistiska fältarbete.

Dialektologi

Jarring vädjade också för en fortsättning av studiet av dialekter. Åren 1956–1957 hade regionens dialekter och 'subdialekter' studerats av den Kinesiska vetenskapsakademins institut för studiet av nationella minoritetsspråk. Men det fanns mycket mer att göra.

Som alltid, föregick Jarring själv med ett gott exempel. 1997, i en ålder av 90 år, publicerade han en enorm volym om turkiska ortnamn som samlats av Sven Hedin i Tarimbäckenet från 1896 till 1935. Efter-som mycket av ordförrådet återspeglas i toponymerna, är denna bok till och med ett slags lexikon till de centrala Tarimdialekterna.

Under de sista åren av sitt liv fokuserade Jarrings vetenskapliga intresse på ett enda mål: en ny, väsentligt utvidgad version av hans 'Eastern Turki-English dialect dictionary'. Detta mål uppnådde han faktiskt en kort tid före sin död 2002.

Under de senaste årtiondena har ujuguriska dialektologer utfört ett beundransvärt arbete på de flesta oasdialekterna. Forskarna har fortsatt att producera vidare på de vägar som frigjordes av Jarring och andra. Under 'Kulturrevolutionen' i Kina hade fältforskning varit omöjlig, och mycket genuint ujuguriskt material hade förstörts. Omfattande material insamlat från och med 1960-talet hade också förblivit opublicerat. De senaste årtiondena har upplevt en avsevärd utveckling av turkisk lingvistik, med anmärkningsvärda aktiviteter av infödda fältforskare. Utländska, t.ex. japanska, forskare har också fått ett växande intresse för fältforskning i regionen. Vissa dialektmaterial som troddes ha gått förlorade under kulturrevolutionen har funnits igen. Systematiska beskrivningar av dialekterna och komparativa studier saknas emellertid fortfarande.

Eynuvarieteteten

Nyare forskning har lett till många intressanta upptäckter. Den så kallade Eynuvarieteteten, talad på olika platser av bosättning i Xinjiangs sydvästra del, karakteriseras av ett ordförråd som nästan är helt annorlunda än det som finns i normal modern ujuguriska.

Dess talare, alla vuxna män, använder ett speciellt ordförråd av icke-turkisk, delvis persisk, härkomst, när de vill göra sin konversation oförståelig för utomstående.

När detta än är onödigt, till exempel hemma, använder de normal modern ujuguriska. Eynu kan jämföras med olika Abdal-grupper i Uzbekistan, Afghanistan, Iran och Turkiet, tidigare nomadgrupper som kombinerar en lokal turkisk morfosyntax med ett ordförråd som delvis är av persiskt och delvis av okänt ursprung; se Wurm (1997), Hayasi et alii (1999), Hayasi (2000).

Turfandialekten

Mycket intressanta resultat har uppnåtts av Abdurishid Yakup, en Humboldt-forskare aktiv vid universitet i Mainz, som efter lång fältforskning har skrivit ett stort sammanfattande arbete om den historiskt viktiga Turfandialekten: 'The Turfan dialect of Uyghur' (se Yakup 2005). Turfan är, som nämnts ovan, känt som den viktigaste kulturella och politiska mittpunkten av det ujuguriska kungariket Kocho. Den lokala ujuguriska varietet som talas på detta område är alltså av speciellt intresse.

Yakup erbjuder en synkron beskrivning av Turfan-dialektens fonologi, morfologi och lexikon. Den intressantaste aspekten av denna bok är dess antydning om att Turfandialekten verkligen står i en genuin och ganska direkt historisk relation till fornujuguriskan. Speciellt används många intressanta lexem i fornturkiska litterära texter och omfattar några unika ord som inte är belagda i andra dialekter. Det faktum att det forntida Turfan var en konvergensareal för Silkesvägens olika kulturer, språk och religioner speglas också i lexikonet.

I Yakups arbete jämförs dialektmaterialet med äldre data från Turfan och med material funna i andra äldre dokument. Som nämnts ovan, vet vi mycket litet om utvecklingen av Östturkestans talade språk. Den japanske turkologen Masahiro Shogaito, Kyoto, har emellertid visat att det ujuguriska material som funnits i Ming- och Manchudynastiernas kinesiska ordförråd reflekterar den varietet av ujuguriska som talades i Turfan från och med femtonde århundradet (1999). Turkologin börjar äntligen urskilja mer detaljer rörande alla krokiga stigar som förbinder de tre komplexen fornujuguriska, östturkiska och modern ujuguriska.

Fornjurgernas språk finns dokumenterat i ett stort antal skrifter som har samlats i Turfan-området. En stor samling finns i Berlin. Bilden visar skylten till Academia Turfanica och dess postdoktorsprogram samt Lars Johanson.

Foto: Éva Á. Csató

Turfan var tidigare berömt för sina fruktgårdar. Denna bild av ujugurer togs i Turfan-området.

Foto: Éva Á. Csató

Referenser

- Dankoff, Robert 1983. *Yusuf Khass Hajib. Wisdom of Royal Glory. A Turko-Islamic Mirror for Princes*. Translated, with an introduction and notes by Robert Dankoff. (Publications of the Center for Middle Eastern Studies 16). Chicago: University of Chicago Press.
- Dankoff, Robert & Kelly, James 1982–1985. *Mahmūd al-Kāšgarī. Compendium of the Turkic Dialects* (Dīwān luyāt at-turk). (Sources of Oriental Languages and Literatures 7). Harvard: University Press.
- Golden, Peter 1992. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. (Turcologica 9). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Hayasi, Tooru 2000. Lexical copying in Turkic: the case of Eynu. I: Aslı Göksel & Celia Kerslake (utg.) 2000. *Studies on Turkish and Turkic Languages* (Turcologica 46). Wiesbaden: Harrassowitz. 433–439.
- Hayasi, Tooru et alii 1999. *A Šäyxil Vocabulary. A Preliminary Report of Linguistic Research in Šäyxil Village, Southwestern Xinjiang*. Kyoto: Department of Linguistics, Kyoto University.
- Jarring, Gunnar 1933. *Studien zu einer osttürkischen Lautlehre*. Lund: Borelius & Leipzig: Harrassowitz.
- Jarring, Gunnar 1946–1951. *Materials to the Knowledge of Eastern Turki* 1–4. Lund: Gleerup.
- Jarring, Gunnar 1964. *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*. (Lunds universitets årsskrift NF 1) Lund: CWK Gleerup 56: 4.
- Jarring, Gunnar 1979. *Åter till Kashgar. Memoarer i nuet*. Stockholm: Bonniers.
- Jarring, Gunnar 1986. *Return to Kashgar. Central Asian Memoirs in the Present*. Translated from the Swedish by Eva Claeson. Durham: Duke University Press.
- Jarring, Gunnar 1994. Svensk Centralasien-forskning i ett historiskt perspektiv. I: Staffan Rosén & Bo Utas (utg.) *Det okända Centralasien – en utmaning för svensk forskning*. Stockholm: Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet. 18–24.
- Jarring, Gunnar 1997. *Central Asian Turkic Place-names. Lop-nor and Tarim Area. An Attempt at Classification and Explanation based on Sven Hedin's diaries and published works*. (Report from the scientific expedition to the north-western provinces of China under the leadership of Dr. Sven Hedin: The Sino-Swedish expedition 56.) Stockholm: The Sven Hedin Foundation.

- Johanson, Lars 1977. Review of Christopher Toll & Ulla Ehrensvärd (utg.) *Gunnar Jarring. En bibliografi. Personhistorisk tidskrift* 73: 101–102.
- Johanson, Lars 2001. *Discoveries on the Turkic Linguistic Map* (Swedish Research Institute in Istanbul. Publications 5.) Stockholm: Swedish Research Institute in Istanbul. [Turkisk översättning av Nurettin Demir & Emine Yılmaz: *Türk dili haritası üzerinde keşifler*. Ankara. 2002.]
- Johanson, Lars 2002. Abschied von Gunnar Jarring. *Central Asiatic Journal* 46: 161–167.
- Raquette, Gustaf 1912–1914. Eastern Turki grammar. Practical and theoretical with vocabulary. *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen* 2. 15: 111–183, 16: 113–211. 17: 170–232.
- Shaw, Robert B. 1875–1800. *A sketch of the Türki language as spoken in Eastern Türkistan (Káshgar and Yárkand) together with a collection of extracts*. I: Lahore 1825, 2: *Journal of the Asiatic Society of Bengal* 46: 242–368.
- Shogaito, Masahiro 1999. On the Ming dynasty Central Asian Turkic language transcribed in the Chinese character. I: Setsu Fujishito & Masahiro Shogaito (utg.) *Issues in Turkic Languages – Description and Language Contact*. (Contribution to the Studies of Eurasian Languages I.) Kyoto: Kyoto University, Department of Linguistics. 235–250.
- Wurm, Stephen A. 1997. Two Turkic-based hybrid languages in northwestern China. *Turkic Languages* 1: 241–254.
- Yakup, Abdurishid 2005. *The Turfan Dialect of Uyghur*. (Turcologica 63) Wiesbaden: Harrassowitz.

Turkar och turkspråk

I: Dahl, Adolf & Johanson, Lars & Ruge, Hans 1979.
Tre språk. Stockholm: Sveriges Radio. 65–90.

Vad är turkiska?

Vad är ”turkiska” för ett språk? Hur låter det, hur skrivs det, hur är det uppbyggt? Turkarna själva har kommit oss närmare både genom invandringen och turismen – men deras språk har nog förblivit okänt och hemlighetsfullt otillgängligt för de flesta av oss.

Vi ska här försöka stilla något av nyfikenheten. Men turkiskan skiljer sig till hela sin uppbyggnad så mycket från svenskan och våra skolspråk att vi inte riktigt kan utgå från våra vanliga föreställningar om språkstruktur. Turkiskan är såtillvida en utmaning som vi alltså får börja från grunden. Detta förutsätter en smula tålamod men ger desto rikare utdelning i form av stimulerande upptäckter. Med sin mycket konsekventa, regelbundna och ”genomskinliga” struktur brukar turkiskan bli en sällsynt spännande bekantskap för de flesta språkintresserade. Kanske återfinner någon en del drag från vårt grannspråk finska, vilket kan ge anledning till ytterligare givande jämförelser.

Turkspråk och turkietturkiska

Vad vi i dagligt tal kallar ”turkiska” är den s.k. turkietturkiskan, som i själva verket bara är ett av många turkiska språk. Turkspråk talas av många miljoner människor över ett enormt geografiskt område: från Balkan i väst över den asiatiska kontinenten ända fram till kinesiska muren i öst och Norra ishavet i norr. Bara inom Sovjetunionen existerar ett tjugotal turkiska skriftspråk. I Iran, Afghanistan, Kina och på Balkan lever stora turkiskspråkiga minoriteter.

Turkspråken har en ofta förmodad släktskap med bl.a. mongoliska och tungusiska. Inbördes kan turkspråken grupperas på följande sätt:

<i>Sydturkiska</i>	<i>Västturkiska</i>	<i>Östturkiska</i>	<i>Nordturkiska.</i>
turkietturkiska	kazakiska	uzbekiska	jakutiska m.fl.
azerbajdzjanska	kirgiziska	nyujguriska	
turkmeniska m.fl.	tatariska m.fl.		

Utanför dessa grupper står tjuvasjiskan i Volgaområdet och khaladjiskan i Iran, som avviker avsevärt från de andra turkspråken.

De äldsta kända turkiska texterna är inskrifter från 700-talet, funna i nuvarande Mongoliet. Vad man vet om turkar före denna tid härrör mestadels ur kinesiska källor. Inskrifterna är skrivna med en runliknande skrift, som 1893 tolkades av dansken Vilhelm Thomsen.

Från de närmast följande århundradena finns mängder av handskrifter bevarade. De är funna i Östturkestan, nuvarande Xinjiang, och deras språk kallas ujuguriska. Detta litteraturspråk utvecklades sedan de turkisktalande ujugurerna i mitten av 800-talet fördrivits från den mongoliska stäppen. Det första islamiska litteraturspråket, som hade sitt centrum i Kashgar på 1000- och 1100-talen, brukar kallas karakhanidiska. Dess efterföljare är khwarezmturkiskan, som utgick från Khwarezm vid Aralsjöns mynning och hade sin blomstringsperiod på 1300-talet. Då började också två andra turkiska skriftspråk, med mera lokal prägel, utvecklas. Det ena var tjagatajiskan, som blev det stora överregionala skriftspråket för både öst- och västturkarna. På detta språk skrev den store diktaren Mir ‘Ali-Šer Nāvā’ī. Det andra stora skriftspråket var osmanskan.

Osmanskan kom att bli det osmanska rikets officiella språk och, vid sidan av arabiskan och persiskan, ett av islams tre stora kulturspråk. Det brukar indelas i utvecklingsperioderna fornosmanska, eller, med tanke på tiden före osmanska rikets grundande: fornanatolisk-turkiska, fram till 1400-talet, medelosmanska, fram till 1800-talets mitt och nyosmanska fram till 1928. Ur osmanskan har *Türkiye Türkçesi* utvecklats. För enkelhetens skull använder vi i fortsättningen mestadels beteckningen ”turkiska” för detta turkspråk.

En turkisk text

Låt oss börja med att kasta en blick på en enkel text som kan ge ett intryck av några särdrag i språket.

1. *Annem okuryazar değildi.*
Mamma-min lärare-skrivare inte var.
2. *Ama, ince duygulu, sağduyusu olan bir kadındı.*
Men finkänslig sunt-förnuft-dess varande en kvinna-var.
3. *Bütün analar, dünyanın en iyi kadınlarıdır.*
Alla mödrar världs mest god kvinnor-dess-är.
4. *Benim annem de, benim annem olduğu için, dünyanın en iyi kadınıydı.*
Min mamma-min även min mamma-min varande-dess för världs mest
god kvinna-dess var.
5. *Bir gün bahçeden çiçek koparıp anneme getirmiştım.*
En dag trädgård-ur blomma brutit-havande mamma-min till jag hade
fört.
6. *Annem sevindi.*
Mamma-min gladde sig.
7. *Hadi biraz daha çiçek koparalım... dedi.*
Seså ett-litet mer blomma lät oss bryta sade.
8. *Bahçeye çıktık.*
Trädgård-till gick vi ut.
9. *Bana bir çiçek gösterdi.*
Till mig en blomma visade.
10. *Bak, dedi, ne güzel çiçek...*
Se sade vad vacker blomma.
11. *Bu çiçekler de canlı, onların da canı var...*
De{n} här blommor även levande deras liv-dess förhanden.
12. *Koparırsak ölür zavallı...*
Om vi bryter dör stackars.
13. *Dalında daha güzel duruyor.*
Gren-dess-på mer vacker stâr.
14. *Bardaktaki suda bu kadar güzel durmaz ki...*
Glas-i-befintlig vatten-i denna mängd vatten stâr-inte att
15. *Her çiçeğin başında bana.*
Varje blommas huvud-dess-vid till mig.
16. *Kıyarsan kopar istersen... dedi.*
Om du har hjärta bryt om du vill... sade (eg. om du hackar).
17. *Neyim varsa, iyi olan her şeyimi*
Vad-mitt förhanden-om det är god varande varje sak-min + ackusativ,
anneme borçluyum.
mamma-min-till skyldig-är-jag.

Texten är hämtad ur en självbiografisk bok, *Böyle gelmiş, böyle gitmez* av Turkiets mest läste och kände nu levande författare, Aziz Nesin. Bokens titel betyder ordagrant "Så har det kommit, så går det inte",

dvs. friare ”Så har det alltid varit, men så kan det inte få fortsätta”. Under textraderna i stycket står ett försök till en första grov bit-för-bit-översättning, som tills vidare kan ge en viss uppfattning om ord- och satsstruktur. En mindre ordagrann översättning till mera normal svenska kunde exempelvis lyda:

1. Min mamma var inte läs- och skrivkunnig. 2. Men hon var en sensibel kvinna med sunt omdöme. 3. Alla mödrar är världens bästa kvinna. 4. Även min mamma var världens bästa kvinna, eftersom hon var just min mamma. 5. En dag hade jag plockat blommor i trädgården och tagit dem med in till min mamma. 6. Min mamma blev glad. 7. Hördu, sa hon, vi plockar lite fler blommor! 8. Vi gick ut i trädgården. 9. Hon visade mig en blomma. 10. Titta, sa hon, vilken vacker blomma... 11. Också de här blommorna är levande, också de har liv... 12. De stackarna dör om vi bryter dem. 13. På sin gren sitter de vackrare. 14. I vattnet i glaset står de ju inte lika vackert. 15. Vid varje blomma sa hon till mig: – Har du hjärta att göra det så plocka dem om du vill... 16. Allt jag har, allt som är gott hos mig har jag min mamma att tacka för.

Historia och kultur

Turkiskan fick fotfäste i Mindre Asien på 1000-talet genom seldjukerna. På 1100-talet trängde nya turkstammar in österifrån och slog sig ned som vasaller till seldjukerna. En av vasallfurstarna var Osman som förenade nordvästra Anatolien under sitt välde och grundade det osmanska riket och dess dynasti. Detta rike upplöstes tillfälligt genom Timur Lenks angrepp, återupprättades av Mehmet I, utvidgades av efterföljarna – bl.a. Mehmet II Erövraren, som tog Konstantinopel (Istanbul) 1453 – och fortsatte att växa till enorm omfattning och ägde trots gradvis tillbakagång bestånd ända fram till första världskriget. När det var som störst sträckte det sig från Algeriet i väster till Persien i öster, från Jemen och Sudan i söder till Moldavien och Ungern i norr och nordväst.

Den turkiska nationalstaten – *Türkiye Cumhuriyeti* 'Republiken Turkiet' – föddes ur Kemal Atatürks befrielsekamp efter första världskriget. Den ville göra upp med sitt osmanska förflutna och genom en rad drastiska reformer snabbt bli en modern västerländsk stat. Men språket drogs, som vi skall se, in i den reformistiska strömvirveln och har med tiden verkligen radikalt bytt skepnad. Under republikens

historia har reformer och reaktioner följt på varandra inom alla områden, men turkietturkiskan har utvecklats till ett förnämligt språkligt instrument för en av de mest fascinerande litteraturerna i den moderna orienten. Traditionerna från den fina klassiskt osmanska litteraturen, företrädd av Baki (†1600), Nedim (†1730) och många andra stora skaldar, är därmed slutgiltigt brutna. Bland de senare decenniernas stora turkietturkiska författare kan nämnas Nâzım Hikmet (1902–1963), Orhan Veli (1914–1950), Fazıl Hüsnü Dağlarca (1914–2008) och prosaister som Sabahattin Ali (1907–1948), Kemal Tahir (1910–1973), Orhan Kemal (1914–1970), Aziz Nesin (1915–1995) och den i vårt land särskilt välkände Yaşar Kemal (1923–2015).

Bland turkiskspråkiga författare utanför Turkiet är i dag den kirgiziske romanförfattaren Tjingiz Ajtmatov (1928–2008).

Religionen har trots reformerna förblivit en central faktor i Turkiets liv. Osmanernas kultur var baserad på islam, för vars utbredning de förde heliga krig. Eftersom de framstod som det stora hotet mot kristenheten, var intresset i Europa för deras språk och kultur länge dikterat av ren turkskräck. Sverige utgör på sätt och vis ett undantag: efter Karl XII:s sejour i det osmanska riket följde rentav en period av intensiv turkisk-svensk vänskap och intresset här hemma för turkarnas språk och kultur växte. Vid Uppsala universitet har turkologin trots knappa resurser kunnat fortleva fram till i dag. En helt ny kontakt med den turkiska världen har vi fått genom den stora invandringen av turkar i vårt land under senare år. De talar och förstår i regel turkietturkiska, även om en del, t.ex. kurderna, har ett annat modersmål.

Ljud och skrift

Alfabetet och fonemen

Få språk har ett så enkelt förhållande mellan ljud och skrift som turkietturkiskan. I det latinalfabet som det moderna Turkiets grundare Kemal Atatürk 1928 lät införa i stället för den arabiska skriften motsvarar i regel varje bokstav ett fonem. Medan vårt svenska [ʃ] kan stavas med *sj*, *sk*, *skj*, *sch*, *rs*, *g*, *j* och *sc*, skrivs turkiskans [ʃ] konsekvent med *ş*.

Del 1 – Den turkisktalande världen

Bokstav		Turkologisk transkription
A	a	a
B	b	b
C	c	ç
Ç	ç	č
D	d	d
E	e	ä eller e
F	f	f
G	g	g
Ğ	ğ	–
H	h	h
I	ı	ï
İ	i	i
J	j	ž
K	k	Främre variant: k Bakre variant: k̡
L	l	Främre variant: l Bakre variant: l̡
M	m	m
N	n	n
O	o	o
Ö	ö	ö
P	p	p
R	r	r
S	s	s
T	t	t
Ş	ş	š
T	t	t
U	u	u
Ü	ü	ü
V	v	v
Y	y	j
Z	z	z

Fonemen /g/, /k/ och /l/ har vardera två åtskilda varianter: en främre, som artikuleras längre fram i munnen, och en velar, artikulerad längre bak. I ordet *kül* 'aska' är *k*-varianten främre och *l*-varianten tunn, medan ordet *kul* 'slav' har ett bakre *k*-ljud och ett tjockare *l*.

Några specialtecken används således: ç ğ, ı och ş. Lägg märke till att *i* behåller sin prick även som stor bokstav: *İ*, och att *I* alltså alltid är den stora motsvarigheten till *ı*. Över vissa vokaler används i bland cirkumflex[^], vilket dock blir allt mindre vanligt.

Tack vara den ljudenliga stavningen kan vi här i fortsättningen avstå från att använda en särskild ljudskrift.

De flesta språkljuden är som synes välbekanta för en svensktalande. I övrigt uttalas alltså *c* ungefär som *j* i engelskans *John*, *ç* som *ttj* i slangordet *lattjo*, *j* som i franskans *Jean*, *o* ungefär som vårt *å*, *ş* som uppsvenskt *rs* i *fors*, *u* som i engelskans *put*, *ü* som i tyskans *München*, *y* som vårt *j* (alltså aldrig som vokal!) och *z* som i engelskans *as* (tonande *s*). Svårast är *ı*, ett "bakre *i*", som uttalas med läpparna särdragna till ett [i] men med tungan tillbakadragen som till ett [u]. Det liknar ganska mycket den ryska vokalen *y* (ы) i *syn* 'son'.

Det s.k. "mjuka *g*", dvs. *ğ*, representerar ett element, som i allmänhet förblir stumt i standardturkiskans uttal (till skillnad från uttalet i vissa dialekter) och mest tar sig uttryck i förlängning av föregående vokal. Ordet *yoğurt* låter alltså mestadels som [jo:urt].

Bl.a. /g/, /k/ och /l/ har vardera två tydligt åtskilda varianter: en palatal (som artikuleras längre fram i munnen) och en velar (artikuleras längre bak i munnen). I ordet *kül* 'aska' är *k*-varianten sålunda ofta nästan *j*-haltig och *l*-varianten tunn som vårt riksspråks *l* [cył], medan ordet *kul* 'slav' har ett bakre *k*-ljud och ett tjockare *l*: [kuł].

I äktturkiska ord är vokalerna ganska korta. Långa vokaler förekommer nästan bara i främmande ord och i sådana fall där ett "mjukt *ğ*" försvunnit.

Vissa egenskaper hos ljuden är särskilt viktiga för ordstrukturen. För konsonanterna är skillnaden mellan tonande och tonlösa väsentlig. Sju tonande har direkta tonlösa motsvarigheter.

Tonande	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>d</i>	<i>g</i>	<i>j</i>	<i>v</i>	<i>z</i>	<i>l</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>r</i>	<i>y</i>
Tonlösa	<i>h</i>	<i>p</i>	<i>ç</i>	<i>t</i>	<i>k</i>	<i>ş</i>	<i>f</i>	<i>s</i>				

Skillnaden mellan palatal (främre) och velar (bakre) artikulation är ännu viktigare och framträder tydligast i vokalsystemet. En annan

skillnad är öppningsgraden, dvs. hur mycket tungan höjs mot gommen vid artikulationen av vokalerna (*höga* och *låga* vokaler). En tredje skillnad är graden av läpprundning (*rundade* och *orundade* vokaler). Sammantaget får vi följande påfallande regelbundna vokalsystem.

	Orundade		Rundade	
	Låga	Höga	Låga	Höga
Bakre	<i>a</i>	<i>ɪ</i>	<i>o</i>	<i>u</i>
Främre	<i>e</i>	<i>i</i>	<i>ö</i>	<i>ü</i>

Typiska drag i ljudstrukturen

En av skillnaderna mellan turkiska och svenska ord är att en konsonant sällan har en konsonant som närmaste granne inom den enskilda turkiska stavelsen. Svenskan är betydligt frikostigare med konsonant-anhopningar. I lånord med en annan stavelsestruktur löses konsonantgrupperna i turkiskan upp med hjälpvokaler: man säger *istasyon* 'station', *İsveç* 'Sverige', *tiren* 'tåg', *gurup* 'grupp' etc. *Grapefruit* med de oacceptabla grupperna *gr* och *pf* uttalas (och skrivs ofta) som *gireyfurut*. Turkisktalande som lär sig svenska har ofta bekymmer med våra konsonantgrupper och upplöser dem på samma sätt: *Strindberg* kommer att låta ungefär som [sitirindberg] osv.

Vissa drag i ljudstrukturen har särskild betydelse för hela ordets uppbyggnad. Den som gör sig möda att studera de få "kombinationsregler" som anges nedan kommer knappast att stöta på några oregelbundenheter i formläran. Härvidlag är turkiskan ganska unik bland naturliga språk.

En viktig egenhet är att vokalmöte undviks i turkiska ord. Vissa ändelser uppträder således i två former: en som börjar på konsonant och en som börjar på vokal. Låt oss som exempel ta orden *ev* 'hus' och *anne* 'mamma', kombinerade med genitivändelsen *-(n)in*, dativändelsen *-(y)e* och possessivändelserna *-(s)i* och *-(i)m*.

<i>evin</i> 'husets'	<i>annenin</i> 'mammans'
<i>eve</i> 'till huset'	<i>anneye</i> 'till mamma'
<i>evi</i> 'dess/hans/hennes hus'	<i>annesi</i> 'hans/hennes mamma'

Omedelbart efter en tonlös konsonant försvagas stämtonen hos konsonanter som *d*, *c* och *g*. Dessa skrivs då i stället som *t*, *ç* och *k*. Ändelsen *-da* 'i' kan alltså få formen *-ta*.

suda 'i vattnet' *bardakta* 'i glaset'

Framför en ändelse som börjar på vokal kan vissa stammar förändras något. Slutkonsonanterna *t*, *ç*, *p* och *k* kan mjukas upp till *d*, *c*, *b* och *ğ*, t.ex.:

çiçek 'blomman' *çiçeğin* 'blommans'
Ahmet 'Ahmet' *Ahmet'in* 'Ahmets'

I en handfull ord kan ett par andra små förändringar förekomma. Andra oregelbundenheter är ytterst sällsynta i turkisk formlära.

Harmoniregler

De allra viktigaste kombinationsreglerna gäller dock den s.k. ljudharmonin, som på ett avgörande sett präglar hela språket.

Kül 'aska' har, som vi sett, två främre konsonanter och en främre vokal. Hela stavelsen är alltså palatal, dvs. uttalas relativt långt framtill i munnen. Ordet *kul* 'slav' är däremot som helhet velart, dvs. uttalas längre bak i munnen. De båda orden är alltså olika till hela sin karaktär, men denna olikhet markeras i *skriften* bara med skillnaden *ü* : *u*.

Ändelser som fogas till dessa ord måste i regel harmoniera med den i samma avseende: dvs. vara antingen palatala eller velara. Denna s.k. palatalharmonin innebär att första stavelsen dominerar över efterföljande stavelser och att främre och bakre språkljud i princip utesluter varandra inom samma ord.

Lägger vi exempelvis till de båda nämnda orden en ändelse som består av fonemet /l/, hög vokal och fonemet /k/, så måste denna efter *kul* uttalas med bakre, tjockt l-ljud, den bakre varianten *u* och den bakre *k*-varianten: 'slaveri', skrivet *kulluk*. Efter *kül* blir hela ändelsen palatal och vi får [çyllyc], skrivet *küllük*. Då skillnaden tydligast märks i valet av vokal, brukar man oftast kalla hela företeelsen *vokalharmonin*. Riktigare är att kalla detta *stavelseharmonin*.

I dag är nästan alla ändelser i turkietturkiskan harmoniska. Bland dessa existerar två typer: de som har låg och de som har hög vokal. Denna skillnad låg – hög är den enda betydelseskiljande i ändelserna, ty de andra egenskaperna dikteras helt av harmonireglerna.

Ändelser med låg vokal har två varianter: en bakre med *a* och en främre med *e*. Regeln för denna tvåfaldiga harmoni lyder:

Har föregående stavelse någon av vokalerna	så får ändelsen vokalen
<i>a i o u</i>	<i>a</i>
<i>e i ö ü</i>	<i>e</i>

Ett exempel på en ändelse med tvåfaldig växling är *-de* 'i, på, vid, hos'. I vårt textprov finns den bl.a. i *bardakta* 'i glaset'. Andra exempel:

<i>ev</i> 'hus'	<i>evde</i> 'i huset'
<i>bahçe</i> 'trädgård'	<i>bahçede</i> 'i trädgården'
<i>okul</i> 'skola'	<i>okulda</i> 'i skolan'
<i>sokak</i> 'gata'	<i>sokakta</i> 'på gatan'

Andra sådana ändelser i texten är bl.a. *-den* i *bahçeden* 'ur trädgården', *-(y)e* i *anneme* 'till min mamma', *bahçeye* 'ut i trädgården', och pluraländelsen *-lar* i *analar* 'mödrar', och *-ler* i *çiçekler* 'blommor'.

Ändelser med hög vokal har motsvarande varianter. Men här återspeglas inte bara palataliteten eller velariteten hos föregående stavelses vokal – utan även dess grad av läpprundning! Denna företeelse kallas labialharmoni. En rundad vokal (*o, ö, u, ü*) åstadkommer rundning också av den närmast följande.

Det innebär en fördubbling av antalet varianter i varje ändelse. För denna fyrfaldiga växling gäller alltså regeln:

Har föregående stavelse någon av vokalerna	så får ändelsen vokalen
<i>a ı</i>	<i>ı</i>
<i>e i</i>	<i>i</i>
<i>o u</i>	<i>u</i>
<i>ö ü</i>	<i>ü</i>

Den verbändelse som vi finner t.ex. i *dedi* 'sade', dvs. efter stammen *de-* 'att säga', kan alltså variera på följande sätt:

<i>sevin-</i> 'att glädja sig'	<i>sevindi</i> 'gladde sig'
<i>al-</i> 'att ta'	<i>aldi</i> 'tog'
<i>kopar-</i> 'att bryta'	<i>kopardı</i> 'bröt'
<i>göster-</i> 'att visa'	<i>gösterdi</i> 'visade'
<i>oku-</i> 'att läsa'	<i>okudu</i> 'läste'
<i>gör-</i> 'att se'	<i>gördü</i> 'såg'
<i>bak-</i> 'att titta'	<i>baktı</i> 'tittade'

I vår inledande text finns åtskilliga ändelser med fyrfaldig harmoni, t.ex. *-li* i *duygulu* 'känslig', *canlı* 'levande', *-(n)in* i *dünyanın* 'världens', *çiçeğin* 'blommans', *-(s)i* i *canı* 'dess liv', *sağduyusu* 'dess sunda förnuft'. Med kännedom om dessa få regler för vokalpharmoni och regeln om stämtonförlust behöver inte ens nybörjaren tveka om vilken ändelse han/hon skall välja i det enskilda fallet. Reglerna gäller nästan undantagslöst. Lånord, som inte själva är uppbyggda enligt turkisk ordstruktur, antar dock ibland till synes regelvidriga varianter.

Något om ordbetoningen

Få ting är så omstridda inom turkologin som frågan om betoningen. Skillnaden i tryck och tonhöjd samverkar på ett sällsynt förvirrande sätt. Numera råder en viss enighet om att äktturkiska ord har en lätt tonvikt på slutstavelsen: alltså *çiçék* 'blomma'. Många lånord betonas annorlunda, t.ex. *lokánta* 'restaurang', *Istábul* osv.

Somliga turkologer hävdar att turkietturkiska ord fortfarande, liksom antagligen när vokalpharmonin uppstod, har tryckaccent på första stavelsen och att vad vi har kallat "betoning" egentligen är en uppgång i tonhöjden. Säkert är i varje fall att den turkiska tryckaccenten är mycket mindre kraftig än i vårt språk, att den vandrar inom ordet på ett inte helt förutsägbart sätt, att den påverkas starkt av ordets ställning i satsen och att den ofta helt underordnar sig intonationsmönstren inom och utanför satsen.

Ordet

Höggradig syntes

Det första som frapperar den som med svenska ögon granskar ett stycke turkisk text är nog graden av *syntes*. Det turkiska ordet är i regel mer komplext än det svenska, dvs. rymmer vanligen fler betydelseelement. Även vi uttrycker t.ex. plural syntetiskt: jämför *blomm-or* med *çiçek-ler*. Men medan vi kan konstruera en genitivförbindelse både syntetiskt, t.ex. *blomman-s* (*skönhet*) – och analytiskt – (*skönheten hos blomman* –, har turkiskan bara den första möjligheten *çiçeğ-in* (*güzelliği*). Mot våra båda passivuttryck *göra-s* och *bli gjord* står på samma sätt det turkiska *yap-ıl-*. Många andra modifikationer som vi uttrycker med omskrivningar rymms inom ramen för ett enda turkiskt ord: *sev-iş-* av *sev-* 'att älska' betyder t.ex. 'att älska varandra' och *sev-*

dir- 'att förmå älska'. Där svenskan har prepositioner har turkiskan ofta kasusändelser: *bahçe-den* 'ur trädgården' etc. Negationen *inte*, flera hjälpverb osv. motsvaras av ändelser: *gel-e-me-miş* betyder t.ex. 'han/hon har tydligen inte kunnat komma'.

Praktiskt innebär detta dels att en turkisk text innehåller färre ord än sin svenska motsvarighet, dels att turkiska ord kan bli ganska otympliga. Det sista draget överdrivs ofta. Ordmonster av det slag som brukar anföras av grammatikerna, t.ex. *seviştirilemediklerinden* 'därför att de inte har kunnat förmås att älska varandra' – är relativt sällsynta. Här har kombinationsmöjligheterna utnyttjats maximalt. I en normal text, t.ex. vårt inledande stycke, är det enskilda ordet sällan så överlastat.

Suffixen

Turkiska är ett suffixspråk: ändelser läggs till en stam som själv förblir intakt. Prefix, dvs. förstavelser, som är så vanliga i vårt språk, förekommer inte i genuina turkiska ord. Medan vi i svenskan har "inre böjning" av typen *man* : *män* och *äta* : *ät*, utsätts den turkiska stammen inte för några inre förändringar; vi finner alltid former som *adam-lar* 'män' och *yedi* 'ät'.

En stam är i turkiskan en del av ordet som kan användas som självständigt ord. Stammen står alltid till vänster men kan vara enkel, en primärstam, eller utvidgad. Suffix förekommer inte självständigt, dvs. som fria former, inte ens i kombinationer med varandra. Man skulle kunna likna ett komplext turkiskt ord vid ett tåg, där primärstammen är loket, utan vilket vagnarna, suffixen, är oanvändbara. I *seviştirilemediklerinden* är det primärstammen *sev-* som drar resten av tåget. Utan *sev-* betyder det långa *-iştirilemediklerinden* eller delar av det ingenting. Men använt ensamt är *Sev!* uppmaningsformen 'Älska!', och varje ny utvidgning av det är en egen ny stam.

Detta är inte den enda skillnaden mellan turkiskans och svenskans sätt att använda de olika byggklotsarna i ordbildningens. En annan är att ett turkiskt suffix är så mycket *produktivare* än sin eventuella motsvarighet i svenskan. Vi bildar med *-het* ett abstrakt substantiv som *god-het på* samma sätt som turkarna bildar *iyi-lik* med suffixet *-lik*. Men medan vi inte säger *generöshet*, *varmhet*, *unghet* och *bredhet*, duger *-lik* som suffix även i *cömert-lik*, *sıcak-lik*, *genç-lik* och *geniş-lik*. Det lönar sig med andra ord mycket mera än i de flesta

andra naturliga språk att lära sig formlära: varje enskilt litet suffix är förbluffande användbart.

Regelbundenheten

Härtill kommer ordens *analyserbarhet*, genomskinlighet. Byggklot-sarna är lagda till varandra och löst hopklustrade med bibehållna klara gränser. Varje del av tågsättet, vare sig det gäller loket eller vagnarna, har egen klar materiell form. Indoeuropeiska språk har ofta ord som det latinska *rerum* och det ryska *del* 'sak' (latin *res*, ryska *delo*) + plural + genitiv utan att någon kan avgöra vilka uttrycksenheter som motsvarar innehållsenheterna och var gränserna går. I turkspråk är denna möjlighet regel: *iş-ler-in* 'sakernas'. En språkforskare har en gång liknat sådana turkiska ordstrukturer vid "dålig mosaik": man ser tydligt fogarna och sprickorna där de små stenarna är sammankittade. För den turkiskstuderande är denna "bristfälliga" teknik till stor glädje genom den regelbundenhet den skapar i formläran.

Tidigare har vi också sett hur den form som varje enskilt suffix möter i är *förutsägbar*, dvs. nästan alltid dikteras av stammens ljudstruktur. Alla dessa egenheter ger turkiskan en nästan ingenjörsmässig regelbundenhet som man knappast väntar sig i naturliga språk. Den som försöker lära sig turkiska noterar den förstås med tacksamhet, eftersom den besparar oss tragglandet med olika deklinationer, konjugationer, oregelbundna verb etc.

Suffixens kombinerbarhet är mycket stor men skall inte överdrivas. Man talar ofta om flera tusen matematiskt möjliga former av en och samma primärstam, vilket skulle göra "böjningsmönster" i vanlig mening omöjliga. I verkligheten är antalet kombinationer mera begränsat.

Något ur formläran

Plural: *iş-ler* 'arbeten', *ana-lar* 'mödrar'. Efter räkneord som själva anger flertal är plural inte bruklig: *iki iş* 'två arbeten', inte heller vid obestämda mängder: i vårt textprov står *çiçek kopar-* 'bryta blomma', fastän det mycket väl kan gälla fler blommor.

Possessiv: våra pronomen motsvaras mest av suffix, t.ex. i *anne-m* 'min mamma', *bahçe-si* 'hennes trädgård'.

Passiv och kausativ: t.ex. *sev-il-* 'att älskas', *sev-dir-* 'att förmå att älska', *sev-dir-il-* 'att förmås att älska', *sev-iş-tir-il-* 'att förmås att älska varann'.

Negationssuffixet *-me*, med vilket varje verb negeras: *sev-me-* 'att inte älska'. Ett *-(y)e* bildar s.k. omöjlighetsform: *sev-e-me-* 'att inte kunna älska'. Möjlighetsformen bildas med *-(y)ebil-*, t.ex. *sev-ebil-* 'att kunna älska'.

Av turkiskans sex kasus är grundformen ändelslös och används bl.a. för subjekt och obestämda objekt: *Kadın geldi* 'Kvinnan kom', *Bir kadın gördüm* 'Jag såg en kvinna'. Andra kasus är:

Genitiv. En genitivförbindelse som 'världens kvinnor' uttrycks med dubbel markering av tillhörigheten: *dünya-nın kadın-lar-ı* 'världskvinn-or dess'.

Ackusativ används vid bestämda eller specifika objekt: *Bahçeyi gördüm* 'Jag såg trädgården'.

Dativ uttrycker riktning mot något och översätts med 'till, åt, för' osv. t.ex. *anne-m-e* 'till min mamma', *bahçe-ye* 'ut i trädgården',

Lokativ uttrycker befintlighet och översätts med 'i, på, vid, hos' etc. t.ex. *anne-m-de* 'hos min mamma', *dal-da* 'på grenen'.

Ablativ uttrycker avlägsnande, ursprung, orsak etc. och översätts med 'från, ur, av, genom' osv., t.ex. *bahçe-den* 'från trädgården'. Vid jämförelser kan den motsvara 'än', t.ex. *çiçekten (daha) güzel* 'vackrare än blomman', eg. 'blomman från (mera) vacker'.

Plural-, possessiv- och kausativsuffix kan givetvis kombineras: *kadın-lar-ımız-a* 'kvinn-or-våra-till' = 'till våra kvinnor'.

Bland turkietturkiskans många pronomen finner vi personliga och demonstrativa som *ben* 'jag', *sen* 'du', *biz* 'vi', *siz* 'ni', *o* 'han, hon, den, det, det där, etc.', *şu* 'denna, följande', *bu* 'den här, etc.'.

Det turkiska verbsystemet är förbluffande rikt med mängder av s.k. tempus. Vi skall här inskränka oss till det vanligaste tempus för förfluten tid respektive nutid.

<i>Geldim</i> 'Jag kom'	<i>Geldik</i> 'Vi kom'
<i>Geldin</i> 'Du kom'	<i>Geldiniz</i> 'Ni kom'
<i>Geldi</i> 'Han/hon/den/det kom'	<i>Geldiler</i> 'De kom'
<i>Geliyorum</i> 'Jag kommer'	<i>Geliyoruz</i> 'Vi kommer'
<i>Geliyorsun</i> 'Du kommer'	<i>Geliyorsunuz</i> 'Ni kommer'
<i>Geliyor</i> 'Han/hon/den/det kommer'	<i>Geliyorlar</i> 'De kommer'

Räkneorden är:

- 1 *bir*
- 2 *iki*
- 3 *üç*
- 4 *dört*
- 5 *beş*
- 6 *altı*
- 7 *yedi*
- 8 *sekiz*
- 9 *dokuz*
- 10 *on*
- 20 *yirmi*
- 30 *otuz*
- 40 *kırk*
- 50 *elli*
- 60 *altmış*
- 70 *yetmiş*
- 80 *seksen*
- 90 *doksan*
- 100 *yüz*
- 1000 *bin*
- miljon *milyon*
- miliard

De kombineras enkelt och regelbundet, t.ex. till *iki yüz yirmi beş* '225', *bin dokuz yüz yetmiş dokuz* 1979. Ordningstal bidras med *-(i)nci*, t.ex. *üçüncü* 'den tredje'.

Vad "saknas" i formläran?

En del detaljer som vi kanske väntar oss att finna i ett språks formlära saknas i turkiskan. Vi har redan märkt avsaknaden av grammatiskt genus: exempelvis kan *o*, som vi sett översättas med 'han', 'hon', 'den' eller 'det'. För en turkisktalande son lär sig svenska finns det motsvarande svårigheter: bli alltså inte förvånad om en nybörjare, t.ex. säger 'han' om sin fästmö.

Inte heller finns någon skillnad mellan bestämd och obestämd form: *çiçek* kan allt efter sammanhanget vara 'blomma' eller 'blomman'. Däremot finns en obestämd artikel *bir* 'ett'.

Adjektiven har inga särskilda böjningsformer. Komparation sker helt enkelt med adverbena *daha* 'mera' och *en* 'mest', t.ex. *iyi* 'bra', *daha iyi* 'bättre', *en iyi* 'bäst'.

Inga normala verb för 'att vara' och 'att ha' existerar. Vårt 'är' motsvaras t.ex. av en s.k. *kopula* med följande suffigerade former:

-(y) <i>im</i> 'jag är'	-(y) <i>iz</i> 'vi är'
- <i>sin</i> 'du är'	- <i>siniz</i> 'ni är'
- <i>dir</i> 'han/hon/den/det är'	- <i>dirler</i> 'de är'

För förfluten tid används dock former av ett gammalt verb *i-* 'att vara', t.ex. *idi* 'Han/hon/den/det var'. Även dessa former har blivit suffix och underkastats vokalharmoni. Exempel: *Yorgun değilsin* 'Du är inte trött', *Yorgun değildi* 'Han/hon/den/det var inte trött'.

In stället för ett verb 'att ha' används ordet *var* 'befintlig', som negeras genom att utbytas mot *yok* 'obefintlig'. För 'Jag hade pengar' och 'Jag hade inga pengar' säger turkarna alltså ordagrant 'pengar-mina befintliga-var' och 'pengar-mina obefintliga-var', dvs. *Param vardı* och *Param yoktu*.

Satsen

Den normala ordföljden

Stöttepelaren i en turkisk sats är ett predikat, t.ex. *Geliyor* 'Han/hon/den/det kommer' som antingen fungerar ensamt eller föregås av ett subjekt, t.ex. *Ahmet geliyor* 'Ahmet kommer'.

Enligt normalordföljden står det eventuella subjektet först och predikatet sist i satsen och omsluter alltså som en ram alla andra element. En svensk sats brukar börja med subjekt och predikat, varefter andra element, objekt och adverbial följer. Vi säger: (1) *Mamma* (2) *visade* (3) *mig* (4) *en dag* (5) *en blomma* (6) *i trädgården* men turken däremot (1) *Annem* (3) *bana* (4) *bir gün* (6) *bahçede* (5) *bir çiçek* (2) *gösterdi*.

Detta är ett slags norm. Meningarna i vårt inledande textprov har inte alla ett särskilt subjektsord men de avslutas så gott som alla med predikatet. Undantag: är ett par satser, där predikaten skall framhåvas särskilt:

Ölür zavallı 'De(n) dör, de(n) stackarn(a) och *Kopar istersen!*' 'Bryt den, om du vill!'

En av de många skillnaderna mellan svensk och turkisk satsbyggnad är att svenskan har omvänd ordföljd vid ja/nej-frågor medan turkiskan använder partikeln *mi*, som skrivs separat men betar sig som ett suffix. Denna kan flyttas i satsen alltefter vad som särskilt sätts i fråga: *Ayşe bugün geliyor mu?* 'Kommer Ayşe i dag?', *Ayşe mi bugün geliyor?* 'Är det Ayşe som kommer i dag?', *Ayşe bugün mü geliyor?* 'Är det i dag som Ayşe kommer?'

Utvidgning av satsdelar

Var och en av det satsdelar vi nämnt kan givetvis utvidgas. Vill vi förse ett enkelt substantiv som *çiçek* 'blomma' med attribut, så måste dessa stå till vänster: *güzel bir çiçek* 'en vacker blomma'. Som attribut kan också ord som vi skulle klassificera som substantiv: t.ex. består *kadın doktor* av orden för 'kvinna' och 'doktor' och betyder 'kvinnlig läkare'.

Adverbialen är ofta försedda med kasussuffix, som delvis motsvarar våra prepositioner. Dessutom finns en rad *postpositioner* som fyller liknande uppgifter. Till skillnad från de indoeuropeiska prepositionerna är de, som namnet antyder, efterställda, men styr i likhet med dessa ofta ett kasus. *Göre*, egentligen 'seende', betyder t.ex. 'enligt' och styr dativ: *yasaya göre* 'enligt lag'. *Önce* betyder 'före' och styr ablativ: *öğleden önce* 'före middag, på förmiddagen' etc. I den inledande texten finner vi *olduğu için* 'för hennes varande' = 'för att hon är', där *çin* bara styr grundformen.

Andra prepositionsuttryck är bildade som genitivkonstruktioner: *evin önünde* 'huset-s framsida-dess-på' = 'framför huset' etc. I vårt textprov finner vi *her çiçeğin başında* 'varje blomma-s huvud-dess-vid' = 'inför varje blomma'.

Som vi har sett har också ett enkelt predikatsverb som *gösterdi* 'visade' alla sina bestämningar, dvs. objekt och adverbial, till vänster om sig. Vi kan alltså dra slutsatsen att den turkiska syntaxen är konsekvent *vänsterförgrenande*. Medan det *inom ordet* visade sig råda "högertrafik" så tillvida att varje stam kan utvidgas bara åt höger, gäller således *inom satsen* ett slags "vänstertrafik" i motsvarande mening. Den principen får märkliga följder inom läran om bisatserna, där den tillämpas lika konsekvent: ofta ter sig en komplex turkisk sats som en spegelvändning av sin svenska motsvarighet och vid översättning får vi ofta gå ett slags "kräftgång" i den.

Turkiskans bisatser

Turkiskans motsvarigheter till våra bisatser bildas inte med konjunktioner och relativpronomen utan huvudsakligen med verbalnomen.

Motsvarigheterna till svenskans att-satser byggs vanligen upp runt verbalsubstantiv, t.ex. *Ahmet, Ayşe'nin geldiğini biliyor* 'Ahmet Ayşes kommande-hennes vet' = 'Ahmet vet att Ayşe kommit'. Här står attsatsen som direkt objekt och måste placeras till vänster om verbet.

Turkiska relativsatser byggs upp med hjälp av particip och måste likaså – hur långa de än är – på vanligt sätt stå till vänster om det ord de bestämmer. Vill vi i svenskan förse *mannen* med en bestämning som utsäger att 'mannen arbetar', så har vi åtminstone två möjligheter: *den arbetande mannen* och *mannen som arbetar*. I turkiskan finns bara den första möjligheten: *çalışan adam*, dvs. *çalış-* 'arbeta' + *-(y)en + adam* 'man'. I vår text finner vi *iyi olan her şeyin*, där *iyi olan* 'bra-varande' bestämmer *her şey-im* 'varje sak-min', dvs. 'allt mitt', 'allt hos mig'. Hela konstruktionen kan alltså översättas: 'allt hos mig som är bra'.

Andra svenska bisatser, t.ex. sådana som inleds med *när, eftersom, medan, fastän* etc., motsvaras inte heller av efterställda satser med finit verb utan baserar sig på s.k. konverb, ett slags adverbliella former av verben. I vår text har vi ett konverb på *-(y)ip* i *çiçek* 'blomma' *koparıp* ('havande plockat') *anneme* 'till min mamma' *getirmiştim* ('jag hade lämnat'). Även sådana konverbsatser står alltså – oavsett sin längd – till vänster om de verb de bestämmer.

Ordförrådet

Lånorden

Mot turkspråkens troget bevarade särart i ord och satsstruktur står en viss svaghet för lånord hos flera av dem. Den östturkiske diktaren Nevā'î, som i ett verk på 1400-talet jämförde turkiskan med arabiskan och persiskan, den tidens islamiska litteraturspråk, ansåg turkiskan överlägsen bl.a. eftersom den potentiellt rymmer också de båda andra språkens, dvs. arabiskans och persiskans ordförråd. Ofta har man rentav talat om att turkarna "erövrat" inte bara främmande folks territorier utan även stora delar av dessa folks språk.

Den enorma mängd av främmande, mest arabiska men även persiska, element som med tiden trängde in i osmanskan, framför allt i det skönlitterära, religiösa och administrativa språket, skapade en

djup språkklyfta mellan det fåtal som hade den nödvändiga språkliga bildningen och den stora massan av icke läskunniga som använde det enkla folkspråket. Den bildade osmanen ansåg turkiskan simpel och dess andel i högspråket inskränktes kraftigt, ibland till att bara utgöra ett slags syntaktisk ram för alla de främmande orden. I litteraturspråket sträckte sig det turkiska ordförrådet ofta inte långt utöver några få verb som 'att göra' och 'att bli', som kunde anta turkiska verbändelser. I början av 1800-talet noteras ett visst franskt inflytande som blev allt starkare. Under vårt århundrade har ett kraftigt inslag av anglicismer och amerikanismer tillkommit. Utan de språkpolitiska åtgärder som vidtagits under de senaste decennierna skulle dagens turkietturkiska litteratur utan tvivel vara ett ganska besynnerligt och oturkiskt blandspråk.

Språkrensarna

Redan den begynnande nationalturkiska rörelsen på 1800-talet hade språkförnyelse på sitt program, men först på 1910-talet blev strävandena i denna riktning starkare. Nationalismen fick sitt verkliga genombrott med befrielsekriget under Kemal Atatürks ledning och med det turkiska reformarbete som därefter inleddes i den unga turkiska republiken. Övergången till latinalfabetet 1928 blev upptakten till reformer av själva språket. Arbetet leddes av *Det turkiska språksällskapet*, som i dag kallas *Türk Dil Kurumu*, och gick ut på att i dialekter och äldre turkiska skriftspråk finna genuint turkiska ersättningar för främmande ord. Under 1930-talet, då så många andra reformer i landet genomfördes med stor radikalitet och då måttlighet ofta framstod som bakåtsträveri, försökte de ivrigaste inom sällskapet att rensa ut alla lånord, även sådana som hörde til vanliga människors centrala ordförråd. Reformverksamheten skapade nya svårigheter: det nya språket blev svårförståeligt för både bildade och obildade.

En bisarr reaktion kom med den s.k. solspråksteorin. När det visade sig svårt att finna ersättningar för lånorden, började vissa tongivande "språkmän" inom sällskapet att hävda att turkiskan är världens urspråk och att således ordförrådet i alla språk är av turkiskt ursprung. Den absurda teorin, som blev gällande dogm under flera år, innebar praktiskt att man slapp kravet på den totala språkreformen, då ju även lånorden i grunden var turkiska, och att det återigen blev lättare för läskunniga turkar att förstå tidningar och böcker på sitt eget modersmål.

I början av 1940-talet tog reformarbetet ny fart. Språksällskapet tillämpade nu sundare metoder i sin verksamhet, hade betydligt bättre ekonomiska resurser tack vare Atatürks efterlämnade förmögenhet, stöddes av den nye presidenten İsmet İnönü men stötte också på ett mera aktivt motstånd än tidigare, då opposition mot Atatürks reformer hade varit politiskt omöjlig. När enpartiväldets tid var förbi och det s.k. Demokratiska partiet 1950 kom till makten, innebar detta ett kraftigt bakslag även för språkpolitiken. Språksällskapet fick inte längre statsunderstöd, neologismerna, de nya orden, noterade en tillbakagång i det offentliga livet. 1952 beslöt parlamentet att återinföra den gamla grundlagstexten från 1924, som ett decennium tidigare hade ersatts av en text på *Öz Türkçe*, dvs. 'genuin turkiska'.

Efter revolten 1960 har reformarbetet haft sina avgörande praktiska framgångar. Mängder av nya ord har slagit igenom och används flitigt i skilda samhällsskikt. Andra föreslagna ord har inte accepterats och förblivit okända. Språksällskapet driver en mjukare linje, arbetar mera vetenskapligt, grundar såvitt möjligt sina förslag på det levande språket och undviker bildningar som alltför lätt kan såra språkkänslan. Ett ord som inte självt slår igenom införs inte med våld. Under de senaste decennierna har de skönlitterära författarna varit de främsta att föra reformerna vidare. Trots stort motstånd och trots partipolitisering av språkfrågan har purismen vunnit på bred front. De som i dag kritiserar språkrensarna gör det i allmänhet redan på ett språk som skapats och lanserats av dessa!

För- och nackdelar

För och emot språkreformen har ett antal olika argument framförts. Motståndarna har ofta påstått att de nya orden varit fula och löjliga. Men även sådana ord som *okul* 'skola', avlett av *oku-* 'att läsa', men påfallande likt franskans *école* – har genom vanans makt förlorat det löjets skimmer som ursprungligen vilade över dem. Även ganska halsbrytande bildningar ofta ironiskt kallade *uydurmasyonlar* (av *uydur-* 'att hitta på'), har med tiden ingått i det levande språket.

Mycket ligger i den kritik som hävdar att reformarbetet, framför allt i början, inte letts av kompetenta turkologer, och att man därför ofta valt "fel" ord eller ordform, t.ex. ersatt det persiska *şehir* 'stad' med *kent*, som också är ett iranskt lånord, eller det arabiska *millet* 'nation' med *ulus*, som är den mongoliska formen av ett fornturkiskt *ulus* – eller vid fabricerandet av nya ord försyndat sig mot turkiska

ordbildningsprinciper. De verkligt strukturvidriga bildningarna har dock självdött.

En följd av purismens framgångar är en viss monotoni i språket genom att ett begränsat antal ordbildningssuffix ständigt återkommer i de nya orden och genom att vokalismen i dessa är underkastad harmonireglerna. När den syntetiska tekniken alltså tillämpas så konsekvent, belastas också varje primärstam hårdare, vilket kan göra det svårt att hålla isär vissa ord. Men det är samtidigt en vinst att nybildningarna ofta innehåller något element som anknyter till välkända ord och lättare leder tanken på rätta associationsbanor än de arabiska orden gjorde. För folkbildningen är det viktigt med ett sådant mera genomskinligt och dessutom mera lättuttalat ordförråd.

Språkrensningen har alltså på sätt och vis verkat demokratiserande, men däremot inte enbart nationellt enande. Den politiska polariseringen höger : vänster gäller också i hög grad språkfrågan. Framför allt i religiöst konservativa kretsar, som värnar om det islamiska arvet, finns ännu ett starkt motstånd. Språkfrågan är också en generationsfråga, som verkar splittrande i många familjer: de yngre lär i skolan ett ordförråd som är delvis okänt för de äldre. I flera andra avseenden har kontaktproblem och brott i kontinuiteten uppstått.

Ett problem gäller den, i praktiken västerländska, terminologin, inte minst i vetenskaperna. Purismen verkar här lätt isolerande. Att man inte valt att ersätta det gamla orientaliska ordförrådet med västerländska ord är dock inte bara ett utslag av språklig nationalism: man bör minnas att dessa ords struktur gör dem delvis svåra att uttala. Framför en term med en för turkiskan så omöjlig stavelsestruktur som *transkription* föredrar många *çevriyazı* etc.

En del av de nya orden har också snarare ökat än minskat avståndet till de närmast besläktade turkspråken. Azerbajdzjanskan, som stod osmanskan mycket nära, är med sina många bibehållna äldre ord och åtskilliga nya ryska ord i dag mindre lik sitt västliga systerspråk.

Den gamla litteraturens död

Kontaktproblem av dessa slag kan lösas eller lindras med tiden. Alldeles irreparabelt är däremot det kontinuitetsbrott som gäller den skrivna litteraturen. Turkiska studenter av i dag kan inte läsa osmansk skönlitteratur från sekelskiftet, ja, inte ens Atatürks egna tal från 20- och 30-talen är begripliga i originalversionerna utan måste översättas till det nya språket. Det är lätt att inse vilka effekter ett sådant

traditionsbrott får på ett lands kulturliv. Klassikerna publiceras i översättningar som inte har mycket gemensamt i språkligt avseende med originalen. Så här börjar exempelvis dikten *Dimman*, som den framstående skalden Tefvik Fikret skrev 1902:

Sarmış yine āfākını bir dūd-i muʿannid
har inhöljt åter dina horisonter en rök el. töcken ihärdig
bir zulmet-i beyzā' ki peyāpey mütezāyid
ett mörker mycket vitt som steg för steg växande

Dessa ord, som skalden riktar till sin hemstad Istanbul, betyder alltså ungefär: 'Åter är din synkrets höljd i ogenomträngligt töcken, ett kritvitt dunkel som alltmer breder ut sig'. Bara orden *sarmış*, *yine* och *bir* är turkiska, resten arabiska och persiska. Jämför A. Kadirs tolkning till det nya språket:

Gene bir sis kaplamış ufuklarını, inatçı bir sis,
Åter en dimma har täckt dina horisonter envis en dimma
gitgide büyüyen bir ak karanlık.
småningom växande ett vitt mörker

Även här finner vi ett par arabiska element (*ufuk*, *inat*) men i en helt turkisk ram. Med alla dessa förändringar har det heller inte varit möjligt att behålla diktens versmått. Den klassiska poesin byggde på s.k. *ʿarūd*, som förutsätter en växling av korta och långa stavelser. Med bara turkiska ord, som inte har långa vokaler, går det inte att skriva någon regelrätt *ʿarūd*. Också hela denna litterära konstform är alltså ett för alltid avslutat kapitel.

I gengäld finns det i dag en påfallande vital och spännande litteratur, både lyrik och prosa, på modern turkieturkiska. Aziz Nesin, som skrivit den inledande texten, hör inte till de extrema i språkfrågan men bemödar sig om ett ganska rent turkiskt språk. Ändå har texten flera lånord: *dünya* 'värld', *bahçe* 'trädgård', *şey* 'sak', *can* 'själ', *kadar* 'mängd', *borç* 'skuld', osv. Inte många av dessa uppfattas dock av den genomsnittlige turken som "främmande" ord: de hör sedan många århundraden till kärnan i de flesta turkspråks ordskatt och kommer kanske aldrig att rensas ut.

Aziz Nesin (1915–1995).

Foto: Lars Johanson

DEL 2

Turkietturkisk litteratur och film

Turkietturkisk litteratur i ett nötskal

Manuskript 1993.

Turkietturkisk litteratur, här kallad turkisk litteratur, är i snäv mening de anatoliska och europeiska turkarnas litteratur i fornosmansk, osmansk och post-osmansk tid.

Den anatolisk-turkiska litteraturen

Den fornanatoliska perioden (1200–1400-talet) omfattar både de vid de turkiska små furstendömena utvecklade romseldjukiska litteraturerna och den fornosmanska litteraturen.

De litterära dokumenten från tiden före erövringen av Konstantinopel är enkla, ofta på muntlig tradition baserade texter i bunden och obunden form: historiska uppteckningar av anonyma krönikörer, helgonlegender, hjältesagor, lovprisningar till lokala härskare. Viktiga litterära centra var t.ex. Konya, Bursa och Aydın.

De första betydande representanterna för den sufiska dervisjdiktningen är Sultan Veled (*1226, †1312) och den populära mystikern Yunus Emre (*1238, †1328), som har starkt influerat den senare diktningen. Skolbildande var också Nesîmî († 1417) som samtidigt tillhör den tidiga azerbajdzjanska litteraturen. Süleyman Çelebis (*1351) dikt till profeten Muhammeds födelse intar ännu i dag en central plats i den folkliga fromheten.

Av betydande diktare som Ahmedi (*1334, †1413), Fahri och Şeyhi (*1389, †1430) föreligger turkiska bearbetningar av romantiskt islamiskt eposstoff. Andra diktare av 1200- och 1300-talet är t.ex. Ahmed Fakih (*1221 eller *1230), Şeyyad Hamza (*före 1401), Gülşehri, Aşık Paşa (*1272, †1333), Kadı Burhaneddin (*1345, †1398). I folkdiktningen intar den oguziska episka cykeln *Dede Korkut* en viktig plats. En bekant representant för folkpoesin är Kaygusuz Abdal (†1444).

Den klassiskt-osmanska litteraturen

För den klassiskt-osmanska höglitteraturen omkring 1453 är persiska förebilder ännu starkare grundläggande. Den bygger på ett schematiskt formideal och verkar ofta bombastisk och dess språk är den med persisk-arabiska element överbelastade högsmanskan.

Den ledande litterära genren var poesin, som övertog bilder och motiv från den persiska klassicismen och ofta nådde en avsevärd formell virtuositet. Med sin blandning av arabisk-persiska och turkiska element, metaforer, ordlekar etc. var de bara förstaeliga för de bildade.

Till de ledande diktarna räknas på 1400-talet Ahmed Paşa (†1497), på 1500-talet Bâkî (*ca. 1526, †1600), Fuzûlî (*ca. 1480, †1556), Lâmi'î Çelebi (*1472, †1532) och den språkligt-tematiskt originelle Yahyâ Bey († ca. 1582), på 1600-talet satirikern Nef'î, avrättad 1635, på 1700-talet Nedîm, Tulpantidens poet och den tematiskt mångsidige Sâbit (†1712), och Şeyh Galib (*1757, †1799). Som diktare framträdde inte sällan också sultaner och furstar.

Prosan inskränkte sig i stora drag till teologi, historiografi, biografiska verk, reseskildringar och korrespondens. Hovkrönikörer och riksannalister, vid sidan av lovtal till respektive härskare, viktiga bidrag till den islamiska historieskrivningen.

Nämnas kan framför allt historikerna Âşıkpaşazâde († efter 1484), Neşrî († ca. 1520), Kemalpaşazâde (*1469, †1535), İbrâhim Peçevî (ca. *1574, †1650) och Mustafa Nâîmâ (*1655, †1716). Till informationslitteraturen hör bl.a. geografiska, astronomiska, kosmografiska och militärvetenskapliga arbeten. Biografiska verk i arabisk skrift härstammar bl.a. från Taşköprüzâde Ahmed (*1495, †1561). Som den störste osmanske polyhistorn och bibliografen gäller Kâtib Çelebi (*1600, †1657). Värdefulla som tidsdokument är framför allt arbeten som beror på författarnas egen betraktelse, t.ex. Evliyâ Çelebis (*1611, †1682) omfattande reseverk med data om folklöre, tidshistoria och liknande.

Vid sidan av höglitteraturen existerade en folklitteratur på folkligt språk med sagor, anekdoter, legender, sånger, gåtor, ordspråk etc. Omtyckta representanter för trubadurdiktningen, *aşık*- eller *saz*-diktningen, är Pîr Sultan Abdal (*1480, †1550). Folkteatergenrer är det komiskt-satiriska skuggspelet *Karagöz*, dockteatern och *orta oyunu*, ett slags skådespelarteater utan scen.

Västligt influerad litteratur

Inom ramen för politisk-kulturella reformer på 1800-talet blev europeiska litteraturinflytanden dominerande. Under tiden för politiska reformer, den s.k. *Tanzimat*-tiden, från 1839, kom det till en avgörande cesur genom att en av franska förebilder präglad berättande litteratur uppstod, som befordrade den osmanska överklassens pågående mentala omorientering. Författare som bidrog med egna prosaverk var bl.a. Ahmed Midhat Efendi (*1841, †1912), Ziyâ Paşa (*1825, †1880), Ahmet Vefik Paşa (*1828, †1891), Recâizâde Mahmut Ekrem (*1847, †1914), Muallim Nâci (*1850, †1893), İbrâhim Şinâsi Efendi (*1826, †1871) verkade bl.a. för en publicistik och scendiktning i europeisk mening. Nâmık Kemal (*1840, †1868) är den förste betydande representanten av en patriotisk diktning. Som den störste poeten av *Tanzimat*-tiden gäller Abdülhak Hâmid Tarhan (*1852, †1937).

Till de västliga tendensernas seger bidrog framför allt de författare som grupperades runt tidskriften *Servet-i Fünûn* av den s.k. 'Nya litteraturen', bl.a. Tevfik Fikret (*1867, †1916), Halid Ziya Uşaklıgil (*1866, †1945), Mehmet Rauf (*1875, †1931), Mehmed Emin Yurdakul (*1868, †1944) och naturalisten Hüseyin Rahmi Gürpınar (*1864, †1944). En viktig roll spelade också den europeiskt orienterade gruppen *Fecr-i âtî* 'Framtidens morgonrodnad'. Förbindelse av element från den franska symbolismen med traditionella orientaliska former kännetecknar lyrikerna Ahmet Haşims (*1887, †1933) och Yahya Kemal Beyatlıs (*1884, †1959) verk.

Efter 1908 dominerar de av Ziya Gökalps (*1876, †1924) *turkism* influerade, nationellt och språkpuristiskt orienterade författarna, först de i gruppen *Genç kalemler* 'Unga pennor', framför allt Ömer Seyfettin (*1884, †1920). *Syllabister* som Faruk Nafiz Çamlıbel (*1898, †1973) avstod från den kvantiterande arabisk-persiska metriken till förmån för de traditionellt-turkiska stavelseräknande versmått. En av de mest betydande berättarna i den begynnande nationella litteraturen är Refik Halid Karay (*1888, †1965).

Den republikanska litteraturen

Den republikanska tidens unga litteratur är starkt patriotiskt präglad. Efter skrift- och språkreformerna följer en vitalisering av det litterära livet. Prosan, mestadels i form av korta historier och korta roma-

ner, vinner i oberoende genom författare som Halide Edib Adivar (*1884, †1964), Reşat Nuri Güntekin (*1889, †1956) och Yakup Kadri Karaosmanoğlu (*1889, †1974), som skildrar den nationella frihetskampen och de sociala reformerna i det nya Turkiet. Goda tidsvittnen och berättare är även Memduh Şevket Esendal (*1883, †1952), Ruşen Eşref Üneydin (*1892, †1959), Bekir Sıtkı Kunt (*1905, †1958), Peyami Safa (*1899, †1961), som analyserade omvandlingens psykologiska konflikter, och den snarare nostalgiskt tillbakablickande Abdülhak Şinasi Hisar (*1887, †1963).

På 1930- och 1940-talet uppstår en realistisk berättande litteratur, som bearbetar vardagens problem och ”den lille mannens” livssituation. En tidig representant för den socialt engagerade riktningen är novellisten Sadri Ertem (*1898, †1943). Skolbildande verkade Sabahattin Alis (*1907, †1948) bilder från det anatoliska provinslivet och Sait Faik Abasıyanıks (*1906, †1954) impressionistiska skisser från Istanbul.

Efter andra världskriget ägnar sig prosan alltmer åt *socialkritiska ämnen*. Aziz Nesin (*1915, †1995) speglar i sin satiriska prosa det nya Turkiets många gånger motsägelsefulla sociala förhållanden. Den av Mahmut Makal (*1930, †2018) inledda ”bylitteraturen” behandlar sociala problem ur den anatoliska landsbygdsbefolkningens syn. Av Kemal Tahir (*1919, †1973), Yaşar Kemal (*1923, †2015), Fakir Baykurt (*1929, †1998), Kemal Bilbaşar (*1919, †1983), Samim Kocagöz (*1916, †1993) och andra föreligger utmärkta skildringar av det anatoliska bylivet (*1914, †1970). De beskriver bl.a. också de sociala följderna av urbanisering och slumbildning.

Andra goda berättare är bl.a. Halikarnas Balıkcısı (*1890, †1973), Ahmet Hamdi Tanpınar (*1901, †1962), İlhan Taurus (*1907, †1967), Rifat Ilgaz (*1911, †1993), Haldun Taner (*1915, †1986), Orhan Hançerlioğlu (*1916, †1991), Tarık Buğra (*1918, †1994), Mehmed Seyda (*1919, †1986), Oktay Akbal (*1923, †2015), Muzaffer Buyrukçu (*1930, †2006) och Tarık Dursun K. (*1931, †2015). Från Kemal Tahir (*1910, †1973) härrör en rad kritiska romaner om det moderna Turkiets bakgrund.

En betydande teaterdiktning uppstod först i den republikanska tiden. För scenen skrev flera nämnda prosaister och poeten Nâzım Hikmet (*1902, †1969). Andra författare är t.ex. Cevat Fehmi Başkut (*1905, †1971), Sabahattin Kudret Aksal (*1920, †1993), Recep Bilgi-

ner (*1922, †2005), Cahit Atay (*1925, †2018) och Çetin Altan (*1927, †2015).

Den moderna turkiska lyriken uppvisar tidigt relativt fria former. Några av *Syllabisterna*, t.ex. Yusuf Ziya Ortaç (*1895, †1967), Necip Fazıl Kısakürek (*1905, †1983) arbetade vidare och skapade nya former. I medveten motsättning till neoklassicismen och esticismen, som uppstod vid början av århundradet, införde Nâzım Hikmet den fria versen och folkspråket i poesin.

Denne författare, som i sin livstid förföljdes politiskt som marxist i sitt hemland, förskaffade den moderna turkiska diktningen världsvid giltighet och gäller idag som den mest betydande moderne diktaren. Liknande vägar i det formella gick de yngre lyrikerna Orhan Veli Kanık (*1914, †1950), Melih Cevdet Anday (*1915, †2002) och Oktay Rifat (*1914, †1998), representanter för den s.k. *Garip*-gruppen, uppkallad efter lyrikbandet *Garip* 'Sällsam', eller *Den första modernismen*, som strävade efter förenkling av poesin. Andra betydande lyriker är Cahit Sıtkı Tarancı (*1910, †1956), Fazıl Hüsnü Dağlarca (*1914, †2008), Behçet Necatigil (†1979), Cahit Külebi (*1917, †1997), Necati Cumalı (*1921, †2001), Özdemir Asaf (*1923, †1981), Attila İlhan (*1925, †2005), Ümit Yaşar Oğuzcan (*1926, †1984), Metin Eloğlu (*1927, †1985), Cemal Süreyya (*1931, †1990) och Ülkü Tamer (*1937, †2019). Oktay Rifat representerar även den *Den andra modernismen*, som gäller som svårt tillgänglig och till vilken också İlhan Berk (*1918, †2008), Edip Cansever (*1928, †1986), Turgut Uyar (*1927, †1985) och Ece Ayhan (*1931, †2002) hör. Den mest berömde moderne representanten för den gamla folksångstraditionen är Âşık Veysel Şatıroğlu (*1894, †1973).

Åtskilliga kritiska författare var tidvis, framför allt under 1950-talet, utsatta för politiska repressalier, bl.a. publikationsförbud och fängelsestraff. Flera av dem, t.ex. Nâzım Hikmet, Kemal Tahir och Orhan Kemal, fann senare allmänt, även internationellt erkännande.

Litteraturen under 1960- och 1970-talen

På 1960- och 1970-talens politiskt engagerade litteratur följde redan några år före militärkuppen 1980 en reaktion, som bl.a. befordrade pluralism och större öppenhet för internationella strömningar. Den tidigare socialt engagerade realismen med sina specifika motiv vek för en mer komplex realitetsframställning.

Sociala och psykologiska följder av den snabba industrialiseringen och urbaniseringen behandlades, ofta baserade på enskilda öden, också förstärkta av kvinnor i olika skikt. Till de ledande prosaförfattarna och -författarinnorna hör t.ex. Adalet Ağaoğlu (*1929, †2020), Nezihe Meriç (*1924, †2009), Tahsin Yücel (*1933, 2016), Füzûzan (*1932), Sevgi Soysal (*1936, †1976), Ferit Edgü (*1936), Selim İleri (*1949).

Särskilt framsteg uppnådde Orhan Pamuks (*1952) romaner, med vilka den turkiska litteraturen trädde in i det postmoderna, t.ex. *Beyaz Kale* och *Kara Kitap* med sina intressanta historiska perspektiv på den turkiska nutiden.

För scenen skrev några av de nämnda prosaisterna (Meriç, Ağaoğlu och andra) liksom t.ex. Orhan Asena (*1922, †2001), Güngör Dilmen (*1930, †2012) och Turgut Özakman (*1930, †2013). Bland de talrika goda lyrikerna kan t.ex. Gülten Akin (*1933, †2015) och Hilmi Yavuz (*1936) nämnas.

Sedan slutet av 1960-talet utvecklar sig en turkisk litteratur i Väst-europa, särskilt i Tyskland. En del av den ägnar sig åt arbetsmigranternas situation. Betydande representanter är lyrikern och berättaren Aras Ören (*1939), Yüksel Pazarkaya (1940), Fakir Baykurt (*1929, †1999). Åtskilliga tysklandsturkiska författare och författarinnor skriver också på tyska.

Litteratur

- Akyüz, Kenan 1964. La littérature moderne de Turquie [Turkiets moderna litteratur]. I: *Philologiae Turcicae Fundamenta* 2. Wiesbaden. 465–634.
- Andrews, Walter G. 1976. *An Introduction to Ottoman Poetry*. Minneapolis & Chicago.
- Babinger, Franz 1927. *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* [Osmanernas historiker och deras verk]. Leipzig.
- Björkman, Walther 1964. Die altosmanische Literatur [Den fornosmanska litteraturen]. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta* 2. Wiesbaden. 403–426.
- Björkman, Walther 1964. Die klassisch-osmanische Literatur [Den klassiskt-osmanska litteraturen]. I: *Philologiae Turcicae Fundamenta* 2. Wiesbaden. 427–464.

- Brands, Horst Wilfried 1969². *Die Pforte des Glücks und andere türkische Erzählungen*. Tübingen.
- Gibb, Elias John Wilkinson 1900–1909. *A History of Ottoman Poetry*. London & Leiden.
- Kappert, Petra & Turan Tevfik 1992. *Türkische Erzählungen des 20. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main.
- Karaalioglu, Seyit Kemal 1980–1986². *Türk edebiyat tarihi* [Den turkiska litteraturens historia]. Istanbul.
- Köprülüzade, Mehmet Fuat 1934. I: *Encyclopaedia of Islam*. Leiden.
- Levend, Agah Sırrı 1988³. *Türk edebiyatı tarihi* [Den turkiska litteraturens historia]. Ankara.
- Necatigil, Behçet 1978⁹. *Edebiyatımızda isimler sözlüğü* [Lexikon av namn i vår litteratur]. Istanbul.
- Necatigil, Behçet 1976. *Türk dili ve edebiyatı ansiklopedisi* [Encyklopedi av turkiska språket och litteraturen]. Istanbul.
- Pazarkaya, Yüksek 1971. *Moderne türkische Lyrik*. Tübingen.
- Riemann, Wolfgang 1990. *Über das Leben in Bitterland*. [Om livet i Bitterlandet]. Wiesbaden.
- Spies, Otto 1967. *Türkische Volksmärchen*. [Turkiska folksagor] utgivna av Pertev Naili Boratav 1970³. Düsseldorf.
- Spuler, Christa-Ursula 1968. Das türkische Drama der Gegenwart. [Nutidens turkiska drama]. *Die Welt des Islams* II, 1–4.

Hundra år av turkisk modernism och den äldre orientalistiska litteraturkritiken

Översättning av Hundert Jahre türkische Moderne und die ältere orientalistische Literaturkritik. I: Meisig, Konrad (utg.) 1999. *Orientalische Erzähler der Gegenwart*. (Beiträge zur Indologie 31.) Wiesbaden: Harrassowitz. 21–41.

Successiva moderniseringar

Följande bidrag till temat *Orientaliska berättare i nutiden* tänjer begreppet ”nutid” ganska vitt. Den börjar på nittonhundratalet, vid födseln av Turkiets belletristiska prosa. Den slutar där nutiden i en annan mening kanske först börjar och där modernismen avlösts genom en så kallad postmodern.

Titeln på bidraget kan likaså verka främmande, ty hur kan en modernism omfatta hundra år? Begreppet bör strängt taget uppfattas relativt och hänför sig till en rad successiva moderniseringar av Turkiets litteratur.

Ändå kan en absolut initial gräns anges: I början står en radikal omvandling som är okänd i den europeiska prosan. Det är den så kallade tanzimat-tiden, en reformperiod som inleddes 1939 i osmanska riket och som förde till en famlande utveckling av konstprosan under franskt inflytande. Detta är den första och avgörande litterära modernismen i Turkiet.

För att kort föregripa den följande utvecklingen: På 1900-talet antar den berättande litteraturen en mer oberoende karaktär. I den ungturkiska tiden och i den kemalistiska tiden, det vill säga under Kemal Atatürk, vältrar den sig i fosterländska ämnen. Senare ägnar den sig framför allt åt sociala problem. Allt detta skedde på ett allt enklare språk, i en allt mindre deklamatorisk ton och med tilltagande realism.

Den turkiska konstprosans historia är kort enligt europeisk måttstock. Man måste tänka på att i en tidsrymd av få årtionden klassiskt,

romantiskt, realism, naturalism, symbolism etc. recipierades utan övergångar.

Enligt orientalistisk måttstock är historien däremot lång. Det moderna Turkiets långa litterära tradition i jämförelse med andra samtida litteraturer i orienten framhävs ofta.

För Otto Spies, en ledande tysk orientalist, vars bedömningar vi ofta kommer att citera i det följande, är det ännu i början av 1960-talet, ”außerhalb des Zweifels, daß die anderen orientalischen Literaturen meilenweit hinter der türkischen zurückliegen”, alltså att de andra orientalistiska litteraturerna låg milsvida långt bakom dem.

Ännu den mest utvecklade egyptiska litteraturen står jämförd med den turkiska ännu helt i det inledande skedet (1960: 569, jämför 1963: 380). Utvecklingen av den turkiska narrativa prosan kan för det följande bidraget periodiseras så här:

Tiden för den inledande europeiseringen från 1839

Tiden för absolutismen från 1876 till 1908

Tiden för den ”nya” eller nationella litteraturen från 1908 till 1920

Den kemalistiska tiden från 1920 till 1938

Den första postkemalistiska tiden

Tiden efter 1960

Bedömningar i orientalistiken

Vid sidan av de korta skisserna av den litterära utvecklingen kommer vi då och då att kasta en blick på den speciella receptions historia som återspeglas i vissa inflytelserika arbeten i den äldre orientalistiken.

Rollen för den ”västerländska” orientalistiken vid förmedlandet och bedömningen av ”österländsk” kultur är ett högintressant och ömtåligt tema som också förtjänar uppmärksam beaktning på tröskeln till 2000-talet.

Den ofta yttrade invändningen att den västerländska orientalistiken inte bryr sig tillräckligt om de samtida litteraturerna stämmer ingalunda för den första hälften av 1900-talet. Exempelvis följer den äldre tyska orientalistiken noggrant de strömningar som avlöste varandra i den turkiska modernismen. Dock tillåter den, som vi skall finna i det följande, mycket ofta en akademiskt irriterande, ofta riktigt nedsättande bedömning av de diskuterade litteraturprodukterna.

Äldre verk som vid tillfälle kommer att citeras är Paul Horns *Geschichte der türkischen Moderne* (1909), Otto Hachtmanns *Die*

türkische Literatur des zwanzigsten Jahrhunderts (1916), Martin Hartmanns *Dichter der neuen Türkei* (1919), Otto Spies' *Die türkische Literatur der Gegenwart* (1943), *Einführung in die türkische Prosaliteratur* (1949), *Die neue Türkei im Spiegel der modernen türkischen Literatur* (1960) und *Die moderne türkische Literatur* (1963).

Det bör uttryckligen betonas att de äldre värdeomdömena här ingalunda citeras för att utsättas för förlöjligande. Kommentarer ska ses i sitt historiska sammanhang. Deras upphovsmän är kvar i sina vederbörande livssituationer och är föremål för tvång av olika slag. Det är inte vår sak att döma dem. Snarare skall citaten utgöra en utgångspunkt för en självkritisk diskussion om den motsvarande rollen för dagens orientalistik. På vilka grunder befattar vi oss med den samtida litteraturen i de kulturregioner som vi studerar? Vilka är våra intressen? Med vilka avsikter följer och bedömer vi litteraturen? Vilka kriterier använder vi för den? På vilket sätt har denna sysselsättning anspråk på vetenskaplighet? Alla dessa problem blir klart synliga i den tidsliga distansen till utlåtandena av de citerade orientalisterna.

Några viktiga problem avser den berättande litteraturen. Vilken betydelse har den för förmedlingen av kunskaper som kan bidra till förståelse av vederbörande kultur? På vilket sätt tjäna den, som det tidigare hette, som nyckel till "väsendet" av det folk som skapat den? Enligt Spies kan kunskaper om modern litteratur bidra "zur Aufdeckung der geistigen Haltung und seelischen Struktur des türkischen Menschen", alltså för att avslöja den turkiska människans mentala attityd och struktur (1949: 268).

Men i vilken utsträckning bidrar de vetenskapliga litteraturanalyserna till det? Några omdömen i den orientalistiska kritiken, till exempel förmättna uttalanden om den turkiska varelsens grundläggande väsen, "den Grundzug des türkischen Wesens" (Hartmann 1919: 659) väcker allvarliga tvivel om deras relevanta roll.

I omdömet om den nya osmansk-turkiska litteraturen i den äldre orientalistiken märks att europeiseringen i princip väcker starkt bifall, men samtidigt framställs som epigonal redan i sina mest utvecklade stadier. I början av seklet heter det att den turkiska modernismen måste mätas enligt västerländsk skala, men dock med hänsyn till speciella orientalistiska särdrag "natürlich unter Berücksichtigung speziell orientalischer Eigenart" (Horn 1909: 4).

Tre årtionden senare görs gällande att man vid bedömningen naturligtvis inte anlägger helt europeiska måttstockar, utan "müsse

die um Gestaltung ringende türkische Literatur hinnehmen, wie sie ist” (Spies 1943: 13). Ännu halvtannat årtionde senare heter det tvärtom att man dock måste anlägga europeiska måttstockar, fasten den turkiska litteraturen inte kunde klara (”noch nicht standhalten”) en sådan bedömning (Spies 1960: 589). Vi kommer senare att se på vilka kriterier sådana bedömningar grundar sig.

Begynnande europeisering

Den första modernismen börjar, som nämnts, i den tid av politiska reformer som 1839 förkunnades genom ett sultandekret. Genom den franska allianspolitiken hade det västliga inflytandet på den inre politiken redan blivit stark, och nu följde en vidare öppning av det osmanska riket gentemot Europa. Samhället förvandlades så småningom under inflytande av europeisk kultur och ideologi. I det osmanska överskiktet började en mental omorientering, ett brott med traditionen och en vändning mot den franska livsstilen. I litteraturen kom det snart till en motsvarande radikal omvändning i ideologi, tematik och form. Den klassiska osmanska litteraturen hade utanför poesin knappast känt till en ”skönlitteratur”, och prosan bestod nästan uteslutande av sakprosa. Nu uppstod en modern berättande litteratur som var präglad av franska förebilder i de hittills okända formerna av romanen och novellen. Först utkom översättningar och adaptationer av fransk prosa, men snart utbildade unga författare en egen modern prosa efter europeiska mönster, men med teman ur det turkiska livet. Särskilt omtyckt var den korta historien som kunde anknyta till en redan befintlig folklig berättartradition och som lät sig placeras väl i tidningsspalter.

Som den turkiska modernismens fader gäller allmänt İbrahim Şinasi (1826–1871), vars tidning *Tasvir-i efkâr* var organet för de europeiskt orienterade. Om hans arbeten heter det erkännande hos Horn att många turkar redan hade läst Racine, Lamartine och andra översatta fransmän och lärt känna dem, om också i bara i den främmande franska klädseln. Här var de nu för första gången klädda turkiskt och deras kostymer satt förträffligt på dem (1909: 10).

Kopiering

Dessa första osmanska imitationer av västerländsk främmande litterärt gods har hånats. Deras förebilder är ofta västerländska trivialromaner. Deras gestalter verkar ofta oäkta, ”som förklädda européer”. De ursprungliga motiven är, som man menar, ofta felaktigt förstådda.

Dessa prosaverk aktualiserar dock flera intressanta problem, som också är relevanta för andra orientalistiska samtida litteraturer. I vilken mening företräder de överhuvudtaget ”modernism”? De är i den meningen moderna att de inte längre orienterar sig efter förflutna traditioner och normer, men på inget sätt uppvisar de en förebildslös originalitet. Här ersätts gamla övervunna normer helt enkelt med nya övertagna normer.

Här är det principiellt fråga om kopiering av västerländska innehåll och former. Kan man då över huvud taget tala om en ”originallitteratur”? Å andra sidan förebrår man författarna till denna tidiga berättande prosa att de reproducerar sina västerländska förebilder bara på ett ofullkomligt sätt. Är paradoxen att arbetena skall gälla som mognare ju närmere de följer sina förebilder riktig?

Bortsett från all ofullkomlighet i början skall man inte underskatta den nya prosans oberoende i fortsättningen. Det franska inflytandet på den senosmanska belletristiska prosan kan betraktas som en kontaktinducerad kultursemiotisk kodkopiering (Johanson 2023). Element av en dominant prestigefylld kod kopieras in i en dominerad kod och utvecklar sig vidare på ett kreativt sätt. Mellan original och kopior består aldrig identitet. De hör till olikartade system och äger sålunda olika kognitiva, tematiska, pragmatiska, estetiska och känslomässiga funktioner. Den dominerade koden skall betraktas i sin historiska kontext och med hänsyn till sin specifika kreativa potential.

Betraktade på detta sätt visar sig vissa kopior av västliga litterära uttrycksformer som rätt oberoende kreationer. De flesta tidiga prosaförfattarna som företräder europeiskt inflytande gör verkligen ”något eget” av det. På det mycket långtgående utvecklingsstadiet i dagens turkiska prosa utnyttjas imitation inte sällan medvetet som raffinerat konstgrepp.

Absolutismens tid

En andra period i utvecklingen av turkisk prosa börjar i de båda sista århundradena på 1800-talet och varar till den ungturkiska revolutionen 1908. Det osmanska rikets svagheter hade blivit allt tydligare – den begynnande upplösningen var kännbar.

Det fanns växande yttre problem, ständiga förluster av territorium och trots alla reformer allt större inre svårigheter. De frihetliga och nationella rörelserna växte, och många intellektuella tillägnade sig samhällskritiska idéer.

För det multinationella osmanska rikets statsideologi var den europeiska nationalismen mycket farlig. Abdülhamid IIs regering tillgrip auktoritära åtgärder och inledde med suspenderingen av författningen absolutismens tid (1875–1909). Den motsvarande litterära perioden (*istibdat devri edebiyati*) är starkt präglad av denna politiska situation. I utlandet, framför allt i Frankrike, uppstod en politisk exillitteratur, medan i Turkiet självt de nya idéerna bara kunde uttryckas i krypterad form.

Den nya prosan bearbetade framför allt ämnena frihet, fosterland och konstitution, nya begrepp, som först var oförståeliga för majoriteten av det osmanska rikets medborgare. Den första betydande representanten för denna riktning är Namık Kemal (1840–1888), som i romaner och andra litteraturformer stred för fosterländska och frihetliga ideal och som av politiska skäl tillbragte år i Paris, i exil och i fängelse. Hans bekanta scenarbete bär den symptomatiska titeln *Vatan* 'Fosterlandet' (1873).

Tiden före och efter sekelskiftet är dock totalt sett en litterärt rik period med olikartade tendenser, också med många element som inte tycks passa samman. Den mentala situationen var full av dynamik och kulturellt bildande krafter av olika slag.

Perioden från mitten av 1890-talet betecknas som perioden av litterär omvälvning. Ett viktigt bidrag lämnade författarna till den så kallade "nya litteraturen" (*edebiyat-i cedide*), en gruppering som stod för de västerländska idéerna i samhälle och litteratur och vars namn redan gjorde anspråk på en "modernism". Dess forum var den 1890 grundade tidskriften *Servet-i fünun* 'Vetenskapernas rikedom', som snart, framför allt från 1896, under ledning av Tevfik Fikret (1867–1915) och Halit Ziya [Uşaklıgil] (1866–1945) blev medelpunkten för alla moderna turkiska litterära strävanden. Halit Ziya, författare till romaner som *Mavi ve Siyah* 'Blått och svart' och *Aşk-i memnu*

'Förbjuden kärlek', beräknas ofta som den egentlige skaparen av den litterära romanen i västlig mening.

I denna tid finner vi också en litteratur som är präglad av den franska symbolismen och impressionismen, som vänder sig mot den realistiskt-naturalistiska traditionen och betonar det sinnligt sköna och underbara. Delvis är det här fråga om inflytandet av dekadensdiktningen, på turkiska kallad *dekadanlık*. Denna riktning, som var präglad av en stämning av *fin de siècle*, anklagades för verklighetsflykt.

Det är här dock mindre en flykt från den politiska verkligheten än om ett reellt modernistiskt inflytande. En inte helt olik situation kommer vi att betrakta på 1950-talet. En intressant roll spelade gruppen *Fecr-i ati* 'Framtidens morgonrodnad' som sökte förbinda symbolismen med traditionella orientaliska former. Dess viktigaste representanter Ahmed Haşim och Yahya Kemal [Beyatlı] är lyriker och hör alltså inte till raden av berättare. Den av dem representerade konstnärliga estetiska modernismen är emellertid den enda som är jämförbar med de nya konstnärliga strömningarna under det utgående 1900- och tidiga 2000-talet.

Kommentarer

I några tyska kommentarer början av 1900-talet välkomnas det faktum att den turkiska modernismen nästan helt hade avlägsnat sig från den gamla osmanska litteraturen. Enligt Horn är detta verkligen ingenting annat än ett dåligt avtryck av den persiska (1909: 6). Visserligen fanns fortfarande en välutbildad krets av vänner till de gamla klassikerna (1909: 67)

Ett årtionde senare måste Hartmann erkänna: "Glädjen över den arabisk-persiska kling-klängen kommer inte genast att dö bort, och det är fel att tro att allt som idag ännu skrivs på utsmyckat språk är litterärt värdelöst och tankemässigt obetydande. Det är en form som förefaller oss osympatisk och löjlig, men även bättre andar lever idag ännu i dessa former" (1919: 16).

Också den absolutistiska repressionen fann ett visst gillande. Full av förståelse skriver Horn: "Om regeringen /.../ vid tillfälle ingrep, t.ex. avfärdade 'Wilhelm Tell' och förbjöd dess översättare, så var den slutligen inte att klandra om man utgår från dess ståndpunkter". Den regerande sultanen Abdülhamid var rentav "till en viss grad en varm vän och främjare av den unga litteraturen" (1909: 9). Ett årtionde efter

avsättningen av sultanen talar Hartmann dock oförblommerat om ”Abdülhamids terrorregimente som fört landet till avgrunden” (1917:3)

I stort sett var den tyska kritiken inte tillfreds med den nya situationen. I de strömningar som gällde vid sekelskiftet upplevde den en litteratur som var full av inre motsättningar. Den moderna prosan var ännu inte mognad. Berättelsens gång avbröts med moraliserande, filosofiska anvisningar, och den predikade moralen var ofta hemlagad. Framför allt fann världssmärtan ett särskilt starkt eko hos den moderna turken. ”Redan åtskilliga av de allra yngsta berättarna var under en förtrollning av en gråtfärdighet som Europa redan har klarat av” (1909: 9). Många hjältar var sentimentala, helt energilösa människor. Dragningen till pastoral idyll och framför allt kyrkogårdsscener var stor. I allt detta var det fråga om nationella egenheter (1909: 12).

Å andra sidan fastställde Spies femtio år senare att just världssmärtan, sentimentaliteten, kärleksscenerna och kyrkogårdsromantiken var ämnen i den översatta franska litteraturen (1960: 559).

De tyska kommentatörerna förhåller sig skeptiska till den franskt inspirerande riktningen. Enligt Horn är Halit Ziya ”en själ starkt berörd av världssmärtan” (1909: 44).

Ahmed Cemil, hjälten i romanen *Mayı ve siyah*, är typen för en yngling i andra hälften av 1900-talet som är entusiastisk för litteraturen, alltid havande med stora planer, något fåfäng och alltför svag för livskampen. Hartman tillägger ett årtionde senare att man inte kan sympatisera med honom: ”Sympathie kann man mit diesem schwächlichen Männchen nicht empfinden”. Han är det som de unga Istanbulborna just vande sig av med, nämligen att vara sentimental (1919: 65).

Enligt Horn förblir också naturalisten Hüseyin Rahmi [Gürpınar] (1864–1944) ännu alltför mycket under fransmännens förtrollning. Hans förstlingsverk andas mycket parisisk dekadens utan att faktiskt bli elakt (”atmet stark Pariser Décadenceluft, ohne jedoch tatsächlich gemein zu werden” (1916: 9). Bland de författare som av Hachtmann betecknas som ”halvturkar” (1916: 9) känner Mehmet Rauf (1875–1931) inte alls turkiskt utan franskt inflytande, och skildrar plågsamt själsliga smärtor (1916: 11–14). Vid hjälten Nezih i romanen *Hayal içinde* ’Under förtrollning av fantasin’ av Hüseyin Cahit [Yalçın] (1874–1957) visar sig med skrämmande tydlighet den mentalt slösande effekten av fransk litteratur av andra och tredje rangen på turkisk ungdom före Balkankriget (1916: 13–14).

Den ”nya” litteraturens tid

År 1908 ägde ungturkarnas armékupp rum och under följande år avsattes Abdülhamid II. Hans efterföljare Mehmet V. förlorade makten till ungturkarna under ledning av Enver Paşa och Talat Paşa. Också dessa var utrikespolitiskt framgångslösa och registrerade vidare förluster i det italiensk-turkiska kriget och i Balkankrigen. Med återställandet av konstitutionen var emellertid den litterära perioden av absolutismen avslutad. Den tredje moderna perioden, som omfattar slutfasen av det osmanska riket, fram till början av frihetskampen under åren 1919 och 1920 är den ”nya” eller nationella litteraturens tid (*milli edebiyat*). Den är präglad av två kulturrörelser, den ”turanska” och den ”turkistiska”.

Ständigt nya författare drömde om återupplivandet av, som de sade, den turanska kulturen, en fri och oförfalskad turkiskhet som var opåverkad av arabiska, persiska och europeiska element.

Turkiskheten i äldre tider och i samtiden förhärligades på motsvarande sätt. Turanernas tidskrift var från 1912 *Türk yurdu*. Ett intressant dokument av turanska idéer är den 1913 publicerade romanen *Yeni Turan* 'Det nya Turan' av den unga författarinnan Halide Edip [Adıvar] (1884–1964).

Turanismen avlöstes snart av ”turkismen” som var koncipierad av sociologen och författaren Ziya Gökalp (1876–1924) och sedan framställd i hans bekanta arbete *Türkçülüğün esasları* 'Grundvalarna för turkiskheten'. Gökalp var inspirerad av franska sociologer, särskilt Émile Durkheim, och ville sammansmäla modernt europeiska, islamiska och traditionellt turkiska element (*muasırlık, islamlık, Türklük*) till en ny grundval för turkiskheten. Modernisering i den västliga bemärkelsen skulle begränsas till det materiella framsteget. Islamism skulle upplivas med hjälp av sociologin och befrias från arabiska, persiska och andra förfalskningar. Bådadera måste tjäna turkiskheten.

Ziya Gökalp verkade i talrika belletristiska verk för en nationell och därmed nära förknippad religiös väckelse. På det litterära området krävde han bland annat befrielse från grekiska och iranska myter och deras ersättning med turkiska bedrifter och legender. Som medlem i ungturkarnas centralkommitté hade han stort politiskt inflytande. Turkismen präglade starkt den fortsatta politiska och kulturella utvecklingen. Tidigare osmanistiska och panislamistiska idéer förlorade sin aktualitet. Den tidigare pejorativa beteckningen *türk* fick en ny klang. Gökalps idéer utgjorde en väsentlig grundval

för det senare grundade nya Turkiet. Om det emellertid påstås att hans turkism upphöjdes till statsdoktrin, bortser man från det fasta islamiska elementet i hans tänkande.

Den efter 1908 publicerade litteraturen var alltmer turkistiskt påverkad. Nu trädde vissa författare fram vilkas skapande också fortsatte under den republikanska tiden. Viktig var gruppen *Genç kalemler* 'Unga pennor', vars tidskrift med samma namn hade en central betydelse och bland annat befattade sig med frågor inom sociologin och språkreformen. Som periodens störste berättare gäller mestadels novellisten Ömer Seyfettin (1884–1920), som i sin betonat nationella prosa levande och ofta moraliskt undervisande beskriver hjältedåden ur den turkiska historien och det folkliga livet på landsbygden. Den patriotiske författaren Aka Gündüz (1886–1958) hade deltagit i kampen mot absolutismen och utövade genom sin lärorika prosa ett stort inflytande på ungdomen. Vi avstår här från att räkna upp ytterligare namn. Nedan återkommer vi till den mycket betydande prosaisten Yakup Kadri. Vid sidan av den nämnda huvudriktningen finns också andra tendenser. En uttalad antityp till den härskande strömningen är den store berättaren Refik Halit [Karay] (1888–1965), som tillhörde gruppen *Fecr-i ati* och som medlem av partiet *Hürriyet ve itilâf* 'Frihet och förståelse' förblev en skarp motståndare till den ungturkiska rörelsen och dess mål.

Av eminent betydelse var i denna period språkproblemet, som starkt hämmade de litterära ansträngningarna. De nationellt orienterade författarna var språkpuristiskt inställda och arbetade för förenkling av litteraturspråket. *Halka doğru!* 'Hin zum Volk!' var slagordet för de så kallade *Yeni lisanscular*, som ville skapa ett allmänt förståeligt skriftspråk. För radikala språkreformer var tiden ännu inte mogen.

Samtida kommentarer

I samtida kommentarer av den tyska orientalistiken råder allmän entusiasm över den nationella utvecklingen. Hachtmann, vars bok utkom 1916, mitt i första världskriget, gläder sig åt Turkiets mentala återfödelse och anser att landet dessförinnan nog aldrig hade upplevt en så underbar tid, "eine so herrliche Zeit". Den turkiska litteraturen har blivit av med sin blekhet genom krigets järnkur. Medveten om sin styrka och klarögd som en ung, smal pojkscout, blickar hon in i gryningen av en strålande framtid. En helt ny, entusiastisk skapar-

lust väller fram hos män och kvinnor: målmedvetenhet, renhet och styrka har blivit de allmänna idealen /.../ Det är den förväntansfulla stämningen före soluppgången. En lysande morgonrodnad syns på Turkiets himmel, som så länge fått nöja sig med ett dystert aftonglöd. Snart går den nya turkiskhetens sol upp” (1916: 7–8). Så heter det förtjust ett par år före världskrigets katastrofala slut.

På tyska: ”Die türkische Literatur ist durch die Eisenkur des Krieges ihre Bleichsucht losgeworden. Kraftbewußt und helläugig wie ein junger, schlanker Pfadfinder schaut sie in das Morgenrot einer herrlichen Zukunft. In Männern und Frauen schwillt ein ganz neuer begeisterungsvoller Schaffensdrang: Selbstucht, Reinheit und Kraft sind die allgemeinen Ideale geworden /.../. Es ist die erwartungsvolle Stimmung vor Sonnenaufgang. Ein leuchtendes Morgenrot steht am Himmel der Türkei, die sich so lange mit einem trübseligen Abendrot begnügen musste. Bald wird die Sonne des neuen Türkentums aufgehen”.

Hartmanns bok utkom postumt 1919, det vill säga efter katastrofen. Författaren prisar, liksom Hachtmann, det friska och kraftfulla (’Gesundes und Kraftvolles’) och avvisar det osunda och svaga (’Ungesundes und Schwächliches’).

Ett kvartssekel senare ger Spies sina föregångare rätt: Den av Horn skildrade modernismen är med sin världssmärta, sin sentimentalitet och kyrkogårdsromantik gammaldags och monoton. De av Hachtmann behandlade författarna är ”ojämförligt närmare livet och mogna”, deras verk andas ”en fri, friskare luft” och är ”mycket livssannare”. Hachtmann har ”på ett fint sätt” räknat ut skillnaden mellan den förväntansfulla stämningen av soluppgången och de unkna kärleksscenerna infekterade från Paris (1943: 2). Hüseyin Rahmis roman *Toraman* ’Den obotliga pojken’ (1919) kritiseras skarpt: Romanen är rent fiktiv och kunde ha författats omkring sekelskiftet, då sådana romantiskt-sentimentala ämnen behärskade litteraturen. Hüseyin Rahmi har inte lärt sig något nytt i fråga om berättande och handlingsteknik /.../. De manliga karaktärerna är intetsägande, de frossar i romantik och sentimentalitet; det är mjuka och drömmande figurer som saknar all manlighet. Den nya tiden behöver hela och riktiga män (1943: 51).

Hachtmann prisar 1916 ännu de heroiskt stämnda turanisterna. Arbete och kamp var deras livs ledstjärnor. Deras idéer hade skapat en helt ny typ av turk. Den framtidstroende, disciplinerade, mål-

medvetne mannen, en strikt, stram, nästan asketisk, helt icke-erotisk maskulinitet är det mest slående draget även i den senaste turkiska litteraturen (1916: 10). Därin ser Hachtmann ett stort framsteg. Typen av den blyge turken skulle tack vare Turkiets härliga återfödelse förhoppningsvis långsamt dö ut (1916: 19). Framför allt prisades turanisterna för att de föraktade de franska lärjungarnas trötta melankoli (1916: 10).

Hachtmann anmärker att den turkiska litteraturen inte längre kommer ”ur fransk fångenskap”. Säkert skulle den tyska litteraturen med tiden verka befruktande. ”Den har ju helt andra livskrafter än franskan, som hittills varit ensam härskare. Ändå skall man vara försiktig. Men det vore illa om turkarna råkade in i sin tredje litterära fångenskap genom oss, efter den persiska och franska i den tyska” (1916: 8). Så lyder den osjälviska varningen för en fara som i verkligheten var ganska ringa.

Resterna av den orientalistiska traditionen fördöms. Redan vid den geniale prosaförfattaren Yakup Kadri [Karaosmanoğlu] (1889–1974) fanns, som Hachtmann fastställer, obligatoriska stilövningar som påminner om persiska mönster. Denne författare kommer egendomligt nog inte loss från den karga traditionen med det gammaldags tillbehöret av stjärnor, vintergata, regnbåge, dofter, färger och blommor (1916: 25). Hartmann känner till anledningen till detta. Om Yakup Kadri går med på det klassiska tjafset är det en urspårning som härrör från hans brist på kritik och hans oförmåga att se historiskt (1919: 55).

Den kemalistiska tiden

Historien av det osmanska rikets kollaps (1918–1923) och den nya turkiska nationalstatens uppkomst är välkänd. Efter första världskriget, i vilket Turkiet står vid sidan av centralmakterna, följer kapitulationen 1918. Efter nederlaget delades riket upp. En nationell frihetskamp leder Mustafa Kemal [Atatürk] till makten, som håller denna i fast hand till 1938. En genomgripande nyordning med många politiska, sociala, kulturella och religiösa reformer genomförs. Sultanatet och kalifatet upphävs, den islamiska rätten avskaffas, och en rad religiösa inriktningar upplöses. Införandet av latinskriften år 1928 är av stor betydelse för litteraturen. Samtidigt börjar en omfattande språkreform med målet att ersätta arabiska och persiska ord med turkiska. Språkfrågan förblir emellertid också i fortsättningen en stor hämning, ty också det nya språket är svårt förståeligt för vida läsarskikt.

Den unga republikens litteratur är innehållsligt starkt nationellt och patriotiskt präglad. Prosan är realistisk. Vissa författare skildrar och förhålls till den nationella frihetskampen och den sociala och kulturella omvandlingen. Andra bearbetar ämnen från tidig historisk tid. Alltmer behandlas motsättningar mellan europeiska och turkiska livsuppfattningar, väst och öst, stad och land.

Två författare som båda nämnts ovan är särskilt nära knutna till frihetskampen. Den begåvade författarinnan Halide Edip Adıvar hade, som nämnts, börjat sin karriär som turanist och medverkade senare aktivt i frihetskampen. En av hennes romaner, *Ateşten gömle* 'Eldskjortan' (1922) handlar just om en modern ung kvinna som modigt deltar i den nationella kampen. Den andre författaren är den sedan långt tillbaka aktive Yakup Kadri Karaosmanoğlu, som också understödde frihetskampen och senare verkade som diplomat och parlamentsledamot. Hans roman *Yaban* 'Främlingen' (1932) beskriver den djupa klyftan mellan intellektuella officerare och fattiga anatoliska bönder. Även hans övriga verk belyser sociala och kulturella skillnader mellan det gamla och det nya Turkiet. Hans intresse är framför allt psykologisk analys. Socialt engagerad prosa såsom den i den nedan behandlade "bylitteraturen" skrev han dock inte. Den kända romanen *Nur Baba* skildrar de dekadenta förhållandena i ett dervischkloster och passar väl till den nya statsideologins motstånd mot det klerikala.

Yakup Kadri skulle förbli litterärt aktiv ända fram till 1970-talet. Det är ett anmärkningsvärt faktum att hans produktiva liv omfattar nära sju årtionden av hundra års turkisk modernism. Också andra äldre prosaförfattare fortsatte sin verksamhet, till exempel den ovan nämnda mycket produktiva skildraren av turkiskt folkliv Hüseyin Rahmi och den skicklige berättaren Reşat Nuri [Güntekin] (1886–1956) med sin succéroman *Çalıkuşu* 'Gärdsmygen' (1922).

Vid sidan av den nämnda nationella huvudriktningen fanns andra politiska strömningar av olika slag. En moderat grupp, som 1928 bildades kring tidskriften *Meşale* 'Facklan' och därför är känd som De sju fackelbärarna, framträdde med lösningen 'Livlighet, uppriktighet och ständig förnyelse' utan att helt avstå från det gamla litterära arvet. Den officiella linjen understöddes inte av alla författare. Den nämnde Refik Halit Karay hade 1919 blivit bekant genom sina *Memleket hikâyeleri* 'Historier från landet', en mästertlig skildring av det tröstlösa livet i små anatoliska provinsstäder. Som motståndare till den nationella

rörelsen hade han dock under frihetskampen stått på sultanens sida. Efter nationalarméns seger flydde han till Syrien och stannade där i 15 år utan att uppleva utvecklingen i det nya Turkiet. En annan dissident var Mehmed Akif [Ersoy] (1873–1936), det moderna Turkiets störste diktare, författare till nationalsången, som inte var införstådd med den laicistiska utvecklingen och 1925 utvandrade till Egypten.

Också med andra författare fanns tilltagande problem. En konflikt med Atatürk föranledde till och med Halide Edip att lämna landet för att tillbringa ett och ett halvt årtionde i utlandet. I själva verket mötte Kemal Atatürk en växande intellektuell oppositon.

De anatoliska böndernas liv, Turkiets viktigaste problem, blev redan på 1920-talet ett huvudmotiv för prosan. En realistisk, upplyst berättande litteratur bearbetar vardagens problem och den lille mannens livssituation. På 1930- och 1940-talen visar åtskilliga författare ett starkare engagemang för sociala missförhållanden. Som den första representanten för denna socialt engagerade riktning gäller novellisten Sadri Ertem (1900–1943). Skolbildande verkade Sabahattin Ali (1907–1948) med sina framställningar av det anatoliska provinslivet, böndernas fattigdom, deras rättslöshet och deras förtvivlan.

Kommentarer

Spies fastställer 1943 att det gamla romantiska tänkesättet är starkt undanträngt i den republikanska litteraturen. Ämnena är tagna ur verkligheten, till exempel frihetskampen, ”som uppmuntrar soldaterna till stordåd, till hjältemod och självuppoffring” (1943: 12). Drömmens och grubblandets tid är förbi. Också på den nya prosan används de gamla kriterierna. Framför allt ställer man frågor om hjältarnas ”sunda manlighet”. Inte alla motsvarar denna förväntan. I en roman beskriver den i franska förbilder skolade Reşat Nuri ”en något drömmande, förkvinnligad och sorglös ung man som njuter av livet mer än han är aktivt dädkraftig”. ”Den typen”, skriver Spies, ”är definitivt inte i vår smak” (1943: 65).

Kvinnliga författares roll blir allt viktigare från denna tid. Redan under *Den första modernismen* hade enskilda kvinnor gripit pennan, och Horn hade förutsagt att kvinnan skulle spela en roll i den turkiska modernismen ”om livet i haremet skulle vara friare” (1909: 62). Han skulle ha rätt. Under republikens första tid framträdde flera

framgångsrika författarinnor som av Spies framställs som "zarte und gefühlvolle Geschöpfe" 'känsliga och själfulla varelser'.

Han medgav att Halide Edip "mit zarter Frauenseele die Gestalten unmittelbar malt, miterlebt und idealisiert" 'med öm kvinnosjäl målar, upplever och idealiserar figurerna'. Överallt känner man "den fina, djupa och känslomässiga själen hos en kvinna". (1943: 36, 40). Också i Suat Dervischs berättelser (1905–1972) känner man den "känsliga, själfulla kvinnan" (1943: 96).

Vid sidan av ett nationellt sinnelag uppskattar de tyska orientalisterna så kallade verklighetstroga beskrivningar. En ständig måttstock för det litterära omdömet om turkisk prosa är kriteriet om de överträffar en europeisk resebeskrivning eller inte. Redan Hartmann hade 1919 anmärkt att man ur Yakup Kadris historier om förhållandena och människorna i Anatolien "kan lära mer än ur mången omfattande resebeskrivning" (1919: 281).

På liknande sätt påpekar Spies om en roman av Halide Edip att man kan lära sig mer av den än av en mängd mestadels ytliga resebeskrivningar av europeiska observatörer (1943: 41). Om Hüseyin Rahmis förment konstnärligt värdelösa roman *Toraman* sägs det även: "Vi lär oss mer av den än vi kan lära oss av många detaljerade beskrivningar av recensioner av europeiska observatörer" (1943: 49–50). Ändå kritiserar Spies att realismen ofta inte blir gestaltad som 'realitet'. Märkbart är hos nästan alla författare en överdriven betoning av psykologisk skildring och karaktärsanalys ("übermäßige Betonung der psychologischen Darstellung und charakterlichen Analyse") (1943: 12).

Den första postkemalistiska tiden

Med Kemal Atatürks död år 1938 upphörde den intensiva reformperioden. Samtidigt ägde en viss liberalisering rum. Avvikande åsikter kom alltmer till uttryck. Åtskilliga författare erinrade sig åter traditionella värden som de ansåg hotade genom den radikala europeiseringen. Många vände sig mot försöken att utplåna delar av det förflutna ur människors minne. Refik Halit Karay återvände 1938 till Istanbul och publicerade ytterligare romaner som skildrade det folkliga livet. Halide Edip författade i exil romanen *Sinekli bakkal* 'Kryddhandlarens dotter' som inte handlar om nationellt hjältemod utan om det gamla livet i Stambul i början av århundradet. Författarinnan återvände 1939 till Istanbul för att verka som professor i engelsk litteratur.

Abdülhak Şinasi Hisar publicerade 1941 romanen *Fahim Bey ve biz* 'Fahim Bey och vi' (1883–1963) i vilken han full av nostalgi blickar tillbaka på det förkemalistiska förflutna.

Vid denna tid förekommer också reflexer av en europeisk modernism i form av avantgardistiska riktningar som avvisade det borgerliga samhället och estetiken, sprängde övergivna former och behandlade nya ämnen. Den viktigaste formella och tematiska förnyaren var Nâzım Hikmet [Ran] (1902–1963), som i medveten motsats till neoklassicism och esteticism mycket tidigt var påverkad av samtida europeiska strömningar som futurism och expressionism. Nâzım Hikmet skrev senare bland annat en storartad narrativ poesi, till exempel *Memleketimizden insan manzaraları* 'Mänskliga landskap från vårt land' och utövade också ett stort inflytande. I början av år 1940 uppstod *Garip*-skolans litterära generationsrörelse, vars ledande författare var lyrikern Orhan Veli [Kanık] (1914–1950) och som senare skulle betecknas som 'Det moderna' (*Yeni* 'Det nya'). Den företrädde en estetisk radikalism, som delvis var påverkad av surrealismen, som tog avstånd från den "sköna" litteraturen och krävde en "flertalets estetik". Deras inflytande sträckte sig dock övervägande till poesin.

Vid sidan av de västerländskt influerade rörelserna fanns också jordnära tendenser. En snarast inhemsk produkt, om inte heller fri från franska inflytanden, är novellisten Sait Faik [Abasıyanık] (1906–1954), som i minnesvärda impressionistiska situationskisser beskriver det enkla livet i Istanbul och på Prinsöarna.

Politisk repression

Med den ovan givna karakteristiken har hela sanningen om den berörda poesin långt ifrån uttalats. I verkligheten började efter Atatürks död, trots den relativa liberaliseringen på vissa områden, en lång tid av politisk repression. Kritiska författare som utmanade den feodala samhällsstrukturen utsattes för repressalier, publikationsförbud och fängelsestraff.

Sabahattin Ali förföljdes för sin socialistiska inställning och mördades 1948 under oklara omständigheter. Den världsberömde Nâzım Hikmet tillbringade från 1938 mer än hälften av sitt produktiva liv i fängelse. Kemal Tahir, som skall behandlas nedan, satt efter sin litterära debut år 1955 hela femton år i anatoliska fängelser, under en tid rentav tillsammans med Nâzım Hikmet. Detsamma hände Orhan

Kemal (se nedan) och flera andra författare som senare fann allmän, också internationell erkännelse.

Lantliga fångelser spelar också en central roll i 1940- och 1950-talens turkiska litteraturhistoria. Som diktarskola är fångelset bara jämförbart med de så kallade byinstitutet, som upprättades omkring år 1940. Ur dessa experimentskolor för landsbygdens ungdomar kom också flera goda prosaförfattare.

Femtioalet

Efter första världskriget började en period som förde till politisk pluralism. 1950 besegrade Demokratiska partiet, det dessförinnan ensamhärskande Republikanska folkpartiet och behöll regeringsmakten under ett årtionde. Under denna period blev de sociala motsättningarna och den materiella nöden för majoriteten av befolkningen allt tydligare. Reformtidens förväntningar var i stora drag utbytta, och en del av reformarbetet var gjord till intet. Trots repressionen vände sig prosan till explosiva socialkritiska ämnen. Den store satirikern Aziz Nesin (1915–1995) nyttjade ironins vapen för att spegla de samhällliga förhållandena och kämpa mot social orättvisa, maktmissbruk och korruption. Också han förföljdes och dömdes till hårda fängelsestraff.

Vid denna tid uppstod den strömning som sedan dess är bekant som ”bylitteratur”. Den inleddes av Mahmut Makal (1930–2018) som år 1950, bara 19 år gammal, gav ut en tunn dokumentär ’roman’ med titeln *Bizim köy* ’Vår by’. Den anatoliska herdepojken hade 13 år gammal flytt till ett byinstitut och återvände efter fyra år för att utbreda det inhämtade vetandet i hembyn. Om den bittra besvikelsen över denna kulturmission handlar boken. Ingen hemma hade förstått hans plötsliga bildningshunger och hygieniska snobberi. Var smutsen som han var född i inte god nog? Lakoniskt, pendlande mellan idealistisk iver och fatalistisk apati, skildrar Makal vardagen i en gudsförgäten medelanatolisk by präglad av fattigdom, okunskap, vidskeplighet och hjälplöshet.

Skuld till eländet var ödet, vars ”kvarnhjul krossar våra liv som det har gjort i tusen år”. och samhället som ignorerar landets problem. ”Om bara min penna hade styrkan att beskriva detta tillstånd” skriver han. ”Var är våra konstnärer? De borde se dessa scener med

sina egna ögon... Vilka mästerverk skulle kunna komma ur denna ösande svett!”

Som nämnts, hade landsbygdsbefolkningens problem behandlats mycket tidigare i den turkiska prosalitteraturen. Men inte ens den store Yakup Kadri hade obestraftat kunnat uttala vissa sanningar om, som den gängse eufemismen lyder, ’verkligheten i Anatolien’. Så förde den lille bylärares frimodighet genast till politiska åtgärder. Makal frisläpptes ändå, blev politiskt utnyttjad i valkampen 1950, firad som litterär urbegåvning, ivrigt översatt i öst och väst och snart utropad som det första äkta språkröret för jordens ’stumma miljarderna’.

Makal hade underskattat sin pennas kraft. Den överväldigande framgången hade en utlösande, tabubrytande verkan och frigjorde ett uppdammt flöde av socialkritisk diktning. Makal jämnade vägen för ett nytt garde av proletära författare med liknande bildningsbakgrund. Bylitteraturen, som behandlar samhällliga problem ur den anatoliska landsbygdsbefolkningens syn, dominerade under ett par årtionden och flera betydande prosaförfattare frambragtes ur denna huvudströmning.

Den internationellt mest bekante bland de goda berättarna är Yaşar Kemal (Kemal Sadık Gökçeli; 1922–2015), som framför allt skildrar den sociala och psykologiska situationen för den sydanatoliska lantbefolkningen. Typisk för honom är den åskådliga framställningen av folklivet, det konstnärliga gestaltandet av myter och legender, starka landskaps- och naturskildringar och anknytning till folkliga berättartradition i stil och språk. De talrika realistiska romanerna av den tidigare omnämnda Orhan Kemal (Mehmet Raşit Ögütçü: 1914–1970) behandlar den sociala verkligheten för den ’lilla’ människan i samhället, framför allt industriarbetare och sluminvånare i storstäderna. Vi avstår från att här räkna upp flera framträdande berättare.

Vid sidan av den nämnda huvudströmningen uppstod på 1950-talet en helt annan riktning, som betecknas som den ’Det andra moderna’ (*İkinci Yeni*) och som verkligen uppvisar avantgardistiska drag, fastän huvudsakligen på poesins område. Den gällde som ’dunkel’, abstrakt, svårtillgänglig och kritiserades för social likgiltighet. Eftersom den uppstod i en tid i vilken det fria ordet grovt förhindrades höll man den först för en metod att kryptera outtalbara politiska idéer. I verkligheten reflekterade den internationella modernistiska strömningar.

Orientalisternas bedömningar

Den litterära utveckling som ägde rum i Turkiet alltifrån 1940-talet följdes ivrigt av sovjetiska orientalisterna och kommenterades entusiastiskt. I det nationalsocialistiska Tyskland var bedömningarna naturligtvis helt annorlunda. Spies håller dock den utpräglade realisten Sadri Ertem för den mest betydande representanten för den sociala romanen (1943: 88). Så är till exempel hans bok *Bir varmuş bir yokmuş* 'Det var en gång' (1933) 'en gissling av judarna och kapitalisterna' och visar på 'dem som drar nytta av folket och kriget' (1943: 89). Naturalisten Sabahattin Ali förråder 'en djup kunskap om bondelivet och bondesjälen'. Stundom känner man dock att han försökte följa 'en tendens eller tes' och lät sig ledas av socialistiska tankar. "Han verkar ha utbildat sig på modeller, särskilt judiska, från den tyska systemtiden. Uppenbarligen utövade författare som bland andra Thomas och Heinrich Mann ett inflytande på honom. Om han frigör sig från det kan ännu stora saker förväntas av honom" (1943: 106). Den tidigare prisade realismen är nu plötsligen mindre lovvärd. Så vill till exempel Sait Faik, i vars noveller Spies saknar poetisk kraft och verklig konstnärlig verksamhet, med alla medel verka realistisk: Hans berättelser är "nästan utsökt realistiska" (1943: 112).

Dessa och liknande uttryck för den nationalsocialistiska tidsandan behöver inte förvåna oss och skall inte längre sysselsätta oss här. Under efterkrigstiden är diktionen långt mildare. Nu bekräftar Spies helt allmänt de turkiska författarna. De är, som nästan alla 'orientaler', mästertliga berättare. Deras realism är dock ofta orealistisk, eftersom den ibland är uppenbart sökt eller önskad och därför förefaller oss överdriven. Med lusten att psykologisera – "ja, det är nästan en förkärlek för psykoanalys" – åsidosätts "utvecklingen av problemet" (1949: 267–268). Om Sadri Ertems ovannämnda bok heter det hos Spies nu bara att den gisslar "kapitalister och krigsprofitörer" (1960: 569). Bland de skriftställare som försöker avslöja den anatoliska människans "själ och karaktär" nämns Sabahattin Ali på första platsen för att han är "en verklig, en äkta konstnär" (1960: 563). Spies anmärker att denne författare på grund av sin socialistiska inställning är bekämpad i Turkiet, men nämner inte att han hade mördats redan 1948, tolv år tidigare.

Bedömningarna av de yngre, mestadels socialt engagerade författarna visar sig vara mindre fördelaktig. Enligt Spies är den yngsta generationen oerhört flitig att skriva ("ungeheuer schreibselig" (1949: 267). Inte bara böcker av en Mahmut Makal "är att ta upp

som litterära verk” (1960: 563). Också verk av en Orhan Kemal (se nedan) saknar kraft och originalitet och tål knappast någon litteraturkritik. ”Als Kunstwerke im literarischen Sinne sind sie wohl kaum zu bezeichnen” (1960: 567). Såväl Sait Faik som Orhan Kemal, båda högt ansedda författare i det moderna Turkiet, verkar enligt Spies föga övertygande (1963: 370). Ändå visar Spies absolut förståelse för de unga författare som sysslar med de sociala landsbygdsproblemen och försöker därvid främja det allmänt mänskliga framför det nationellt turkiska (1960: 563).

Intressanta är vissa kriterier som används vid den litterära bedömningen av den relevanta prosan. Tidigare var, som vi har fastställt, just avbildningen av realiteten det högsta desideratet för den orientaliska litteraturkritiken. Spies hade citerat Hartmanns gamla *dictum* att Hüseyin Rahmis roman var en rik källa för folkloristiken och på ett utmärkt sätt introducerade ”medelklassens och den lägre klassens sätt att tänka och tala” (1943: 49). Ännu i början av 1960-talet heter det att dessa romaner behandlar ”material och föremål från de lägre klassernas liv och gärningar”. Underbara var exempelvis ”de typer som talar sin egen jargon”. ”Man lär känna det verkliga livet ur dessa romaner” (1963: 349). Denna enligt uppgift så viktiga roll för litteraturen förnekas nu för de moderna realisterna. Till och med det självupplevda hos Mahmut Makal avvecklas som mycket subjektivt och överdrivet. Primitiv sägs hos Makal vara imitationen av en slang ”som är genomförd med många idiomatiska uttryck och provinsialismer” (1960: 563). Också Orhan Kemal sägs vilja införa ”den enkla mannen av folket” (”den einfachen Mann aus dem Volk”) i litteraturen så att han helt enkelt efterapade hans språk så mycket att han skrev alltför folkligt och dialektiskt (1960: 567).

Tiden efter 1960

1960 genomförde den turkiska armén, som då liksom idag betraktade sig som bevarare av den kemalistiska reformen, en statskupp och störtade regeringen. De socialt engagerade kretsarnas optimism tilltog. Men det följde en tid av oroligheter och terrorism från revolterande organisationer, vilket 1971 ledde till att armén åter störtade regeringen. Man bemödade sig åter om reformer, men återigen uppstod oroligheter och politiskt motiverad terrorism, vilket framkallade en ny kupp av armén den 1 september 1980.

Utan att beskriva utvecklingen i detalj kan vi fastställa att den socialt engagerade litteraturen på 1960- och 1970-talet fortfarande var rätt dominerande. Sedan 1973 fanns inte längre någon politisk censur för marxistisk och socialkritisk litteratur.

Redan vid mitten av 1970-talet spordes en viss trötthet i fråga om ”bylitteraturen”, vilkas epigoner tenderade till att slå den samhällliga verkligheten i klichéernas bojor. Deras schema hade ofta bara plats för oskyldiga bönder, grymma godsägare, ljusskygga imamer och oärliga politiker.

Den socialt engagerade prosan var präglad av de sociala förhållandena men hade å sin sida ingen stark effekt på den samhällliga utvecklingen. Därtill var dess utbredning i ett i stora drag illitterat land alltför blygsam. Vid sidan av den existerade länge ingen anspråksfull modern prosa av annan art. Den utgjorde inte heller själv någon avantgardistisk modernism. Dess representanter orienterade sig snarast efter äldre och något yngre franska och ryska förebilder, Balzac, Tjechov, och mycket ofta Gorkij. Här finner vi alltså ingen restriktiv modernism med reducerade konstnärliga medel hämmar det ohämmade berättandet. Prosan stod aldrig under det innovationstvång som är synligt i utvecklingen av den turkiska lyriken. Å andra sidan har inte heller den socialt engagerade prosan kunnat minska klyftan mellan elit- och masskultur.

Kemal Tahir

Låt oss kort stanna vid en prosaförfattare som liksom ingen annan betraktar och har analyserat den snabba, svåra och förvirrade utvecklingen av den turkiska kulturen under ett sekel av successiva moderniseringar. Kemal Tahir (1910–1973) skapade en samhällskritisk roman av ny typ som är präglad av djup kunskap om människorna i Turkiet och respekt för deras verklighet. Utan vanliga romantiska schabloner skildrar han deras mänskliga dramer under växlande sociala och ekonomiska villkor, belyser familjeordningen, seder och hederskodex, tro och vidskepelse. Genom denna analys vill han nå fram till rötterna för traditionerna och moralen. Han vänder sig mot den orealistiska betraktelsen av de sociala problemen, de intellektuellas vana att hänge sig åt illusioner och nöja sig med billiga framgångar. Historikerna och samhällsvetenskaparna förebrår han att de går förbi de väsentliga problemen. På liknande sätt, menar han, gör litteraterna det

lätt för sig med ytliga ”engagemang”, lokalkolorit och folkloristiska ingredienser.

Författaren undersöker det moderna Turkiets historiska bakgrunder, rötterna till egendomskoncentrationen, effekterna av den fortskridande europeiseringen och de politiska och psykologiska förhållandena före och under frihetskampen. Han visar att också väl avsedda samhällseliga ambitioner på 1900-talet ofta var orealistiska, att också idealisterna ofta inte var medvetna om djupare motiv och att många reformer har förblivit ytliga försök, främmande element att ympa in på en ”osmansk” struktur. Ofta har den eftersträlvade friheten bara nyttjat de parasitära krafterna, medan det egentliga reformarbetet har givits upp. Detta synsätt innebär också en kritisk hållning till de ungturkiska och rentav till de kemalistiska reformerna, som än så länge knappast hade ställts i fråga offentligt. Den senare utvecklingen av landet har emellertid givit författaren rätt, och hans tankar torde idag vara aktuella än någonsin tidigare.

Kemal Tahirs strävlade mot en genuint turkisk roman utan direkta västliga förlagor i struktur, språk och stil. Framför allt ville han avstå från att tillfredsställa en västlig publiks förväntningar i fråga om exotism. Hans prosaverk koncipierades och förbereddes minutlöst under den elvaåriga fängelsetiden (1939–1950), Mellan hans frigivning och död låg femton högproduktiva år, under vilka också mer än femton stora romaner utgavs kort efter varandra.

Slutet på modernismen

Redan före 1980 ägde en reaktion rum mot den socialt engagerade modernismen. Så småningom uppstod en ny fruktbar uppbrottssituation, och nya prosaförsök som är präglade av en mera mångskiktad och psykologiskt differentierad framställning av samhällseliga och individuella problem. Med denna nya litteratur har vi dock delvis redan kommit fram till tiden bortom ”modernismen” – och kanske till en turkisk ”postmodernism”, som dock inte mer hör till vårt ämne.

Den orientaliska litteraturvetenskapen

Med de senaste utvecklingarna av den turkiska prosan hade nya orientalistgenerationer sysslat framgångsrikt. De senare bidragen till tur-

kisk litteraturhistoria, med vilka vi här inte kan befatta oss, uppvisar ganska olika karaktäristika. I varje fall saknar de den skolmästaraktiga diktionen. Ibland kan här redan en motsatt tendens iakttas: okritiskt övertagande av turkiska måttstockar eller naiv beundran för det exotiska. Detta intressanta spänningsförhållande mellan äldre och yngre attityder till det främmande kan inte diskuteras här. Tyvärr saknas dock i hög grad också idag en djupare litteraturvetenskaplig forskning, som skulle kunna förmedla exakt vetande och kritiska reflexionsformer och sålunda fördjupa och utvidga förståelsen för olika kulturella manifestationer.

Med konstaterandet att den gamla orientalistiken inte var vuxen denna uppgift skall dess evidenta förtjänster ingalunda förnekas. Genom sina precisa dokumentation av den litterära utvecklingen lade de grunden till en vidare vetenskaplig sysselsättning med den turkiska modernismen.

För orientalistiken är sysslandet med alster från olika perioder – också med de formellt mindre raffinerade produkterna – lönande genom att de återspeglar samhällets olika utvecklingsprocesser, värdeförändringar och mentalitetsändringar. Mycket tyder på att, fastän vanan kan växla, Turkiets kulturella traditioner och de genom prosan överlämnade tolkningarna av verkligheten lever ganska länge.

Den moderna orientalistikens förutsättningar för ett fruktbart arbete på detta kunskapsområde är långt gynnsammare än den äldres. Just därför borde dess utgångspunkter, kriterier och mål diskuteras intensivt och självkritiskt.

Bibliografi

- Akyüz, Kenan 1964. *La littérature moderne de Turquie*. I: Bazin, Louis et alii (utg.) *Philologiae turcicae fundamenta*. Wiesbaden: Steiner. 465–634.
- Hachtmann, Otto 1916. *Die türkische Literatur des zwanzigsten Jahrhunderts*. Leipzig: C. F. Amelang.
- Hartmann, Martin 1919. *Dichter der modernen Türkei*. Berlin: Der Neue Orient.
- Horn, Paul 1969². *Geschichte der türkischen Moderne*. Leipzig: C. F. Amelang.
- Johanson, Lars 2023. *Code Copying. The Strength of Languages in Take-over and Carry-over Roles*. Leiden: Brill.

- Spies, Otto 1943. *Die türkische Prosaliteratur der Gegenwart*. Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Spies, Otto 1949. Einführung in die türkische Literatur. I: Spies, Otto. *Das Geisterhaus. Türkische und ägyptische Novellen*. Kevelauer: Butzon & Bercker. 263–268.
- Spies, Otto 1960. Die neue Türkei im Spiegel der modernen türkischen Literatur. Bilaga till *Das Parlament*. 24.8.1960. 559–569.
- Spies, Otto 1963. Die moderne türkische Literatur. I: Spuler, Bertold (utg.) *Handbuch der Orientalistik* 1,5.1. Leiden & Köln: Brill. 336–392.

Anmärkning

Namn och titlar citeras på det moderna turkiska skrivsättet. De i samband med de kemalistiska reformerna införda familjenamnen är tillagda inom hakparenteser.

Rūmī och den turkiska poesiens födelse

Översättning av Rūmī and the birth of Turkish
poetry. *Journal of Turkology* 1 (1993), 23–37.

Ĵelāleddīn Rūmī (604/1207–672/1273), ”presiderade vid födelsen av den västturkiska poesin” (Gibb 1900: 126), men hans få turkiska verser, mestadels persisk-turkiska *mulamma*’s, anses inte vara tillräckligt viktiga för att göra honom till en turkisk poet (Björkman 1962: 82, 1964: 407). Även om Rūmī bodde nästan ett halvt sekel i en turkisk stad, ”gjorde han praktiskt taget ingenting i det stora arbetet att grunda en turkisk litteratur” (Gibb 1900: 149).

Varför skrev han inte mer på turkiska? Var han inte intresserad av uppkomsten av en turkisk litteratur? Om han hade varit det, skulle han ha nöjt sig med några enkla verser och lekfulla ”makaroniska” sammanblandningar av element från två språk? Vad var det för fel på hans inställning till turkiska? Ansåg han det som ett vulgärt språk? Och föraktade han ens den allmoge som talade det? Sådana frågor är förvisso felaktigt ställda. Det går inte att dra slutsatsen av Rūmīs språkval för sin poesi om han såg ner på turkiska eller inte, och om han, som det ibland formuleras, var för eller mot folket (*halktan yana* vs. *halka karşı*). Varför skrev han inte mer på turkiska? Var han inte intresserad av uppkomsten av en turkisk litteratur? Om han hade varit det, skulle han ha nöjt sig med några enkla verser och lekfulla makaroniska sammanblandningar av element från två språk? Vad var det för fel på hans inställning till turkiska? Ansåg han det som ett vulgärt språk? Och föraktade han rentav allmogen som talade det?

Sådana frågor är förvisso felaktigt ställda. Det går inte att dra slutsatsen av Rūmīs språkval för sin poesi om han såg ner på turkiskan eller inte, och om han, som det ibland formuleras, var ”för” eller ”mot” folket (*halktan yana* vs. *halka karşı*). Även frågan om han var intresserad av framväxten av en turkisk litteratur verkar naiv. Det är förvisso bara i efterhand som det kan verka som om Ĵelāleddīn Rūmī

överhuvudtaget hade ställts inför en sådan möjlighet. Även frågan om han var intresserad av framväxten av en turkisk litteratur verkar naiv. Det är förvisso bara i efterhand som det kan verka som om Jeläleddīn Rūmī överhuvudtaget hade ställts inför en sådan möjlighet.

Det måste ha varit naturligt för Rūmī att använda persiska. Född i Balkh hade han, medan han fortfarande var ung, undkommit den mongoliska invasionen genom att fly till Konya tillsammans med sin far. På 1200-talet var huvudstaden i det seldjukiska turkiska imperiet Rūm till stor del persisktalande. Strömmen av flyktingar från öst förstärkte det persiska inflytandet i Anatolien. Det är troligt att Rūmī till viss del behärskade turkiska, både den Khorasan-turkiska varianten som talades i Balkh på den tiden och turkiska, det vill säga det vardagliga talet för de seldjukiska turkarna som redan bodde i Konya. Rūmī tillbringade den mogna delen av sitt liv i en naturligt flerspråkig miljö, där även demotisk grekiska var en komponent.¹

Jeläleddīn Rūmī tog förmodligen med sig persisk och östoguzisk (Khorasan) turkiska och skaffade sig kunskaper i västoguziska, anatolisk turkiska och till och med grekiska i Konya. En gång föreslog författaren att han inte behärskade turkiska särskilt bra men visste att *su* är turkiska för vatten. Denna förklaring ska verkligen inte tas bokstavligt. Till och med Rūmīs son Sulṭān Veled hävdar detsamma om sig själv, även om hans arbete bevisar att han hade en utmärkt kunskap i detta språk.

Den nyss nämnda språkliga situationen var inte avgörande för Rūmīs val av litterärt språk. Inte heller kan hans val reduceras till ett fall av språklojalitet i senare nationalistisk mening. Språk och deras varianter väljs för specifika ändamål. Ett språk som används som poetiskt fordon måste utvecklas för att fylla denna funktion. Den anatoliska seldjukiska hovkulturen, inklusive den litterära utbildningen, var i grunden persisk. Poeterna skrev på persiska och modellerade sitt arbete enligt den persiska poetiska traditionen. Denna typ av litterär persiska erbjuder ett utvecklat ordförråd och andra former av sträng språklig ordning. Det är lättare att skriva på en funktionell dialekt som erbjuder stilistiska faciliteter än att överföra dessa till ett annat

¹ Som Wittek påpekar, visade den seldjukiska staten ”only too plainly the features of mixed culture” (1938: 28). Territoriet hade tagits från bysantinerna bara 150 år tidigare; det kristna elementet var fortfarande betydande och hade stort inflytande vid hovet. Kristna renegater spelade en viktig roll i staten.

språk. Fram till romantikerna föredrog många poeter i Europa latin eftersom det erbjöd dem välbekanta modeller för poetisk diktion.

Rûmî hade från början ett högt utvecklat litterärt instrument till sitt förfogande, genom vilket han kunde utöva direkt inflytande i Konya. Detta betyder inte att han bara var en imitator. Rûmî utvecklade det förfogbara poetiska fordonet till en hög grad av perfektion och skapade en mästerligt tydlig och enkel stil. Han var poetiskt produktiv, medan den hos några av hans turkiska efterträdare var reproduktiv, hur kreativa de än må ha varit i en strikt språklig mening. Det är mindre viktigt om ett alternativ överhuvudtaget fanns till hands.

Ett litterärt språk av delvis oguz-karaktär fanns i öst (Mansuroğlu 1954, Grunina 1973),² men vi har bara knappa uppgifter om detta formspråk. Huvudrollen i utvecklingen av detta skriftspråk tillhörde de urbana koinéerna i Iran, Azerbajdzjan och senare Anatolien. Skriftspråket och litteraturen i denna region dök troligen upp senast på 1100-talet på basen av den östliga urbana oguziska koinén och bestämde de gemensamma dragen för det litterära språket i Anatolien på 1200–1300-talen. Rûmî härstammar, liksom Dehhanî, från Khorasan. Det är okänt i vilken utsträckning det påstådda Khorasanturkiska litterära språket verkligen användes där, i vilken grad Rûmî behärskade det och om det kunde ha använts med framgång i en miljö som Konya. Rûmîs verk ger inga tydliga tecken på kontakt med en östlig oguzisk litterär tradition. Det är irrelevant att hans persiska texter innehåller ett antal turkiska ord, eftersom dessa var vanliga integrerade lån på persiska under den perioden. Dessa lån kan konstateras hos varje persisk författare vid den tiden.³

² Grunina beskriver situationen i Khorasan på följande sätt: "On constate la formation d'une langue écrite à la base du langue qui pourrait être nommée ogouz d'est dans ces régions avec leur plus grande confusion de la population Oghuz et Qyptchaq par périphérie, Anatolie Central de cette periode-là a où, dans l'état plus pur était conservée la première base oghouz. On croit que le principal rôle dans le devenir de cette langue écrite appartient aux koinés urbains des centres d'Iran, Azerbaïdjan, plus tard Anatolie [...]. La littérature et la langue écrite apparues dans cette région probablement pas plus tard du XII siècle à la base de koiné oghouz d'est urbain déterminèrent les traits communs de la langue littéraire" (1973: 5sq.).

³ Dessa ord är "türkisches Lehngut im Neupersischen, das bei jedem persischen Verfasser jener Zeit festgestellt werden kann" (Mansuroğlu 1952: 106; 1954a: 207; jfr. "o zamanın bütün farsça yazanlarında görülen yeni farsçaya girmiş türkçe alınma malzeme". Mehmed Şerefeddin (1934) rör sig både med

Turkiskan var ännu inte ett litterärt medium, utarbetat som en funktionell dialekt. Det var inget likvärdigt poetiskt verktyg som Rūmī eller andra poeter kunde ha använt omedelbart och adekvat för sina syften. Det är därför den ofta betraktas som grov. Europeiska folkspråk under medeltiden och renässansen karakteriserades på liknande sätt i jämförelse med latin. Poeter skrev ofta latin med större lätthet än sitt modersmål (Forster 1970: 29). På samma sätt vittnar den stora Nevā'ī, den första stora turkiska poeten som använde sitt tjugatajiska folkspråk i sin *Muhākamat al-luyatain*, att det är lättare för nybörjaren att skriva persiska. Novisen irriterar sig på svårigheterna med att komponera poesi på turkiska och lutar åt det lättare [persiska]: *vā ā:sā:nraḡ sarī māyl kīlur*.⁴ Sultān Veleds nämnda påstående om hans kunskaper i turkiska betyder att ”han skrev inte turkisk vers med samma lätthet som persiska” (Gibb 1900: 154). Författarnas uttalanden om turkiskans grovhet och deras egen okunnighet om den hänvisar i allmänhet till dess utarbetningsgrad som en funktionell dialekt och innebär inte nödvändigtvis någon negativ bedömning av språket som sådant.

Även om Rūmī inte behärskade turkiska som poetiskt medium, kunde han naturligtvis ha försökt använda det, det vill säga att skapa grunder för en litterär turkisk språkvariant. Språk kan vara mindre utvecklade om de används i begränsade funktioner men de är inte inherent handikappade. Alla dagens stora språk var en gång utvecklade. Rūmī kunde ha försökt att överföra sin diktion till turkiska och skapa en funktionell dialekt med motsvarande stilistiska faciliteter. Europeiska renässanspoeter skrev ofta på sitt modersmål som om det vore latin och drog nytta av en etablerad stil redo att användas. Omformulering av formler som förvärvats på ett andra språk (*imitatio*) kan dock vara en svår uppgift. Många författare som skrev briljanta latinska dikter var ganska hjälplösa när de försökte bemästra sitt folkspråk (Forster 1970: 33). Även om överföringen är genomförbar måste den tjäna ett syfte. I Rūmīs situation var det inte nödvändigt att utveckla en turkisk litterär variant. Ett nytt litterärt språk kommer sannolikt inte att uppstå om det redan finns ett som uppfyller alla krav.

turkiska och persisk-turkiska distika (*bayt*) tillskrivna Rūmī liksom de turkiska ord som förekommer i den persiska texten av hans *divān* och *mathnavī*.

⁴ Devereux 1966:10 (text).

Rūmīs son Sultān Veled (623/1226–712/1312) hade andra syften än sin far och agerade annorlunda. Hans masnavi *Rebābnāme* och andra verk innehåller ett stort antal kupletter på turkiska. Hans turkiska verser anses fortfarande vara den äldsta skriftliga poesin på turkiska.⁵ Gibb undrar ”vad som fick författaren att bryta igenom alla prejudikat och skriva en serie verser på turkiska och införliva dessa i en persisk masnavi” (1900: 152). Att han till och med hittar de 22 kupletterna på grekiska, skrivna med arabisk skrift är ännu mer beaktansvärt och tyder på att poeten ”är fascinerad av att dikta på olika språk”.⁶ Det är emellertid viktigt att se att Sultan Veleds situation var helt och hållet olik faderns. För det första var han ingen invandrare, men född i Karaman när hans fader var 19 år gammal. Sultān Veleds turkiska kompetens var sannolikt större än faderns, men viktigare är att han hade praktiska syften: att bygga upp Mevlevi-orden.⁷ Han ville sprida och förklara sin fars idéer bland vanligt folk som inte kunde persiska. Som poet förblev han med nödvändighet i skuggan av det stora geniet.

Sultān Veleds turkiska har bedömts mycket olika. Detta problem har två aspekter, en poetisk och en språklig för vilka emellertid samma termer har använts. Sultān Veled är poetiskt reproduktiv, enligt Gibb, ”mindre en poet än en mystisk lärare som undervisade genom vers” och ”Vad han har att säga på det tydligaste och mest direkta sätt kan han”. Vissa anklagar honom för språkfattigdom. Hermann Vámbéry tar honom till och med på hans eget ord, och hävdar att han inte behärskade turkiska alls (1901: 2).⁸ Rūmīs första anhängare var, som Gibb skriver, ”mästare som valde att undervisa på vers snarare än i prosa”. Deras arbete var ”målmedvetet i sitt syfte, konstlöst och naivt i sitt uttryck”. Jämför rollen av tidiga kristna texter, skrivna för att förstås av mindre läskunniga personer och betraktade som vulgära av de utbildade. Det viktiga var den informativa aspekten. Turkiskan fick sitt genombrott som litterärt språk när brödraskap, beroende av missionsverksamhet, riktade sina ansträngningar till det turkisktalande

⁵ Sultān Veleds turkiska verser ”gelten nach wie vor als die älteste Niederschrift der türkeitürkischen Sprache” (Adamović 1985: 24).

⁶ Senare lärde och använde turkiska poeter vanligen inte grekiska.

⁷ Han övertog generalskapet för orden och grundade dess första filialer på åtskilliga platser.

⁸ Enligt Vámbéry är Sultān ”wie er selbst eingesteht, der türkischen Sprache gar nicht mächtig [...]” (1901: 2). ”Ja, turkiskan är ibland mycket oturkisk, om inte rentav felaktig [...]” (1901: 2).

folket. Detta kan jämföras med safavidernas användning av sitt turkiska folkspråk för sina religiösa syften, eller Luthers språkligt avgörande tyska bibelöversättning. Sultān Veled visar en anmärkningsvärd språklig kreativitet när han formar ett nytt instrument för att uttrycka andliga idéer, det vill säga genom att introducera en äkta turkisk vokabulär inklusive en mystisk terminologi (se Mansuroğlu 1958).

I den kulturella situation som Jelāleddīn Rūmī och Sultān Veled agerade i fanns ingen språklig nationalism eller språklojalitet av senare slag, eftersom nation och språk inte var sammanflätade på det moderna sättet.⁹ Ingen leddes av rädslan för att turkiskan var hotad. Målet var inte att grunda ett nationellt litterärt språk. Detta kan verka konstigt ur en modern turkisk synvinkel. Det fanns inte heller, som senare under osmanerna, en stark stat som krävde ett eget officiellt prestigespråk. Liksom i europeisk medeltidslitteratur¹⁰ bestämdes språkvalet av genren och inte av författarens nationalitet.

De få turkiska, persisk-turkiska och grekiska verserna skrivna av Jelāleddīn Rūmī finns i hans *divan*.¹¹ Det östliga ursprunget för vissa språkliga inslag i dessa dikter är tydligt. Mansuroğlu känner igen "centralasiatiska drag" i flera dikter (1954b: 256). Doerfer påpekar att det är typiskt för Khorasan-turkiskan att blanda österländska former – som t.ex. *mān* 'jag' och *bol-* 'att bli', samt verbformer på {-Gay} – med osmanska former (1976, 1978: 131–132).¹² Sådana språkliga fakta berättigar emellertid inte till slutsatsen att texterna hör till den Khorasan-turkiska litteraturen i betydelsen av litterär tradition.

Om, som föreslagits, Rūmī använde persiska för att *producera* och inte behövde *reproducera*, som hans son gjorde, kan vi fråga varför han använde turkiska och grekiska eller varför han skrev *mulamma's*. Den seldjukiska staten var en av blandad kultur: Konya erbjöd en

⁹ Det skulle alltså vara meningslöst att diskutera huruvida Rūmī var "turk" eller inte.

¹⁰ Se Chaytor 1950.

¹¹ Se Mansuroğlus edition (1954a), baserad på 9 manuskript. Enligt Mansuroğlu hör bara 10 av de 17 poem som publicerats av Mehmet Şerefeddin (1934) verkligen till Rūmī. 20 E.g. the well-known German Christmas carol *In dulci jubilo* (15th century).

¹² Bland texter med 'o-osmanska' former, skiljer Doerfer sådana fall från "individuell fremdbeeinflusste Texte", t.ex. Şeyyād Hamzas makaroniska poem. Şeyyād Hamza var en sufipoet som bodde i Akşehir och Sivrihisar på 1200-talet.

organiskt flerspråkig omgivning. I sådana gemenskaper är funktionerna av de individuella språken mestadels uppdelade: vart och ett används i specifika situationer, för specifika syften. Också två- eller flerspråkig poesi ger en funktionell reflektion av situationen. Om Rūmī också skrev på turkiska betyder det säkert att detta språk hade egna funktioner.

Rūmīs turkiska och persisk-turkiska verser har litet gemensamt med hans stora persiska poem.¹³ I de flesta fall är det tvivelaktigt om de uttrycker något mystiskt innehåll alls. De flesta gör ett ”lekfullt” intryck, har ett vardagligt ordförråd och syftar utan tvivel på poetens privata liv.¹⁴ Det turkiska elementet är ibland begränsat till ett citat av en trivial fras: *Ān yakī turkī kih āyad gūyadam, ”hey geymü sen?”* ’Varje turk som kommer säger till mig ”Hej, mår du bra?”’ (X).¹⁵ I stort tycks det som om Rūmī helt enkelt inte kunde motstå att tentativt använda ett folkspråk med vilket han hade en hel del praktisk kontakt i sitt vardagsliv.

Mansuroğlu karakteriserar sju poem som ”kärlek–anakreontiska–mystiska verser” (1954b: 255).¹⁶ Några är otvivelaktigt ”anakreontiska” i betydelsen att de på ett glatt sätt handlar om kärlekens och vinets nöjen. Innehållet visar sig vara företrädesvist världsligt. Även om motiven är delvis erotiska tycks en mystisk dimension i allmänhet saknas. Termer från den allmänna kärleks- och vinpoesin används men inte nödvändigtvis som symboler med mystiska betydelser.¹⁷ Alltså tycks ordet *čayir* ’vin’ inte användas i en religiös mening, som t.ex. *süci* ’vin’ in den sufiska poesin hos Sultān Veled och andra, som i *Rūzi nišast xvāham yalyuz senün katunđa, hem sen čayir ičer sen, hem men kobuz čalar men* ’Jag vill sitta ensam bredvid dig en dag, du kommer att dricka vin och jag ska spela luta’ (VI). I regel är ordförrådet knappast sufiskt, även om termer som *Čälāb* ’God’, *čälābi* ’slavmästare;

¹³ Björkman: ”Die Bedeutung dieser weniger Verse ist gering, sie sind mit seinen großen persischen Werken überhaupt nicht zu vergleichen” (1961: 82); verserna verkar ”recht bescheiden, denn sie sind weder inhaltlich noch der Form nach bedeutend, eher machen sie einen spielerischen Eindruck” (1964: 406).

¹⁴ För Rūmīs och han krets’ liv, se t.ex. Ritter 1942, Gölpınarlı (1953 och 1983).

¹⁵ Texterna är citerade enligt Mansuroğlus edition (1954a).

¹⁶ II, IIāI, IV, VI, VII, VIII och IX.

¹⁷ För en utmärkt översikt över det Sufi-religiösa ordförrådet som används in den persiska *Ṭarīq ut-tahqīq*, A.H. 744, se Ūtas (1978).

ordensledare',¹⁸ *kulavuz* 'ledare', och *yol* 'väg' (för *tariqat*?) uppträder i ett par poem, t.ex. *Uzun yolda sana budur kulavuz* 'Detta är ledaren för dig på den långa vägen' (V). I flera olika poem nämns eller tilltalas en "turk" (VII): *turk-i mäh-čibrah* 'månansiktad turk', VIII: *marā yārīst turk-i jaŋgjuyī* 'Jag har en grälsjuk turkisk vän' IX: *rašīd turkam* 'Min turk kom'. Den situation som återspeglas i åtskilliga poem gäller sannolikt förhållandet till centrala personer i Rūmīs liv, som den vandrande dervischen Šemseddīn från Tebriz,¹⁹ den obildade vackre guldsmeden Šalāhaddīn Zarkūb från Konya, och Rūmīs sista "ersättare" (*nā'ib u xalīfā*), Čelebī Ḥusāmeddīn Ḥasan från Urmiya, alla otvivelaktigt av turkisk tunga. I två poem (VI, VIII) nämns Šems-i Tebriz: ordet *čälābi* (I) kan även anspela på Čelebī Ḥusāmeddīn.

Dessutom kan, som Björkman påpekar, Rūmīs turkiska och blandade persisk-turkiska verser knappast betraktas som ett försök till "propaganda" (1962: 271). Enligt Mansuroğlu är emellertid två av poemen (I, V) just det, nämligen "skrivna med avsikten att sprida religiöst-mystiska idéer bland turkiskt folk" (1954b: 255). Bombaci föreslår även att Rūmī i ett av dessa poem, "se proclame être le guide spirituel de tous les peuples du Soufisme et de l'action du prosélytisme défini par lui en Anatolie" (1968: 226). Detta tycks vara en något djärv överinterpretation av passagen *Eger Tat sen, eger Rūm sen, eger Türk, zabān-i bīzabānānrā biyāmūz* 'Om du är perser, grek eller turk, lär dig de tunglösas språk' (V). I varje fall är, även om denna tolkning skulle vara korrekt, inslaget av "propaganda" för religiöst-mystiska idéer ganska begränsat i dessa verser.

Tvåspråkiga dikter av detta slag är ett vanligt fenomen i flerspråkiga, särskilt diglossiska situationer. Europeisk två- och flerspråkig poesi

¹⁸ Jfr. Erdal 1982: 412 ff.

¹⁹ 642/1244 dyker Šemseddīn Muhammed Tebrīzī upp i Konya, där Rūmī, som Ritter säger, "sich in den schönen Derwisch mystisch verliebt", en kärlek som frigör "a Strom dichterischer Produktivität" (1942: 121). Eftersom hans försummade *murīder* var missnöjda, var Šems tvungen att åka till Damaskus, men hans försvinnande hade inte den önskade effekten: "Maulānā war gänzlich verstört und noch weniger zugänglich als vorher" (Ritter 1942: 122). Efter ett nytt besök i Konya försvann Šems för alltid. Först efter denna skilsmässa började Rūmī verkligen att utveckla sin mystiska Sufi-religiösa poesi. Han fann Šems igen 'i sig själv', dvs. genom en process av *identifiering* med den älskade. I åtskilliga av Rūmīs *ghazaler* innehåller den avslutande *bayt* sålunda namnet Šems-i Tebrīz i stället för författarens eget namn.

går åtminstone tillbaka till medeltiden. Många medeltida europeiska dikter är skrivna på både latin och folkspråk.²⁰ Verser komponerade på två eller flera olika språk är ett mycket intressant och mångsidigt fenomen. Termen ”litterär språkblandning” förefaller mindre lämplig här, eftersom den har använts för olika språkkontaktfenomen, både kodväxling, det vill säga alternering, och lån (*code-copying* enligt Johanson 1992: 12, 1993, 2023). Dessa begrepp måste särskiljas, eftersom osmansk-turkisk poesi var extremt absorberande när det gäller arabiska och persiska lexikaliska element. Påståendet att osmansk poesi som helhet ser ut som en enorm samling av *mulamma*'s är felaktigt. Trots alla infogade främmande lexikaliska element är dess grundläggande syntax och böjningsändelser genomgående turkiska.

Den typ av ”blandning” vi sysslar med här är språkväxling i poesi, som omfattar olika typer. För alternativ användning av två språk, A och B, bör man försöka skilja A-texter varvade med B-element från B-texter varvade med A-element. Ett av språken kan vara grundspråket i en hel dikt. Ofta kan varken A eller B anses vara hela diktens grundspråk. Det finns en växling så att A är grundläggande i vissa större delar och B i andra. Det kan förekomma en mer eller mindre regelbunden växling från strof till strof, från rad till rad eller från *mişrā*' (halvrad) till *mişrā*'. En av Rūmī's dikter är skriven i omväxlande *bayts* (*distika*) av turkiska och persiska.

Beståndsdelar av det ena språket kan alltså ”läggas in” i en text på det andra språket, t.ex. en dikt, en större del av den eller en mening av den.²¹ Detta innebär att det infogade elementet också kan vara mindre än en mening. Enstaka ord och meningsdelar från B kan infogas i en A-mening. I vissa meningar kan det visa sig vara svårt eller omöjligt att avgöra om A eller B är grundspråket. De heterospråkliga delarna kan utgöra nära syntaktiska kombinationer. I Rūmī's *mulamma*'s visar texterna ibland en mycket nära integration av de två språken. En mening kan bestå av fraser från båda. I en dikt slutar nästan varje *mişrā*' (halvrad) med en turkisk sekvens, t.ex. *z-ān-i şakar labān-at* (persiska) *bir öpkinen diler men* (turkiska) 'från de där sockerläpparna (persiska) vill jag ha en liten kyss (turkiska)'. I andra fall som i VII,

²⁰ Exempelvis den välkända tyska julsången *In dulci jubilo* (1400-talet).

²¹ Elwert talar om *Sprachsprenkelung*, om i en litterär text språkliga element används som inte hör till textens språk (1972: 513).

IX och X består det turkiska elementet av ingenting annat än direkta citat av tal.

Det är ofta svårt att skilja på alternering och lån, det vill säga att avgöra om ett givet inslag i en A-text är A eller B. En infogning i betydelsen alternering eller ett mer eller mindre integrerat låneelement, t.ex. persiska ord som *agar* 'om', *ham* 'och', 'också'. Vi skall inte behandla dessa problem här men skulle vilja påpeka att t.ex. poem som I och IV väl kan betraktas som exempel på icke-alternation om *yaraz* 'agg' och *χōš* 'angenäm' betraktas som lånord.

Rūmīs dikter är *mulamma*'s i betydelsen 'patch-work'-dikter eller 'prydd vers' (Browne 1906: 66), men de är inte 'makaroniska'. Äkta 'makaroniska' verser, som introducerades på 1500-talet av Teofilo Folengo (Merlinus Coccaius), är baserade på latin och innehåller huvudsakligen latiniserade italienska ord med latinska ändelser. I och med att B-orden är konstruerade och behandlade som A-ord är detta ingen riktig växling.

Varför komponerade Rūmī *mulamma*'s?, En *mulamma*' kan betraktas som en sorts planerad kodväxling. Den vänder sig till en publik som inte nödvändigtvis är utbildad, men tillräckligt tvåspråkig för att uppskatta den. Även om den är av folklig karaktär, har den en esoterisk aspekt: Det förutsätter kunskaper i mer än ett språk.²² Dess komplexa funktion gör den mindre översättbar än en enspråkig dikt. Den måste återges i lika många idiom som den komponerades i, och dessas funktioner måste reproduceras. Sådana polyfoniska texter uttrycker ibland en önskan om privatliv för en språklig grupp. En speciell blandning används för att utesluta enspråkiga grupper från kommunikation. Jämför Steiners syn på talets dialektiska, på en gång "sammansvetsande" och "uppdelande" karaktär (1975). Rūmīs icke-persiska dikter gör i allmänhet också ett ganska privat intryck med avseende på innehållet.

Kombinationen av språk är funktionell genom att den speglar den faktiska flerspråkiga situationen i Rūmīs gemenskap. För vilka

²² Främmande element i poesi förutsätter inte alltid en polyglott publik. Elwert (1972) påpekar med rätta att i några fall av stilistiskt bruk av främmande element (t.ex. sedan romantikerna, för karakterisering av en miljö), förståelsen av den sistnämnda inte är väsentlig eller ens avsedd. Giese uppger att speciellt "*el exotista Pierre Loti ofrece bellos ejemplos de elementos de lenguas orientales para caracterizar el ambiente*", och citerar några turkiska exempel (1961: 81 ff.).

litterära syften använde poeten två språk på detta kontrapunktala sätt? Som Elwert påpekar, varierar språkväxlingen från litteratur till litteratur, och inom samma kultur från period till period, beroende på publikens tolerans, den litterära genren, periodens smak och författarens stilistiska intentioner (1959, 1972). Han visar att användningen av främmande språkelement i poesi i grunden är ett stilistiskt problem med en bred mångfald av motiv. Även om tekniken att infoga främmande element kan reduceras till några få grundläggande typer. En och samma form är oändligt variabel, kan ha sitt ursprung i mycket olika motiv och tjäna olika estetiska effekter.

Frågan om hur de två språken som används hänger ihop är komplicerad, eftersom vi vet väldigt lite om organisationen av språk som samexisterar i samma sinne. Som regel är det omöjligt att växla fritt mellan A och B. Språken framstår som verktyg som är lämpliga för vissa bestämda syften. Vilka var, i Rūmīs *mulamma*'s, de unika funktionerna för turkiskan som inte kunde uppfyllas av persiskan?

De turkiska inslagen tjänar knappast bara syftet att karakterisera en miljö, att tillföra lokal färg eller att visa konstnärlig virtuositet. Men verserna är verkligen typiska för deras författares situation. Ett av språken är ett etablerat litterärt medium och det andra inte. Delvis jämförbar är *muwaššaha* av det muslimska Spanien, som mestadels är skrivet på arabiska och innehåller en kod med arkaiska spanska element. Poeten uttryckte alltså på kulturens språk sin kärlek till en slavinna, varpå den senare svarade på folkets språk (Forster 1970: 12). Tvåspråkiga dikter förekommer ofta när ett språk av högt känslomässigt värde används i skuggan av ett kulturellt dominerande språk.²³ I Rūmīs *mulamma*'s står den turkiska komponenten för blygsamma, mer intima delar av vardagen. Interkalationen, dvs. inskjutandet, kan till och med ha ett humoristiskt syfte. Publikerna måste ha känt det pikanta i den litterära användningen av ett mycket omtyckt, men annars icke-litterärt språk. I en av *mulamma*'erna slutar nästan varje *mišrā*' i en turkisk sekvens, t.ex. *Dānī ki man ba'alam yalyuz sāni sävārmān; ĉün dar baram nayāyi andar yamat ölürmān* 'Du vet att jag bara älskar dig i världen; om du inte kommer till mitt bröst, ska jag dö av sorg'. Sådana blandningar ger utan tvekan en viss pikant smak åt dikten.

²³ Där finns sålunda moderna exempel på blandade turkisk-tyska verser skrivna av turkar i Tyskland.

Denna situation är ofta början på användningen av ett språk för litterära ändamål. Det kan vara ett preliminärt stadium av en verklig poesi på det dominerade språket, ett första tecken på framväxten av ett nytt litterärt medium. I det azeriska området med dess persiska dominans skrev poeter tidigt *mulamma*'s på persiska och turkiska folkspråk (Caferoğlu 1964). I den tidiga armeno-turkiska litteraturen möter vi armeniska dikter, med inskjutna turkiska verser (Berberian 1964: 813 f.). Tvåspråkiga dikter hjälper till att aktivera ett litterärt icke-aktivt populärspråk, även om det inte är skrivet med detta syfte. Den blandade strukturen är effektiv. Det låter poeten ”öva” det litterärt icke-utarbetade språket inom ramen för en dikt på det utarbetade språket. Dikten är inte bara en modell, utan utgör den strukturella ramen. Köprülü antar att när poeter från Khorasan och Transoxanien ganska tidigt försökte skriva turkiska dikter i *‘arūd*, började de med turkisk-persiska *mulamma*'s (1964: 253).

Rūmī hade sannolikt inte sådana syften. Men hans turkiska verser är exponenter för ett steg i den typiska *Ausbau*-processen för ett nytt språk (Kloss 1952). Språket används först i humoristiska eller folkloristiska syften. Lyrikförfattare kan sedan adoptera det, följt av prosaberättare. När Anatolien delades upp i furstendömen, fortsatte den litterära verksamheten på olika turkiska dialekter utan ett prestigepåbud som accepterades av alla. Senare blev den osmanska dialekten det enda erkända litterära mediet. Dess resurser kompletterades och dess funktioner utvecklades (jfr. Johanson 1989). Den persiska dominansen fortsatte dock. En litterär persisk *roofing* ’övertäckning’ var avgörande för bildandet av strukturer i den turkiska litteraturen. Medlen för poesi var till stor del utformade på persiska. Osmanska poeter anpassade dess ämnen, stil, diktion och meter till turkiskans olika krav. Vissa formade sin stil i det mindre genomarbetade språket och lärde sig att bemästra dess stilistiska resurser genom att omformulera på turkiska vad de redan hade formulerat i den persiska litteraturen. Jämför hur europeiska poeter översatte sina egna latinska dikter som en övning för att utveckla sin diktion i folkmun. Liknande fall av turkisk poetisk verksamhet är kända från det azeriska området.

Med tanke på Jelāleddīn Rūmīs enorma icke-språkliga inverkan på turkisk poesi är domen att han ”praktiskt sett ingenting gjorde för det stora arbetet att grunda turkisk litteratur” absurt. Mycket svårare är bedömningen av hans rent språkliga bidrag. Perioder av två- eller flerspråkighet har dock varit avgörande för framväxten av många lit-

terära språk. Detta är ett sådant fall. Ğelāleddīn Rūmī ”presiderade” inte bara vid födelsen av turkisk poesi utan hans blandade verser markerar också den flerspråkiga utgångspunkten för den följande storslagna utvecklingen.

Hänvisningar

- Adamović, Milan 1985. *Konjugationsgeschichte der türkischen Sprache*. Leiden.
- Berberian, Haïg 1964. La littérature arméno-turque. I Louis Bazin et al. (utg.) *Philologiae Turcicae Fundamenta* 2. Wiesbaden. 809–819.
- Björkman, Walther 1961. Aus der altanatolischen Literatur. *Orientalia Suecana* 10. 81–98.
- 1962. Ein Mevlevi-Dichter des 14. Jahrhunderts. *Oriens* 15. 271–276.
- 1964. Die altosmanische Literatur. I Louis Bazin et al. (utg.) *Philologiae Turcicae Fundamenta* 2. Wiesbaden. 403–426.
- Bombaci, Alessio 1968. *Histoire de la littérature turque*. Paris.
- Browne, Edward Grandville 1906. *A Literary History of Persia* 1–2. Cambridge.
- Caferoğlu, Ahmet 1964. Die aserbeidschanische Literatur. I Louis Bazin et al. (utg.) *Philologiae Turcicae Fundamenta* 2. Wiesbaden. 635–699.
- Chaytor, Henry John 1950. *From Script to Print. An Introduction to Medieval Vernacular Literature* 2. Cambridge.
- Devereux, Robert 1966. *Muhākamat al-lughatain by Mīr ‘Ali Shīr. Introduction, Translation and Notes*. Leiden.
- Doerfer, Gerhard 1976. *Das Vorosmanische. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1975–1976, 81–131.
- 1978. Das Chorasantürkische. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1977, 127–204.
- Elwert, W. Theodor 1960. L’emploi de langues étrangères comme précédé stylistique. *Revue de Littérature Comparée* 43. 409–437.
- 1972. Fremdsprachliche Einsprengsel in der Dichtung. I Gotthard Jäschke (utg.) *Festschrift Wilhelm Giese*. Hamburg. 513–545.
- Erdal, Marcel 1982. Early Turkish Names for the Muslim God, and the Title *Çelebi*. *Asian and African Studies* 16. 407–416.
- Forster, Leonard 1970. *The Poet’s Tongues: Multilingualism in Literature*. Dunedin.

- Gibb, Elias John Wilkinson 1900. *A History of Ottoman Poetry* 1. London.
- Giese, Wilhelm 1961. El empleo de lenguas extranjeras en la sobra literaria. I *Studia Philologica; homenaje a Dámaso Alonso* 2. Madrid. 79–90.
- Gölpınarlı, Abdülbâkî 1953. *Mevlânâ Celâleddin* 2. İstanbul.
- 1983. *Mevlânâ dan sonra melevîlik* 2. İstanbul.
- Grunina 1973 = Grounina, Élvira 1973. *Sur la formation de la langue littéraire turque aux XIII–XIV siècles*. Moscou.
- Johanson, Lars 1989. Substandard und Sprachwandel im Türkischen. I Günter Holtus och Edgar Radtke (utg.) *Sprachlicher Substandard* 2. *Standard und Substandard in der Sprachgeschichte und in der Grammatik*. Tübingen. 83–112.
- 1992. Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten. *Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft der J. W. Goethe-Universität Frankfurt am Main*, 25:5. Stuttgart.
- 1993. Code-copying in immigrant Turkish. I Guus Extra och Ludo Verhoeven (utg.) *Immigrant languages in Europe*. Clevedon. 197–221.
- 2023. *Code Copying. Strength of Languages in Take-over and Carry-over Roles*. Leiden: Brill.
- Kloss, Heinz 1952. *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen von 1800 bis 1950*. München.
- Köprülü, M. Fuad 1964. La métrique ‘arüz dans la poésie turque. I *Philologiae Turcicae Fundamenta* 2. Wiesbaden. 252–266.
- Mansuroğlu, Mecdut 1952. Celâleddin Rumi’s türkische Verse. *Ural-Altäische Jahrbücher* 24, 106–115.
- 1954a. Mevlâna Celâleddin Rumi’de Türkçe beyit ve ibareler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1954, 207–220.
- 1954b. The Rise and Development of Written Turkish in Anatolia. *Oriens* 7, 250–264.
- 1958. *Sultan Veled’in Türkçe manzumeleri*. İstanbul.
- Ritter, Hellmut 1942. Philologika. XI. Maulânâ Galâladdîn Rûmî und sein Kreis. *Der Islam* 26, 116–158, 221–249.
- Şerefeddin, Mehmed (Yaltkaya) 1934. Mevlana’da Türkçe kelimeler ve Türkçe şiirler. *Türkiyat Mecmuası* 4, 112–168.
- Steiner, Georg 1975. *After Babel. Aspects of Language and Translation*. Oxford.

- Utas, Bo 1978. *A Persian Sufi Poem: Vocabulary and Terminology*. London & Malmö.
- Vámbéry, Hermann 1901. *Alt-osmanische Sprachstudien*. Leiden.
- Witteck, Paul 1938. *The Rise of the Ottoman Empire*. London.

Formella aspekter av *‘arūd*-versifiering

Översättning av Formal aspects of *‘arūd* versification i Johanson, Lars & Utas Bo 1994. *Arabic Prosody and its Application in Muslim Poetry* (Swedish Institute in Istanbul. Transactions 5.) Stockholm. 7–16.

Denna volym (Johanson & Utas 1994) är ägnad olika aspekter av *‘arūd*-versifiering och dess tillämpning i arabisk, persisk och turkisk poesi i den islamiska traditionen. Följande korta kommentarer rör några av de formella frågor som dominerar bidragen.

De flesta av översvägandena hänför sig till den metrisk strukturen, tagen som ett formellt arrangemang baserat på rytm, producerad av ett periodiskt återkommande av framträdande och icke-framträdande element i en viss regelbunden ordning. Versdesignen ligger till grund för konstruktionen av varje rad som ett kreativt mönster, bestämmer de oföränderliga egenskaperna och avgränsar varianterna. Det är viktigt att komma ihåg att sådana poetiska anordningar per definition ger avvikelser från ”vanligt” eller ”naturligt” språk och att språket i litterär poesi är *formaliserat*, metriskt reglerat. Dessutom är den metrisk strukturen i skriven muslimsk poesi i allmänhet inte oberoende av visuella aspekter kopplade till den arabiska skriften.

Syllabiska verssystem är baserade på kontrasterna mellan de syllabiska kärnorna, som bildar toppar i den fonemiska kedjan, och mindre framträdande icke-syllabiska segment mellan dem. Versifiering kan också baseras på den *relativa* prominensen hos sådana toppar. Kontrasten kan skapas genom interaktion av mer eller mindre accentuerade stavelser som bär betoning och/eller tonhöjd. Detta är en av de vanligaste kreativa faktorerna för rytm. En metrisk operativ ordaccent kommer att kallas *ictus*. Även om naturliga språks perceptuella egenskaper används för att producera metrisk prominens, är *ictus* i princip inte identisk med språklig accent, utan representerar en *metrisk utvärdering* av den.

Realisationen av relativ prominens kan också bero på *kvantitetens* perceptuella framträdande plats. Grekisk eller arabisk vers är till exempel baserad på metrisk utvärdering av relativ längd, mätt med den kvantitativa enheten *mora*. Traditionellt anses svaga eller lätta stavelser, som innehåller en mora, stå i kontrast till starka eller tunga. De senare har en andra mora, bestående av resten av stavelsen: de innehåller en lång vokal eller en diftong, eller avslutas av en konsonant. Även här måste lingvistiska egenskaper särskiljas från metriska. En fonologisk stavelse måste särskiljas från dess prosodiska användning, den metriska stavelsen. Fonetisk längd är inte alltid avgörande för metrisk kvantitet. Stavelser *anses* som metriskt lätta eller tunga. Det är t.ex. en konvention i grekisk och arabiskt versmått att varje stavelse i slutet av en versrad av en stikisk vers räknas som tung. En metrisk versrad är alltså en sekvens av svaga och starka positioner. De starka bildar ett slag av större prominens. Traditionellt anses en versrad också ha en hierarkisk struktur, att vara en sekvens av metriska beståndsdelar, *versfötter*, inom vilken den stark-svaga relationen definieras. En versfot är en sekvens av relativt prominenta och relativt icke-prominenta stavelser, med vissa tillåtna undantag.

Traditionell metrik tar alltså stavelsen som den grundläggande enhet av vilka versfötter är sammansatta. Från många prosodiska system vet vi dock att inte varje stavelse räknas i metriken. Å ena sidan finns det extrametrisk stavelser. Å andra sidan räknas en bisyllabisk sekvens som metriskt monosyllabisk. Beskrivningar i termer av uppräknande av fonologiska stavelser leder alltså ofta till förlust av generalisering. Variation beskrivs helt enkelt som ersättning av grundläggande versfötter med andra versfötter, vilket inte ger tillfredsställande definitioner av versmått.

Arabisk vers ger bra exempel på detta problem. Skanning i korta och långa stavelser misslyckas ofta med att producera rader av en bestämd kvantitet i de flesta versmått. I al-Khalīls metriska teori representeras de abstrakta positionerna dock inte av korta och långa stavelser, utan av metriska byggstenar, med vissa motsvarigheter. Som Willem F. G. J. Stoutzer påpekar i sin monografi (1989) och i sitt bidrag till denna volym, spelar den enstaka korta stavelsen inte en självständig roll i det arabiska kvantitativa prosodiska systemet och är inte den minsta enheten för en metrisk stavelseräkning. Den fyller en metrisk position endast tillsammans med en efterföljande lång stavelse. Gotthold Weil (1958) däremot hade tagit den korta stavelsen

som ett självständigt metriskt element och därför också antagit existensen av ett fast betoningsmönster för varje versmått, en *ictus* som är metriskt verksam vid sidan av stavelsernas kvantitet. Weil antog att al-Khalīls metriska cirklar var ett sätt att beskriva *ictus*-mönster. Stoetzer hävdar att arabisk metrik är rent kvantitativ, att betoning inte spelar någon konstitutionell roll och att ingen *ictus*-faktor är nödvändig för att förklara mönstret för arabiska verser eller för att motivera motsvarigheterna.

Ändå, eftersom metriken generellt använder mer än en kontrast av prominens, kan sekundära, icke-kvantitativa rytmiska faktorer fortfarande vara verksamma i kvantitativ vers. Med tanke på de systematiska relationerna mellan kvantitet och accent, kan tilldelningen av accent inte vara helt godtycklig, utan en potentiellt relevant språklig egenskap hos versdesignen. Vokalernas prominens beror på längd och accent, och ökar längs skalan (1) kort + oaccentuerad, (2) kort + accentuerad, (3) lång + oaccentuerad, (4) lång + accentuerad. Arabisk metrik visar vissa överensstämmelser i detta avseende: accentuerade stavelser är därför oftast metriskt starka. Bo Utas visar hur kvantitet, betoning och tonhöjd i recitation av persisk poesi interagerar på komplexa sätt. Även om kvantiteten bär det metriska mönstret, är betoning och tonhöjd integrerade delar av designen. Men om sådana samband ens är svåra att undersöka i nutida vers, finns det så mycket mer osäkerhet om mönstren och deras betydelse för versifiering i språk som klassisk arabiska eller tidig nypersiska och turkiska.

Medan vissa bidrag i denna volym ägnas åt centrala problem med arabisk metrik, handlar andra artiklar om tillämpningen av principerna för *‘arūd*-versifiering i icke-arabiska litteraturer. Dessa fenomen kan ses som en *kopiering* av poetiska former och deras anpassning till de prosodiska egenskaperna hos ett icke-arabiskt språk. Kopiorna är aldrig strukturellt identiska med sina modeller (Johanson 2023). Kopieringen behöver inte följa en tidigare poetisk tradition utan kan ge nya former (jfr. den grekiska hexameterns roll i europeiska litteraturer).

Vissa artiklar handlar om egenskaperna hos det persiska *‘arūd* systemet med dess betydande modifieringar. När den introducerades i nya persiska litterära dikter från 800-talet var arabisk *‘arūd*, som T. P. Bruin (1994) påpekar, redan fast etablerad bland perserna, eftersom arabisk poesi var en grundläggande del av muslimsk utbildning. Den arabiska poesins litterära dominansen i Iran började under de första

århundradena efter den arabiska invasionen. Vissa forskare har tvivlat på att det persiska metriska systemet har kopierats från det arabiska och förkastat användningen av arabiska termer för beskrivningen av persisk metrik. Som Utas (1994) påpekar, komponerade persiska poeter dock inte utan hänsyn till arabisk praktik och teori utan var ivriga att följa prestigemodellerna. I de äldsta kända exemplen av poetisk skrift på nypersiska är de metriska reglerna för persisk poesi redan väl etablerade.

Även om tidig nypersisk versifiering i princip följer det khaliliska systemet, skiljer den sig också avsevärt från sina arabiska modeller. Förverkligandet av *‘arūd* är annorlunda, eftersom det inte finns någon analys baserad på de khaliliska enheterna *watid* ’pinne’ och *sabab* ’snöre’. Som Utas (1994) visar, kombineras en uppsättning *rytmiska element*, baserade på regelbunden växling av långa och korta stavelser, men inte synonymt med metriska versfötter, på olika sätt för att bilda hemistiker, dvs. halvverser, av varierande längd. Det har hävdats att khaliliska ”versfötter” endast är ett teoretiskt begrepp i persisk metrik och saknar en tydlig funktion i versens struktur.

I nypersisk versifikation är den kvantitativa längden på raden, antalet *morae*, konstant, medan den varierar avsevärt i arabisk vers. Huruvida detta kan tyda på ett delvis annorlunda ursprung för det persiska metriska systemet kommer att diskuteras nedan. I arabisk metrik är en lång stavelse sällan lik två korta, som i de flesta positioner i persisk poesi. Moraräkningsstilen kan ha sitt ursprung i att medelpersisk poesi sjöngs eller ackompanjerades av musikinstrument, varvid det, som t.ex. även i grekisk poesi, inte var antalet toner, utan deras tidsmässiga varaktighet som blev avgörande. Utmärkande är den så kallade överlånga stavelsen (lång vokal + stavelseslutande konsonant eller två stavelseslutande konsonanter) som behandlas som tre *morae* = två stavelser (lång + kort).

Ett antal artiklar diskuterar aspekter av turkisk *‘arūd*, som introducerades av karakhanidiska poeter på 1000-talet och, med vissa undantag, följer det persiska mönstret. Många egenskaper motsvarar inte arabisk *‘arūd*. Persiska prosodiska regler tillämpas på principiellt turkiskt material. Osmansk poesi kopierade de flesta principer av persisk metrik, t.ex. regler för att läsa överlånga stavelser.

En intressant fråga är hur *‘arūd*-metriken hanterar ”naturligt” språk. Som nämnts måste språklig struktur särskiljas från metrisk struktur. Det uppstår ofta spänningar när ett versmått överlagras

på en språklig form. Det är därför av intresse att studera vilken roll det strukturella avståndet mellan det "naturliga" och det "poetiska" språket spelar. Heikki Palva (1994) visar att det metriska mönstret i beduinernas *qaṣīda* är relativt regelbundet i centrala och norra Arabien, vilket delvis beror på den lilla skillnaden mellan det poetiska språket och den folkliga dialekten. Denna poesi är en organisk fortsättning på den gamla arabiska traditionen av muntlig poesi och visar kvantitativa mönster som liknar klassisk arabisk poesi. Trots förändringar i den fonetiska strukturen är det språkliga avståndet kort och systemet fortfarande urskiljbart. I mer perifera områden är det strukturella avståndet längre, vilket har lett till att det kvantitativa ramverket har minskat.

Relationerna mellan versmått och fonotaktik är avgörande. De fonotaktiska reglerna för klassisk arabiska, persiska och turkiska skiljer sig avsevärt från varandra. Stavelsestrukturerna, som är mest relevanta för metrikerna, är olika. Fördelningen av stavelse typer är olika: vissa typer är t.ex. uteslutna i vissa positioner. Är skillnader i metrisk struktur kopplade till sådana skillnader? Är till exempel, som Stoetzer (1994) har föreslagit, den korta stavelsens begränsade roll i arabisk metrisk stavelseräkning kopplad till formen på morfologiska ord på arabiska? När Palva (1994) behandlar olika typer i beduindialekter visar han att skillnader i stavelsestruktur är avgörande. Dialekter som talas i det traditionella kärnområdet för den nordarabiska beduinpoesin har en stavelsestruktur som är lätt att anpassa till den kvantitativa metriken behov.

Det finns många andra relevanta relationer mellan "naturlig" och "poetisk" struktur. Versdesign är ett omfattande språkligt fenomen som leder långt bortom frågor om ljudform. I vilken utsträckning bör grammatiska egenskaper beaktas för att förutsäga en rads metriska struktur? Vilka syntaktiska faktorer är relevanta? När Andreas Tietze (1994) behandlar neutraliseringen av syntaktiska regler i osmansk metrisk poesi, visar han att syntaktiska avvikelser från det "vanliga" språket, t.ex. störning av den normala ordföljden, kan bli ett ytterligare element för att signalera poesi. Många avvikelser är dock acceptabla i levande vardagstal. Under inflytande av den persiska modellen behandlar turkisk hovpoesi syntaxen ganska fritt för att uppfylla kraven på poetisk form. Komplicerade regler för litterär poesi ökar avståndet till "naturligt" språk och kan skada textens förstälighet. Men även i högstild osmansk poesi utgör avvikelserna endast en rela-

tivt liten andel av det totala antalet verser. Först när harmoni mellan vanlig grammatik och poetisk form var omöjlig, använde poeterna vissa friheter som därmed blev ytterligare signaler för poesi.

Å andra sidan kan egenskaper som i verkligheten är egenskaper hos respektive ”naturliga” språk misstas för att vara delar av det metrisk systemet. Jan Retsö (1994) diskuterar den språkliga bakgrunden till behandlingen av slutstavelser i klassiska arabiska versmått och visar, utifrån konstruktioner i moderna arabiska dialekter för att etablera långa stavelser i prepausal position, att den förlängning som sker här speglar ett pausalsystem i ett naturligt talspråk. Fördelningen regleras av position i diskurs; pausalformerna verkar vara konservativa. Pausalförlängning är ingen poetisk konstruktion utan tränger sig in i versmättet och upphäver dess regler: en stavelse som bör vara metriskt kort förlängs om den står i pausläge.

Hur påverkar å andra sidan den ”naturliga” språkliga strukturen och bidrar till att skapa versmått? Vid diktning utvärderas olika egenskaper hos stavelserna. Arabiskt versmått förklaras generellt med hänvisning till arabiskans specifika struktur. Vissa skillnader mellan grekiskt och arabiskt versmått med avseende på metrisk ekvivalenser verkar bero på språkliga skillnader. Om den språkliga strukturen sålunda påverkar konstruktionen av versmått, finns det också fall där ett metriskt mönster skapat för språk B och som naturligt härrör från dess system inte passar språk A. Turkiskan med sin specifika struktur påstås ofta vara särskilt illa lämpad för att upprätthålla den arabiska typen. Dess kvantitetsoppositioner av vokaler upplöstes till exempel tidigt, efter 1100-talet. Och ändå dominerade *‘arūḍ* den turkiska poesin i många århundraden.

Den arabiska modellen var verkligen inte lätt att tillämpa på nypersiska och turkiska när poeter började författa litterära dikter på dessa språk. Vissa skillnader mellan arabiska och nypersisk/turkisk versifiering beror på de strukturella skillnaderna mellan dessa språk. Persiskan har stavelsetyper som saknas i arabiskan – med slutliga konsonantkluster och med lång vokal + konsonant – vilket leder till fenomenet överlånga stavelser, vilket är okänt i gammal arabisk metrik. Turkiskan, som har samma stavelsetyper, t.ex. *türk*, har tagit över detta problem såväl som den persiska lösningen på det, dvs. behandlingen som trimorisk (tung + lätt), eventuellt reciterad med längd + ytterligare *schwa*. Det persiska och turkiska systemet med ancepsvokaler bygger också på strukturella skillnader från arabisk fonologisk

struktur, nämligen möjligheten att uttala vokaler i början av ord utan glottisstöt. Detta tillåter liaison (*waṣl*), så att ordfinala stavelser som slutar på konsonanter framför ord-initiala vokaler kan behandlas som korta istället för långa, eller som långa i stället för överlånga. Persiskans och turkiskans struktur förklarar också behandlingen av slutliga geminater som korta konsonanter etc. Som vi skall se, finns det dock skäl att anta att skillnaderna mellan arabisk och nypersisk/turkisk *ʿarūd*-versifiering går långt utöver de språkliga skillnaderna.

En intressant grupp av frågor rör gränsfall mellan kvantitativa och icke-kvantitativa system. Ibland kan det till och med visa sig vara svårt att skilja systemen från varandra, t.ex. att urskilja skillnaderna mellan kvantitativ och accentuell metrik. Palva (1994) diskuterar frågan om det metriska systemet i den muntligt sammansatta samtida beduinska *qaṣīda* är baserat på stavelsekvantitet och kan spåras tillbaka till klassiska versmått eller om dess metriska system är accentuellt. Men metrisk ”rekonstruktion” med några små justeringar i den yttre presentationen avslöjar regelbundna kvantitativa mönster. När dikter reciteras eller skanderas, kan korta slutvokaler i vissa positioner läggas till för att dela överlånga stavelser i två, en användning som innebär ett metriskt system baserat på stavelsekvantitet.

Det finns också intressanta fall av övergång från kvantitativ till accentuell metrik. När man undersöker hur nära citatet av beduiner-nas *qaṣīda* kommer den kvantitativa metriska analysen, konstaterar Palva (1994) att i vissa områden, Sinai och Negev, har den kvantitativa strukturen nått kollapspunkten och att betoning är grunden för den metriska strukturen. Den kvantitativa basen kan fortfarande spåras, men ytsituationen är övervägande accentuell.

Författaren karakteriserar denna situation som ett övergångsskede till accentuell metrik. En kvantitativ analys är uppenbarligen inte lämplig här, men exemplet väcker frågan vid vilken tidpunkt i utvecklingen en analys baserad på accentuering blir mer adekvat.

Som nämnts, visar det klassiska arabiska systemet inga tecken på övergång i denna mening. Stoetzer (1994), som å sin sida förkastar alla samband av detta slag, påpekar å andra sidan att det också finns ett musikaliskt-accentuellt system verksamt i arabiskan, som används i vissa former av strofisk poesi i talspråk. Bara i denna mening, hävdar han, befinner sig arabisk metrik ”mellan kvantitet och betoning”.

Övergången till *ʿarūd* i persisk och turkisk poesi är inte mindre intressant, kopplad till komplicerade metriska fenomen: blandningar

av system, ofullkomlig *‘arūd* med spår av syllabiska verser etc. Denna situation tycks ha dominerat i persisk poesi åtminstone före 900-talet. När det gäller turkisk poesi, betonar Barbara H. Flemming (1994) att gränserna mellan syllabisk vers och *‘arūd*-metriken mycket tidigt suddades ut och att *‘arūd*-mönster lades över den syllabiska poesin. I en undersökning av utvecklingen av turkisk prosodi i Centralasien och Anatolien (1994), som betonar kontinuiteten i utvecklingen, känner Gerhard Doerfer (1994) igen flera blandade system tillsammans med ”rena” system. Många gamla dikter kan läsas som kvantitativa eller som syllabiska. Vi finner oregelbundna övergångsformer, t.ex. i Maḥmūd al-Kāšyarī’s ålderdomliga poetiska citat – med många spår av äkta turkisk versifiering. *Ḳutaḍyu bilig* från samma period (1000-talet) är skriven på tydlig *‘arūd*, även om flera forskare har ansett att den är syllabisk. I det västturkiska området finns liknande korsningar och mycken metrisk osäkerhet under en lång period. Den äldsta anatoliska *‘arūd*-diktningen innehåller tydliga inslag av stavelsevers; så verkar t.ex. Šayyād Ḥamzas vers kombinera de två systemen. Det är ofta svårt att skilja stavelsevers från *‘arūd* tillämpad med mycken *imāla*, dvs. korta stavelser i stark position (se nedan). Överträdelserna av de kvantitativa reglerna minskar dock med tiden i både öst och väst.

Med tanke på situationen i början av persisk och turkisk *‘arūd*-versifikation finns det anledning att fråga sig om det finns ett underlag för förislamisk poesi och om vissa metrar har utvecklats ur icke-kvantitativa. Det har föreslagits att perserna underordnade den iranska syllabiska metriken arabisk kvantitativ prosodi. I sitt bidrag till denna volym hävdar Utas (1994) att förislamiska poetiska traditioner har påverkat nypersisk versifiering och att en sammansmältning av former måste ha ägt rum. Han försöker fastställa egenskaperna hos den inhemska poesin och jämföra dem med dem i den tidigaste kända nypersiska poesin. Den förislamiska poesin tycks övervägande ha varit muntlig, generellt kopplad till musik, vilket påverkade det rytmska mönstret. Som nämnts, bär kvantitet den metriska strukturen i modern recitation av persisk poesi, men interagerar med naturlig betoning och tonhöjd. Liknande mönster kan ha varit relevanta i medeliransk poesi och ha överförts till nypersisk versifiering på 800- och 900-talen. Bevis för detta finns i Iran i gamla typer av populär muntlig poesi utan ett regelbundet kvantitativt mönster men med ett visst antal *ictus* per rad. Som författaren påvisar, kan en del av dessa

diktstycken med små förändringar passas in i en nästan acceptabel nypersisk *rubā'ī*-form.

På ett ganska liknande sätt analyserar Gilbert Lazard (1994) relationen mellan klassiska iransk metrik och pre-islamisk iransk versifiering. Närmare bestämt jämför han tekniken för det traditionella Baluchi-eposet, som i princip inte är påverkat av arabisk metrik, med *mutaqārib*, metriken i persisk episk diktning. De gemensamma dragen tycks antyda att de senare uppstått genom anpassning av en huvudsakligen accentuell vers till en kvantitativ metrik inspirerad av det arabiska mönstret.

Det är alltså möjligt att vissa 'arūd-versmått okända i tidig arabisk poesi har sitt ursprung i mönster som tillhör de förislamiska iranska traditionerna, den muntliga poesi som sjöngs av barder. Tidigare rytmiska mönster baserade på accent verkar ha *reformaliserats*, dvs. anpassats till en kvantitativ struktur. Till och med *xaffīf*, som tycks ha sitt ursprung i ett marginellt mönster av förislamisk beduinpoesi (se de Bruijn 1994), kan i sin persiska form anses vara ett reformulerat medelpersiskt versmått.

Doerfer tar ytterligare ett steg och diskuterar möjliga turkiska bidrag till den persiska traditionen. Den persiska *rubā'ī*, som förekommer i många metriska varianter, verkar visa ett system som kan gå tillbaka på en icke-'arūd-prosodi. Doerfer (1994) antyder att *rubā'īn* kan ha tagits över från muntlig turkisk poesi eller skapats under arabiskt inflytande i ett turkisk-persiskt kontaktområde. Ett av Doerfers strukturella argument är kampen mellan en äldre mora-räknande, musikaliskt bestämd prosodi och ett inträngande stavelseräkningsmönster, som måste bero på turkiskt inflytande. I de äldsta kända mönstren av turkisk folklig poesi är antalet stavelser i varje rad konstant, och det finns inga överlånga stavelser. I äldre nypersisk poesi räknas på jämförbart sätt överlångd ofta som enkel längd. Dessutom finns den strikta cesuren som är typisk för de turkiska korta och långa *rubā'īs* också i persiska *rubā'īs* från den äldre perioden. Doerfer hävdar att en analys av den allmänna utvecklingen visar en successiv strukturell övergång från den karakhanid-turkiska formen till den klassiska persiska.

Diskussioner av detta slag väcker flera frågor om jämförbarheten av kvantitativa, accentuella och syllabiska metriska system. Det finns tydliga likheter mellan de abstrakta mönstren, även om reglerna som relaterar dem till en given text kan vara mycket olika. De konkreta

enheterna är för det mesta ojämförbara. För att fånga grundläggande likheter behöver vi mer abstrakta, systemoberoende begrepp som möjliggör jämförelse. Detta är också nödvändigt för att förstå hur metriska mönster kan reformaliseras, omstruktureras under påverkan av andra system. En analysapparat som gör olika system mer jämförbara skulle också troligen avslöja mer verkliga likheter än vad man allmänt antar.

Det första allmänna begrepp som är nödvändigt är en av *relativ styrka*, som kan uttryckas av betoning, tonhöjd, längd eller kombinationer av sådana egenskaper. Den andra frågan gäller sammansättningen. Traditionellt anses versen ha en hierarkisk konstituerande struktur. Raden är uppdelad i ett antal upprepade sekvenser, metriska versfötter, inom vilka relationerna mellan starka och svaga stavelser definieras. Enligt vissa nya generativa teorier består emellertid ett versmått av en enkel sekvens av svaga och starka metriska positioner, som var och en normalt upptas av en stavelse, eller, under vissa förhållanden, av mer än en eller av ingen alls. Det finns inga versfötter, utan bara uppsättningar av regler som ger olika metriska mönster. Styrkeförhållandena verkar dock vara begränsade av sammansättningen och bör analyseras därefter. För att beskriva komplexa metriska mönster och förutsäga periodicitet behövs en viss gruppering av det differentiellt framträdande elementet. Frågan är hur en sekvens av svaga och starka positioner delar sig i metriska beståndsdelar. Det finns uppenbarligen skäl att operera med rytmisk grundform, t.ex. i betydelsen av de 'rytmiska element' som Utas föreslagit, enheter som får sin specifika rytmiska karaktär endast i vissa kombinationer. De är inte synonyma med traditionella metriska versfötter, vilka, som nämnts, tycks sakna tydliga funktioner i själva strukturen i persisk vers. En lovande ny metod är definitionen av sådana grundläggande former i termer av binär förgrening av starka och svaga positioner, t.ex. i den modell som föreslagits av Alan Prince (1989), där det metriska mönstret för en rad specificerar tillåtna versfötter, typerna av iteration, styrkerelationerna och delade positioner, så kallad positionsdelning, som vi skall återkomma till.

Skillnaden skall dock inte överdrivas. Mycken stavelsevers är inte ens stavelseräknande i den strikta betydelsen av absolut isosyllabism, ett konstant antal stavelser per rad. Dessutom finns det tydligt kvantitativa och accentuella egenskaper av prosodisk relevans, även om deras roller kan vara ganska subtila. Bland stavelsetopparna finns relativt starka positioner med kvantitativa och/eller accentuella pro-

minenssignaler, av vilka några förekommer regelbundet, medan andra är mer eller mindre sannolika att inträffa. Signalerna är vanligare i vissa positioner. Positioner, som normalt är fyllda med framträdande stavelser, bildar prosodiskt starka positioner; de som föredrar icke-framträdande stavelser bildar svaga. Identifieringen och uppdelningen av stavelser i mer eller mindre starka kan avslöja överlagrade metriska mönster av regelbunden växling, av återkommande versfotliknande rytmiska former.

När det gäller accentuerad vers, är den normalt baserad på ett fast antal betoningar per rad, men erbjuder ofta oregelbundenheter när det gäller antalet stavelser. Sådana mönster tros ha rått t.ex. i den i medelvästiranska metriken. Rytmen i Baluchi-poesin som analyserats av Lazard (1994) produceras huvudsakligen av *ictus*, medan antalet stavelser varierar inom vissa gränser. Den episka versen i medelpersiskan eller parthiskan kan ha haft en liknande struktur. Utas (1994) kommenterar gamla typer av populär muntlig poesi med ett fast antal *ictus* till raden, ganska fritt fördelade över två till fyra gånger så många stavelser. Som nämnts, ger Palva (1994) ett exempel på ett övergångsskede från kvantitativ till accentuell metrik, baserat på naturliga betoningar. Här kan positionerna för de betonade stavelserna variera, och de obetonade elementen mellan dem är ganska oregelbundna. En av de avgörande egenskaperna är det konstanta antalet betonade stavelser i alla rader.

I fall av det här slaget erbjuder versen ett visst antal starka positioner, betoningar av mer framträdande karaktär, som bildar ett metriskt rutnät som olika fraser kan byggas på. Antalet stavelser kan variera inom vissa gränser. Ett användbart begrepp för att beskriva sådana fall är positionsdelning, vilket innebär att en position av en binär versfot kan delas upp i två metriska subpositioner: en metriskt svag extra stavelse kan förläggas till en stark position. En liknande anordning kan vara nödvändig för beskrivningen av den klassiska arabiska kvantitativa metriken enligt Stoetzers (1994) definition, i synnerhet den begränsade prosodiska rollen av den enstaka korta stavelsen.

Som övergångs- och blandade former visar, är övergången från ett system till ett annat ofta inte ett särskilt långt steg. Detta gäller för övergången från syllabism till 'arūd. Både i kvantitativ och syllabisk vers finns det ett komplext samspel av tonhöjd, betoning och kvantitet. T.ex. hävdar Bernt Brendemoen (1994) att *imāla* var mer acceptabelt i övergångsfasen från syllabisk meter till 'arūd. Särskilt

avslöjande är den nära strukturella likheten, observerad av Lazard (1994), mellan Baluchi-poesin och *mutaqārib*. De stavelser som sannolikt bär en ordaccent, eventuellt tonhöjd, i *mutaqārib*-versen motsvarar för det mesta dem som bär *ictus* i accentualversen. *Ictus*, som inte nödvändigtvis sammanfaller med ordaccenten, faller endast på långa stavelser.

Ett mycket intressant ämne är valet av metrik för olika ändamål och genrer. Som Utas (1994) påpekar, visar tidig nypersisk poesi ännu inte den senare differentieringen av *mutaqārib* för historiska, *hazaj* för romantiska och *ramal* eller *xafif* för religiös-didaktiska ämnen. Å andra sidan genomfördes denna differentiering aldrig helt. Så ställer de Bruijn (1994) frågan i vilken utsträckning *xafif* kan relateras till utvecklingen av genrer i tidig persisk poesi och om dess val var direkt relaterat till valet av ämnet. I tidig islamisk arabisk poesi ansågs det vara ett lämpligt mönster för kärleksdikter. Författaren söker efter dess generiska egenskaper och försöker spåra dess användningsområde under den tidigaste perioden av persisk litteratur, och drar slutsatsen att samma association tycks ha levt kvar i den persiska poesi under en avsevärd tid. Valet av ett metriskt mönster i stället för ett annat gjordes inte slumpmässigt. Specialiseringen av *xafif* uteslöt dock aldrig andra tillämpningar av den, t.ex. för gnomisk och aktuell poesi eller för religiös didaktik. Denna flexibilitet gjorde det möjligt för nya associationer att utvecklas under litteraturhistoriens gång. Sambandet med en eller flera genrer med ett förvärvat versmått kan vara mer relevant för definitionen av dess individualitet än dess inneboende egenskaper. Som de Bruijn (1994) säger, bestod poetens frihet i ett val ur mängden av tillgängliga metriska mönster. Sedan detta val hade gjorts, berövades han emellertid nästan all frihet av de stela reglerna för konvention och teori.

En annan viktig fråga är valet mellan *‘arūd* och icke-*‘arūd* för specifika ändamål. I turkisk poesi var valet av versmått, liksom i persisk poesi, förknippat med genrer. Tietze (1994) betonar att muntlig poesi nästan aldrig överskrider det naturliga språkets gränser. Den populära turkiska religiösa poesi föredrog en stil där syntaxen i det naturliga talade språket dominerar. De mystiska poeterna valde de populära syllabiska versformerna. *‘Arūd*-traditionen dominerade hovpoesi, som under inflytande av den persiska modellen behandlar syntaxen friare för att striktare följa den poetiska formens krav.

Som Flemming (1994) påpekar, kombinerades de två traditionerna av turkisk poesi för att producera en prosodisk färdighet, som förblev ganska flexibel i tillämpningen av teorierna om persisk prosodi. Författarens kommentarer till gamla turkiska poesiantologier och deras specifika syften och prioriteringar är ganska lärorika i detta avseende. De talrika publicerade eller icke publicerade samlingarna visar skillnader enligt specifika föremål. Några av dem betraktades som arkiv av representativa prosodiska paradig för sofistikerad 'arūd. Andra är snarare samlingar av verk i religiös undervisning och sång, där 'arūd inte var allmänt gällande utan lämnade utrymme för poesi i syllabiska versmått.

Tietzes (1994) anmärkning om egenskaperna hos muntlig poesi väcker också frågan om stavelseverser är relativt lätta att producera, medan kvantitativ meter av det komplicerade slag som finns i islamisk poesi endast kan bemästras av läskunniga. Palva berör frågan om kvantitativ poesi kan komponeras av analfabeter eller om den kräver kunskap om för många regler som bara kan förstås genom att se det skrivna ordet på bladet. En annan fråga kopplad till 'arūd-poesi är om den är komponerad främst för *örat* eller för *ögat*. Som nämnts, är den metriska strukturen hos skriven poesi i allmänhet inte oberoende av visuella aspekter av den arabiska skriften. Till exempel tjänade, som Flemming (1994) påpekar, grafiska rim ofta till att anpassa 'arūd. Problemet med ren "grafisk längd" kommenteras nedan.

En annan intressant aspekt är vad metriken kan säga oss om det naturliga språket det tillämpas på. Vad avslöjar till exempel tillämpningen av metriska regler om fonetiska och fonologiska egenskaper hos äldre språkmateriäl? Ett exempel är frågan om de fonologiskt långa vokalerna i turkiska.

Förutom vissa konservativa varianter har turkiskan inga systematiska kvantitativa oppositioner av vokaler efter 1100-talet. I det äldsta kända exemplet på äkta turkisk 'arūd, masnavin *Ḳutaḍyu bilig*, skriven på 1000-talet i den karakhanidiska varianten av fornturkiska, speglas kvantiteten fortfarande i första stavelser, där etymologiskt korta vokaler alltid räknas som prosodiskt svaga medan etymologiskt långa vokaler – som långa vokaler i persiska ord – kan värderas som starka eller svaga. Fonologisk kvantitet återspeglas alltså här. I icke-första stavelser kan dock inga längdoppositioner upptäckas, eftersom *mutaqārib*-metern inte tillåter sekvenser av korta stavelser. I många turkiska verser från den följande perioden behandlas emellertid öppna

stavelser med etymologiskt korta vokaler inte sällan som starka, det vill säga tilldelas metrisk längd för att passa in i den kvantitativa metern, ett fenomen som i turkisk prosodi kallas *imāla*.

I alla diskussioner om dessa frågor bör man komma ihåg att metriska funktioner inte på ett direkt och tydligt sätt speglar egenskaperna hos det naturliga språkliga materialet som är föremål för versifiering. Poesin är konservativ och bevarar ofta föråldrade drag. Dessutom är föga känt om den faktiska karaktären hos de kvantitativa vokaloppositionerna på turkiska och processerna för deras avveckling. Nedbrytningen av längdoppositioner betyder inte att det inte fanns några fonetiskt långa vokaler kvar. Vi känner inte till accentens roll för utvärdering av stavelser med etymologiskt långa vokaler som metriskt starka. Det är till och med svårt att avgöra om grafiskt märkt *imāla* bara är en grafisk anordning för att uppfylla kraven hos *‘arūd* – som rent grafisk längd – eller om den verkligen speglar språkliga egenskaper.

Brendemoen (1994) behandlar etymologiskt berättigad och icke berättigad *imāla* i sydost- och sydvästturkisk poesi. I tjugatajisk poesi förekommer den berättigade typen åtminstone fram till slutet av 1400-talet. Det finns dock en ökande osäkerhet kring traditionen som går tillbaka till ursprungliga långa vokaler. Användningen av sådana vokaler för metrisk styrka är mindre konsekvent: i många fall är den metriska styrkan inte etymologiskt motiverad. I senare tjugatajisk poesi ökar osäkerheten.

I den äldsta osmanska poesin är *imāla* mestadels verksam i första stavelser och är till viss del grafiskt markerad med plene-notation. Det är dock inte troligt att det återspeglar gammal vokallängd, av vilken det bara finns sporadiska rester redan i fornanatolisk turkiska: blandningar av etymologiskt motiverad och omotiverad metrisk styrka. Från 1500-talet och framåt minskar frekvensen av *imāla* avsevärt. Enligt Brendemoen beror det på indirekt påverkan från de turkiska litteraturspråken i öst. Den karakhanidiska och tjugatajiska poesins modellkaraktär ledde till imitation av *imāla*-praxis och till idén att vissa lexemstavelser skulle eller kunde skannas som långa. Men traditionen, baserad på fonologisk längd, som reglerade denna *imāla*-praxis, blev svagare och försvann slutligen. Eftersom de osmanska poeterna inte förstod fördelningen av metrisk styrka i första stavelser, gav de upp den tidigare än tjugataj-poeterna. När de behövde *imāla* för att skriva turkiska *‘arūd*, förlängde de öppna slutstavelser och skapade därmed ett system som liknade det persiska.

Slutligen fokuserar ett bidrag till denna volym på egenskaperna hos en individuell poetisk stil. Finn Thiesen (1994) undersöker rytmen och rimtekniken i en *ghazal* komponerad av den persiske poeten Ḥāfiẓ och strävar efter att definiera vilka egenskaper som kan anses vara typiska för hans *divān*.

Hänvisningar

- Brendemoen, Bernt 1994. *Imāle* in der osmanischen und tschagataischen Dichtung. I: Johanson & Utas 1994: 17–34.
- de Bruijn, Johannes T. P. 1994. The individuality of the Persian metre *hafif*. I: Johanson & Utas 1994: 35–43.
- Doerfer, Gerhard 1994. *Formen des älteren türkischen Lyrik*. Szeged: University of Szeged.
- Flemming, Barbara H. 1994. Notes on 'aruz in Turkish collections. I: Johanson & Utas 1994: 61–79.
- Johanson, Lars 2023. *Code Copying and the Strength of Languages in Take-over and Carry-over Roles*. Leiden: Brill.
- Johanson, Lars & Utas, Bo (utg.) 1994. *Arabic Prosody and Its Applications in Muslim Poetry*. (Transactions 5.) Stockholm: Swedish Research Institute in Istanbul.
- Lazard, Gilbert 1994. La mètre épique baloutchi et les origines du *motâqareb*. I: Johanson & Utas 1994: 81–89.
- Palva, Heikki 1994. Quantitative or accentual? Metrical problems of the contemporary Bedouin *qasīda*. I: Johanson & Utas 1994: 91–97.
- Prince, Alan 1989. Metrical forms. I: P. Kiparskiy & G. Youmans, (utg.) *Phonetics and Phonology. 1. Rhythm and Meter*. San Diego: Academic Press. 45–80.
- Retsö, Jan 1994. The treatment of final syllables in Classical Arabic metres: The linguistic background. I: Johanson & Utas 1994: 99–106.
- Stoetzer, Willem F. G. 1989. *Theory and Practice in Arabic Metrics*. Leiden: Brill.
- Stoetzer, Willem F. G. 1994. Arabic metrics between quantity and stress. I: Johanson & Utas 1994: 107–115.
- Thiesen, Finn 1994. A typical Ḥāfiẓ *qazal*. I: Johanson & Utas 1994: 117–119.

- Tietze, Andreas 1994. The neutralisation of syntactic rules in poetry (exemplified by Ottoman metrical poetry). I: Johanson & Utas 1994: 121–127.
- Utas, Bo 1994. Arabic and Iranian elements in New Persian prosody. I: Johanson & Utas 1994: 129–141.
- Weil, Gotthold 1958. *Grundriß und System der altarabischen Metren*. Wiesbaden: Harrassowitz.

Vandrande epos

Översättning av Wandernde Epen. I: Konstantina Glykioti & Doris Kinne (utg.) 2009. *Griechisch-Eλληνικά-Grekiska. Festschrift für Hans Ruge*. Berlin. 101–105.

Vandringar och irrfärder

Epos berättar ofta om vandringar och irrfärder. De kan emellertid också själva vandra och som det tycks ofta irra omkring.

En känd historia

Vi känner alla historien om en hjälte som bländar och dödar ett förskräckligt enögt människoätande monster. Det jättelika monstret, Polyfemus, vars ena öga sitter i mitten av pannan, bor i en håla som det delar med sin fårscock. Hjälten som hålls fången, utplånar monstrets öga för att kunna slippa ut ur hålan. Den bländade jätten sätter sig vid ingången och blockerar vägen. När han släpper ut sina får ur hålan ett efter ett klamrar sig hjälten och sina män under fårens mage. Monstret rör endast vid ryggen på varje djur så att han inte märker männen. Med detta trick räddar hjälten sina män.

Varifrån härstammar denna historia? Vi skulle alla säga: ur Odysseéns nionde sång. Detta är ju historien om Polyfem, den enögdde människoätaren, som Odysseus mötte på sina irrfärder genom Medelhavet och som beredde honom och hans följeslagare betydande problem. Det måste ju handla om en av de jättestora cykloperna i grekisk mytologi, om en av sönerna till Poseidon, som bar ett enda öga i pannan.

Den just sammanfattade historien härstammar emellertid från ett turkiskt epos, den så kallade *Dede Korkuts bok*. Det är en samling på tolv historier från den heroiska tiden hos de oguziska turkarna,¹

¹ Oguzturkarna talar språk som tillhör den oguziska branchen av den turkiska språkfamiljen. Dagens viktigaste oguziska språk är turkietturkiska, azerbajdzjanska och turkmeniska.

som hade antagit islam på 800- och 900-talen och vandrat västerut från Centralasien.

Paralleller

Den turkiska historien om hjältarna Basat och den enögde Tepegöz² uppvisar tydliga paralleller med den homeriska historien om Odysseus och Polyfem. Polyfem, som behöver människokött, slukar några följeslagare till Odysseus. Tepegöz börjar förtära oguzernas söner. Båda monstren är skrämmande och äger en så oerhörd kraft att de kan rulla iväg klippor och slänga granitblock genom luften. Tepegöz är oöverbunden: ”Sablav av mörkt stål kunde inte vrída ett enda hår på honom. Rörlansar skadade honom inte och pilar av bok förblev verkningslösa”. Själv säger han bara: ”Myggorna i denna trakt lämnar mig likgiltig”.³

Odysseus liksom Basat lyckas blända monstret. När Basat betraktar jättens öga närmare märker han att det består av kött. Efter välsignelser för profeten Muhammed stöter han in ett glödande grillspett i ögat och förstör det. I Odysseen heter det i översättningen av Johann Heinrich Voß: ”Also zischte das Aug’ um die feurige Spitze des Ölbrands” ’Så fräste ögat runt den brinnande spetsen av oljeelden’. ”Fürchterlich, heult’ er auf, daß rings die dumpfige Kluft scholl und wir erschranken und flohn in den innersten Winkel” ’Förskräckligt, tjöt han, så att den unkna avgrunden ljöd runt omkring oss och vi blev rädda och flydde till det innersta hörnet’. ”Tepegöz stößt einen so lauten Schrei aus und brüllt so gewaltig, daß Berge und Felsen davon widerhalten” ’Tepegöz utstöter ett så högt rop och vrålar så mäktigt att berg och klippor gör motstånd’. Han ropar: ”Mein Auge, mein Auge, mein einziges Auge, mit dir, mein einziges Auge, bezwang ich die Oguzen. Das braune Auge, Jüngling, nahmst du mir, das süße Leben nehme Gott in Allmacht dir! Vor Augenschmerzen, die ich leide, behüte jeden Jüngling Gott!” ’Mitt öga, mitt öga, mitt enda öga, med dig,

² *Tepegöz*, en sammansättning av *tepe* ’kulle’, ’topp’ och *göz* ’öga’ kan beteckna en människa vars panna är så trång att ögonen övergår i håret. I dagens turkietturkiska betecknar *tepegöz* en overhead-projektor, alltså ett enögt monster av annat slag.

³ *Das Buch des Dede Korkut. Ein Nomadenepos aus türkischer Frühzeit*. Aus dem Oghusischen übersetzt und erläutert von Joachim Hein. Zürich. 1958.

mitt enda öga, erövrade jag oguzerna. Det bruna ögat, unge man, tog du ifrån mig, det ljuva livet må ta Gud ifrån dig i allmakt! Från smärtan i mina ögon som jag lider, Gud beskydder varje ung man!⁴

Boken Dede Korkut

Boken Dede Korkut är den äldsta bekanta fullständiga turkiska episka cykeln. Historierna fann sin nuvarande form först efter början av 1200-talet. Handskrifterna stammar från 1500-talet. Det litterära stoff som de grundar sig på är avsevärt äldre. De episka historierna går tydligt tillbaka till 800–900-talen, den tid då oguzerna var kärnelementet bland de nomader som ännu var bosatta vid Syrdarjas (Jaxartes) nedre lopp. Oguzerna var kärnelementet bland de av den seldjukiska dynastin ledda nomaderna, som på 1000-talet erövrade Iran och på 1100-talet Anatolien. Dede Korkuts berättelser utgör tidiga historiska händelser, oguzernas yttre och inre stridigheter i sagoform. De innehåller talrika hänvisningar till förislamiska tider, till exempel schamanistiska praktiker. Boken är alltså den skriftliga dokumentationen av en muntligen traderad episk cykel som har sina rötter i Centralasien och har genomgått avsevärda omformningar och anpassningar till den östanatolisk-transkaukasiska världen som denna tedde sig på 1300- och 1400-talen.

Boken består av prosatexter som avbryts av rytmiska, allittererande och assonantiska eller rimmade passager. Den stilistiska nivån växlar: den är stundom poetisk och värdig och stundom ofördärvad och talspråklig.

Vem som än sammanställde denna bok var han en god historieberättare med utmärkt diktarbegåvning. Dede Korkut, som berättelserna tillskrivs, gäller som bard och spåman (*ozan*), som en vis person som också hade mirakulös kraft. Sångerna ackompanjerade han med en luta (*kopuz*). Han lär ha dött vid en ålder av 300 år, och hans grav befinner sig enligt uppgift på vitt skilda orter i den turkiska världen; i Kazakstan, Dagestan, Khorasan och i Bayburt i nordöstra Turkiet. Liknande förhållanden gäller många barder och helgon.

⁴ Sidorna 244–245.

Vandringsvägar

Till parallellerna mellan den turkiska historien om Basat och Tepegöz och den homeriska historien om Odysseus och Polyfem vill vi här hänvisa till C. S. Mundy's utmärkta analys.⁵ Också historien om Beyrek i den tredje berättelsen återger element ur Odysseen. Om en ytterligare förbindelse till den klassiska världen vittnar historien om den vilde Dumrul i den femte berättelsen.

Här har alltså episka element vandrat. Vilka vandringsvägar får vi anta? På 1800-talet började man undersöka de varianter av homeriska motiv som föreligger i folkliga berättelser. Friedrich von Diez antog 1815 att den version av cyklophistorien som vi finner i Dede Korkuts bok är den ursprungliga formen av berättelsen.⁶

Wilhelm Grimm hävdade i sin 1858 utkomna avhandling om cyklopberättelser att de folkliga berättelserna, inklusive den här föreliggande, och den homeriska historien gick tillbaka på en och samma källa.⁷ Några forskare menade att den homeriska historien om cyklopen inte passade ihop med resten av Odysseen. I Odysseen är många motiv sammanflätade med varandra. Hade Homeros lånat några teman som var muntligt traderade i det västliga Mindre Asien och som mycket senare kopierades i östdelen i landet av författaren till Dede Korkuts bok?

Problemet med de precisa relationerna mellan versionerna är fortfarande olöst. *Polyfem/Tepegöz*-historierna torde snarare härstamma från Homeros än från den turkiska versionen, särskilt som de innehåller åtskilliga anomalier. Öppen förblir ändå frågan om hur den homeriska historien vandrade till *Dede Korkuts* bok.

⁵ C. S. Mundy: Polyphemus and Tepegöz. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 18 (1956) 279–302. Jämför B. Bellmann: Die antiken Darstellungen des *Polyhemabenteuers*, München 1969.

⁶ H. F. von Diez: *Denkwürdigkeiten von Asien in Künsten und Wissenschaften, Sitten, Gebräuchen und Abenteuern, Religion und Regierungsverfassung. Aus Handschriften und eigenen Erfahrungen gesammelt*. Berlin: Nicolai, 1815.

⁷ W. Grimm: *Die Sage vom Polyphem*. Abhandlungen der Königlich Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Berlin 1858, 1–30.

Muntligt traderad diktning

I alla perioder och områden av den turkiska historien har det funnits en rik muntligen traderad turkisk folklitteratur. Den uppstod långt före invandringen av turkiska nomadgrupper i de senare av dem bebyggda områdena. I utvecklingen av den turkiska litteraturen är skiljelinjen mellan nomader och bofasta särskilt klart igenkännlig. De första bekanta turkiska skrivna dokumenten stammar från ett stäppimperium på 700-talet. Bekanta är de senare alstren av de bofasta turkarnas höglitteraturer: verk på fornujuriska, karakhanidiska, khorezm-turkiska, tjugatajiska, osmanska etc. En kulturgemenskap på basis av denna islamiska litteratur förbinder vida delar av den turkiska världen, inte minst genom den förmedlande effekten av gamla kulturcentra som Bukhara och Samarkand. Denna litterära kultur inskränkte sig emellertid också hos de inblandade folken till ett visst skikt och har dessutom inte berört vissa andra delar av den turkiska världen.

I folklitteraturen är turkfolken däremot mycket nära varandra och uppvisar en tydlig egenart. De muntligt traderade hjälteposen handlar mest om turkarnas tidiga period, även om de ofta innehåller nyare tillsatser. Hos de sedan länge bofasta folken är det islamiska kulturgodset i språk, stil och innehåll tydligt, men hos de andra bara svagt eller överhuvud taget inte märkbart. Den av islam opåverkade litteraturen har bevarat mycket ålderdomliga drag, som har försvunnit i de islamiska litteraturerna. Ofta är emellertid också verk i den sistnämnda gruppen såsom Dede Korkut-epoet bara lätt islamiskt färgade och knappast påverkade av islamisk högkultur.

Hjälteposen

Den muntliga diktningen omfattar bl.a. episka sånger av historiskt och legendärt innehåll. Det turkiska epolet uppvisar varierande typer och former. Hjältepoet, som betecknas som *destan*, är ett narrativt verk av mestadels stort omfång. Det företräder det mest arkaiserade skiktet av episk diktning. Det presenterar handlingar och gestalter i enhetligt strukturerade nomadiska samhällen med sin fasta hierarkiska struktur. Det baserar sig på hjältesagor i vilkas mitt står framträdande hjältar, berömda stamledare och ledare av arméer. Det berättar ofta om nomadiska gruppers ursprungshistoria, deras vandringsvägar, erövringar och statsbildningar. Klassiska destaner

slutar med befrielsen av den ifrågavarande gruppen under ledning av en hjälte. Senare destaner besjunger ofta rövare och rebeller. För den äldre historien kan vi ofta vinna viktiga upplysningar. Ett hjältepos består inte bara av lösa delar som radas upp efter varandra utan har en sträng, översiktlig struktur med olika episoder.

Det är inte, som romantiken förmodade, "ein sich selbst dichtendes Werk eines unbewußt schaffendes Volksgeistes" 'ett självkomponerande verk av en omedvetet skapande folkanda'.

Också dessa diktningar är gestaltade av individuella eller till stor del anonyma författare i en storslagen form. De traderas muntligt, nämligen av professionella sångare, traditionsbundna rapsoder eller barder som mestadels inte bara spelar en kreativ roll även om de bara har intagit en viss mellanposition i en lång traditionskedja. Rapsoden måste lära sig långa texter utantill, vilket betydde en avsevärd minnesprestation. Viktigt var emellertid också extemporerandet, improvisationen.

Kännetecken för vandrande epos

Vi kan verkligen tala om "vandrande epos", ty de reciterades av vandrande barder som reste från ort till ort. Karavanseraljen var den naturliga platsen för berättare och recitatörer. Eposet framställdes offentligt, i en ceremoniell ram och i en särskild och sång- och föredragsstil. I de flesta traditioner ackompanjerar sig sångarna själva på ett musikinstrument, mestadels stränginstrumentet *kopuz* (*kobiz*, *komuz* osv.). Typisk för framförandet av episk poesi var bland flera turkiska folk en laryngal artikulation med pressad, spänd röst, liknande den s.k. struphuvudsången hos tuviner och altajturkar. Denna typ av föredrag erinrar om den ursprungligen nära förbindelsen mellan barder och schamaner, om det schamanistiska ursprunget till den episka poesin. Spår av schamanism finns i alla traditioner av turkisk eposdiktning som en del av ett gemensamt arv.

Metriken i det turkiska eposet är stavelseräknande. Versraderna uppvisar allitterationer och är förbundna med varandra genom assonanser. Uppkomsten av rimmönster är nära förknippad med syntaktiska mönster och parallellism. Vid sidan av versdivanen existerar ett hjältepos av blandad struktur: en av versstrofer avbruten prosaberättelse som föreligger i *Dede Korkut*-boken. Ibland finner vi en rytmisk prosa som uppvisar en viss metrisk regelbundenhet. Eposet är

starkt styrt av konventioner. En formelaktig diktning med fasta berättelseschabloner gör den i stora drag förutsägbar i form och struktur. Den är avfattad på ett språk, vilket, liksom Goethe sade, ”für dich dichtet und denkt” ’skriver och tänker åt dig’.

Utbredning

De turkiska folkens episka diktning omfattar flera historiska traditioner, den kiptjakiska, den oguziska osv. Genom nomadernas mobilitet och stamförbundens ständiga omvandlingar vandrade eposen emellertid också över stora områden och överskred lätt etniska och språkliga gränser i alla riktningar, delvis genom tvåspråkiga sångare. Ibland har episka traditioner från en del av den turkiska världen vandrat till andra delar. Ofta går de tillbaka till en tid i vilken turkfolken fortfarande levde i tät kontakt med varandra; vid de senare uppdelningarna vandrade de vidare.

Den bland turkfolken vidast utbredda episka historien är den av Köroğlu, en sångare och rebelledare som uppträdde mot den osmanska sultanen och den persiska schahen. *Köroğlu*-cykelns historia har vandrat från Azerbajdzjan i nordlig, östlig och västlig riktning. De är kända bland kurder, armenier, centralasiatiska araber, tadjiker och andra grupper. Varje grupp har infogat den episka cykeln i den egna traditionen. De centralasiatiska versionerna av Alpamis-eposet står nära historien om *Bamsi Beyrek* i *Dede Korkut*-boken. Historien måste också ha varit känd i Centralasien innan oguzerna drog västerut till Iran och slutligen Anatolien.

Modern uppfattning

I Sovjetunionen tåldes de uzbekiska hjälteepon till att börja med och prisades till och med som centralasiatiska frihetssånger. Senare angreps de som reaktionära och feodala. I textpublikationerna strök man passager som antydde de centralasiatiska turkarnas historiska identitet. Politiskt behagliga versioner stöddes. Många sångare och diktare av epos rehabiliterades postumt. Några firas i dag som grundare av de nationella litteraturerna. Den firade kazakiske sångaren och diktaren Jambil Jabaev (1946–1945) besjöng socialismens prestationer och belönades rentav med Stalinpriset.

Nya versioner av hjältepos uppstår emellertid knappast mer, då kulten av lokala hjältar, som var deras huvudkälla, har upphört. Sångtävlingar anordnas dock fortfarande, framför allt hos kazakerna.

Destanerna är fortfarande mycket viktiga för många turkfolks kulturella identitet och nationalstolthet.

Hos kirgizerna åtnjuter eposen stor popularitet i alla skikt av samhället och spelar fortfarande en viktig roll för det kollektiva minnet av ett heroisk förflutet. Det kirgiziska Manas-eposet handlar om Manas, hans son Semetey och hans sonson Seytek. En jättelik korpus på mer än 500 000 versrader har samlats hos Manas-sångare. Därmed överträffas, som en kirgizisk vetenskapsman har räknat ut, Iliaden och Odysseen versmässigt 18-faldigt.

I nationalistiska kretsar av den turkiskspråkiga världen cirkulerar åtskilliga äventyrliga föreställningar om vandrande epos. Så igenkänner man i de medeltida europeiska eposen ett ”hunniskt-turkiskt” skikt eller spekulerar över relationer mellan *Dede Korkuts* bok och den fornnordiska diktningen. Det erinrar ominöst om föreställningen under den svenska stormaktstiden i vilka man på liknande sätt antog fantastiska vandringar av folk, gudar och diktningar.

Turkiet 1919. Sommarkort om 1919

Dagens Nyheter 19.8.1969.

I den europeiska familjekrets som första världskrigets segrarmakter linjerade fram på kartan fanns ingen plats för ett fritt Turkiet. Under 1919, då de beskäftiga familjeplanerarna häpet måste bevittna födelserna av Atatürks turkiska nationalstat, detta enda icke önskade barn av kriget, skulle tvärtom planenligt den avgörande dödshjälpen åt "Europas sjuke man" ha satts in och de sista smulorna av det osmanska riket diskret städats undan.

Vapenstillståndets Istanbul våren 1919: skam, förvirring, trotsig underkastelse, en rastlös och hjälplös oro bland de intellektuella, apati och verklighetsflykt. "Jag darrar vid tanken på det", utropar författarinnan och frihetshjältinnan Halide Edip i sin krigsroman *Eldskjortan*. "Mänskligheten hade med ens tryckt en svart stämpel på vår panna; vi var ju de kulturfiender som anställt blodbad på armenier och samarbetat med kulturens fiender tyskarna. Vi var grymma, barbariska människor, som mänskligheten borde utrota."

Det är patetiskt att se hur stor del av det istanbulska kulturlivets potential som 1919 är inriktad på att demonstrera motsatsen. "Så snart vi bevisat att vi inte var grymma", säger Halide Edip, "och att det som sades om oss var lögn, så skulle Europa åter ge oss vår rätt...".

Detta fåfänga hopp, denna huvudstupa flykt undan samvete, vanrykte och en förnedrande politisk verklighet i en upprättande och legaliserade 'andlighet' ger de litterära alstren från detta svåra år en säregnet anakronistisk prägel. Strax före och under kriget hade en realistisk och kring någorlunda konkreta samhällsproblem centrerad litteratur börjat ersätta sekelskiftets mjältsjuka sentimentalism. Men just 1919 har konstens eviga gungbräde – engagemang kontra *l'art pour l'art* – tippat tillbaka igen: romantik och esteticism väger återigen tyngst.

Men också denna riktningens ledare, poeten Yahya Kemal – för övrigt nära vän till vår vittre ambassadör Eric von Post, som tillägnat honom en i Turkiet välkänd hyllningsdikt – exponerar själv sin tids

hela kluvenhet. I tidningsartiklar och tal framstår han som en klarögd, engagerad nationalist, men hans dikter är förbehållna den ”rena” konsten och skrivna i klassiska versmått, *‘arūd*. Med essäserien *Återfunna sidor* hade han just formulerat ett nytt kulturellt program: återgång till den nationella klassicismens flöde, till den osmanska guldåldern.

Här skulle diktaren söka sin näring och den turkiska ungdomen finna tröst och uppbyggelse. Man flydde in i den turkiska rokokons tjusande värld. Nedim, den store 1700-talsskalden, är det ständigt återkommande namnet i de små gulnade litteraturbladen från 1919 års Istanbul.

Allt var inte eskapism och botfärdighet. Motståndet mot den inledda utplåningspolitiken visade sig betydligt kraftigare än ockupanterna föreställt sig. Redan dagen efter de allierades ockupation hade skalden Süleyman Nazif publicerat sin berömda tidningsledare *En svart dag*. Men först i maj vände vinden definitivt. Det var två händelser som kom att blåsa liv i den dittills endast tveksamt spirande turkiska nationalkänslan.

Med grekernas invasion i Smyrnaområdet hade smälekenes bägare runnit över. Massprotestmöten inkallades: det mest berömda vid Sultanahmettorget i Istanbul, där Halide Edip höll ett samlande tal under manande sorgfanor. ”Den dagen”, låter hon berättarjaget i *Eldskjortan* säga, ”såg jag för första gången det egentliga Turkiet”.

Den andra händelsen: Mustafa Kemal, betrodd av sultanen med uppdraget att demobilisera i öster, landar den 19 maj i Samsun och sänder ut kallelsen till resning. Resten är välkänd historia: kongresserna i Erzurum i juli, i Sivas i september, i Ankara i december innan den första turkiska nationalförsamlingen kan sammanträda den 23 april 1920.

Med ens hävs letargin. Den sjuder av politisk aktivitet i det ”ambulerande universitetet” i kaféerna kring Beyazit och Sultanahmet i det gamla Istanbul. För många intellektuella innebär denna maj en vändpunkt: Halide Edip engageras alltmer i den anatoliska rörelsen tills hon följande år nödgas lämna huvudstaden och kort därpå döms till döden i sin frånvaro för uppvigling mot sultanen och de allierade. Bakom sig hade hon en rad romaner, kretsande kring kärlek och kvinnosak – från och med nu står frihetskampen i centrum för alla hennes böcker. Sedan hon i det kritiska skedet följt Mustafa Kemals armé, där hon med tiden avancerade till fanjunkare, skrev

hon *Eldskjortan* (svensk översättning av Hj. Lindquist 1928) under två månaders permission omedelbart efter slaget vid Sakarya.

Hos prosaisten Yakup Kadri kan en liknande utveckling avläsas. *Från helgonens vingård*, som trycktes som följetong 1919, andas ännu en mystisk romantik. Nu återförs författaren till verkligheten: när frihetskampen, som han upplever vid fronten som Ankararegeringens gäst, börjar krönas med framgång släpper för en tid den pessimism som är hans särmerke. Hans följande bok är en knivskarpt realistisk bok om tre generationer turkars kulturella utvecklingsäventyr.

Den nya realismen grep alla, utom ett fåtal av de äldre. I litteraturens kaféer satt 1919 också en blond poet, en ung talang som skrev patriotisk dikt, ångande av harm över främlingsväldet, som han önskar se förgjort med ”turkens svärd eller Herrens vrede”. Nâzım Hikmet representerade en helt ny ton i poeternas kör – men ännu många ryska stäppmil avlägsen från den senare, ”ömvände” Nâzıms poesi!

Kommunismen skulle han möta först något senare, efter det att också han lämnat huvudstaden för att förena sig med frihetsrörelsen. Men ändå är 1919 det år då marxismen först slog rot i Istanbul, införd från Tyskland av hemvändande studenter. Redan året därpå bildades i Baku det hemliga turkiska kommunistpartiet, som alltsedan dess fortsatt sin tillvaro i huvudsak under jorden.

Vad visste Sverige om händelserna i Turkiet? Svenska tidningar hade 1919 ännu föga att berätta. Den turkiska frihetsrörelsen togs felaktigt för ett religionskrig och dess ledare kallades rent av ”armeniermördaren”. Redan 1920 framstår läget i klarare ljus, och 1921 intar t.ex. Dagens Nyheter en moderat proturkisk hållning. Den svenska opinionens bild av ”turken som törstar efter kristet blod” korrigeras genom bättre nyhetsbevakning – och sommaren 1922 får Mustafa Kemal slutligen upprättelse i det från början misstroagna Svenska Dagbladet. Fredrik Böök hyllar honom i heroiserande formuleringar och likställer honom förbehållslöst med Engelbrekt och Gustav Vasa.

”Dikter konstlösa som kryddhandlarnotor”

Dagens Nyheter 9.2.1971.

Redan tanken på turkarna som ett diktande folk förefaller oss kanske orimlig, låsta som vi är i vår historieskrivnings snedperspektiv på världen och vrångbilder av icke-kristna folk.

Ända vore det egentligen ingen överdrift att påstå att poesin av ålder är turkens rätta litterära element. Den klassiska osmanska litteraturen uppvisar t.ex. inte en ”skön” prosa i vår mening men däremot en mycket rik poesi och sedan den prosa som slutligen föddes ganska troget följt sina europeiska förebilder, mest 1800-talsrealismens traditioner, har lyriken varit 1900-talspoesins egentliga experimentalält.

Vem läser och skriver *inte* dikt i dagens Turkiet? Finns det i Europa något land där det fortfarande är vanligt att den intellektuelle, alltså i princip den läskunnige, också ägnar sig en smula åt skaldemödor? Ingen kan leva på det, men många små kulturtidskrifter – kortlivade, anspråkslösa men livaktiga för ett land med så få läsare – vittnar tydligt om lyrikintresset.

Sju facklor

Hovpoesin med höjdpunkt på 1400- och 1500-talen är död sedan hundra år för att aldrig mera uppstå. Medan perserna ännu vårdar och njuter sina klassiker, kan turken i gemen inte läsa sina. Språk- och skriftreformerna har gjort den delen av kulturarvet oåtkomligt. Med svenska mått innebure det att inte bara Atterbom och Tegnér utan också Snoilsky och Fröding vore obegripliga i dag.

Under 1800-talets senare hälft blev hovpoesins tvångströja: de begränsade motiven, de låsta diktformerna, den för turkiskan obekväma arabiska metern slutligen alltför trång och sprängdes. Poeterna upptäckte alltmer den levande människan som motiv, övergav gamla

stilschabloner, förenklade språket och tog upp folkpoesins versmått, det stavelseräknande.

Ändå hade den nya poesin många revolutioner att genomgå för att skaka av sig resterna av arvet. Det metriska grälet mellan klassicister och stavelseräknare fortgick t.ex. nästan ända tills den fria versen på 1930-talet blev det nya stridsäpplet.

Ett steg mot en ny poesiuppfattning markerar t.ex. det manifest som en diktargrupp kring tidskriften *Yedi Meşale* 'Sju facklor' 1928 i denna konstmanifestens tid slungade mot vad man uppfattade som trånsjuka och stelbenthet i den samtida turkiska dikten. En levande, uppriktig och modern dikt var fackelbärarnas paroll.

Nâzım Hikmet hette den – senare världsberömda poet – som införde den fria versen och bröt igenom ytterligare innehållsliga tabuvallar. Men redan 1941 visade de tre första turkiska 1940-talisterna, *Orhan Veli*, *Oktay Rifat* och *Melih Cevdet*, att det var möjligt att gå ännu ett steg.

”... led av sin liktorn”

De kallades ”de besynnerliga” efter sin gemensamma debutbok, *Garip*, som betyder just ’sällsam’. I ett förord, av ännu häftigare sprängverkan än fackelbärarnas manifest 13 år tidigare, tar Orhan Veli avstånd från den ”sköna” litteraturens clownier, som rim, meter, bilder och välljud, och efterlyser en ”majoritetens estetik”. Denna estetiska radikalism, som med rätt eller orätt ansetts inspirerad av de franska surrealisterna, motsvaras tematiskt av ett krav på ”trivialisering”, inriktning på vardagsmänniskans vanligen föga upphöjda problem.

Lyrickläsarna häpnade över programmet och dess resultat. Dikter utan diktens egentliga kännetecken, konstlösa, lakoniska och plumpa som kryddhandlarnotor! Obetydliga, smaklösa ämnen – ingen skald hade dittills haft mage att inleda en dikt som Orhan Veli gjorde i *Gravinskrift*:

*Av inget led han i världen
som han led av sin liktorn...*

Orhan Veli dog tidigt, och hans båda kolleger har senare gått skilda vägar, Oktay Rifat delvis i en riktning som kan synas motsatt den ursprungliga. Men *Garip*-poesin blev, trots allt motstånd i början,

den dominerande skolan inom turkisk dikt under många år. Humorn, konkretionen och enkelheten gjorde särskilt Orhan Velis dikter, som var åtskilligt mindre konstlösa än manifestet kunnat låta ana, kända och folkkära. Dikten *För fosterlandet* har t.ex. blivit ett bevingat uttryck, lika känt som ordspråken eller Nasrettin Hodjas odödliga repliker.

Gammalt och nytt

Diktare som Fazıl Hüsni och Cahit Külebi är inte lika lätta att tvinga in på en plats i poesihistorien. Cahit Külebi är ingen taburöjare utan anknyter till mycket av vad *Garip*-skolan ansåg sig ha avskaffat. Äldre och nyare stilmedel, förfining och enkelhet, folkton och modern diktion harmoniseras här i klara, rena dikter där det anatoliska landskapet står i centrum.

Fazıl Hüsni är den produktivaste av alla, ständigt redo att ta till orda, liksom Cahit Külebi en förenare av gammalt och nytt men en vida djärvare nyskapare, inte minst språkligt. Hans tidiga dikter kretsar intensivt kring frågorna om förhållandet Människa – Kosmos – Gud. Också i senare alster där egentligen alla typer av ämnen finns företrädde, speglas dessa livsfrågor, men intresset är alltmer inriktat på samtida problem, på medmänniskornas situation.

Under några år kunde man sålunda se Fazıl Hüsni's dagsverser uthängda på jättelöpsedlar i fönstret till hans lilla bokhandel *Kitap 'Boken' i Aksaray*, en av Istanbul's centrala stadsdelar. Det var en effektiv ”gatupoesi”: folk samlades varje dag i klungor, tryckte näsorna mot rutan och läste högt för varandra Fazıl Hüsni's dagsaktuella budskap, som dock aldrig visade tecken till konstnärliga eftergifter eller förföll till barnsligheter i populariseringssyfte. I dag är Aksaray ombyggt och Fazıl Hüsni har flyttat boklådan en bit upp mot universitetet men håller den mestadels stängd. Den poetiska löpsedelns tid är förbi. I somras stod den nu nära 60-årige skalden åtalad för vapeninnehav, dvs. för att ha behållit sin gamla, vederbörligen anmälda revolver från officerstiden. En dagstidning publicerade på första sidan en oförglömlig bild av denne fridens man och store turkiske humanist inför rätta – iförd handbojor.

Det var samme Fazıl Hüsni som översatts till flera språk, inhöstat litterära utmärkelser inom och utom landet, ja, som av många anses

vara Turkiets främste poet i dag, självklar som Nobelpriskandidat sedan länge, om han bara hade skrivit på ett av de s.k. stora språken.

En ny modernism

Den turkiska lyriken upphör inte där urvalet på denna sida slutar. Som reaktion på *Garip*-skolan, *Den första modernismen*, följer t.ex. *Den andra modernismen* som har flera utmärkta företrädare men som av olika skäl också anklagats för obskurantism, ”rebusdikter” och social kallsinnighet. Den uppstod under Menderesregimen och uppfattades därför först som ett täckspråk för outtalbara politiska sanningar. I verkligheten var det nya västliga vindar som hjälpta på traven av Menderes eller ej blåste in över poesins Turkiet. De ”kryptiska” dikterna fortsatte mycket riktigt att tryckas också efter revolten 1960, men i dag har *Den andra modernismen* redan lämnat plats för nya grupperingar, som måste förbigås här.

Nevzat Üstün, med sina 45 år den yngste i dagens urval, tillhör varken den ena eller den andra av de nämnda skolorna men anknyter till en lång och genuin turkisk tradition. Han är uppvuxen i hjärtat av Anatolien, Kayseri, där han lärde känna den folkliga poesin som den förvaltas av folksångarna. Önskan att på samma sätt dikta direkt för och om vanliga människor lyser redan genom de första dikterna, som handlar om folkets nöd och glädje.

Den 27 maj 1960, då Menderes störtats, var det Nevzat Üstüns dikter som hördes i Istanbulradion omedelbart efter meddelandet om revolten. Sedan dess har han öppnare kunnat fullfölja sitt optimistiska och människovänliga författarskap i diktens, novellens och reportagens form. I dag bor han faktiskt mitt ibland oss, om också tillfälligt, på S:t Eriksgatan i Stockholm, där han arbetar på ett försök i en ny genre: en roman om dagens situation i hemlandet.

”Om min penna ägde kraften ...” Aspekter på den turkiska samtidslitteraturen

Artes (Stockholm) 1975/5, 47–62.

I

”Ah bu durumu anlatacak güç olsa kaleminde! Sanatçılarımız nerede? Onların gözleri görmeli bu sahneleri... Sel gibi akan terlerden ne şaheserler meydana gelirdi” ’Om bara min penna hade styrkan att beskriva detta tillstånd! Var är våra konstnärer? De borde se dessa scener med sina egna ögon. Vilka mästerverk skulle kunna komma ur denna ösande svett!’ (Mahmut Makal 1950. *Bizim köy* ’Vår by’).

När Yakup Kadri i främlingen ville beröra verkligheten på landet, väckte det en väldig uppståndelse. De som påstår att han förtalat den turkiska landsbygden och som föreställer sig bylivet som i dikten ”Herden spelar på sin pipa... hans liv är en diktares’, de känner inte landet”.

Så skrev 1950 den nittonårige Mahmut Makal i sitt förstlingsverk *Bizim köy* (’Vår by’), en liten tunn dokumentär roman som kom att i hög grad bestämma den turkiska litteraturens inriktning för minst ett decennium framåt. Den anatoliske vallpojken hade tretton år gammal rymt till ett s.k. byinstitut, ett slags experimentskola för bondeungdom, och efter fyra år sänts hem till byn igen för att bland sina egna sprida något av den västerländska klokskap han tillägnat sig. Om denna kulturmissions vedermödor och bittra besvikelser handlar boken. Ingen, allra minst författaren, hade begripit sig på hans plötsliga bildningsiver och hygeniska snobberi: var den smuts ur vilken han förts inte längre god nog? Kärvt fåordigt, och med tvära kast mellan idealistisk iver och fatalistisk håglöshet, skildrar han fattigdomens

och vidskepelsens vardag i den gudsförgätta centralanatoliska byn. Skulden till eländet bär ödet, vars ”kvarnhjul mal sönder våra liv som det gjort i tusen år” och samhället, som ignorerar landsbygdsproblemen. Om hans penna bara ägde kraften...!

På sätt och vis underskattade Makal sin penna. Hade inte ens den uppburne Yakup Kadri ostraffat uttalat vissa sanningar, måste en liten bylärares frimodighet leda till resolut polisingripande. Men Mahmut Makal släpptes, blev berömd, utnyttjades politiskt i valkampanjen 1950, firades som litterär naturbegåvning, översattes ivrigt i öst och väst och sågs av många som det första genuina språkröret för världens ”stumma miljarder”.

Om bokens litterära värde råder delade meningar. Men den överväldigande framgången, inte minst utomlands, fick en förlösande verkan som taburöjare och gav fritt lopp åt ett dittills uppstämt flöde av samhällskritisk diktning, både prosa och poesi. Inte minst jämnade Makal vägen för ett helt nytt garde proletärförfattare med jämförbar bildningsbakgrund.

II

Var är våra konstnärer? hade Makal frågat. Hade han bett om engagerade landsbygdsskildrare, blev han bönhörd övermåttan: under de närmaste åren handlade fyra av fem turkiska prosaböcker om, som den gängse eufemismen lyder, ”verkligheten i Anatolien”.

I dag märks i Turkiet en påtaglig leda vid denna typ av proletärroman, och det förefaller som om den spelat ut sin roll. Många av socialrealisterna visade en benägenhet att slå den samhälleliga verkligheten i klichéernas bojar: schemat rymde snart bara renhjärtade bönder, ljusskygga imamer, förslagna politiker, grymma godsägare. Men flera verkligt betydande prosaförfattare med självständig profil, både stads- och landsbygdsskildrare, kan sägas ha framgått ur eller befunnit sig nära denna socialrealistiska huvudfåra i turkisk 1900-talsprosa.

När man närmar sig den turkiska prosan är det nyttigt att minnas dess korta tradition. Den klassiska osmanska litteraturen kände knappast någon skönlitteratur utanför poesin. Från mitten av 1800-talet börjar en trevande utveckling av konstprosan under franskt inflytande, och det är först ett par decennier in på vårt århundrade som den får någorlunda självständig karaktär. Förgäves söker man här

den experimentlusta och formsäkerhet som ofta möter i den samtida lyriken. Det är uppenbart att de stora berättare som mognat fram under de senaste tjugo åren snarast har franska och ryska klassiker – Balzac, Tjechov, Gorkij – som stilideal.

Vad som gör bekantskapen också med de formellt mindre avancerade alstren givande är inte minst prosans trogna spegling av det turkiska samhällets utvecklingsfaser. Längre dominerade den fosterländska tematiken. Den ungturkiska tidens och Atatürk-epokens nationalism motsvaras också i litteraturen av en patriotisk stormvåg. Senare har prosaförfattarna på ett allt enklare språk, i mindre deklamatorisk ton och med växande realism skildrat kampen för framsteg och frigörelse – och dess många smärtsamma bakslag.

Brytningen mellan det islamiska livsmönstret och europeiska värderingar har ofta naturligtvis framhävts som ett huvudtema. Men utvecklingen under och efter andra världskriget förberedde och födde i sinom tid en prosalitteratur med delvis ny tematik. Den progressiva tendensen i samhällsutvecklingen ansågs ha brutits, reformförhoppningarna hade i viktiga avseenden stärkts, den materiella nöden och de kulturella motsättningarna blev allt uppenbarare. Höjdpunkten nåddes under Adnan Menderes’ regim på 1950-talet, då mycket av reformarbetet omintetgjordes. Den nya prosan är en rikt flödande källa till kunskap om denna tid av restauration och överhuvud taget om de skriande motsättningarna mellan fattig och rik, mellan landsbygd och stad, mellan ”orientalisk” och västerländsk kultur.

Vi måste i den här översikten förbigå både vägröjarna och de många fina företrädarna för den realistiska turkiska prosan: den nämnde Yakup Kadri, vars produktiva liv, alltifrån debuten 1909, famnar hela seklets litteraturhistoria, den sociala realismens portalgestalt Sadri Ertem († 1943), den konstärlligt mognare Sabahattin Ali (mördad 1948) och Orhan Kemal († 1970), vars omfattande och delvis mycket betydande författarskap är helt ägnat den ”lilla” människan i det turkiska samhället. Vi måste också förbigå moderna klassiker som Sait Faik († 1954), vars Istanbulskildringar i novellens form är oöverträffade och snabbt bildade skola, den betydande berättaren Kemal Bilbaşar, den utmärkte satirikern Aziz Nesin, den i Sverige redan väl kände Yaşar Kemal och många andra goda prosaister. Vi skall här uppehålla oss något vid en enda av dem, en berättare som är ganska olik sina kolleger men som påverkat många av dem och som i de få jämförbara avseendena ofta överträffar dem.

III

Kemal Tahir satt elva år (1939–1950) i fängelse i Anatolien för påstådd kommunistisk propaganda. Under en tid delade han cell med den kände diktaren Nâzım Hikmet (Ran), som avtjänade samma straff för samma brott, och under resten av fängelsetiden stod de båda författarna i tät brevkontakt med varandra. Dessa turkiska landsortsfängelser under 1940-talet intar en central plats i den moderna turkiska litteraturhistorien: under Nâzım Hikmets inflytande och ledning utvecklades här åtminstone två av landets främsta romanförfattare: förutom Kemal Tahir den redan nämnde Orhan Kemal. Som ”diktarskola” kan fängelset jämföras bara med byinstitutet, från vilket Fakir Baykurt, Mahmut Makal och flera andra romanförfattare utgått.

Kemal Tahir har skapat en realistisk turkisk roman av en ny typ, men hans förstlingsverk är en samling noveller med anatoliska motiv. Novellerna är – liksom stommen till de senare publicerade romanerna – tillkomna i fängelset, hela tiden under uppmuntran och stöd från Nâzım Hikmet. De fyra novellerna i *Göl insanları* ’Människorna vid sjön’ hann 1941 publiceras i en dagstidning och var fram till 1955 det enda publiken kände till av Kemal Tahirs författarskap. De gjorde ett starkt intryck och blev epokgörande såtillvida som de länge tjänade som mönster för den samhällsengagerade realistiska novellistiken. Trots sin långa påtvingade tystnad har Kemal Tahir alltså spelat en initierande och inspirerande roll för den nya prosans utveckling.

Redan novellerna är baserade på en grundlig kunskap om de skildrade områdena, kritisk granskning av samhällsförhållandena, oromantisk bedömning av seder och bruk, tro och vidskepelse bland bybefolkningen. Den nyktra analysen tränger ned till traditionernas och folkmoralens rötter och låter de dittills schablonmässigt skildrade representanterna för landsbygdsbefolkningen, ja, märkligt nog även kvinnorna, framstå som begripliga varelser.

Romanerna inleds med en landsbygdsserie, där Kemal Tahir på ett dittills aldrig prövat språk, ett naturligt samtalspråk med färg från landsmål och de kringvandrande historieberättarnas stilkonst, skildrar bylivet i Çorum-trakten och de underliggande krafter som styr det. Här fortsätter Kemal Tahir att belysa moraluppfattningen, hedersbegreppen, familjeordningen, sexuella problem, övertro och de ofta destruktiva verkningarna av en formalistisk religion. I den första romanen skildras en bybos liv i två sociala miljöer, hembyn och storstaden; en annan roman undersöker storgodsägarsystemets

rötter och den från mitten av 1800-talet fortgående ”europeiseringens” inverkan på livet i en landsortshåla. Ett slags fortsättning på denna skildring är *Köyün kamburu* ’Byns puckelrygg’, som föreligger i fransk översättning, *Le tors du village* (Paris 1958) och där man får följa den vanskapte Kerims märkliga karriär, hur den efterblivne utvecklas till ett ”underbarn”, utbildas till molla i ett prästseminarium och slutligen utnyttjar läget under första världskriget, då byns män är inkallade till militärtjänst, för att skaffa sig ekonomisk makt. Boken ingår i en trilogi som vill klarlägga orsakerna till och utvecklingen av egendomskoncentrationen och det ekonomiska förtrycket i en viss centralanatolisk region under de senaste hundra åren.

Delvis samma frågor möter i en uppmärksam bok, som, ett par år efter det att Yaşar Kemals roman om den ädle rövaren İnce Memed publicerats, tog upp rövarromantikens traditioner till kritisk analys. Andra böcker i landsbygdsserien skildrar bl a. miljöer från fångelser och från de s.k. byinstituten. De sistnämnda har blivit föremål för åtskillig idealisering, men Kemal Tahir pekar på de tvivelaktiga grundvalarna för detta socialt pedagogiska experiment under 1940-talets första år och på orsakerna till deras misslyckande: de stängdes snart av ”politiska” skäl utan att ersättas med något livsdugligare.

Ingen har som Kemal Tahir tadlat den orealistiska synen på landsbygdsfrågorna, vanan att hänge sig åt illusioner och att nöja sig med de lättköpta framgångarna, som alltid leder till bakslag. Insikten om att realiteterna egentligen ignoreras, att historiker och samhällsvetare förbigår de väsentliga problemen, att litteratörerna gör det lätt för sig med ytligt engagemang, en smula lokalfärg och en handfull folkloristiska inslag, drev honom till allt grundligare förstudier och ledde honom över på den historiska romanens område.

I den s.k. ”stadsserien” undersöker Kemal Tahir de politiska och psykologiska förhållandena i landet före, under och efter frihetskriget. Hjälten är en typ som annars brukar skildras med hån och avsky i den unga prosan: en västerländskt uppfostrad ung aristokrat, utan anknytning till folket. Här frigör han sig, utvecklas till revolutionär intellektuell, deltar i frihetsrörelsen och hamnar i fångelse. Den bild av en åsiktsfänges värld som Kemal Tahir målar i *Esir şehrin mahpusu* ’Den fångna stadens fånge’ rymmer givetvis åtskilliga självupplevda moment och ger på sätt och vis nyckeln till hans intentioner som författare. Den hederliga men aldrig idealiserade huvudpersonen sätts på svåra prov och består dem. Lika litet som han sviker sina ideal förmår

han dock fatta dessas egentliga, djupare innebörd. Om ursprung och utvecklingsriktning för den rörelse, i vars tjänst han ställt sina krafter, är han i grund och botten okunnig. Liknande personer möter senare i serien: idealister, som i sin omedvetenhet om de djupare motiven och vekliga målen för verksamheten hamnar i ett dödläge på någon punkt i sin utveckling. I Turkiets 1900-talshistoria har enligt Kemal Tahirs åsikt också de konstruktiva insatserna saknat realistisk förankring. Man har ständigt velat ”rädda fosterlandet” utan att veta vad man skulle ta sig till med det efteråt.

Denna grundsyn har hos Kemal Tahir lett till en kritisk hållning inte bara till ungturkarnas revolution utan även till Atatürks verk, som sällan brukar kunna ifrågasättas offentligt. I flera senare romaner visar han att reformerna förblivit ytliga åtgärder: försök till inympning av främmande element i en väsentligen ”osmansk” struktur. Å andra sidan har den ’frihet’ man banar väg för givit de parasitiska krafterna i samhället fritt spelrum, och det egentliga reformarbetet har uppgivits. I den stora historiska romanen *Devlet Ana* ’Moder Staten’ (1967), som behandlar den osmanska statens första tid, utvecklar Kemal Tahir ytterligare sina tankar om de grundläggande sociologiska och ekonomiska skillnaderna mellan den österländska samhällstypen och den västerländska. Det är tankar som givit bränsle till en intensiv debatt under de senaste åren.

De femton år som Kemal Tahir mellan fängelseperioden och sin död 1973 fick tillbringa som fri skriftställare i Istanbul blev oerhört produktiva: inom loppet av några år kom nu, sedan publikationsförbudet hävts, mer än femtio stora romaner ut. Nästan hela hans produktion är således nyheter på den turkiska bokmarknaden, och det har utan tvivel varit svårt för publiken att plötsligt kunna assimilera och vinna perspektiv på detta rika och originella författarskap.

Originaliteten gäller inte minst romanens formella egenskaper. Kemal Tahir ville skapa en genuint turkisk roman utan direkta västliga förlagor. Om hans tidiga produktion mera ansluter sig till de stora västerländska realisternas tradition, söker han i senare arbeten, framför allt i *Devlet Ana*, en mera självständig väg både berättarmässigt och tematiskt språk och stil anknyter till en oförfalskad turkisk berättartradition och det västerländska ”individualistiska” betraktelsesättet, som inte har rötter i turkisk kultur, viker för ett mera enhetligt, gemenskapligt perspektiv. Framför allt avstår Kemal Tahir konsekvent från att snegla åt en västerländsk publiks förväntningar på vare sig

exotism eller förenklade u-landsaspekter i skildringar från eller om ett ”orientaliskt” land. Det kan därför komma att dröja innan han utomlands når förtjänt berömmelse. Men dagen kommer, ty hans penna ”ägde kraften”: hans produktion rymmer vitalt och explosivt stoff, som kanske kan fördröjas i sin verkan men knappast förfela den.

IV

Om den skönlitterära prosans historia är kort och trevande, så har den turkiska poesin desto genuinare traditioner. Under 1800-talets senare hälft blev den klassiska poesins tvångströja, de begränsade motiven, de föreskrivna diktformerna och den för turkiskan obekväma arabiska metern, dock slutligen alltför trång och sprängdes. Poeterna upptäckte den levande människan som motiv, övergav de gamla stilschablonerna, förenklade språket och tog upp folkpoesins versmått, den stavelseräknande s.k. fingerversen.

På 1930-talet vann den fria versen insteg genom Nâzım Hikmet, den världsberömda kommunistiske poeten, som tillbragte hälften av sitt produktiva liv i fångelser och exil. Hans inflytande på den turkiska lyriken har trots publiceringsförbud varit ganska betydande. Först ett par år efter Nâzım Hikmets död 1963 fick hans dikter tryckas i hemlandet, men de hade då länge cirkulerat ur hand i hand i avskrifter och utländska utgåvor.

En mera direkt betydelse för lyrikutvecklingen fick den s.k. *Garip*-skolan, som framträdde 1941 och som kom att påverka den turkiska dikten i riktning mot större enkelhet eller ”mänsklighet”. Orhan Veli, Oktay Rifat och Melih Cevdet, de tre första turkiska 40-talisterna, kallades ”de besynnerliga” efter sin gemensamma debutbok *Garip*, som betyder just ’sällsam, besynnerlig’. I förordet tar gruppens ledare Orhan Veli avstånd från den ”sköna” litteraturens clownierier som rim, meter, bilder och välljud och efterlyser ”majoritetens estetik”. Denna estetiska radikalism, som med rätt eller orätt ansetts inspirerad av de franska surrealisterna, motsvaras tematiskt av ett krav på ”trivialisering”, inriktning på vardagsmänniskans vanligen föga upphöjda problem.

Många gamla poesiläsare häpnade över programmet och dess resultat: dikter utan diktens egentliga kännetecken, konstlösa, lakoniska och plumpa som ”kryddhandlarnotor”, merendels över obetydliga, ja, smaklösa ämnen. Gruppen upplöstes snart – Orhan Veli dog tidigt

(1950) och hans båda kolleger kom att gå skilda vägar men *Garip*-poesin blev trots allt motstånd i början, den dominerande skolan inom turkisk dikt under många år. Humorn, konkretionen och enkelheten gjorde särskilt Orhan Velis dikter, som var åtskilligt mindre konstlösa är manifestet kunnat låta ana, kända och folkkära; flera av hans kortdikter blev bevingade uttryck.

Garip-skolan kallades gärna *Yeni* 'Det nya', dvs. modernismen. Som reaktion på denna *första modernism* uppträdde på 1950-talet en ny riktning, som kom att kallas *İkinci yeni* 'Den andra modernismen', som ansågs "dunkel" och rentav anklagades för social kallsinnighet. Dess främsta företrädare var märkligt nog just en av *Den första modernismens* pionjärer: Oktay Rifat.

V

I de sex dikter som var Oktay Rifats bidrag till *Garip* kan vi visserligen se en del av de nya idealen förverkligade: en naturligare, enklare ton, alldagliga motiv. Men både här och i hans första egna diktsamlingar är det i grund och botten en ganska konventionell dikt som möter: de lyriska motiven dominerar och den "vanliga" människan är merendels småborgaren eller den lille tjänstemannen. Ofta begagnar sig Oktay Rifat av stilistiska element från folklitteraturen och skapar därmed en raffinerad och långtifrån "alldaglig" poetisk stämning.

Oktay Rifat har senare deklarerat att *Garip* var en reaktion mot slentrianen: en "lyrisk" poet producerade i början av 1940-talet ingenting som inte passade till den gängse definitionen av lyrik. *Garip*-gruppen ville närma dikten till livet, men aktade sig i grund och botten för att hamna i det triviala. För Oktay Rifat har nog detta förblivit viktigare än för hans båda kolleger: han har betonat att dikten söker motsatsen till det triviala, "vad västerlänningarna kallar *merveilleux*".

I mitten av 1940-talet inträdde en förändring i Oktay Rifats poetiska hållning: dikten blir alltmer ett vapen i den sociala kampen. Hos nästan alla i hans generation kan en starkare samhällig medvetenhet iakttas under dessa kritiska år, som var fulla av frustrerande upplevelser för alla dem som hoppades på framsteg och frigörelse. Liksom prosaisterna nu ville pröva om deras penna "ägde kraften", bevittnar vi samma strävan hos Oktay Rifat på hans eget område, lyriken. Han introducerar nu 'den lilla människan' som huvudperson och skildrar hennes nöd, hennes omöjliga kamp mot världsordningen

och den sociala verkligheten. Hans styrka är den politiskt-sociala satiren, ofta i allegoriens form. Typiska drag i hela hans produktion fram till mitten av 1950-talet är den poängterat samhällstillvända konstuppfattningen, den verkningsfulla ironin och utnyttjandet av element från folklitteraturen.

Men även om budskapet står i centrum, kan under hela decenniet en gradvis återgång till de av *Garip*-gruppen försmådda poetiska medlen iakttas: rytm, harmoni, musikalitet. Denna utveckling sågs av många som ett svek mot Orhan Velis ’progressiva’ konstuppfattning. Med diktsamlingen *Perçemli sokak* ’Hårtofsgatan’, ungefär ’Gatan med lugg’ (1956) tog Oktay Rifat ytterligare ett steg, som skärpte kritiken mot honom från de ursprungligen ”egna” leden. Boken har kommit att betraktas som ett av de tidigaste och främsta alstren inom den s.k. ”andra modernismen”.

Denna riktning uppstod mitt under den mörka Menderes-tiden, då det fria ordet tystades med omilda metoder, och dess kryptiska dikt uppfattades därför först som ett slags täckspråk för outtalbara politiska sanningar. I verkligheten var den en reflex av den västerländska lyrikens utveckling, men den resignerade stämningen bland de intellektuella under dessa år erbjöd utan tvivel en lämplig grogrund för den nya introverta dikten. Oktay Rifat förklarade nu att dikten inte underkastar sig den rationella tanken, att den grundar sig på det undermedvetna, att den skapande akten till sin natur är irrationell och hämtar impulser i instinkter, i det fria associationsflödet.

Därmed tycktes den forna *Garip*-poeten ha genomfört ett nytt förvandlingsnummer, som hans vänner knappast kunde förlåta honom. Kollegan Melih Cevdet ställde sig avvisande till den nya modernismen; han medgav att lyrik inte kan översättas men anklagade de yngre poeterna för att enbart härma ”svårbegripligheten i den västerländska dikten”.

Medan Melih Cevdet tämligen troget hållit fast vid den ursprungliga *Garip*-linjen, har Oktay Rifat också i fortsättningen visat sig mera flexibel. Vissa kritiker hävdar att han genomgår förvandlingar från bok till bok. Andra ser en stark kontinuitet med tanke på den skenbara mångfalden. Efter en lång tystnad återkom Oktay Rifat 1966 med en diktsamling som inledde ett nytt och märkligare utvecklingsskede. Om en ny konstnärlig mognad vittnar framför allt *Şiirler* ’Dikter’ (1969), som delvis är svårtillgänglig men innehåller dikter av en bländande skönhet. Oktay Rifat, som själv en gång införde den moderna

lyriken i turkisk dikt, är en diktare i det konstnärliga avantgardet och uppvisar en förbluffande skaparkraft.

VI

Den mest produktive och kanske samtidigt konstnärligt jämnaste lyrikern i Turkiet är Fazıl Hüsnü Dağlarca, som trots sitt rykte som en svår diktare knappast bedriver en elitär konst. Hans dikter kan läsas som en fortlöpande kommentar till de konkreta samhällsproblemen, samtidigt som de äger ojämförligt större allmängiltighet och poetisk kraft än gängse socialt och politiskt engagerad dikt under de senaste decennierna. Genom omutligt och oförtröttligt ställningstagande i dagsfrågorna har Dağlarca vunnit gehör långt utanför den normala kretsen av lyrikintresserade. Å andra sidan har han med sin poetiska stil och djärva språkförnyelse haft ett ofantligt inflytande på yngre samtida diktare.

Medan Oktay Rifat under sin ungefär lika långa poetiska karriär chockerat sin publik med tvära konstnärliga metamorfoser, uppvisar Dağlarcas författarskap både tydlig kontinuitet och ständig förnyelse. I sina båda första diktsamlingar behandlade han i ganska traditionell stil och i en förtröstansfull grundton människans förhållande till naturen och världsalltet: barnets häpna förundran över världen. Det är dikter tillkomna under en period i den unga turkiska republikens historia, då reformtidens eufori och utvecklingstro ännu inte hunnit bytas i vanmakt inför de växande sociala problemen.

Efter flera intressanta diktsamlingar under 1940-talet utkom 1950 den viktiga boken *Toprak Ana* 'Moder jord', som markerar en delvis ny orientering. Reformtidens förväntningar hade inte infriats, efterkrigstidens utveckling hade ytterligare förvärrat de hopplösa sociala problemen och Turkiet stod på tröskeln till ett decennium av fortsatt reaktion under Menderes-partiets ledning. Medveten om de bildades och bättre ställdas svek mot den nödlidande folkmajoriteten lämnar Dağlarca nu tillfälligt sina abstrakta frågeställningar om relationerna människa–natur–evighet och inriktar sina konstnärliga resurser, sin "pennas kraft" på att levandegöra nöden i landet: hungern, sjukdomarna, okunnigheten.

Mycket snart är dock den forna motivkretsen delvis tillbaka. Efter några diktsamlingar med bl.a. motiv från frihetskriget utgavs 1955 *Asû*, en bok omfattande nära tvåhundra dikter av en mera svårgripbar

typ, som med ett nytt tidsbegrepp vill se människoslåktets utveckling i ett slags förenhetligt perspektiv och som skiljer sig från den föregående produktionen genom långt driven stilistisk och språklig förnyelse. Som vi sett, blev 1950-taket den ”gåtfulla” diktens decennium. Fazıl Hüsnü Dağlarca har aldrig inordnat sig i litterära grupper och modeströmningar men bidrar ändå med några diktsamlingar till helhetsbilden av det s.k. dunkla 1950-talet med dess inriktning på formexperiment.

Med 1960 års revolt öppnades nya möjligheter till konstruktivt samhällsarbete. En bris av optimism drog över landet, och även många diktares inriktning förändrades påtagligt. Dağlarca hälsade revolten som inledningen till en ny tid och publicerade under de följande åren en rad diktsamlingar med aktuella motiv av både nationell och internationell räckvidd. I *Sången om Algeriet* 1961 och *Vårt krig i Vietnam* 1968 ser vi prov på ett engagemang i realiteter också utanför det turkiska samhället.

Nästan alla Dağlarcas dikter efter revolutionen publicerades, innan de trycktes, i form av en ”väggtidning” utlagd i fönstret till författarens egen lilla bokhandel i Istanbuls universitets kvarter. Det är samhällskritiska dikter, skrivna på ett oefterhärmligt förtätat, aldrig glanslöst språk direkt för den förbipasserande ”breda” publiken. Den politiska löpsedeln var en effektiv distributionsform: folk samlades i klungor, tryckte näsorna mot rutan och läste högt för varandra Fazıl Hüsnüs dagsaktuella budskap, som nådde fram utan konstnärliga eftergifter eller barnsligheter i populariseringssyfte. Det drömska elementet och det kosmiska perspektivet har inte gått förlorat med det samhällskritiska engagemanget. I *Aylam*, ungefär ’Mångrad’ eller ’Lunitud’ (1962), publicerar Dağlarca dikter om ”måndrömmen”, om mötet med universums skönhet, ”med kunskapen, kanske med kärleken”, efter sekler av längtan, om en ny metafysisk dimension i mänsklighetens liv. Också formexperimenten fortsätter, bl.a. i de lakoniska, förtätade fyrradingar som Dağlarca 1968 utgav i *Haydi* ’Seså!’.

VII

Här har en handfull diktare nämnts, subjektivt valda, sinsemellan mycket olika i grundhållning och konstnärliga syften, företrädare för olika regioner på Turkiets andliga klimatkarta. Tillsammans ger deras tidsligt ungefär parallella diktarkarriärer en talande bild av det

turkiska samhällets utveckling efter Kemal Atatürks död. I ett land av Turkiets ekonomiska struktur är det ofrånkomligt att litteraturen centreras kring samhällsfrågor. Det existerar utanför den ”engagerade” litteraturen knappast någon kvalitativt högtstående modern turkisk diktning, även om den veckligt rättframma samhällskritiken blev möjlig först efter *Bizim köy* 1950 och senare gång på gång motarbetats och tystats. Men om de sociala förhållandena starkt präglad litteraturen, är det svårare att hävda att litteraturen haft ett påtagligt inflytande på samhällsutvecklingen: därtill är dess spridning i detta merendels illitterata land säkerligen mycket för blygsam. Den turkiske författarens penna har visat sig äga kraften att beskriva – men knappast att förändra.

Om turkisk diktning har något att säga en utländsk publik, är i hög grad en fråga om förväntningar och grad av öppenhet för det oprövade. De som gjort försöket brukar vittna om att mötet med den moderna turkiska diktningen, som bland ”orientaliska” litteraturer varit en föregångare och haft klart försteg i utvecklingen, öppnar nya fräscha upplevelsevärldar och dessutom ett oväntat perspektiv på vår egen kulturella situation. Dagens turkiska litteratur är säkerligen ”provinsiell” ungefär i samma mening som vår egen. Men den som lär känna den skall antagligen upptäcka också en positiv innebörd i denna begränsning och föredra just de genuina alstren framför sådana som medvetet anpassats till västerländska smakriktningar.

”Om min penna ägde kraften ...” Aspekter på den turkiska ...

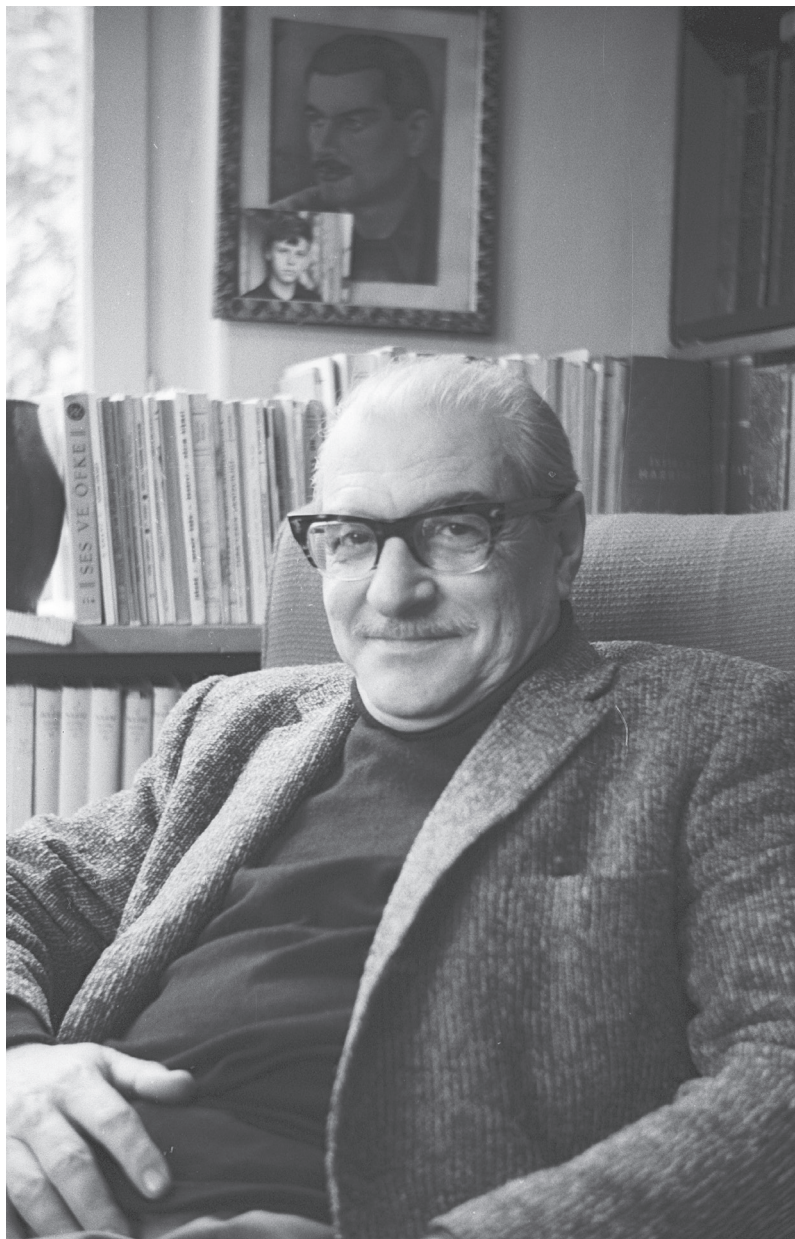
Recep Bilginer (1922–2005)

Foto: Lars Johanson

Edip Cansever (1928–1986)

Foto: Lars Johanson

Kemal Tahir (1910–1973)

Foto: Lars Johanson

”Om min penna ägde kraften ...” Aspekter på den turkiska ...

Orhan Hançerlioğlu (1916–1991)

Foto: Lars Johanson

Hüsamettin Bozok (1916–2008) med Lars Johanson

Foto: Lars Johanson

Yaşar Kemal (1923–2015)

Foto: Lars Johanson

”Om min penna ägde kraften ...” Aspekter på den turkiska ...

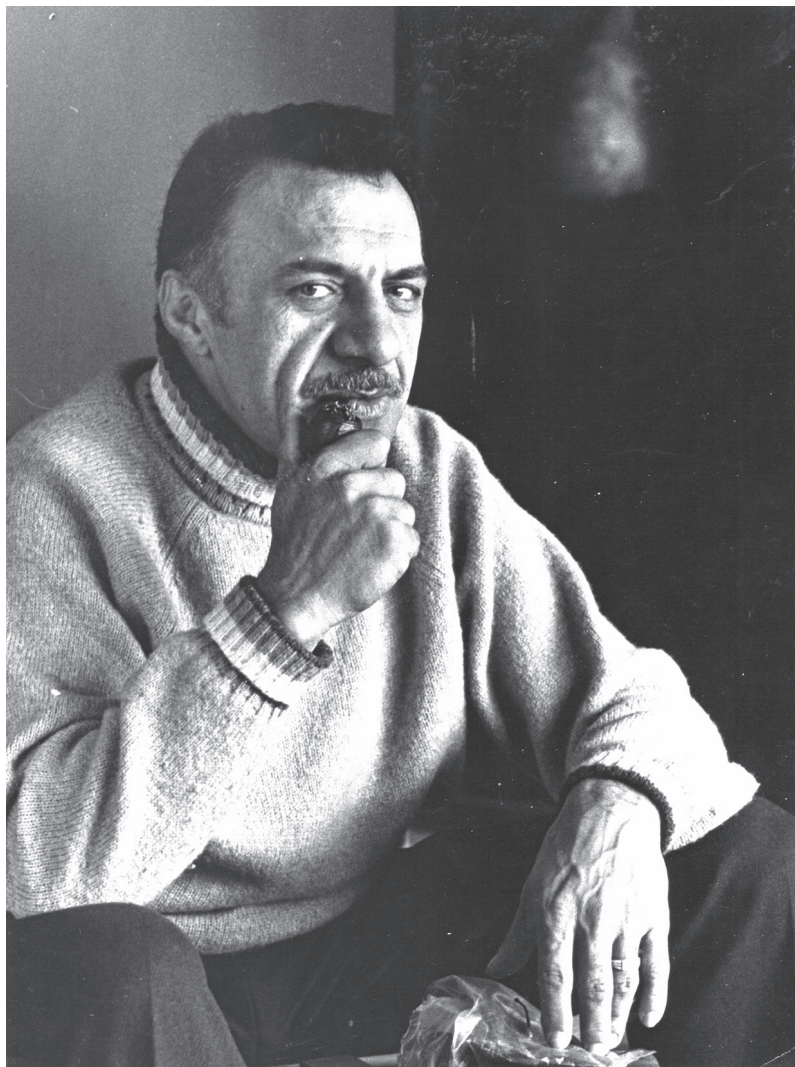
Yaşar Kemal (1923–2015) och Hüsamettin Bozok (1916–2008)

Foto: Lars Johanson

Yaşar Kemal (1923–2015) och Memet Fuat (1926–2002)

Foto: Lars Johanson

Nevzat Üstün (1924–1979)

Foto: Lars Johanson

Fem turkiska poeter

Inledning av Lars Johanson i: *Brödet och kärleken. Fem turkiska poeter*. Valda av Lütfi Özkök och tolkade i samarbete med Artur Lundkvist, Lasse Söderberg och Anne-Marie Özkök. Inledning av Lars Johanson. Fotografier av Lütfi Özkök. 1976. Stockholm. 6–17. [Även i: *Lyriskvännan* (Stockholm) 1976: 3. 33–39.]

Nâzım Hikmet Ran, Fazıl Hüsnü Dağlarca och de tre så kallade *Garip*-poeterna, Orhan Veli Kanık, Oktay Rifat Horuzcu och Melih Cevdet Anday, är den moderna turkiska lyrikens pionjärer och främsta företrädare.

En av dem har vunnit världsrykte: Nâzım Hikmet, den kommunistiske poeten som tillbragte över 25 år i fängelse och exil. Han framträdde redan före frihetskriget med konventionella dikter på traditionella versmått om kärleken och fosterlandet – men återkom helt förvandlad från en flerårig Moskva-vistelse i början av 20-talet. Påverkad av Majakovskij, Jesenin, Meyerhold och andra företrädare för den tidens fräscha avantgardism – futurismen, dadaismen, konstruktivismen – hade han börjat utveckla en egen lyrisk stil som radikalt bröt med den poetiska traditionen i hans främreorientaliska hemland Turkiet.

Modernismen i turkisk dikt måste ses i relation till tre viktiga faktorer: dels den rika osmanska poesitraditionen, vars tvångströja – begränsade motiv och diktformer, den för turkiskan olämpliga arabisk-persiska metern – sprängdes under slutet av 1800-talet men vars arv levde kvar in på 1900-talet, dels den nyckfulla samhällsutvecklingen efter republikens grundande, dels språkets gradvisa omdaning genom utgallringen av de arabiska och persiska lånorden som förut dominerat.

Formellt innebar Nâzım Hikmets förvandling att han upphävt varje regeltvång: han skrev en fri vers med djärva bilder i en högljutt vital ton och med ohämmat bruk av äldre och nymodigare poetiska medel. Detta chockerade, men den unika musikaliteten i hans dikter, den skickliga tekniken, överensstämmelsen mellan innehåll och

uttryck väckte beundran till och med hos många av hans meningsmotståndare.

Den innehållsliga förvandlingen förlät man honom däremot inte. I centrum för Nâzım Hikmets nya dikt stod den socialt förtryckta och förnedrade människan, sedd både i sin konkreta situation – i Turkiet och världen – och i sitt förhållande till historien. En sådan poesi tedde sig som ett kommunismens propagandamedel, som en fal och slavisk anpassning till mönster som var helt främmande för turkisk tradition.

Bland poeterna kom Nâzım Hikmet att stå ensam med sitt sociala engagemang i över ett decennium. Under några år omkring 1930 hann han utöva ett visst inflytande med sina dikter och i en intensiv litterär polemik. Men redan 1937 inleddes hans sista 13-åriga fängelsetid. Publiceringsförbudet – ingen bok av honom trycktes i hemlandet mellan 1936–1965 – isolerade och neutraliserade honom. Trots stor produktivitet under fängelseåren kunde Nâzım Hikmet inte påverka den turkiska dikten: ingen av de unga ville eller kunde följa i hans spår.

Mycket i turkisk 30-talspoesi var formellt och innehållsligt stereotyp: man fortsatte att på stavelseräknande versmått, som ersatt den klassiska metern, och på ett välavvägt språk, som imiterade de franska symbolisternas, skildra utsökta stämningar och själstillstånd.

Ett undantag fanns: den unge Fazıl Hüsnü Dağlarca, som i två diktböcker, *Världen tecknad i luften* (1935) och *Barnet och Gud* (1940) gav prov på en självständig lyrik. Det nya låg mera i form än i innehåll: språket djärvt och enkelt, bilderna fräscha – och inte ett spår av det vanliga esteticerandet och efterbildandet av europeiska mönster. Med sin intuitions kraft och sitt otvungna associationsflöde anses Dağlarca redan här, tjugu år innan det blev mode i turkisk lyrik, ha tillämpat ett slags egen surrealistisk metod. Fastän hans dikter inte helt bröt med traditionen, var de ovanliga nog för att vinna gehör bara hos de få som sökte utvägar ur poesins förkonstling. Också av dessa bedömdes de oftast som mera originella än vackra.

Ämnena i Dağlarcas 30-talsdikter var abstrakta: människans – barnets – intuitiva sökande efter Gud, hennes omedvetna förbundenhet med naturen och kosmos, hennes biologiska och metafysiska relationer. Ännu hade detta deltagande inte utvecklats till konkret socialt engagemang för den ovetande, i mörkret famlande, uppvaknande människan.

Både Nâzım Hikmets och Dağlarcas 30-talslyrik är modernistisk såtillvida att den spränger formella och tematiska begränsningar.

Ändå brukar modernismens genombrott förknippas med den s.k. *Garip*-kretsen.

1941 utkom Orhan Velis bok *Garip* 'Sällsamt' med undertiteln *Tankar om poesin och valda dikter av Melih Cevdet, Oktay Rifat och Orhan Veli*. Många av diktarna hade redan publicerats i tidskrifter men det inledande manifestet, Orhan Velis "tankar om poesin", var nytt och förargelseväckande: det tog avstånd från den gängse poesins clownkonster – versmått, rim, välljud –, från dess känslsamhet, deklamatoriska ton och bildspråk, kort sagt allt som ansetts utgöra poesins väsen. Mot detta sattes en estetisk radikalism – enkelhet, konstlöshet, talspråklig naturlighet, spontanitet, realism – och en fenomenologisk språksyn: eftersom metaforer innebär tvång att se tingen annorlunda än de "är", skulle orden brukas i sina konkreta, "egentliga" betydelser.

Programmet och den bifogade exempelsamlingen tedde sig för många poesiälskare som ett förnekande av dikten själv. *Garip*-kretsen hånades för sina "opoetiska" produkter. Ändå bildade den snabbt skola och åstadkom den stora strömkantringen i lyrikutvecklingen. Modernismen var visserligen redan förberedd, men *Garip* medförde det definitiva uppbrottet från det gamla, skapade en ny doft kring dikten och förblev smakbildande för ett par decennier framåt.

Vilken var den idémässiga bakgrunden? Motivet för den formella förnyelsen var egentligen kravet på en "flertalets estetik", önskan att ge massorna del i poesin. Dels gällde det alltså att träffa "folkets smak", vilket ansågs säkerställt genom förenklingen. Dels kretsade dikterna tematiskt kring "den lille mannen", vardagliga känslor och händelser, trivialiteter som av många uppfattades som osmakliga. Men det sociala engagemanget var i dessa tidiga *Garip*-dikter inte särskilt tydligt. Huvudpersonen är snarare småborgaren än Anatoliens svältande folk. Grundtonen är ironisk skepsis snarare än ett politiskt budskap av det slag som Nâzım Hikmet förkunnat. Man ville demokratisera poesin men inte göra den till ett politiskt kampmedel.

Garip-gruppen skulle dock utvecklas både ideologiskt och formellt. Det är för det första påfallande att Orhan Veli redan i diktsamlingen *Vad jag inte kan avstå från* (1945) delvis återgick till den 'lyriska' stil han utdömt fyra år tidigare. En andra upplaga av *Garip*, som utkom 1945, innehöll inga dikter av hans kollegor men däremot ett andra förord, där de kategoriska domarna i det första manifestet mildrades.

För det andra bör man minnas att Orhan Veli ensam svarat för *Garip*-manifestet och att kollegorna inte varit helt införstådda. Framför allt hos Oktay Rifat märks redan från början en mera måttfull hållning och senare en tydligare återgång till vissa av de försmådda poetiska medlen. Han skiljer sig i sina 40-talsalster från de båda kollegorna genom en innerligare lyrisk ton men samtidigt genom ett mera eklektiskt drag: omväxlande tycks han framträda som symbolist, som surrealist, dikta i de gamla folksångernas anda, laborera med japanska haikus och modernisera motiv från folkpoesin. Kritiken frågade med fog var den ”sanne” Oktay Rifat skulle sökas. Som vi skall se, kom han också i fortsättningen att chockera sin publik med konstnärliga förvandlingsnummer.

Även ideologiskt ägde en viktig förändring rum. Efterkrigstiden blev en frustrerande tid för alla som hoppats på framsteg i landet. Reformtidens förväntningar hade svikits, de sociala problemen förvärrats, och man stod inför ett årtionde av fortsatt reaktion under Menderes-partiets ledning. Marxismen hade gjort stort intryck på turkiska intellektuella under krigsåren: nu nöjde sig *Garip*-kretsen inte längre med en dikt som avbildade verkligheten utan ville aktivt kämpa mot social orättfärdighet. De europeiska förebilderna övergavs alltmer till förmån för folkspråk och folkpoesi. Man hade tidigare vägrat använda dikten för politiska syften och därmed distanserat sig från Nâzım Hikmets hållning – men vid 50-talets början hade alla tre *Garip*-poeterna publicerat arbeten som klart bryter mot denna princip.

Detta gäller inte bara *Garip*-kretsen. Även Dağlarca lämnade nu tillfälligt sina abstrakta frågeställningar för att levandegöra nöden och på ett militant sätt ta ställning i dagsfrågorna: han ville genomslysa människans liv inte bara i en kosmisk utan också i en konkret samhällelig dimension. Förändringen påverkade språk och stil. Vid försök under kriget att läsa sina dikter för meniga soldater hade han konstaterat komplett oförståelse. Detta stred, liksom i *Garip*-poeternas fall, mot ambitionen att skriva för folket och att vara en vägvisare för samtiden. Dağlarca fick ompröva uttrycksmedlen. Resultatet av den dubbla omorienteringen ser vi i den viktiga boken *Moder Jord* (1950).

Orhan Veli dog redan 1950 och har hunnit bli en folkkär klassiker med sina lakoniska, torrt humoristiska dikter. Hans gärning är litteraturhistoriskt viktig, ty utan *Garip* hade både den modernistiska och samhällstillvända dikten försenats åtskilligt i Turkiet. Om hans

storhet som lyriker är meningarna delade. I mycket ter han sig i dag föråldrad: han fick inte, som sina båda kollegor, möjlighet att utvecklas och att fortsätta att påverka och leda den turkiska dikten.

Men också kollegorna kom att gå helt olika vägar. Melih Cevdet är den som trognast hållit fast både vid *Garips* ursprungliga formella ideal och vid det samhällsengagemang som mognade senare. Han har bäst lyckats undgå den lyrismens fälla som manifesterat varnat för: han skriver en formellt enkel dikt på en radikalt ”ren” turkiska och har avvisat en senare mera abstrakt modernism som försök att härma svårbegripligheten i västerländsk dikt. Tidigt hävdade han att konstnärens uppgift är att ”med en så avancerad och fullkomlig teknik som möjligt skapa en folkets konst” och han har senare alltid upprepat att konsten ska vara en vägvisare till lyckan för de människor som ”blivit efter” sin egen tid. Melih Cevdet har med denna inställning ådragit sig kritik, inte bara, som Nâzım Hikmet, för att ställa dikten i agitationens tjänst, utan rentav för att offra dikten för sin ideologi, att låta rationalismen torka ut diktens källor.

Samhällsengagemang, politisk medvetenhet och rationalism är de mest framträdande dragen hos Melih Cevdet. Diktsamlingen *Sida vid sida* (1956) är koncentrerad kring klassmotsättningarna på ett tydligare sätt än tidigare. I *Den bakbundne Odysseus* (1962), som nog är hans originellaste arbete, framlägger Melih Cevdet sin materialistiska och rationalistiska syn i suggestivt symbolisk form. Boken skildrar hur människan – skapad in i en hemlighetsfull värld som hon i sin skräck mystifierar och befolkar med gudar – tack vare förnuftet finner materiens hemlighet och frigör sig ur naturens, ”den blinde konungens” fångenskap, dvs. ur sin mytologiska världsuppfattning.

En annan väg gick Oktay Rifat. Den samhällstillvända dikt som var dagens mode 1950 hade genom de många *Garip*-epigonernas insats blivit lika schablonartad som den gamla poesin och framkallade snart en stark reaktion: den nya riktning som kallades *Den andra modernismen* och som ansågs inspirerad av surrealismen. Den uppstod under en tid då det fria ordet tystades omilt och dess ”obskurantism” tolkades därför i förstone som ett täckspråk för outtalbara politiska sanningar. Resignationen bland de turkiska intellektuella under dessa år var säkerligen också i själva verket en god grogrund för denna inåtvända dikt.

De unga inledde avancerade förnyelseexperiment: den yttre världens ämnen föreföll om inte uttömda så i varje fall mindre lockande

än utforskandet av en inre, djupare värld. 50-talet blev den ”gåtfulla” diktens årtionde. Också Dağlarca, som aldrig tillhört litterära grupper, bidrog till bilden med mera svårgripbara dikter som utmärks av långt driven språklig och stilistisk förnyelse. Men mest uppseende väckte det att Oktay Rifat, *Den första modernismens* pionjär, med sin diktsamling *Hårtofskatan* (1956) nu tog ledningen också över *Den andra modernismen*, den nya motståndsrörelsen.

För många tedde sig Oktay Rifats nya dikter som meningslösa ordlekar. Själv hävdade han i förordet att det inte kan krävas att poesin, som arbetar med bilder, ska hålla sig enbart till de reellt ”möjliga” bilderna. Att använda ord är ”att leka med verkligheten, att bearbeta verkligheten”. Kritiken invände att man inte förändrar verkligheten genom att ändra orden. Marxism och surrealism är dessutom oförenliga. Oktay Rifat svarade att man trodde sig inte ”förstå” hans bilder bara därför att man misslyckats med att översätta dem till verkligheten. Den som uppmanar poeten att enbart beskriva fränkänner honom den uppfinningskraft som är människans särmärke. Med hänvisning till Éluard visade han att socialt engagemang och surrealism kan förenas men framhöll att hans egen dikt inte var surrealistisk utan ”rationalistisk”.

Också i de skenbart sammanhangslösa nya dikterna gav Oktay Rifat prov på fin lyrikkänsla och även i fortsättningen har han visat sig förvånansvärt flexibel: han har bättre än de flesta lyckats undgå den stereotypisering som hotar varje strömning och överraskat med oförbrukade uttrycksformer och fräscha aspekter. Efter lång tystnad inledde han 1966 ett nytt märkligt utvecklingskede, vars viktigaste produkt är hans svårtillgängliga men mycket vackra *Dikter* (1969). Kritiken har ofta hävdats att Oktay Rifat byter skepnad från bok till bok. Ofta ser man också en stark kontinuitet under mångfalden. Flera element i hans tidigaste verk kan också sägas förebåda den senare utvecklingen.

Den andra modernismen beskylldes för svagt socialt engagemang. Även om *Hårtofskatan* inte behandlar aktuella frågor kan Oktay Rifat knappast sägas ha försummat diktarens samhällsansvar. Framför allt i de senaste arbetena har han lyckats att harmoniskt förena sin formellt avancerade konst med kampen för frihet och social rättvisa.

Revolten mot Menderesregimen 1960 gav nya möjligheter till arbete på en positiv samhällsutveckling: framtidstron återuppväcktes och många diktares inriktning förändrades. Det var dags för en reaktion

mot *Den andra modernismen*, mot abstraktionen, svårbegripligheten och den obegränsade formella friheten. Återigen gjorde sig en formvilja och ett intresse för sociala och historiska ämnen gällande.

Dağlarca hälsade revolten som början till en ny tid och publicerade under de följande åren otaliga dikter med aktuella motiv. Nästan alla hängdes före publiceringen ut i form av en poetisk "löpsedel" i fönstret till hans lilla boklåda i Istanbul, där de kunde läsas direkt av den förbipasserande "breda" publik de riktade sig till.

Ämnena hade och har fortfarande både nationell och internationell räckvidd. När de bittra realiteterna tränger sig på vill Dağlarca satsa hela sin skaparkraft i kampen för reformerna. Flera diktsamlingar har ägnats nöd och oförrätter i världen, bl. a. *Sången om Algeriet* (1961), *Vårt krig i Vietnam* (1966) och *Hiroshima* (1970).

Som diktare tycks Dağlarca aldrig förstummas inför någon realitet eller finna någonting poetiskt utsägbart men han tar sällan till orda i annan form. "Liksom Gud vet han att tiga och att tala bara genom sina verk", har man sagt om honom. Genom oförtrutet, modigt ställningstagande i dagsfrågorna har han vunnit gehör långt utanför den normala kretsen av lyrikläsare. Men också denna dikt är konstnärligt kompromisslös och skriven på ett oefterhärmligt förtäat, aldrig glanslöst språk.

Dağlarca har med denna utveckling inte lämnat den abstrakta dikten, vilket förvånat många. Det drömska elementet och det kosmiska perspektivet har inte gått förlorat. De djärva form- och språkexperimenten fortsätter. Dikten pendlar mellan vitt skilda ämnen: metafysiska, historiska, episka, dagsaktuella, framtidsvisionära. Den poetiska stilen och den djärva språkförnyelsen har haft ett ofantligt inflytande på yngre diktare. Fazıl Hüsnü Dağlarca, som varit poetiskt verksam i ett halvsekel av både klar kontinuitet och ständig förnyelse, framstår i dag som den mest produktive, språkligt mest kreative, mångsidigaste och konstnärligt inflytelserikaste av Turkiets nu levande poeter.

Också på ett annat sätt blev revolten 1960 litterärt betydelsefull: 1964 började Nâzım Hikmet publiceras även i sitt eget land, på sitt eget språk. Äntligen, ett drygt år efter hans död i exil, kunde landsmännen ta del av hans i öst och väst beundrade alster. Nu utgavs nästan hela hans produktion och en rad biografiska arbeten utkom. Namnet Nâzım Hikmet, som så länge dallrat av ideologisk högsänkning och knappast kunnat uttalas högt, var under en tid på allas läppar.

Hur avlöpte detta sena möte mellan Turkiets störste 1900-talspoet och hans publik? De jämnåriga hade sökt markera sitt oberoende av honom och en senare mindre socialt engagerad riktning hade gått helt andra vägar som var Nâzım främmande. De allra yngsta hade aldrig läst honom: bara upplevt honom som överklig, omviskad mytgestalt. Prosan hade han egendomligt nog påverkat mer än poesin, nämligen indirekt genom kontakten med medfångarna Kemal Tahir och Orhan Kemal, sedermera Turkiets främsta romanförfattare. Nu konfronterades publiken inte bara med hans egentliga lyrik utan framför allt med det egenartade eposet *Mänskliga scenerier från mitt land*, som i lös prosalyrisk form ville spegla Turkiets 1900-talshistoria i enskilda människoöden. Det hade tillkommit i fängelset. Bara fragment hade publicerats av det – utomlands – innan ett fullständigt manuskript påträffades som kunde börja utges hösten 1966. Nâzım Hikmet hade tillgripit detta ”nya”, som han kallade diktformen, dels för att skildra förlopp som inte kunde pressas in i vanlig dikt, dels för att han inte kunde förmå sig att avstå från en poetisk form. Men detta imponerande, centrala verk fann inte genast den uppskattning det förtjänar: många kände sig främmande för detta plötsligt nya element i den turkiska dikten, som ju under tiden hunnit utvecklas i helt andra riktningar.

Melih Cevdet Anday och hans diktning

Inledning av Lars Johanson i *Melih Cevdet Anday*.
På nomadhavet. 1995. Lund. 5–12.

I den turkiska litteraturens brokiga 1900-talshistoria möter vi Melih Cevdet Anday för första gången i början av 40-talet. Han tillhör då den s.k. *Garip*-kretsen, den litterära grupp som senare skulle komma att betecknas som *Den första modernismen* i turkisk poesi.

Den unge poeten var född 1915 i Istanbul och hade efter gymnasieår i Ankara rest till Bryssel för att studera sociologi men tvingats återvända när andra världskriget bröt ut. Redan 1936 hade han börjat publicera dikter i den kända litteraturtidningen *Varlık*. Riktig uppmärksamhet väckte han dock först i och med antologin *Garip* 'Främmande', som han 1941 gav ut tillsammans med vännerna Orhan Veli Kanık och Oktay Rifat Horozcu.

Det som framför allt tilldrog sig intresse var ett gemensamt poetiskt manifest som ingick i boken och som formulerats av Orhan Veli. Det angrep regeltvånget i tidens poesi och ivrade för förnyelse av diktens innehåll och former. Detta var inte längre någon uppgörelse med den klassiska osmanska dikttraditionen. Angreppet gällde snarare nya europeiskt influerade former av esteticism i turkisk poesi under 1900-talets första decennier.

Poesin skulle, som det hette i manifestet, inte tjäna en privilegierad minoritets smak och intressen utan inrikta sig på den vanliga människans liv, förhoppningar och önskemål. Härtill var nya poetiska medel nödvändiga. Boken gav praktiska prov på den nya poesin: osminkade, lakoniska dikter om vardagliga ämnen på fri vers och på ett enkelt språk utan vedertagna lyrismer.

Trots alla gemensamheter gick de tre poeterna snart skilda vägar. 1945 gav Orhan Veli ut en andra upplaga av boken med enbart egna dikter. *Garip*-poesin kom dock att förbli en dominerande tendens inom turkisk dikt under många år. Orhan Veli dog redan 1950, men

Melih Cevdet och Oktay Rifat fortsatte att spela ledande roller i poesiutvecklingen.

Melih Cevdets inriktning bestämdes länge i hög grad av *Garip*-principerna. Hans dikt tar avstånd från upphöjda ämnen, gängse former, invanda poetiska bilder och präglas starkt av reflektion och politiskt ställningstagande. Den behandlar, ofta med sarkastisk ironi, realiteterna i samhället, gapet mellan människornas strävan efter lycka och de sociala orättvisorna. Typisk för denna period är diktsamlingen *Rahatı kaçan ağaç* 'Trädet som inte fick behålla sitt lugn' (1946). Poeten kan, heter det i dikten *Lögn*, inte bara vara "de vackra dagarnas poet" utan måste säga människorna den bittra sanningen om deras liv.

Melih Cevdet framstod som den socialt mest engagerade av *Garip*-poeterna. Han såg det som konstnärens uppgift att "med en så avancerad och fullkomlig teknik som möjligt skapa en konst för folket". Konsten skulle vara en vägvisare till lyckan för de medmänniskor som "blivit efter" sin tid. I början av 50-talet, när den samhällsen-gagerade dikten börjat dominera turkisk litteratur, skärper diktaren tonen mot social orättfärdighet och kälkborgerliga värderingar. *Telegrafhane* 'Telegrafstationen' (1952) kretsar kring den lilla människan som kämpar för sitt levebröd i en grym verklighet och tröstas med bedrägliga löften om framtida välfärd. I detta efterblivna samhälle kan diktaren inte leva oberörd utan måste ge ord åt nöden:

*Nu är du som en övergiven telegrafstation
Hela tiden fångar du upp röster
och du skall föra dem vidare.*

Under Demokratiska partiets regim på 50-talet står Melih Cevdet i samhällsdebattens centrum, även med dagspolitiska artiklar, bl.a. som kolumnist i tidningen *Cumhuriyet*. Han tenderar nu tydligare mot socialistiska värderingar. I diktsamlingen *Yan yana* 'Sida vid sida' (1956) står klasskampen och det kapitalistiska samhällets brister i förgrunden. Utgivningen ledde till åtal och hela upplagan konfiskerades, även om författaren senare frikändes.

Detta var den s.k. "andra modernismens" årtionde. Den samhällskritiska dikten förföljdes politiskt, men många var också trötta på de alltmer stereotypa kopiorna av *Garip*-lyriken. Som reaktion uppstod en ny poesi som sökte förnyelse genom surrealistiska element och språkliga experiment. Den ansågs dunkel och socialt oengagerad.

Melih Cevdet avvisade den som ett försök att härma svårbegripligheten i den västerländska dikten.

Den främste representanten för ”den gåtfulla dikten” kom emellertid att bli just Oktay Rifat, en av *Garip*-kollegorna. 1956 utkom hans svårtillgängliga diktsamling *Perçemli sokak* ’Hårtofsgatan’. Melih Cevdet, som bara någon månad tidigare givit ut *Sida vid sida*, tystnade nu för en längre tid.

Detta markerar en gräns i diktarens utveckling. Melih Cevdet hade troget hållit fast vid *Garips* ursprungliga formideal och lyckats undgå de romantikens och lyrismens fällor som manifestet varnat för. Han skrev en formellt enkel dikt på en turkiska som var radikalt fri från typiskt osmanska element. Han hade prövat olika stilar och vissa folklitterära mönster, t.ex. för några av dikterna i *Sida vid sida*. Hans ideologiska vedersakare anklagade honom emellertid ofta för att ställa dikten i agitationens tjänst, att offra stilen för ideologin, att låta rationalismen torka ut diktens källor.

I Melih Cevdets skapande äger nu en viss nyorientering rum. Samhällsengagemang, politisk medvetenhet och rationalism är fortfarande framträdande drag i hans dikt. Genom 1960 års revolt skapas åter utrymme för samhällskritik, och i den turkiska litteraturen noteras en återgång till sociala ämnen. Samtidigt märks en viss reaktion mot den abstrakta dikten och dess formexperiment. I denna situation publicerar nu Melih Cevdet dikter som antyder en förändrad poesiuppfattning, en ny omsorg om den poetiska formen och rentav påverkan från *Den andra modernismen*. Den lakoniske *Garip*-poeten visar här ett formellt mästernskap av nytt slag. Kritiker förmodade att den nya formen gav uttryck åt vanmakt inför samhällsproblemen, men här förelåg ett mycket medvetet val av konstnärliga medel. Ställd till svars för sin nya inriktning deklarerade Melih Cevdet att en diktning som inte vårdar sig om struktur och form inte är mäktig någon poetisk utsaga, hur ”begriplig” den än må vara. Den nya orienteringen betydde dock främst att Melih Cevdets diktning tydligare än tidigare vände sig till en intellektuell läsekrets.

Den nya perioden inleds med den långa dikten *Kollari bağlı Odysseus* ’Den fjättrade Odysseus’ (1962). Detta hans kanske vackraste och mest originella verk skiljer sig i uttryck och stil från allt vad han tidigare skrivit och var överhuvud en ny företeelse i turkisk poesi. Här framlägger Melih Cevdet sin rationalistiska livssyn i suggestivt symbolisk form.

Dikten handlar om relationen mellan människa och natur. Människan är skapad i en hemlighetsfull värld som hon i sin skräck mytiserar och befolkar med gudar. Med förnuftets hjälp får hon insyn i materiens hemlighet, räddar sig ur fångenskapen hos naturen, ”den döve kungen”, och frigör sig från sin mytologiska världsuppfattning. Den primitiva människan betraktar hänfört naturen, känner sig som en del av den och bekymrar sig inte om lagarna för dess och sin egen existens. Gradvis börjar hon vilja begripa naturfenomenen och deras samband, ställa frågor om universums hemligheter. Förnuftet hjälper henne att förstå naturen, lösgöra sig från den och slutligen betvinga den.

Diktens sista del, en tolkning av Odysseéns tolfte sång, handlar om människans fortsatta väg och de svårigheter hon har att övervinna. På sin väg tillbaka hem från Troja förnimmer Odysseus, som enligt Kirkes instruktioner står bunden vid fartygets stormast, en avlägsen men allt starkare sång som stiger upp från djupet, ur hans eget inre. Det är han själv som sjunger ”dessa främmande förtrollande sånger” för sina döva besättningsmän, vilkas öron är tillräppta med vax. Så passerar han de farliga sirenernas ö och kan utbrista: ”Oskadd har jag gått bortom mig själv”. Människan äger förmågan att övervinna hindren på sin väg och lösa universums gåta.

Melih Cevdet hade i mer än ett årtionde arbetat på detta filosofiskt-poetiska verk om människans grundvillkor. Många kritiker fann det alltför intellektuellt och abstrakt, men det kom att få en stark effekt på den samtida turkiska poesin. Vad den nya formen beträffar, vidhöll diktaren att han ingalunda sökt eller valt den, utan att hans ämne valt den åt honom.

Det tog nära nog ytterligare ett årtionde innan nästa diktsamling, *Göçebe denizin üstünde* 'På nomadhavet' (1970) kom ut. Den följdes av *Teknenin ölümü* 'Båtens död' (1975), *Ölümsüzlük ardında Gilgamiş* 'Gilgamesh och odödligheten' (1981) och *Tanıdık dünya* 'Den bekanta världen' (1984).

I dessa senare verk når Melih Cevdet en ny suveränitet som diktare och tänkare. De publicerade dikterna är relativt få men mycket genomarbetade och vittnar om en sträng kreativ process med en ny skärpa i valet av ämnen och former. Hans poesi blir alltmer sammansatt, djärvare, djupare, rikare på idéinnehåll.

Melih Cevdet har aldrig glömt diktens sociala roll. Den ska vägleda sin tids människa, hjälpa henne upptäcka nya aspekter på företeelser i samhälle och natur. Men när han återvänder till problem som alltid

upptagit honom, så sker det med en ny formell stramhet, utan alla sentimentala övertoner. Typisk är *En skog av lagerträd* i diktsamlingen *På nomadhavet*, som ger en drastisk resumé av det dynamiska samspelet mellan materie och tanke i samhället – mellan slavarna, slavägarna, brödet och filosofin – och raskt levererar tre scenarion till hur *Lykien gick under*.

Melih Cevdet ställer ständigt frågor om människans grundläggande livsvillkor. Hur har hon alierats från naturen, samhället och sig själv? Hur behärskar hon naturen utan att skiljas från den? Hur påverkar hon ett samhälle hon tycker sig stå utanför? Hur ska hon undvika att fjärma sig så långt ifrån sig själv att hon inte längre känner igen sig? Melih Cevdet är medveten om att varken han eller andra poeter kan lösa dessa problem med sin lyrik. Men dikten ska genom sin djupare mening påverka människans sätt att tänka över tillvarons problem, hjälpa henne att se omvärlden på ett nytt sätt och inge henne tro på sin egen kraft.

I formellt avseende har Melih Cevdet liksom kollegan Oktay Rifat avlägsnat sig långt från de ursprungliga principerna. *Garip*-poeterna skrev korta dikter i tron att det större formatet avleder uppmärksamheten från innehållet. Stora turkiska poeter som Nâzım Hikmet och Fazıl Hüsnü Dağlarca kom så småningom att bevisa motsatsen. Alltifrån 60-talet följer både Melih Cevdet och Oktay Rifat deras exempel och föredrar ofta den längre dikten med dess rikare diskursiva möjligheter.

Även om en del kritiker klagat över vissa nebulösa element i Melih Cevdets nyare arbeten, är innehållet i hans dikt i princip alltid tillgängligt för tanken. Det poetiska språket är aldrig semantiskt och syntaktiskt förvridet som ofta i *Den andra modernismens* verk. Melih Cevdet vill endast vidga poesins möjligheter genom att ge stort utrymme åt läsarens egen tanke och fantasi: det utsagda ska hjälpa till att upptäcka innebörden i det utsagda.

Melih Cevdets dikt präglas av en varierad rytmik, ofta inom ramen för rimmad fri vers. I komposition, språk, bilder ans påverkan av västliga poeter som Ezra Pound och T. S. Elliot, ibland också av osmansk dikt. I nionde strofen av Odysseus-dikten används t.ex. en klassisk-osmansk diktform, där förutom rytmiska likheter också märks lån av rim från 1700-talspoeten Şeyh Galib. Ofta möter nya former av versbyggnad. I Odysseus-dikten ökar t.ex. stroforna successivt i omfång: den första delen omfattar bara 7-radingar, den andra

9-radingar, den tredje 11-radingar och den fjärde 13-radingar. Också rimschemat växlar från del till del. Denna stränga formella uppbyggnad kan naturligtvis ingen översättning göra rättvisa.

I de senare verken används nya stilelement och poetiska medel som *Garip*-gruppen en gång med bestämdhet avvisat: formellt välljud, abstraktioner, bilder, liknelser, symboliskt och allegoriskt material. Diktaren har utvecklat en originell och uttrycksfull metaforik, som kraftfullt understöder tankeinnehållet. Hans dikt kan också sägas ha fått starkare poetisk prägel genom det mytiska inslag som alltid kontrasteras mot det rationella. Olika naturintryck bearbetas, på sistone också ofta motiv och element ur Anatoliens förturkiska historia. Många strofer, som t.ex. följande ur *På nomadhavet*, är laddade med metaforer:

*Själen är en kolkrystall som föds i mörkret
Som en röd måne vakar den över natten
i spetsen för numeriska former
Som en köttätande växt sluter den sig kring
allt som upplöses och åter förenas.*

*

Melih Cevdet Anday är en mångsidig kulturpersonlighet med fler strängar på sin lyra än som kan beröras här. Han har skrivit framgångsrika prosaverk med social problematik, romanerna *Aylaklar* 'Dagdrivare', *Gizli emir* 'Hemlig order', *İsa'nın güncesi* 'Jesu dagbok' och teaterpjäserna *İçindekiler* 'De därinne', *Mikado'nun çöpleri* 'Mikadons pinnar', *Oyun* 'Spelet'. Han är en inträngande litteratur- och teaterkritiker med essäböcker som *Doğu-batı* 'Öst-väst', *Konuşarak* 'I samtal', *İngiliz edebiyatından denemeler* 'Essäer över engelsk litteratur' och *Gelişen komedya* 'Komedi i utveckling'.

Liksom de flesta andra turkiska författare har Melih Cevdet tvingats förtjäna sitt levebröd med andra aktiviteter än de skönlitterära. I unga år arbetade han på undervisningsministeriet i Ankara, senare som lärare i drama och diktion på konservatoriet i Istanbul. Han har varit flitigt verksam som översättare av skönlitteratur och som författare av kulturartiklar och resereportage. Fram till slutet av 60-talet deltog han mycket aktivt i den dagspolitiska debatten i turkisk periodisk press. Senare har han företrädesvis yttrat sig i mera allmänna diskussioner om kulturutvecklingen samt om konstens mål och medel.

Aziz Nesin, Turkiets populäraste författare – en mildögd satiriker

Dagens Nyheter, Söndagsbilagan 4.1.1970.

Ingen turkisk författare är mera produktiv, mera läst, mera översatt. Ingen har en läsekrets jämnare spridd över hela den sociala regnbågens sprakande färgskala. Men ingen har heller fyndigare porträtterat varje enskild typ i det moderna Turkiets myrstackvimmel av över- och undersåtar, dignitärer och trashankar, uppsatta och utsatta besuttna och nedsuttna. Ingen samhällskritiker har trägnare bitit sig igenom ett efter ett av landets tusen och ett problem – framför allt ingen med tillnärmelsevis samma värme, goda vilja och chosefria, osökta humör.

Aziz Nesin, den lille mildögde satirikern, som nu i två decennier hållit upp sin hälsosamma skrattspegel för landsmännen – hans böcker är i dag lika många som hans levnadsår, nämligen 54! – är långtifrån detta folks förste humorist. Fåkunniga besökare och illvilliga grannar, som gärna förväxlar turkens konstitutionella värdighet med tungsinne och massivt allvar, bör betänka att turkarna i själva verket är det folk som t.ex. skänkt Sydösteuropa, Västasien och Nordafrika råvirket till de otaliga anekdoterna om gycklaren Nasrettin Hodja, en fortfarande högst levande motsvarighet till Harlekin och Eulenspiegel i Europa.

I folklig turkisk litteratur har det humoristiska inslaget alltid varit starkt: i de gamla berättelser som föredrogs av kringvandrande yrkesberättare, s.k. *meddah*, i typiskt turkiska folkteaterformer som *orta oyunu* 'mittspel', skuggteatern *Karagöz* och dockteatern, i alla folkliga anekdotkransar som flätats kring halvt historiska figurer som *Bektaşî*, *İncîli* och *Bekri* 'den försupne' *Mustafa*.

En hemlighet bakom Aziz Nesins väldiga framgångar är hans medvetna men otvungna anknytning, tekniskt, språkligt och tematiskt, till sådana populära traditioner. Men de inledande superlativerna ovan förblir ganska beskedligt nonsens för den som inte känner de många hinder Aziz Nesin haft att forcera på sin karriärväg.

När han mot slutet av andra världskriget, efter krigsakademistudier och officerstjänst i olika delar av landet, slog sig ned i *Bab-ı ali*, Istanbuls sägenomspunna tidningskvarter, för att ägna sig åt journalistik väckte han genast uppmärksamhet som publicistiskt underbarn: tusenkonstnären för vilken inget uppdrag var omöjligt och som med fördel kunde anlitas av lata chefredaktörer till att i pressläggningen spök- och snabbskriva de ledare de själva inte orkat med. Men märkligt var, som det visade sig, Aziz Nesins fräscha alster på den politiska satirens område.

Populär skämttidning

Dittills hade Turkiets satiriska press odlat s.k. *adaptasyon*, dvs. efter turkiska förhållanden och behov nödtorftigt friserade produkter av unken europeisk salongshumor med idel schablonmässiga ingredienser och över idel oförargliga ämnen utan känning med samtida turkiska realiteter. Tillsammans med den kände prosaisten Sabahattin Ali, tidigt anklagad för vänsteridéer och redan 1948 dödad vid flyktförsök, skapade Aziz Nesin 1946 en ny skämttidning, *Marko Paşa*, som med sin franka och underfundiga samhällskritik slog alla popularitetsrekord och snabbt nådde den osannolika upplagan av 60 000 exemplar i veckan. Den bearbetade ett helt nytt fält: under det republikanska enpartisystemets år tåldes ingen kritik, pessimism var förbjuden, optimismen första medborgardygd – och här bjöds med ens en ventil för allt ansamlat tvivel och missnöje.

Det trånga synfältet vidgades till att omfatta också landsbygdsp Problemen, vilkas lösning var och är Turkiets väsentligaste uppgift. Effekten av denna militanta humor uteblev inte: inom de närmaste åren förbjöds tidskriften flera gånger och måste på gamla Aftonbladets maner byta namn fem gånger, till *Malum Paşa* 'Salig Paschan' osv. Aziz Nesin själv hann sitta av 5 1/2 års fängelse innan tidningarna tvingades bojkotta honom och han drog sig tillbaka från all publicistik.

Skilsmässan var avsedd att bli slutgiltig. Men efter några år som förortsbokhandlare och som fotograf i Beyoğlu, den europeiska stadsdelen, inträdde han åter på den gamla vädjobanan. Nu satt de s.k. demokratiska vid makten och redaktören för tidskriften *Akbaba* måste inhämta bl.a. premiärminister Adnan Menderes muntliga tillstånd att knyta denna kontroversiella penna till tidningen.

”Kinesiska” problem

Snart började de gamla välkända problemen igen, och under flera år tvangs Aziz Nesin att lämna allt han skrev, utom i *Akbaba* 4/5 av textmassan, osignerat eller förse det med pseudonym. Han fann många knep att undgå den hårdnande presskontrollen. Det onämnbare kunde lindas in: misstänkt många bidrag om ”kinesiska” problem av föregivet ”kinesiska” författare dök t.ex. plötsligt upp i turkisk press under dessa år! De som hade ögon såg – och alla parter var belåtna.

En omsvängning kom 1956, då Aziz Nesin vann det internationella satirikerpriset ”Gyllene palmen”. Denna framgång utomlands följdes av flera, och hans eget namn kunde äntligen tryckas också inom det egna landets gränser. Också Aziz Nesin är egentligen en pseudonym för Mehmet Nusret Nesin och rentav kring det självvalda men autentiska efternamnet Nesin, som betyder helt enkelt ”Vad är du?” står det ju ett sken av, kanske för en humorist passande, lagom galen överklighet.

Sedan dess har hans litterära prestige oavbrutet stigit: genom översättningar har han nått berömmelse utomlands, och också den inhemska litteraturkritiken har måst erkänna hans betydelse, men han hör ännu till dem som då och då åtalas för sina åsikters skull och som har det motigt med de passutfärdande myndigheterna.

”Glider åt vänster”

Men få personer, oavsett politisk färg, brukar kunna undgå att fängslas av Aziz Nesins dråpliga inventering av bohaget i det turkiska folkhemmet. Redan den konservative publicisten Peyami Safa skrev ofta berömmande om ”denna utomordentliga kollega” men ogillade att ”han då och då glider åt vänster” och tillade: ”Hans drift med våra moskéer eller den gudomliga rättvisan i den hinsides världen är mycket känslökall och motbjudande”. I själva verket är det mycket få ting i denna och eventuellt andra världar som förskonats från Aziz Nesins ironiska skarpblick. Humoresken nedan är skriven under ”demokraternas” sista år, då det politiska förtrycket började bli helt olidligt. Ändå har ämnet tillräcklig räckvidd för att kunna gälla också andra epoker och andra länder, där en politiskt oupplyst folkmajoritet låter sig knuffas, mästras och utnyttjas av sluga politiker.

Trots groteskerierna och burleskerierna är historien inte i egentlig mening överdriven, och den bär vittne om ett beaktansvärt publicistiskt civilkurage under en epok då all kritik var dömd till tystnad och inre exil. Men Aziz Nesins löje har inte drabbat enstaka perioder och regimer: hela tiden har han troget gisslat dumhet, byråkratism, uppblåsthet, korruption, förtryck och gemenhet i alla former – vare sig det gällt enpartisystemets tioåriga regim, de båda revolutionsåren efter 1960, de fyra koalitionsåren eller de senaste fyra åren efter Rättspartiets styre.

Svärtar ned sitt land

Har han därmed – som den ständiga anklagelsen lyder, alltsedan den moderate Yakup Kadri på 1930-talet beskrev landsbygdsp Problemen mindre optimistiskt än Atatürk-tidens-författare dittills vågat – ”svärtat ned” sitt eget land och folk? Visst driver han med sina landsmäns både goda och dåliga egenskaper, med bristen på sund nationell självkänsla, med det dagliga livets ofullkomligheter, som symptom på grundläggande samhällslyten, med svårigheterna att assimilera det nya som europeiseringen medfört. Men hans böcker, denna levande bildparad, detta brokiga turkiska familjealbum, har lärt åtskilliga turkar att bättre förstå varandra och de gemensamma problemen liksom de har lärt åtskilliga främlingar att älska detta älskvärda folk av Nasrettin Hodja-ättlingar.

Aziz Nesins flit är vittomtalad. Somliga författare, säger han i sin självbiografi, lär ha feer som inger dem inspiration. Hans egen fe säger bara: Skriv! Skriv mera! Tempot dikteras både av kampen för det dagliga brödet – han är en av de ytterst få författare som lever på sin penna – och av hans folkupplysande ambitioner. Trots att han därför ständigt medvetet vidgar sin publik, har han med beundransvärd intuition lyckats rädda sig undan de flesta fallgroparna på framgångens väg. Aziz Nesin är en seriös författare.

Sagor för vuxna

Men han har givetvis belackare. Hans historier kan på sin höjd intressera *hamaler*, dvs. bärarna, den lägsta klassen, skrev en kritiker nyligen, och hans språk är kvarterskaféernas språk: det saknar rik vokabulär

och upphöjd stil. I själva verket torde ingen turkisk författare gå en så varsam balansgång på den gemensamma ordskattens smala näs, mellan den gamla osmanskan och den för många ännu svårbegripliga nya puristiska turkiskan. Inte minst därför har ingen annan författare så många landsmäns öra.

Intressant är Aziz Nesins oavbrutna strävan att finna genuina turkiska former för budskapet. Här står han den turkiska romanens förnyare Kemal Tahir nära. Av Aziz Nesins egna romaner är det om svindlaren *Zübük* den utomlands mest uppskattade. På sistone har han experimenterat med ”sagor för vuxna”, där han, om också högst självsvaldigt, anknyter till en del av den stora och ännu bara delvis bärgade och utforskade turkiska sagoskatten. Autentiska fabelmotiv har han originellt utnyttjat, t.ex. i pjäsen *Ack, vi åsnor!*, som jag hade tillfälle att se härom året i Istanbul.

I flera arbeten har denne stilkonstnär lyckats efterbilda de gamla yrkesberättarnas teknik: också dessa *meddah* brukade i sina föreställningar spränga in aktuella kommentarer och häckla enskilda potentater. Men många vänstermän klagar över att de senaste årens konstnärliga utveckling gjort Aziz Nesin mjukare, mindre militant, mindre användbar för partipolitiska syften. Är det inte i stället det politiska livet i landet som på sistone undergått en radikal förändring? Aziz Nesin är, där han oförtröttligt sitter vid sitt arbetsbord – alltid med teglaslet inom betryggande räckhåll – i sin våning på Bosporens asiatiska sida, i allt väsentligt densamme, som någon har uttryckt det: ”den leende krigaren”.

Nej, inte till festplatsen!

Novell av Aziz Nesin i Lars Johansons översättning

Tre män var på väg in i byn İncelik. De båda meniga gendarmerna red i bredd, pratade och skrattade, men gendarmerikorporalen framför dem såg bitter ut där han satt uppflugen i sin sadel, som på en sultantron. Vid infarten till byn satte han av i sporrsträck. Några ungar som lekte i dyvattnet kring bybrunnen sprang förskräckt åt sidan. En av dem – en mager liten gosse vars uppsvällda mage guppade som en säck framför honom – rusade rakt in på kaféet och skrek:

– Komdanten kommer...!

Männen där inne avbröt genast sina samtal och vände avvaktande ansiktena mot dörren. Pojken sprang ut igen och såg att de tre stigit av sina hästar och att en av gendarmerna just höll på att binda hästarna vid regntakets pelare.

De tre steg in i kaféet. Ingen där inne rörde en min. Kaféägaren själv tog ett par steg framåt och sa:

– Vad får det lov att vara, korpralen?

Utan att ta notis om honom mönstrade korpralen en efter en av gubbarna som satt uppradade längs väggarna på bänkar och bastpallar. Men i det plötsliga mörkret hade hans ovana ögon svårt att riktigt urskilja vilka han hade framför sig. Efter en stunds ömsesidig granskning röt han plötsligt till:

– Pågår det uppror här?

Inte ett ljud till svar. Han skrek igen:

– Håller ni på att göra uppror?

– Nej, beware oss väl, sa en röst ur hopen.

– ”Beware oss”, sa korpralen, vad ska det betyda? Varför sitter ni bara och tiger? Var har ni er gamle flintskalle till byföreståndare?

Äntligen hördes byföreståndarens röst:

– Hjärtligt välkommen, korpralen, vill han inte slå sig ner? Seså, var så god och sitt här. Vi måste ju få språkas vid...

– Nej, jag ska inte sitta, grymtade korpralen och slog sig ned på den erbjudna platsen. Nå, ut med språket! Vad ska det här betyda?

– Nybryggt te åt komdanten! ropade byföreståndaren till kafévärden. Och så vände han sig i tur och ordning mot de tre gästerna, förde tre gånger högra handen till bröstet och upprepade för varje gång: Välkommen!

Men korpralen frågade igen:

– Är det uppror på gång här? Varför mötte ni mig inte? Varför kom ingen ut och tog hand om hästen, som ni alltid gjort hittills? Gör ni uppror?

– Nej, nej, vid Allah...!

– Är det myteri då? Är jag inte gendarmerikommendant kanske? Har jag inte infunnit mig här i officiell mundering?

Uppassaren kom med teet, och korpralen drack en ordentlig klunk.

– Jag dricker varken te eller något annat hos er innan jag fått klarhet i det här, sa han. Hör nu, byföreståndare, ringde jag inte till dig?

– Jo, korpral.

– Och framförde jag inte ordern från Dimukratin?

– Jodå, korpral.

– Och vad har du gjort? Varför kommer ni inte till mottagningscerimonin? Vad? befallde jag inte att ni skulle inställa er på festplatsen med fem hundra man till fots och fyrtio man till häst? Sa jag inte att ni skulle ropa ”leve Dimukratin!” och ha med er en kamel och två baggar som offergåva? Alla andra byar har svarat ”ska ske!” Men varför kommer inte ni?

– Korpral, sa byföreståndaren. Vi ger gärna fem kameler i stället för en – och tjugu baggar i stället för två. Det offrar vi gärna för Dimukratin. Men till mottagningsplatsen går vi inte... Vi skickar en hel fårscock att offras – men kalla oss inte till den där cirimonin, snälla korpralen!

– Aha, ni rivolterar alltså mot Dimukratin?

– Inte ett ont ord om Dimukratin, korpral! Vi vill bara inte gå till festplatsen!

– Varför rivolterar ni mot Friheten då?

– Nej bevara oss, inget ont om Friheten heller! Friheten är ändå Frihet, säga vad man vill... Vi böjer oss alltid för friheten, korpral! Men till den där festplatsen går vi inte.

– Tror du att det var därför vi lät välja dig till byföreståndare med egen polis och allt? sa korpralen. Hur i helvete ska man kunna leva dimokratiskt om man inte går till festplatsen? Ni har ingenting mot Friheten, säger ni, men vägrar ändå hurra för den!

– Nej, det är alldeles fel, korpral! Visst ropar vi gärna ”leve” – men vi vill ropa här hemma i byn. Här hojtar vi gärna så att marken skälver. Bara inte festplatsen!

Byföreståndaren sträckte fram ett cigarettpaket.

– Jag röker inte era cigaretter längre, sa korpralen, varpå han tog en cigarett och tände den med den framsträckta tändstickan. Nå, säg mig nu varför ni inte vill gå dit!

– Berätta för komdanten..., sa en av gubbarna. Det är lika bra att han får veta alltihop.

– Ja, jag ska berätta, sa byföreståndaren. Lyssna noga, korpral. Har vi inte alltid hitills lytt dina order att gå dit? Jo, varje gång har vi knatat i väg. Har du beordrat fyrtio man till häst så har vi uppådat allt som kunnat gå på två ben och kommit sättandes ’med två hundra personer! Har du bett om en offergumse, har vi levererat två oxar. Det har aldrig varit tal om annat!

En gång ringde du och beordrade: I väg till festplatsen! Vi rände dit mangrant. Det var smockfullt med folk. En karl ställde sig upp och höll tal. Vi klappade i händerna.

Med en gång flög polisen på oss. Landets alla poliser tycktes ha samlats på festplatsen. Oj, vad stryk vi fick! Själv blev jag nedslagen. Bredvid mig låg Ibrahim och snyftade.

– Byföreståndarn, gnällde han. Vad ska det här betyda?

– Hör du Ibrahim, sa jag. Jag hade heller inte den blekaste aning om det här. Men jag antar att det varit något partiskifte medan vi var på väg hit från byn och att något annat parti nu har bildat regering.

När vi efter risbastun till slut låg där utströdda över hela fältet, precis som frukt utlagd till soltorkning, begrep vi hur det hängde ihop. Mannen som hållit tal var inte från vårt parti. Vi hade applåderat och hurrat av misstag.

Vi kom hem lytta och ledbrutna som soldater från ett krig och blev sängliggande hela bunten. Men bara en vecka senare ringde du igen och sa: ”Det är möte igen. En av de Stora ska hit och tala. Ni ska vara med och hylla honom genom att hissa hans bil.”

Vi gick man ur huse. Vi släpade med både barn och åldringar. Så snart vi fick syn på bilarna på festplatsen kastade vi oss över dem.

Men innan vi visste ordet av körde brandkåren upp med stora sprutvagnen och började spola vatten på oss ur jättelika slangar. Snart var hela fältet som ett träsk, och själv var jag nära att drunkna. Hüseyin här hemifrån blev liggande mitt framför en av slangarna. Fastän han var genomblöt, låg han fortfarande och applåderade och ropade ”leve!”

– Hurra du också! flämtade han. Du ser ju att dom blev gramse på oss för att vi inte skrek tillräckligt. Det är därför dom spolar oss nu...

– Nej, inte därför, sa jag. Det räcker inte att applådera och hojta. Vattensprutningen hör också till cirimonin. Med vattnet vill dom visa sin glädje. Dom har ju nyss fått vattenledning i stan – och nu dränker dom oss i vatten för att den Store också ska se det!

Det blev ett litet helvete att komma upp på det torra igen. Det visade sig att vi gjort ett misstag igen. Det var inte vårt partis Store Man vi lyft bilen åt – utan en Stor Man ur ett annat parti.

Genomvåta lomade vi hem. Jag var så dyblöt att jag behövde fjorton dar att bli torr. Och så ringde du igen veckan därpå. ”Ni ska samlas på festplatsen”, sa du. Men nu svarade bönderna tvärt nej. ”Dit går vi aldrig mer”, sa dom.

– Det är väl inte hela världen att få ett kok stryk eller bli lite blöt, sa jag. Fick vi inte smaka på rottingen under den gamla regimen också? Nu är det åtminstone vårt eget parti och inte något främmande, som vi får stryk av...

Jag fick bönderna på fötter igen och släpade dom till festplatsen. Innan vi ens sett eller hört någon talare var polisen och gendarmerna över oss! Jeeparna trängde oss och batongerna hamrade oss i nacken. Allah, Allah! Och kvickt som satan var brandkåren framme med sina slangar igen och dränkte oss i vatten. Med en gång började bomber smälla, korpral! Hade vi kanske gjort något fel igen! Bomberna var tydligen tårgasbomber, för vi började snyfta allihop. Vårans Recep stod alldeles handfallen och stirrade framför sig – han både skrattade och grät på samma gång... Bomberna smällde och vattnet sköljde fram ur slangarna, jeeparna for fram och tillbaka och batongerna ven i luften. Några av bönderna gallskrek "Leve Dimukratin!" Men jag sa: "Sluta skrika, för tusan! Vi har kanske fått ny regering."

Hals över huvud flydde vi tillbaka till byn. Det var tårgasen som knäckte oss. Flera dar i sträck skvalade det som rännilar ur ögonen...

Därför bönfäller vi dig, korpral, att inte kalla oss till festplatsen. Vi kommer inte. Annars gör vi allt du vill, skickar offerdjur, ropar "leve!" stup i ett här hemma i byn, ja applåderar så att himmel och jord skälver. Men till festplatsen kommer vi helt enkelt inte, korpral!

Nâzım Hikmet i Turkiet

Dagens Nyheter 24.5.1965.

Turkarna har hittills envist vägrat kännas vid en av sina berömdaste söner, den modernistiske lyrikern Nâzım Hikmet Ran, som 1922 gick och blev marxist under en vistelse i Moskva och som avled i samma stad för två års sedan efter ett liv i exil och fängelser. Det var mötet med Majakovskij, Jesenin och Meyerhold som åstadkom den unge turkens konstnärliga och politiska metamorfos – han lärde känna den tidens fräscha avantgardism: futurismen, dadaismen, konstruktivismen och började utveckla en egen lyrisk stil som radikalt bröt med den poetiska traditionen i hans främreorientaliska hemland. Hans dikters konstfulla enkelhet och folkviseklang, en bjärt kontrast till den osmanska poesins prunk och regeltvång, gjorde Nâzım Hikmet till något så märkligt som en folkkär skald i det till sextio procent illitterata Anatolien.

Men det officiella Turkiet förlät honom inte hans ideologiska omsvängning. I slutet av trettitalet dömdes han för revolutionär poetisk verksamhet till 28 års fängelse, och när han 1951 lämnade hemlandet för gott förestod just en ny arrestering.

Nâzım Hikmets dikter trycktes och beundrades i öst och väst. I hans eget land trycktes den sista boken 1936 – sedan dess har hans namn knappast nämnts.

Först nu i vår har Istanbulförlaget Yön äntligen vågat bryta detta med åren allt groteskare tabu och tryckt en liten ofarlig volym, *Sången om frihetskampen*. Utgivarna har ställts inför betydande textkritiska svårigheter, ty Nâzım Hikmets ur fängelserna utsmugglade dikter har under de trettio tysta åren gått hand i hand i alltmer söndertummade och otillförlitliga avskrifter. Nu ryktas det i litterära kretsar att Yönförlagets kopia avviker väsentligt från den autentiska, som skulle befinna sig i ett helt annat, hittills alltför räddhågat förlags ägo.

I veckan börjar också tidskriften *Akis*, utgiven av Ismail İnönüs svärson, att publicera de brev som Nâzım Hikmet under sina långa fängelseår skrev till den kvinna han älskade. Det torde bli attraktivt

veckotidningsstoff för alla läskunniga turkar med eller utan Nâzım Hikmet-trauma, men viktigare är artikelserien som symptom på en isolering som kan medge ytterligare utgåvor av diktarens språk på hans modersmål.

Turkiets största 1900-talslyriker har kanske utövat större inflytande på de muslimiska grannländernas unga litteratur än på det egna landets. Nâzım Hikmets jämnåriga sökte mer eller mindre medvetet markera sitt oberoende av honom. En senare mindre socialt engagerad riktning har gått helt andra vägar som var Nâzım Hikmet främmande. De allra yngsta har knappast läst honom: bara upplevt honom som överklig, omviskad, utan framgång ihjältigen mytgestalt.

Socialister, skurkar och – åsnor

Dagens Nyheter 17.1.1968.

Sägs det inte att varje folk, också de mest fullvuxna, har sina kulturella cirkulationsrubbningar, sina tabun och rester av, som den tekniska termen lyder, ”unbewältigte Vergangenheit”, som kan hindra jämvikt i nuet? Och företer inte åtskilliga s.k. unga stater sannskyldiga schizofrena drag i sitt famlande efter andlig identitet? I sådant ljus överraskar knappast rapporter från Turkiet om att denna unga nationalstat men gamla kulturnation fortfarande, men utan att vara ’sjuk man’ i den forna meningen, skulle känna av alla de uppräknade åkommorna, fastän (alternativt: eftersom) tre politiska och kulturella revolutioner – ungturkarnas 1908, Atatürks efter första världskriget och kuppen mot Menderes 1960 – velat göra rent hus med de utvecklingshämmande irritamenten. Tre gånger har man tagit sats, heter det, men varje ”uppsving” har följts av raskt återfall farligt nära status quo.

Så kallade kulturnyheter från Turkiet har tyvärr ofta varit försedda med sådana negativa förtecken: tryck mot konstnärer, kommunistjakt, tabun som skalden Nâzım Hikmet och minoriteterna, spänningar mellan en reaktionär, okunnig majoritet och ett progressivt fåtal, ja, en allmän kluvenhet i kultur- och samhällsliv, som på sin höjd en uppflammande Cypernkris temporärt kunnat överbrygga.

Om det är svårt att på avstånd uppfatta andra nyanser än dessa, gör den inhemska pressen med förlov sagt heller inte analysen lättare för iakttagaren. Under hösten har högerorgan som *Yeni İstanbul* och *Sabah* dag ut och dag in ägnat sina förstasidor åt den uppenbarligen centrala samhällsfrågan till vilken heligare ort de för sju år sedan hängda ministrarna Menderes, Polatkans och Zorlus lik borde förflyttas från avrättningsön Yassıada. I *Cumhuriyet* och *Akşam* svänger samtidigt de begåvade och inflytelserika kolumnisterna İlhan Selçuk och Çetin Altan dagligen den maxistiska färlan över baksträveriet, allt bekvämare inkarnerat i ”fascister”, ”imperialister”, ”utsugare” och ”compradorer”. Är den turkiska verkligheten så grotesk och restlöst

tudelad som dagspolemikens oändliga prestige-, procedur- och persongräl låter ana? Finns det bara två slags turkar?

Fråga inte de inblandade själva! Svaret blir i bästa fall en nyans rättvisare än det djärvaste försök till precisering jag lyckats avlocka en turkisk intellektuell. ”Nej”, medgav en bekant författare och ämbetsman i en privatintervju häromsistens. ”Det finns tre slags människor i detta land: socialister, skurkar och – åsnor”.

Åsnan, detta hjärtevinnande djur, intar en sympatiskt framskjuten plats i turkiskt föreställningsliv. ”Ack, vi åsnor” hette mycket riktigt en politisk kabaré av satirikern Aziz Nesin i Istanbul för ett år sedan, en djärv pjäs som tog upp högst delikata dagsfrågor, gisslade regimen och drev med åsiktstvång, bigotteri och politikers fiffel och svek. Några kvarter därifrån gavs samtidigt ett liknande stycke av Haldun Taner: en revy som ville vara ett slags utveckling av den klassiska folkteaterformen *ortaoyunu*. Här förhånades poliskontrollen öppet: rollistan upptog helt enkelt en SÄPO-man som ideligen avbröt för frispråkiga repliker. Jag minns att läkaren i pjäsen konsulterades om den turkiska kvinnans sociala situation och ställde diagnosen: ”Som u-ländernas – hon äger politisk frihet men saknar ekonomisk” – ”Stopp”, hojtade den utklädde polisen och for upp från sin bänk i salongen. ”Kritik mot det amerikanska kapitalet!”.

Här märktes ingen munkavle på det fria ordet. Och på bokhandels-gatan i *Bab-ı ali* kunde länge förbjudna böcker, t.ex. Nâzım Hikmets, för första gången försälgas. Läget kunde inte rimligen kallas hopplost. I rättvisans namn bör också de rapporterade ingreppen mot konstnärer över huvud taget ses i relation till all den för både överhet och allmänhet helt överrumplande frihet som revolten 1960 medförde. Ja, lärorikt kan det till och med vara att ett ögonblick betrakta dem mot den dystra fonden av osmanernas åldriga sed att hänga sina poeter – se t.ex. den turkiske exilkonstnären Abidin Dinos summering av – *une liste bien incomplète* av denna makabra vitterhethistoria i förordet till Nâzıms roman *Les romantiques*, Paris 1964! Men det fann skäl till oro. Just när de nämnda kabaréerna spelades satt Orhan Kemal, den store romanförfattaren, i rannsakningshåkte i Sultan Ahmed-fängelset. Yaşar Kemal, känd bl.a. genom romanen *İnce Memed*, som översatts till 23 språk, t.ex. *Mehmed My Hawk*, London 1961, *Memed mein Falke*, Frankfurt a.M. 1960, kom just från polisförhör. Folksångaren İhsani hade gripits, och målet mot Anatolienexperten Fikret Otyam hade inletts i Ankara. Mest oroande var dock den repertoarpolitiskt

motiverade avsättningen av stadsteaterexperten i Istanbul, Muhsin Ertuğrul, den nya turkiska teaterns skapare och nestor. Bland de socialkritiska pjäser som bragt honom på fall var just en av den nämnde Haldun Taner. Stycket hette *Åsnans skugga*.

Kanske var detta kulmen. I bilden av dagens Turkiet dominerar ändå rättsstatens drag: domarkåren har idag i obesticklig trohet mot grundlagen lagt ned målen eller har friat de anklagade. Aziz Nesins åsnekabaré kom ymnig förgelse åstad men aldrig åtal. De senaste månaderna har varit desto rikare på stormar kring denne lilla vänlige man, som är landets mest läste och översatte författare och vars humoresker, höjda över mycket av den övriga prosans imitation och skelögdhet skoningslöst och träffsäkert speglar samhällslytena. Första åtalet i raden avsåg ett USA-kritiskt tal, hållet i Baku och senare tryckt i tidskriften *Yön*. I juni sattes Aziz bey i långt polisförhör som misstänkt för att ha fungerat som kurir mellan Moskva och turkiska arbetarpartiet, ideligen beskyllt för förbjudna kommunistiska böjelser. Vid huvudraccia fann man en bandupptagning av vad som ansågs vara Nâzım Hikmets insmugglade ”testamente” – i verkligheten en för åtminstone icke-turkiska Nâzım-läsare redan välkänd dikt: det 1953 skrivna *Sista brevet till Memed*; se bl.a. *Sorok let*, Moskva 1954. Vidare: ett foto där Aziz nedlägger en krans på den azerbajdzjanske satirikern Djelil Mehmed-Qulizades grav. 100-årsminnet av dennes födelse hade föranlett Sovjetresan. Genast dök bilden upp i högerpressen som ”avslöjande dokument” och med bildtexten: ”Aziz Nesin nedlägger blommor på Lenins grav”. Hela den befängda historien har med gott humör, och med presscitat som skvallrar om mångas förhastade skadeglädje, återgivits i den nu utkomna ’Aziz Nesin hos polisen’. Och vid en pratstund i Istanbul före jul kunde huvudpersonen själv berätta att just denna ”vitbok” i dagarna renderat honom ett spliternytt åtal...

Men inte bara vänsterpublicister – läs: alla mera betydande författare – bevakas av dagens regim. Ännu ivrigare bekämpas, fastän detta knappast kan vara någon tröst för de drabbade vänstermännen, högerextremister såsom *Nurcu*-rörelsen, grundad av Saidi Nursî († 1960). Dennes *Risale-i-Nur* (’Avhandling om ljuset’) hör med sina läror om den islamiska gudsstatens återupprättande till de förbjudna och ivrigast jagade böckerna. Mao-citaten fanns åtminstone att köpa några dagar i höstas innan de drogs in – men denna raritet söker nog bibliofiler och andra intresserade förgäves.

Revolutionen 1960 öppnade – det måste alla medge – ett fönster mot världen. Inte bara valda marxistiska skrifter fick för första gången spridas. Många intellektuella stiftade först nu kontakt med den samtida världslitteraturen. Varför ligger Kafkautgåvorna i travar på bokhandelsdiskarna i dag? Därför att Kafka först nu har börjat översättas. Till denna vederkvickande vädring av den turkiska kulturens en smula instängda vardagsrum bidrar alla de goda förlagen.

Det är lätt att ana vilka både förvirrande och vitaliserande impulser denna plötsliga öppenhet tillfört det visserligen redan förut komplexa och intensiva men starkt isolerade litterära livet. Här råder åtminstone inte status quo. Kanske förbereds, om nu inte järtecknen bedrar, kulturhändelser utan de sedvanliga dystra förtecknen, kanske turkiska kulturnyheter som når fram till oss med egen genomslagskraft?

Tre ansatser på 60 år... Vad har uppnåtts? Den felande balansen, den sökta identiteten, det eftersträvade uppsvinget?

Det berättas om Nasrettin Hodja, den legendariske turkiske gycklaren, orientens Harlekin, att han en dag ville stiga upp på sin åsna men misslyckades och trillade ned på andra sidan. ”Vad skrattar ni åt, lymlar?” frågade han irriterat de flinande småpojkarne runtomkring. ”Redan från början stod jag på marken och fortfarande står jag ju på marken. Det är inte mer med det!”.

Yaşar Kemal: Lyriker och socialrealist

Dagens Nyheter 3.9.1968.

Den nya turkiska litteraturen påstås ofta vara totalt traditionslös: en skön prosa i vår mening har ju existerat i knappt hundra år, de klassiska diktformerna är glömda, ja, inte ens språket har längre många drag gemensamma med den gamla osmanskans arabisk-persisk-turkiska mixtur. Hur sant kan påståendet vara?

Rotlösheten sticker främst i ögonen i de affekterade och hjärtskärande oturkiska prosaalstren före och omkring sekelskiftet, den tid då den turkiska musan så att säga kränger av sig sin skolastiska drapering och vill kliva direkt in i en europeisk samtid. Men mycket av vilsenheten möter ännu i den nationalistiska prosa som kulminerade i den unga Atatürkrepubliken. Och först från 50-talet men med enstaka föregångare såsom Sabahattin Ali (1906–1948), slår en mera genuin och hemvan litteratur igenom. Inte alltid präglas den av mognad. Men den äger åtminstone det fotfäste som dittills saknats: anknytning till en solid folklig kulturtradition, den fåra av folkdiktning som obemärkt och föraktad löper parallellt med hela den osmanska höglitteraturens historia.

Både mycket naturligt och mycket medvetet finner man detta arv utnyttjat hos Yaşar Kemal (f. 1922), vilkens roman *Ortadirek* 'Mitt stolpen' (1960) nu föreligger på svenska under titeln *Bomullsvägen* (Gidlunds 34:50). En fattig uppväxtmiljö i Sydanatolien, år av skiftande yrkesverksamhet i olika landsdelar, arbete som framgångsrik reporter i tidningen *Cumhuriyet* och slutligen seriösa folkloristiska studier har grundmurat författarens förtrogenhet med denna tradition, som dikterat både stil, ton och temata i hans prosa hittills, t.ex. romanerna *Teneke* 'Dubben' (1955) och den till ett par dussin språk översatta *İnce Memed* 'Magre Memed' (1955).

Tack vare *İnce Memed* är Yaşar Kemal i dag Turkiets utomlands mest kände romanförfattare. Det hindrar inte att han skulle äga minst

två rivaler om titeln som landets ”främste” om nu sådana titlar vore möjliga. Båda dessa medtävlare har på liknande sätt kunnat ösa direkt ur folkkulturens ymnighetshorn: Orhan Kemal (*1914), lätt, snabb, öm rapsodiker, som nästan nonchalerat flyktigt men ordkargt träffsäkert skisserar ’den lilla människans’ liv, och Kemal Tahir (* 1910), som penetrerar samma problem med tyngd, perspektiv och lärdom, på sätt och vis historiker, sociolog och frodig berättare i samma person. I denna trio socialrealistiska prosaister kan kanske Yaşar Kemal sägas vara lyrikern: hans ämnen står den fattiga legenden nära, och hans stilistiska anslag erinrar om den anatoliska folkvisans klangfärg.

Bomullsvägen som exponerar båda dessa drag mycket bra, ingår som första del i en trilogi, vars fortsättning är *Yer Demir Gök Bakır* ’Jord av järn, himmel av koppar’ (1963) och den i år utkommande *Ölmez Otu* ’Eternellen’. Den som läst *İnce Memed* och förmodligen irriterats av dess lite enkla rövarromantik, *action*-stinna handling och klena karaktärsteckning skall här finna en mer mogen produkt. Själva storyn är denna gång minimal. Ram: en hel by från Taurus på vandring ned till bomullsplockningen på Çukurova. Närbild: några individer, en familj som kommit en bit på efterkälken, deras mödor, vedermödor och konflikter. Intrig: ansatser till uppror mot byföreståndaren, som samarbetar med en plantageägare och slutligen ankomsten till det stora bomullsfältet, där sveket uppenbaras och vandringens förväntan byts i lam förtvivlan. Romanens styrka ligger nog i skildringen av vanmaktens successivt stegrade effekt på individerna. Bäst, men alltför utdragen trots översättarinnans skickliga nedskärning av longörerna, är redovisningen för de båda åldringarnas komplicerade lynnesväxlingar: gamle Halils narraktiga slingrande och Mor Meryemces desperata hatmonologer. Mera burleskt och ganska tjockt påbrett är avsnittet om hur byföreståndaren, som ”i nåd fått denna befattning av Allah, regeringen och partiet” med list och smicker kväver det begynnande upproret. Naturligtvis går det nu för sig att kalla detta en politisk stridsskrift, ty handlar inte romanen om outhärdliga förhållanden i ett klassamhälle, där markägare med politikerns hjälp förtrycker folket? Här talar sakläget för sig självt. Förtrytelsen får aldrig form av advokatyr, blir aldrig ”engagemang”. Ur precis samma sociala spänning har en hel och kvantitativt dominerande litterär genre framsprungit i Turkiet: otaliga skildringar av kampen mellan värnlösa bönder och allsmäktiga godsägare. Stundom stiger i dessa berättelser en tredje makt ned som *deus ex machina*

och återställer balansen temporärt: folksagornas ädla rövertyp à la *Köroğlu*, sådan som han inkarnerades av exempelvis *İnce Memed* i Yaşar Kemals genombrottsroman. I *Bomullsvägen* saknas både den svartvita dualismen och denna starka idealisering, men också den aktiva revolten mot förtrycket har denna gång trätt tillbaka – till förmån för människans enda återstående försvar: förmågan till dröm och mytskapande.

Myt och legend står i centrum i hela trilogin. I decennier har man i turkisk kulturdebatt, liksom i så många andra länder, dryftat vad som är realism och hur den nationella romanen rätteligen bör se ut. Konsten är inte livet, hävdar Yaşar Kemal mot den myckna flatbottnade verklighetssynen i den nya folktillvända prosan. Vad skulle då konsten tjäna till? Hans böcker är varken reportage eller pamfletter men likafullt ”upplevelse och vittnesmål”: han har levat med sina romanfigurer, skapat myter tillsammans med dem. Och ”den nationella romanen”? Av den turkiska burgeoasien väntar sig Yaşar Kemal inga konstnärliga prestationer, säger han, det var ju *den* som är urarva! För sin politiska ståndpunkts skull har han av just denna borgerlighet ofta anklagats för bristande patriotism. Men vilka är det egentligen som känner och känner för sitt land och folk? Att Nâzım Hikmet förföljdes, har Yaşar Kemal sagt i ett samtal, beror på att han var en i verklig mening fosterländsk skald.

Den tid är avlängsen då det var möjligt för svenska förlag att ge ut ryska klassiker, översatta via tyskan. Hur skall man förfara med turkiska alster? Av två otillfredsställande alternativ är naturligtvis Tora Palms lediga men fria tolkning från engelskan att föredra framför en permanent petnoga men kanske knagglig översättningsövning direkt från originalet. Man bör då bara minnas att hennes *Bomullsvägen* och Yaşar Kemals *Ortadirek* omöjligen kan vara riktigt samma roman. Jag förbiser bisarrerier som att figurer i den svenska texten ståtar med engelska (?) namn: Lone (i stället för Ensamme) Duran eller Batty (i stället för Galne) Bekir. Men borta är tyvärr folkspråkets kryddstarka lakonismer och liknelser – arom och idiom har förflyktigats för att kondenseras igen i knastrande nykter normalsvenska. Saken är givetvis lika oundviklig som vid eventuell adaptation av låt oss säga *Tjärdalen* till turkiska, direkt eller via ett tredje språk. Varför har å andra sidan så många oförklarade turkiska termer bibehållits? Vem skall, när sammanhanget till råga på allt vanställts av tryckfel, begripa

att muslimernas rituella bön (*namaz*) åsyftas om det ena gången står *namaz*-böner och andra gången *namaz*-bönder?

Men boken är onekligen en pionjärbragd: Här bjuds för första gången en god svensk tolkning av en representativ modern turkisk roman. Hur modern? Ingen bör vänta sig djärva formexperiment. Men denna första inblick i en säregen men samtida kulturvärld som börjar alldeles vid randen av vår normala litterära synkrets kommer att stimulera många och rimligen spänna förväntningarna på en fortsättning. och vad den givande parten den unga turkiska litteraturen beträffar, så borde det inte skada dess intressen om åtminstone Kemal Tahir, Orhan Kemal och Yaşar Kemal, som trots individuella profiler har mera än namnelementet Kemal gemensamt, så småningom började översättas också till Svenska Akademiens modersmål.

Ett turkiskt ymnighetshorn

Dagens Nyheter 09.14.1971.

Gidlunds förlag – ännu ensamt om att i Sverige presentera den utomlands alltmer beaktade nya turkiska litteraturen – sänder idag ut *Jord av järn, himmel av koppar* (ca 18:50), en roman i 36 kapitel på 242 sidor, enligt uppgift en ”översättning” av Yaşar Kemals bok med samma namn *Yer demir, Gök bakır* (1963), vars originalutgåva bevisligen är 47 kapitel och 396 sidor stark.

För den kondenserade svenska versionen svarar *Tora Palm*, som förut överflyttat *Bomullsvägen* och *Låt tistlarna brinna!* av samma författare. Hennes handlag med språket räddar trots stympningen också den här boken som rent av kan sägas överträffa de båda föregångarna.

Samma bönder från Taurusbergen som knogade sin tröstlösa *Bomullsväg* mot det hägrande Çukurova återfinns denna gång i sin utarmade hemby, vanmäktiga inför fordringsägarnas hot och sin byföreståndares svek. Mera än om materiell nöd handlar emellertid också denna roman om myten, som inte endast ger människan mod och egentlig egenart, utan också formar och deformerar, överväldigar och topp rider individ och kollektiv. Den ende med klarsyn, Taşbaş, som manar byborna att skaka av sig sin förnedrande fruktan, drabbas av ryktet om helighet, får uppleva helgonets auktoritet och isolering, spjärnar emot men dukar till sist själv under för tron. Kusligt styvt skildras faserna i denna tragikomiska *making of a saint*, böljegången inom byopinionen och inom Taşbaş och byföreståndaren själva.

Folkloristen Yaşar Kemal, som är väl förtrogen med den folkliga diktningen, öser återigen frikostigt och vällustigt ur den turkiska legendskattens ymnighetshorn: från huvudhandlingens raka och ganska nakna stam springer ideligen gnistrande buketter av myter, sånger och syner fram. Det är sant att det finns en mera genuint turkisk roman, representerad främst av den store berättaren Kemal Tahir, men Yaşar Kemals *Jord av järn...* är så konstfullt enkel, så osentimentalt vacker, så engagerande men rolig och fri från idealisering, så genomträngande men ändå lättillgänglig i formen, ja helt enkelt så

underhållande i gammal hederlig mening att man kan fråga sig om det någonstans i världen skrivs bättre litteratur i dag.

Den gidlundska parafrazen har naturligtvis, på ett par omkastningar när, själva handlingen gemensam med Kemal Tahirs roman. Eftersom de i normal mening översatta partierna är få och korta, ger de däremot inte en rättvisande uppfattning om just de språk- och stildrag som gjort författaren älskad i hemlandet. Den vilseledande varudeklaration som består i att dölja en översättnings förlaga och ursprungsspråk har ofta påtalats. Att det dessutom är fullt möjligt att åstadkomma lika intakta översättningar av Yaşar Kemal – som av världslitteratur på andra språk, har t.ex. Horst Wilfrid Brands visat med sina utmärkta tolkningar till tyska. Varför skulle inte Yaşar Kemal vara värd samma öde på svenska – och svensk publik samma obeskurna läsoplevelse.

Röster kring Nâzım Hikmet

Dagens Nyheter 21.II.1968.

Vad världen känner, och i bästa fall erkänner, av turkisk 1900-talslitteratur torde ganska bekvämt kunna summeras i två ord som till helt nyligen dallrade av ideologisk högspänning: Nâzım Hikmet. Den omstridde skaldens tragiska öde, fängelseåren och landsflykten har givetvis främjat namnkunnigheten. Men samtidigt har publiceringsförbud och andra tabun i hemlandet medfört att hans viktiga verk från 1940-talet och deras litteraturhistoriska bakgrund förblivit tämligen okända.

Sedan 1965, då bannet började släppa, två år efter skaldens död i exil, flödar den saknade informationen desto generösare. Ur det stumma vakuum som svarar mot de trettio sista fängelseåren (1938–1950) framträder i dag en nyansrik bild av diktaren i ett vitalt utvecklingskede.

Men allt är sannerligen inte guld i det plötsligt bländande stimmet av trycksaker om Nâzım Hikmet. Situationen utnyttjas flitigt för profit och polemik. Till vetet bland alla agnarna hör emellertid en fyllig och roligt skriven biografi, ”Genom denna värld har Nâzım vandrat” av den nyligen avlidne Vâla Nurettin, skaldens ungdomsvän och studiekamrat i Moskva. I en färsk bok av Kemal Sülker sammanfattas de nästan oändliga politiska och litterära pennfejdena kring Nâzım, medan åtalen, rättegångarna och den slutliga absurda domen belyses, mot 30-talets allmänpolitiska fond i A. Kadirs *Händelsen vid krigsskolan 1938* och i de värtaliga dokument som den nyssnämnde Sülker samlat i *Nâzım Hikmet-dossiern*.

Detta och liknade material har, som ofta i Turkiet, utlöst polärt motsatta reaktioner. *Yeni Dergi*, redigerad av skaldens styvson Memet Fuat, har utgivit ett specialnummer om *Nâzım Hikmets oskuld*. I tidningen *Akşam* har vänsterns Çetin Altan krävt att målen – ett halvt decennium efter Nâzım Hikmets död – skall återupptas och den dömdes namn rentvås. Men i det politiskt motsatta lägret författas motskrifter, i stil med 'N H och den verkliga tendensen bakom

händelsen vid krigsskolan 1938', där anklagelserna mot den förmente förrädaren och hans gudlösa krets ytterligare skärps.

Och "folket"? När tidskriften *Papirüs* gick ut för att registrera opinionen bland just de "små" människorna som står i centrum för Nâzım Hikmets hela författarskap, men som i regel varken kunnat eller fått läsa honom, fick den ganska entydiga svar:

"Nâzım Hikmet är en turkisk poet", svarade den 23-årige skräd-daren i enkäten. "Han lutar åt kommunismen. Han är en landsför-rädare".

Också Nâzıms obestridliga litterära begåvning kan misstänklig-göras. Det inflytande från Jesenin och Blok – bild- och språkrem-iniscenser– som den ryske turkologen M. S. Michajlov för ett år sedan påvisade i några av Nâzım Hikmets tidigare dikter gav t.ex. dagstidningen *Yeni Gazete* anledning att drygt ett år senare under breda och glada rubriker på sin första sida meddela att den turkiske skalden skulle ha "hämtat sina dikter från Jesenin"...

Viktigast är dock att tvärs igenom denna kakofoni av ivriga röster diktarens egen stämma äntligen tränger fram. Även om vissa volymer beslagtogs, sedan den självbiografiska romanen *Gosse, det är härligt att leva!* (fransk översättning *Les romantiques*, 1964) så trycks, säljs och läses den kontroversielle Nâzım Hikmet som aldrig förr.

I förordet till *Paesaggi umani* (Milano 1965), turkisk text med parallell italiensk översättning, anmärker Joyce Lussu att "en stor del av detta diktverk gått förlorat eller förstörts av den turkiska poli-sen". Dessa *Mänskliga scenerier från mitt land*, som speglar Turkiets 1900-talshistoria i enskilda människoöden, hade både påbörjats och avslutats i fångenskapen. Till för ett par år sedan hade bara fragment av det publicerats, bl.a. i Italien, Sovjetunionen och Västtyskland. Var fanns resten? Nâzım Hikmet förmodade själv ända fram till sin död att återstoden av manuskriptet förintats av fruktan för polisingripande.

Hösten 1966 började emellertid Memet Fuat utge eposet på grund-val av ett fullständigt manuskript som Nâzım Hikmet under fäng-elsetiden anförtrott sin dåvarande hustru Piraye. I dag kan alla som sörjt över förlusten av detta imponerande och centrala verk bara häpet konstatera att det föreligger komplett i fem delar.

Andra nytutgivna produkter av fängelsetiden är t.ex. lyrikböck-erna *Från fyra fångelser* och *Dikter kl. 21–22* samt dramat *Ferhad och Shirin*, samtliga utgivna av styvsonen Memet Fuat. Nâzım Hikmets brev till denne och till sin hustru Piraye har också publicerats i *Yeni*

Dergi. Men den värdefullaste biografiska informationen återfinns i två böcker av två medfångar, två cellkamrater, som sedermera ”råkat” bli Turkiets båda ledande romanförfattare.

Den ene, Orhan Kemal, har i *3 1/2 år med Nâzım Hikmet* skildrat den gemensamma fängelsevistelsen i Bursa, där han under Nâzıms handledning genomgick en regelrätt författarutbildning. I fängelset i Çankırı norr om Ankara satt samtidigt en tidigare cellkamrat, en annan ung författare och politisk fånge, med vilken Nâzım Hikmet underhöll tät brevkontakt i litterära ämnen. Adressaten, Kemal Tahir, har nu ur denna korrespondens utgivit 242 brev av Nâzım Hikmets hand. *Brev till Kemal Tahir från fängelset* dokumenterar utförligt Nâzıms konstuppfattning, hans utveckling som diktare under dessa år. *Sceneriernas* tillkomsthistoria – men framför allt hans renhet, redlighet och djupt humana inställning, som förefaller läsaren svårför- enlig med de brott man lagt diktaren till last.

Det är säreget att föreställa sig att dessa och andra bärande trådar i den nya turkiska litteraturens nät löper samman i en enda person eller att så mycket av den unga diktningen formats inte bara i fängelser, utan i *samma* fängelser under samma olycksaliga epok. Det låter ana avsevärda gemensamma fonder av lokal- och personstoff: i *Scenerierna* återfinner vi t.ex. mycket riktigt gestalter och miljöer som är välkända från Kemal Tahirs och Orhan Kemals romaner.

Om just detta kan synas som en kuriositet, så har det haft desto viktigare följder att Nâzım Hikmet lyckades förvandla fängelsecellen till ett slags konstnärsskola, där han relativt ostört kunde undervisa, entusiasmera och färdighetsträna sina yngre kolleger. Undervisningen sträckte sig för övrigt också till andra konstarter: det var i Bursa-fängelset som den nu kände målaren Ibrahim Balaban gjorde sina första lärospån under Nâzım Hikmets ledning!

Ett cyniskt konstaterande? Låt oss nöja oss med att fastställa att fängelser kan fungera på betydligt mindre nyttiga sätt och att denna frihet hade varit otänkbar i en mindre human och mindre demokratis- k miljö än den som dessa turkiska 1940-talsfängelser faktiskt erbjöd.

Klassisk turk

Dagens Nyheter 25.8.1971.

Först ett par år efter Nâzım Hikmets död i exil, i början av det liberala experiment som nu synes avbrutet i Turkiet, blev det tillåtet att saluföra hans dikter i hemlandet. I översättning fanns de då redan tillgängliga på dussintals språk i öst och väst.

Till svenska har de inte överflyttats vare sig förr eller senare. Att tillfredsställa de så länge gäckade förväntningarna på ett svenskt Nâzım Hikmet-urval är en allt otacksammare uppgift, som nu Arne Häggqvist påtagit sig med häftet *Dikter om nu och alltid* (Gidlunds, ca 12:50), ett knippe tolkningar via franskan. I brokig kronologisk och tematisk blandning presenteras här kända och mindre kända alster ur den mera opolitiska delen av den marxistiske diktarens produktion.

Uppgiften är onekligen kinkigare i dag än den hade varit för tio år sedan: dels saknas nu varje ursäkt för omvägen över ett tredje språk, dels har många dikter hunnit bli texter med klassisk tyngd, där små stämnings- och betydelseglidningar blir ödesdigra. Ingen skall begära att originalets lyster, rytm och språkliga spänst återskapas – men man hajar till när diktaren i sin *Självbiografi* förnekar att han ”levt som en man” (där originalet betonar hur människovärdigt han levde) eller när kvinnan i den kända dikten *Sommarregn* i stället för regnbestänkta ben (*jambes aspergées*) uppvisar något så delikat som vita ”sparrisben” (*asperge – sparris*).

Turkisk litteratur i översättning

Dagens Nyheter 28.2.1972.

Vi har utan tvivel en viss förmåga att strunta i s.k. främmande länder tills något går galet i dem – åtminstone att ignorera deras kulturyttringar tills de kan beskrivas med negativa förtecken. Turkisk skönlitteratur, trots sin nivå och bredd hittills relativt okänd här, börjar efter de senaste händelserna i Turkiet röna ett visst intresse – delvis väl till följd av överdrivna rykten som att dess främsta företrädare skulle sitta i fängelse eller att ingen skulle våga läsa den i hemlandet.

Sant är däremot att denna litteratur på flera sätt är en föregångare i sin del av världen och att den troget speglar och speglar det turkiska samhällets utveckling. Men hur lär man över huvud taget känna den? Av Yaşar Kemal, en enstaka röst i kören av samtida turkiska författare, råkar vi på svenska äga tre från engelskan översatta romaner, men den läsare som önskar vidga sin turkiska bekantskapskrets är ännu så länge helt hänvisad till andra språk.

Flitigast översätts modern turkisk prosa i Sovjetunionen, där nu senast Kemal Tahirs märkliga *Devlet Ana* 'Moder stat', de senaste årens mest uppmärksammade turkiska roman utkommit på ryska. På franska, kanske ett något tillgängligare språk, föreligger också en färsk översättning, *Sur les terres fertiles* 'På bördig mark', Gallimard, av den andre store romanförfattaren, den för något år sedan bortgångne Orhan Kemal. Medan Kemal Tahirs mycket energiska sociala och politiska budskap har presenterats i den historiska romanens form, är Orhan Kemals berättelse om tre anatoliska bybors bittra livsöden ett av de första och bästa proven på den socialrealistiska huvudströmningen i nyare turkisk prosa.

Tyska och engelska

För de första utflykterna i litteraturens Turkiet är kanske ändå två nyutkomna tyska böcker lämpligast som reseguider. I en ny utökad

upplaga av Frankfurtturkologen Horst W. Brands prosaantologi *Die Pforte des Glücks* (Erdman Verlag) bjuds ett rikt urval av de senaste decenniernas novellistik, alltifrån de båda 40-talsklassikerna Sabahattin Ali och Sait Faik. Av turkisk lyrik har tidigare åtskilligt överflyttats till de stora språken – presenterade bl.a. den nu till kulturminister utnämnde Talât Sait Halman härom året den fine lyrikern Fazıl Hüsni Dağlarca på engelska (*Selected Poems*, University of Pittsburgh Press). Av Orhan Veli, en annan modernist som Halman översatt till engelska finns dessutom ett urval på tyska (*Poesie*, Suhrkamp, 1966) i översättning av Yüksel Pazarkaya och Helmut Mader. I år har emellertid Pazarkaya, själv teaterhistoriker i Stuttgart, utgivit en lyrikantologi, *Moderne türkische Lyrik* (Erdmann) som inte minst en tack vare en briljant inledande essä, medger en synoptisk överblick över turkisk 1900-tals lyrik från ”neoklassikern” Yahya Kemal och symbolisten Ahmet Haşim över *Den första modernismen*, till vilken bl.a. Orhan Veli hörde, och den socialt engagerade dikten, ända fram till 1950- och 1960-talens ”andra modernism” och de allra senaste årens försök, som oftast utmärks av en mera uttalad politisk tematik.

På vissa punkter skär Brands’ och Pazarkayas antologier varandra, som t.ex. i Nevzat Üstün, en socialt mycket medveten novellist och poet, som för övrigt befinner sig på besök i vårt land denna höst. I stort kompletterar urvalen varandra till en helhetsbild av en vital litteratur, bräddfull av engagerande frågor och eggande men för många av oss säkert främmande verklighetsgrepp och tonfall. Ingetdera är oväsentliga ting att försöka lära känna för den som bemödar sig om att fatta något av vad som hänt, händer och kan hända i Turkiet.

Turkiska författare i fängelse

Dagens Nyheter 9.3.1972.

I sin artikel i den 28/2 om turkisk skönlitteratur skriver Lars Johanson att det förekommit ”överdrivna rykten, som att dess (den turkiska litteraturens) främsta företrädare skulle sitta i fängelse eller att ingen skulle våga läsa dem i hemlandet”.

Lars Johanson är docent i turkiska vid Uppsala Universitet och borde därför haft goda möjligheter att informera sig om tillståndet i Turkiet. Han borde veta att bl.a. en rad ledande författare dömts till stränga fängelsestraff, att flera sitter fängslade och att ytterligare författare väntar på rättegång.

Författaren och förläggaren Süleyman Ege har nyligen dömts till 22 1/2 års fängelse.

Författaren Muzaffer Erdost har dömts till 15 års fängelse.

Den internationellt kände författaren och ordföranden i TÖS (det turkiska lärarförbundet) Fakir Baykurt sitter fängslad sedan mer än 9 månader.

Landets mest kände författare, Yaşar Kemal, har dömts till 18 månaders fängelse och 4 månaders förvisning till sydvästra Turkiet. Domen har överklagats.

Filosofen och författaren Sabahattin Eyüboğlu står just nu inför militärdomstol i Istanbul. Han är en av landets ledande kulturpersonligheter.

Tillsammans med honom finns även författaren Vedat Günyol och Erdal Öz.

Rättegångarna fortsätter, och flera domar är att vänta.

Militärens undertryckande av den demokratiska oppositionen genom bl.a. en effektivt verkande censur strider mot grundläggande demokratiska rättigheter. Om detta står ingenting att läsa i Lars Johansons artikel.

Att i ett läge då det fria ordet brutalt ansätts av den turkiska militärregimen komma sig för med att tala om ”överdrivna rykten” är en

grov cynism, även om flera av Lars Johansons författaridoler kanske sluppit känna av den nuvarande ”rättvisan” i landet.

Ilhan Koman

Mitt svar

Artikeln skrevs och levererades i höstas, men kunde införas först nu – tyvärr utan ändringar. (Låt mig alltså passa på att korrigera: kulturministern Halman har redan avgått, och Nevzat Üstün vistas fortfarande – inte bara ”denna höst” – i Sverige.) Artikeln handlar om skönlitteratur. Sidoanmärkningen om överdrifterna tillkom under ett par förvirrade veckor av yrvaket Turkietintresse i vårt land, då det t.ex. i etermedia påstods att över trettio av Turkiets främsta författare satt i fängelse och att ”det är ett brott att äga en bok” i dagens Turkiet.

Vem gagnar det att Ilhan Komans hemland utmålas som en så barbarisk avkrok? Min grova cynism består i att i skonsammaste form ha snuddat vid dessa uppenbara och meningslösa osanningar. Jag är beredd att upprepa denna fräckhet. Det lönar sig däremot *inte* att söka läsa in något annat i eller mellan raderna, t.ex. med enfaldiga insinuationer om att jag skulle ha litterära ”idoler” av någon särskild, dvs. politiskt gynnad, sort.

De nämnda övergreppen har jag varken förnekat, försvarat eller bagatelliserat. Att en del av de åtalade och dömda är *publicister* vet varje uppmärksam DN-läsare. Det rubbar inte giltigheten i min anmärkning. Fakir Baykurt och Yaşar Kemal – de båda i Komans lista som man väl kan räkna till skönlitteraturens främsta – hör till de drabbade, men båda är veterligen på fri fot just nu. Att deras böcker – som ju *inte* är föremål för åtal – säljs särskilt bra i dag vittnar t.ex. flerspaltiga dagspressannonser om. Detta utgör givetvis ingen ursäkt för övergreppen, men väl en väsentlig nyans i bilden av turkiskt kulturliv.

Är Ilhan Koman alls intresserad av nyanser, så håll huvudet kallt och läs om artikeln för att försöka förstå (och kanske uppskatta?) dess syfte: att ge lite tips om god och progressiv – men hos oss försummad och okänd – turkisk skönlitteratur som nyckel bl.a. till aktuella realiteter.

Svensk lyrik på turkiska

Dagens Nyheter 4.3.1974.

Att turkarna vet betydligt mer om svensk lyrik än vi om turkisk är nästan helt Lütfi Özköks förtjänst. Oförtröttligt har Özkök – som många här hemma känner mest såsom fotograf men som själv hörde till Turkiets ”40-talister” och ju numera skriver även på svenska – under ett par decennier försett turkiska litteraturtidskrifter med fina översättningar av ung svensk lyrik. Den mödan har inte varit förgäves, ty för dikt har den turkiska läspubliken särskilt öra – liksom poesin också är den vitalaste grenen av Turkiets egen litteratur.

Men dikterna har legat utspridda i tjugo årgångar av kulturtidskrifter som *Varlık* och *Yeditepe*. Svensk dikt i bokform bjöds senast i juristen Ata Karatays tunna skandinaviska antologi, som utkom 1961 och i vilken tolv svenska poeter var företrädde. I övrigt har nästan bara prosa – Strindberg, Lagerlöf, Hasse Z., Ingmar Bergman och några till – översatts till turkiska via andra språk.

Nu har det renommerade *Yeditepe*-förlaget – under ledning av Sverigevännen Hüsamettin Bozok – förverkligat den gamla tanken på en modern svensk lyrikantologi: *Çağdaş İsveç Şiiri* (Istanbul 1973). På halvannat hundratal sidor presenteras här Lütfi Özköks verkligt kongeniala tolkningar av 34 svenskspråkiga diktare från Pär Lagerkvist till Lars Norén. Det är en underbar liten volym, som redan väckt berättigad uppmärksamhet i Turkiet – och som borde ha en potentiell läsekrets även i Sverige, särskilt som den förefaller självklar som hjälpmedel i den form av kulturförmedling som invandrarundersvisningen skall vara.

”Orientalisten” som ”turkolog”

Översättning av 'Der Orientalist' als 'Turkologe'. I: Boikova, Elena V. & Sary, Giovanni 2006. *Florilegia Altaistica. Studies in honour of Denis Sinor on the occasion of his 90th birthday*. Wiesbaden. 51–59.

Orientalisten

Som ”orientalisten” betecknas Lev Nussimbaum (1905–1942) av sin biograf Tom Reiss; se *The Orientalist. Solving the mystery of a strange and dangerous life*. New York: Random House, 2005. Följande korta anmärkningar rör frågan i vilken mån den framgångsrike författaren Nussimbaum, som hade vuxit upp i ett turkiskspråkigt land och som i unga år ägnade sig åt orientaliska, bl.a. turkiska studier, verkligen ägde vetenskapliga turkologiska kunskaper.

Nussimbaum växte upp i en judisk familj i Baku. Hans far Abraham (1875–1941), var en oljemillionär av ukrainsk härkomst, hans från Vitryssland härstammande mor Berta Slutzki (Sluckaja) (1875?–1912) däremot en övertygad kommunist och en nära bekant med Josif Vis-sarjonovitj Djugasjvili, den man som världen senare under hedersnamnet Stalin skulle lära känna och frukta.

Från den kommunistiska revolutionen flydde far och son genom olika länder till Tyskland, där de under hösten 1921 slog sig ned i Berlin. Här konverterade sonen till islam. Från nationalsocialisterna flydde han 1936 först till Wien och måste 1938 återigen fly, denna gång över Schweiz till det fascistiska Italien, där han tillbragte de sista åren av sitt liv i husarrest i staden Positano. Ett år före hans död hade hans far dött i koncentrationslägret Treblinka.

Arbeten

Under pseudonymerna Essad Bey och Kurban Said hade Lev Nussimbaum under en kort, intensiv kreativ period publicerat ett antal böcker i olika ämnen, som alla hade blivit bestseller i det tyskspråkiga Europa.

Under pseudonymen Essad bey eller Essad-bey utkom följande sakböcker:

Öl und Blut im Orient. Stuttgart & Berlin: Deutsche Verlags-Anstalt, 1929.

Stalin. Eine Biographie, Berlin: G. Kiepenheuer, 1929.

Zwölf Geheimnisse im Kaukasus, Berlin & Zürich: Deutsch-schweizerische Verlagsanstalt, 1930.

Der Kaukasus. Seine Berge, Völker und Geschichte, Berlin: Deutsche Buch-Gemeinschaft, 1931.

Das weiße Russland. Menschen ohne Heimat, Potsdam: Kiepenhauer, 1932.

Die Verschwörung gegen die Welt: G.P.U, Berlin: E. C. Etthofen, 1932.

Flüssiges Geld: ein Kampf um die Macht, Berlin: E. C. Etthofen, 1933.

Rußland am Schweißwege, Berlin: E. C. Etthofen, 1933.

Nikolaus II. Glanz und Untergang des letzten Zaren, Berlin: Holle, 1935.

Reza Schach. Feldherr, Kaiser, Reformator, Wien & Leipzig: R. Passer, 1936.

Allah ist groß. Niedergang und Aufstieg der islamischen Welt von Abdul Hamid bis Ibn Saud. Wien & Leipzig: R. Passer, 1936. [Författad tillsammans med den österrikiske orientalisterna Wolfgang von Weisl].

Under pseudonymen Kurban Said utkom följande romaner:

Ali und Nino, Wien & Leipzig: E. P. Tal & Co, 1937.

Das Mädchen vom Goldenen Horn, Wien & Leipzig: Zinnen Verlag, 1938.

Den in Wien författade romanen *Ali und Nino* utspelas huvudsakligen i Baku under första världskriget och skildrar kärlekshistorien mellan den unge azerbajdzjanske sji'itiska fursten Ali khan Shirvanshir och den kristna flickan Nino, dottern till en armenisk köpman. *Das Mädchen vom Goldenen Horn*, som utspelar sig i Istanbul, Berlin, Wien och New York, berättar om den turkiska studentkan Asiadeh Anbari, som i verkligheten är en prinsessa.

Antaganden om författarskap

Om pseudonymerna Essad Bey och Kurban Said fanns det länge olika antaganden. Den österrikiska baronessan Elfriede Ehrenfels von Bodmersdorf (1894–1980), som var vän till Lev Nussimbaum, gällde länge som författarinnan till *Ali och Nino*. I Azerbajdzjan hävdas det fortfarande att Kurban Said var pseudonymen för den nationalistiske diktaren Yusif Vezir (1887–1943).

Först den av Tom Reis författade biografien (2005), i vilken Lev Nussimbaums historia från början till det bittra slutet beskrivs, har äntligen givit klarhet i författarskapets detaljer.

Åren i Berlin

Det är uppenbart att författaren ägde en glänsande mångsidig begåvning. Hur är det emellertid med hans vetenskaplighet, framför allt vad beträffar han förtroddhet med den turkiska världen?

Intressant i fråga om detta är framför allt hans tid i Berlin, där han i augusti 1922 övergick till islam på Turkiets ambassad. ”Lev at last found his Orient in Berlin” skriver Reiss (2005: 193). Den 17 oktober 1922 lät den unge mannen skriva in sig som student i turkiska och arabiska vid Seminariet för Orientaliska språk vid Friedrich-Wilhelms-universitetet, nämligen under den något fantasifulla beteckningen ”Essad Bey Nouisimbaoum från Georgien”. Anmärkningsvärt var bara att han ännu inte hade avlagt sin studentexamen. Han var fortfarande elev vid ryska gymnasiet i Charlottenburg. Reiss skriver (2005: 193–194):

The inconvenient detail that Lev had not yet graduated from high school was not mentioned, and it became his great secret for the next year and a half: /.../. He began to keep a crazy schedule. He was determined that no one in the Russian gymnasium find out that he was attending the university (under false pretenses), and at the same time no one at the university must realize that he was still in high school. At 6 a.m. each day, he set out from Charlottenburg and walked all the day to the other side of the city to the university. /.../ When the Russian school opened, at 3 p.m, he would be there just as if he had been loafing all day like his classmates. 'While the teacher was explaining a geometric theorem, the Arabic grammar lay on my knees.' /.../. After-school got out, at 8 p.m., his classmates went off to cafés or the movies.

Lev walked quickly across Berlin to attend the last evening lectures at the university.

Den unge konvertiten och blivande orientalisterna var inte helt nöjd med situationen vid Seminariet för orientaliska språk: "At first he was slightly disturbed by the university lectures, for he found that 'the professors spoke about their subject matter as though they were speaking about completely ordinary things'. But gradually, he understood that the professors saw the Orient as a professional pursuit, while he was driven by 'a mysterious compulsion'" (2005: 193).

Hos Willi Bang

Därvid studerade Lev Nussimbaum uppenbarligen hos Willi Bang (1869–1934), en av de stora grundarna av den jämförande turkologin. Det kan vi sluta oss till ur den första scenen i romanen *Das Mädchen vom Goldenen Horn*, i vilken prinsessan Asiadeh Anbari upplever en lektion med Willi Bang.

Det handlar om turkisk språkhistoria, och professorn ställer en svår fråga: "Och detta 'i', fröken Anbari?"

Asiadeh höjde huvudet. Hennes grå ögon såg eftertänksamma och allvarliga ut. "Detta 'i'?" uppropade hon med låg och mjuk röst. Hon teg en stund och sade sedan beslutsamt och desperat: 'Detta 'i' är det jakutiska gerundiet, liknande den kirgiziska formen *barisi*.

Bang gnuggade sig på den långa och böjda näsan. Hans ögon bakom de runda stålglasögonen var som en ugglas kloka blick. Han fnös mjukt och ogillande.

"Jag betraktar", sade han och slog med det beniga fingret mot bordet, "jag betraktar detta 'i' som ett possessivsuffix. *Bari* betyder 'helhet', och *i*-formen som vi finner i stället för den kända jakutiska *a*-formen, måste härröra från en yngre palatalisering. Hur lydde då det ursprungliga nomenet?

"*Bar* – 'det existerande'", sade Asiade.

"Ja", sade Bang eftertänksamt och vemodigt. "Det existerande, och det kan som varje nomen deklineras. I kumykiskan lyder stammen likaså 'bar'. Balkariska och karatjaiska däremot 'barasin'. Jag kan ändå inte restlöst förklara bristen på 'a' i den jakutiska formen".

Situationen skildras med distans och ironi:

I det lilla rummet luktade det av gammalt och gulnat papper. Det fyrkantiga bordet stod vid det höga fönstret. Bang bläddrade sorgset i lexikonet, och vid bordet satt tataren Rachmetullah, ungraren dr Szurmai och sinologen Goetz.

Asiadeh tittade på sina små naglar, och sinologen Goetz föreslog att förklara den gåtfulla formen ur en frusen mongolisk instrumental.

"När jag var ung", sade Bang strängt, "ville jag också förklara allt ur en frusen mongolisk instrumental. Mod är ett privilegium för ungdomar."

Bang var sextio år gammal. Sinologen fyrtiofem. Asiadeh kände plötsligt en våldsam skrapa i halsen. Den söktaktiga luften i de gulnade lexikonerna, de slingrande slingorna i de mandjuriska och mongoliska skrifterna, de frysta språkens barbariska former var överkliga, fientliga, nästan förlamande. Hon suckade djupt, och det ringde.

Bang tänkte en ny pipa som tecken på att seminariet för jämförande turkisk språkforskning var avslutat. Hans beniga finger smekte ömt de gulnade arken i den ujuguriska grammatiken, och han sade torrt: "Nästa gång skall vi med hjälp av de mandjuriska hymnerna diskutera det negativa verbets struktur".

I hans ord ljöd löfte och hotelse samtidigt. Filologin hade blivit meningslös för honom sedan den store Thomsen i Köpenhamn var död. Ungdomen förstod ingenting och förklarade allt ur en frusen instrumental.

De fyra åhörarna bugade sig tyst.

Uppenbarligen hade författaren inte bara besökt lektioner av denna art utan också varit noggrann och förstått tematiken någorlunda riktigt. Thomsen är Vilhelm Thomsen (1842–1927), den geniale tolkaren av den östfornturkiska runinskriften. Tataren Rachmetullah är Ghabdurrashid Rachmati, senare känd som den i Turkiet verksamme turkologen Reşit Rahmeti Arat (1900–1964). Han spelade senare en stor roll som medarbetare till Bang och som utgivare av fornujuguriska texter, till exempel i samarbete med Annemarie von Gabain (1901–1993), som började sitt studium hos Bang och var från 1926 verksam som vetenskaplig medarbetare i den Preussiska vetenskapsakademins orientaliska kommission.

På 1970-talet frågade jag Annemarie von Gabain om hon mindes någon som hade kunnat vara Lev Nussimbaum eller den turkiska studentskan. Svaret var negativt. När fru Gabain under vinterterminen 1923/1924 började studera kinesiska, ujuguriska och mandju-tungusiska

vid universitetet, kan Lev Nussimbaum redan ha lämnat kretsen omkring Bang. Ett negativt svar fick jag också från min svenske landsman Gunnar Jarring, som emellertid först 1928 hade kommit till Berlin för att studera hos Bang (s. Lars Johanson, *Discoveries on the Turkic Linguistic Map*, Stockholm: Swedish Research Institute in Istanbul, 2001: 9). Den beskrivna scenen återspeglar en situation som förelåg 1922, egentligen fem år före Thomsens död.

Kaukasus' hemligheter

De citerade raderna antyder att vår "orientalist" inte tyckte så mycket om den akademiska turkologiska undervisningen i Berlin. Han härstammade emellertid från ett område vars historia och turkiska befolkningar han påstods känna mycket väl.

Den i 1930 i Berlin under namnet Essad-Bey författade boken *Zwölf Geheimnisse im Kaukasus* är ett verk, som visserligen vill höja vissa vetenskapliga anspråk men som, som det heter i förordet, "inte vill förväxlas med den tunga kalibern hos de lärda kanonerna". Här blandas historiska fakta och egna observationer glatt med vilda spekulationer.

Ett typiskt exempel erbjuder kapitlet *Das Kaiserreich der Juden* där det är fråga om "före detta judar", dvs. de "direkta ättlingarna till khazarerna". Det heter att deras klaner för "det primitivaste livet bland nomader". Dessa "sista ättlingar till världserövrarna är en psykologisk gåta, en märkvärdig, obegriplig kvarleva från gamla tider, som nästan är helt försummad av forskningen".

Intressantast är tydligen nogajerna. Detta folk har upplevt allt som ett folk kan uppleva och uppnå. Deras påstådda historiska bakgrund framställs på följande sätt:

För årtusenden sedan lämnade det sitt med de övriga turkfolken gemensamma centralasiatiska hem och har sedan dess vandrat på glansens, maktens och fördärvets irrvägar. Under årtusenden av sin historia lärde nogajerna känna alla världens religioner och att dyrka dem. Växelvis var de först avgudadyrkare, sedan buddhister, judar, kristna för att slutligen landa vid den yngsta världsreligionen, vid islam.

Ändå förmådde ingen av religionerna vinna något märkbart inflytande på nogajerna. Varken rabbinerna eller munkarna och mullorna gjorde dem fromma. De förblev vad de var, de stolta nomaderna som ägde föga sinne för abstrakta problem, religiöst glöd och djupt grubb-

lande. Aldrig fanns det någon nogajisk sekterist eller religionskämpe. Man bytte religionen varje par av sekler, rättade sig därvid alltid efter de stamäldsta och ville för övrigt njuta sin frihet och sitt lugn.

Vilka gudar nogajerna än tjänade, förblev de alltid krigare. Under de khazariska kaganerna och stora mongoliska khaner vandrade nogajerna över Asiens och Europas stäpper, kämpade för sina herrar, erövrade främmande länder, grundade och förintade imperier. I två hundra år härskade de över Ryssland, plundrade städer och kyrkor och gifte sig med storfurstarnas döttrar.

Sedan kom Djingis khan, den störste bland de största. Utan uppehåll kämpade de vid världsríkets gamla gränser. I Kina, i Persien, i Ungern, på Sydrysslands stäpper, och i Kaukasus’ berg. Ständigt bytte folket sitt hemland. Än födde det sina hästar vid Don-flodens bank, än drog det därifrån till Krim och åter tillbaka till stäpperna, och slutligen till slätten vid nordvästra Kaukasus, till de vassbevuxna kaukasiska floderna. Judendom, islam, kristendom, den store mongolen, makten över nya kontinenter, strider i alla världsdelar och vandringar genom oändliga stäpper: allt detta såg och upplevde nogajernas folk. De tröttnade på det. I årtusenden av kamper och vandringar, i bytena av religioner och kulturer uttömde nogajerna sin kraft. I dag dör de ut. Ingenting i världen kan förhindra att något upphör.

En förvrängd bild

Vår ”orientalist” tecknar en groteskt förvrängd bild av sina nogajiska samtida. Inget skulle längre erinra om de mäktiga krigare som, förda av Djingis, skakade världen. Att de ”en gång var judar” skulle de för länge sedan ha glömt. Det av en relativt livsduglig familj burna namnet Tji-Djugutlari ’de rena judarna’ skulle emellertid vara en reminiscens av khazarernas tider. Den skulle emellertid egendomligt nog beröra en ”ren jude” med typiskt mongoliskt ansikte och med det muslimiska radbandet. Dagens nogajer vore ingen jägare, ingen hjälte, nästan ingen man mer. Nogajernas påstådda fysiska och psykiska kännetecknen karakteriseras med så ovärdiga formuleringar att jag här inte ens vill citera dem med citattecken.

Nogajern talar sällan, heter det vidare, han är tystlåten eftersom talandet är svårt för honom. I minuter måste han fundera för att besvara den enklaste fråga. Sedan sägs ha tala, långsamt och medvetet. Hans tunga har svårt att röra sig och han stammar vid varje något komplicerad sats. Hans tankar lämnar honom i sticket igen och igen.

Det är omöjligt för honom att fundera över något under en längre tid. Han skrattar också bara högst sällan, gläder sig inte över något och behandlar den yttre världens ting ”med den obeskrivliga likgiltigheten av någon som är övermättad”.

Inte ens den primitiva känslan av svartsjuka känner nogajerna. De påstås också vara för apatiska för att bemöda sig om främmande kvinnor. Dessa ättlingar till Asiens största krigare är i dag fega personer som man väl annars knappast kunde anträffa någonstans.

Vem som helst kan förolämpa en nogajer eller kidnappa hans boskap. Han tittar bara på och jämrar sig utan att göra det ringaste motstånd. Hans vapen är alltid odugliga och rostiga. En helt utomordentlig chikan behövs för att armera en nogajer. Till kamp duger de inte. Vid den ringaste fara löper de bort. Nogajern kan inte heller arbeta utan latar sig hela dagen. Han har emellertid rykte om sig som orientens största cyniker. Smutsiga, cyniska historier lär vara det enda som kan någorlunda glädja och underhålla honom. Alla nogajer lär också vara så stinkande smutsiga att till och med deras grannar, de verkligen litet anspråksfulla kumykerna, undviker varje kontakt med dem.

Trots degenerationen, det trubbiga vegeterandet, betraktar jag nogajerna som en skapelsens utsmyckning. Stolt förkastar han varje innovation som något skulle kunna förbättra hans sorgliga liv. ”Vi behöver ingenting nytt”, lär han säga, ”vi har redan haft allt som ett folk kan ha och vad vi inte har haft, det är överflödigt”.

Nogajiska epos

Efter att nogajerna alltså har betecknats som ”ett av de tråkigaste och mest ointelligenta folken i Asien”, heter det plötsligen att de äger en litteratur som skall betecknas som en av de mest betydande folklitteraturerna i Asien. Folkets gamla storhet lär ha förblivit i de traderade eposen. Deras elementära skönhet lär inte kunna återges. I de turkiska nomadernas urgamla språk berättas om Djingis khans och hans efterföljares glans, om Gyllene Horden, om blodiga kamper och om segrarnas praktfulla fester. Allt hade nogajerna förlorat, rikedom, ämbete och ära. Bara sångerna hade blivit kvar för dem. Dessa i ljusa månnätter av folksångare föredragna sånger utövade en märkvärdig upplivande verkan på det andäktigt lyssnande folket. Det

lär ha förekommit att nogajerna, när de länge hade lyssnat på sina sångare, plötsligt för få timmar uppväcktes "till historisk storhet".

De godmodigt-melankoliska feglingarna blir modiga hjältar i ett extastiskt anfall, i en masspsykos. De hoppar upp på sina uthungrade hästar, rider ut i stäppen, som plötsligt återljuder av deras gamla vilda krigsrop, överfaller varje främling som möter dem och river bokstavligen med segerdrucket vrål sönder honom i styckor.

Den ofördärvade stäppkraften uppvaknar spöklikt till en blek karikatyr. Snart har raseriet åter lagt sig, trubbig och sorgset blickar de slitsade ögonen, gången blir böjd och ansiktsfärgen blek; horden bryter upp och drar sig feigt därifrån. Och i natten därpå hör man de gamla sorgset stöna: "Å, vad har vi nu ställt till med!"

En litteratur som har en sådan verkan är verkligen storslagen, även om den inte är översättbar till europeiska språk:

Bedårande är den inre musiken i varje strof, rimmets tunga värdighet och den grova, brutala skönheten i varje enskild sats. De personer som författade denna litteratur hade inte bara varit stora krigsmän, det var också verkligt stora diktare med en erhört fin, i dag bara för filologer förståelig språkkänsla och sensitiv, lyrisk känslögåva, hur överraskande också dessa egenskaper än är hos 'Asiens skräck'.

Författaren ansåg sig emellertid kunna förutse att nogajerna och deras sånger skulle försvinna, ett världsrikes underbara litteratur skulle snart vara glömd. Ännu två generationer, sedan skulle nogajerna, "detta okaukasiska folk" vara försvunnet från jorden. Som vi i dag vet, misstog sig författaren enormt: nogajerna och deras kultur åtnjuter utmärkt hälsa.

Medan Nussimbaums allmänna uppgifter om nogajerna saknar varje vetenskaplighet, tyder de sist noterade anmärkningarna an, att författaren åtminstone hade lärt sig något av den turkiska filologin. En turkologisk kompetens i vetenskaplig mening ägde den framgångsrike författaren Lev Nussinbaum dock inte.

Ett nytt filmland: Turkiet

Svenska Dagbladet 7.8.1964.

I

Att en turkisk film hembar segern i Berlin har väckt förvåning och misstro, ty vem har någonsin hört talas om Turkiet som filmland? Turkarna har haft andra konstnärliga framgångar – men vid de istanbuliska filmateljéernas portar har snillet beslutsamt gjort halt. Det mesta vi sett av Turkiet som filmland var som ram för Robbe-Grilletts *L'immortelle*; i övrigt har det just under de sista åren befast sin ställning som den europeiska filmkonstens "sjuke man".

Inget filmens land, men desto mera att filmernas... Hur många andra länder i världen producerar bortåt 200 långfilmer per säsong? 25 miljoner kronor om året kostar denna skrämmande överproduktion – av dussinfilmer med serieframställningens tristess i allt från ämnesval till dialog: rörliga "bildromaner" i veckotidningsstil. Över landets gränser når de egentligen aldrig, om man bortser från en blygsam export till Cypern och ett par andra grannar. För att bryta isoleringen, den konstnärliga och den kommersiella, har man en tid drömt om en egen filmfestival i Istanbul – huvudsakligen för Balkan och främre Orienten – med 'hettitsolar' i guld att fördela i stället för Oscars och Berlinbjörnar. Hettiterna, som enligt inhemska historiker var tvättäkta turkar, får i de flesta solenna sammanhang stå till tjänst som lyckobringande galjonsfigurer – kan det f. ö. vara bara en slump, att bolaget bakom årets prisfilm heter just *Hitit Film*?

I det TV-lösa Turkiet är särskilt landsbygden nöjesfattig: brist på bättre underhållning – oljebrottning vankas inte var dag – trängs man i de stora obekväma biografalongerna eller så här års, enorma utebiografer med låg entréavgift och skallande högtalare, som saboterar nattorn i grannskapet. För det fattiga och illiterata folket i Anatolien är det pekoralistiska budskapet på vita duken det enda bildningsmedlet vid sidan av imamernas ensidiga information om en knappast mindre

överklig hinsides värld. Det finns kort sagt ett stadigt publikt underlag för en omfattande inhemsk filmproduktion.

Men de små filmbolagen på bakgatorna i Istanbuls europeiska stadsdel har på sistone, och tydligast den senaste säsongen, sett detta underlag svikta. En bransch där man länge skurit guld med täljknivar har blivit högst riskabel.

Den utveckling som fullbordade den turkiska filmens konstnärliga fiasko och nu ställt den inför ett ekonomiskt inleddes 1958 med ”stjärnsystemets” genombrott. Kapitalstarka ”distributörer” i Anatolien fick kontroll över produktionen genom frikostiga förskott till filmbolagen – på det enda men väsentliga villkoret: minst en pålitlig publikidol i varje film! I övrigt hade filmmakarna fria händer, men vinstutsikterna bragte också dem på fall: så länge stjärnorna var billiga gick det utmärkt att med förskott för en enda film börja spela in tre eller fyra... Högsta dygden för alla i branschen blev fingerfärdigheten – att få en film klar så fort som möjligt för att kunna ta itu med nästa. Fyra à fem manusförfattare och knappt fler regissörer fick svara för minst 150 filmer om året, men med färre kockar blev inte soppan bättre. De dagliga regissörerna trängdes undan: män som Metin Erksan, den prisbelönda festivalfilmens regissör, Atif Yılmaz, Memduk Ün och Lütfi Ö. Akad, förmådde inte hålla jämna steg med det furiösa produktionstempot, men de snabba, producenternas älsklingar, gjorde och gör fortfarande en långfilm på tjugo dagar. Parallellt med regissörernas slarv har den tekniska kvaliteten sjunkit – personal, utrustning, ateljéer har inte räckt till för den svällande produktionsvolymen.

Stjärnorna har utnyttjats maximalt: en av de målmedvetet lanserade halvgudarna gjorde 1962 den manliga huvudrollen i 16 långfilmer.

Alla de renhjärtade hjältarna i de historiska äventyrsfilmerna med stoff från Osmans och rentav Djingis dagar, de koögda damerna som i melodram på melodram hör på näktergalen i stället för att sova, de sentimentala komediernas tangokavaljer och familjeflickor, haschish-smugglaren och magdansöserna i brott- och fördärvsfilmerna... alla typerna har gestaltats av samma skara slätstrukna idoler, nödortföttigt dresserade att mima fram de två eller tre själstillstånd man opererat med, att alla filmer liknar varandra räcker gott som anledning till en filmkris: den turkiska publiken är utled på den enformighet som för ett par år sedan utgjorde själva garantien för kassasuccer.

Den andra sidan av den turkiska filmmissären är de utländska kvalitetsfilmernas svårigheter att hävda sig och påverka den otränade publiksmaken. Biografägarna har länge föredragit inhemska filmer med 20 procent nöjesskatt framför de utländska som belastas med hela 70 procent. Men billiga inköp – bl.a. av italienska vidfilmer om Herkules och Simson – på sista tiden har förändrat förhållandet. Filmbolagen ser sitt eget skräp hotat av utländskt skräp och har just utstött ett samfällt nödrop om statsstöd och stränga importbegränsningar!

II

Boven i det turkiska filmdramat är egentligen ”stjärnornas” höga gager, som accelererat med berömmelsen. Filmbolagen har försökt med nya billiga stjärnor, vilka dock – då systemet varit detsamma – genast blivit lika stora och dyra som de avlagda. Först nu, när inte heller nykomlingarna drar folk, har några bolag resolut brutit med sina mäktiga ”beställare” och kunnat göra ”stjärnlösa” filmer. Metin Erksans prisbelönade *Susuz Yaz* ’Sommar utan vatten’, finansierad av producenten själv och med debutanter i två av de tre huvudrollerna, är en av dessa – och alltså den mest framgångsrika. Stjärnsystemets järngrepp lossnar. Erksan har redan noterat konstnärliga framgångar med bl.a. de realistiska *Acı hayat* ’Det bittra livet’ och *Yılanların Öcü* ’Ormarnas hämnd’ och kollegan Halit Refiğ med *Şehirdeki Yabancı* ’Främling i staden’ förra året. Om dessa båda kan hänföras till mellangenerationen av de nu verksamma regissörerna, är Feyzi Tuna och İlham Engin nya krafter, vilkas förstlingsverk bådär gott: *Aşka Susayanlar* ’De kärlekstörstande’ och *Üç Öfkeli Genç* ’Tre arga unga’. Novellisten och kritikern Tarık Dursun K. debuterade förra våren med ett slags thriller, som trots alla brister utgjorde ett markerat uppbrott från den tröstlösa slentrianen i alla andra turkiska underhållningsfilmer jag sett. Sitt egentliga genombrott har han senare haft med *Kelebekler Çift Uçar* ’Fjärilar flyger två och två’ efter en novell av Orhan Hançerlioğlu. Också Erksans manus till *Susuz Yaz* bygger på ett gediget skönlitterärt verk.

De få valhänta manussnickarnas dominans är bruten. Det har kommit en smula liv i den turkiska filmbranschen.

III

Lovande kortfilmsexperiment har gjorts – kritikern Erdem Buris film på en novell av Istanbul-skildraren Sait Faik och Erksans dokumentärfilm från Västanatolien: *Stora Menderes-dalen* – men avnämarnas reaktion har varit avvisande. Kanske det ljusnar: Lütfi Akad, de turkiska filmregissörernas nestor, som länge tvingats producera under sin nivå, har just fullbordat en beställd naturfilm, som prisats också av de kritiker som under den långa förnedringsperioden nästan upphört att befatta sig med film.

Just detta, ett visst ointresse från de intellektuellas sida för filmen som konststart, har helt visst bidragit till misären. Filmen saknar stöd av filmklubbar i vår mening och ägnas i flertalet tidningar uppmärksamhet nästan enbart från den personella sidan, dvs. skandalsidan. *Sommar utan vatten* hade redan gjort ekonomiskt fiasko på hemmaplan – den oväntade framgången in Berlin, berättigad eller ej, räddar nu inte bara *Hitit Films* finanser utan kan kanske rentav – antingen utsikterna till export sätter fart på Istanbulfestivalen eller ej – bli signalen till en riktigt praktfull hettitisk soluppgång över filmlandet Turkiet.

Integritetens ö. Burgaz och den turkiske filmregissören Halit Refiğ (1934–2009)

Dragoman 2009–2010, 81–88.

Éva Ágnes Csató och Lars Johanson

2009 förlorade vi en framstående turkisk filmregissör, Halit Refiğ, en varm vän av Sverige. Han var en av de ledande skaparna av den turkiska kvalitetsfilmen, som började utvecklas på 1960-talet. Det nya filmlandet Turkiet presenterades för första gången i Sverige av Lars Johanson i en filmkrönika i Svenska Dagbladet med anledning av att en turkisk film prisbelönats vid filmfestivalen i Berlin 1964 (Johanson 1964). Där nämns också för första gången i svensk press Halit Refiğ och hans film *Şehirdeki Yabancı* 'Främling i staden', som tillkom under den TV-lösa epoken i Turkiet. Refiğ hade sina största framgångar under den följande epoken då den statliga televisionen understödde kvalitetsfilmen och privattelevisionen ännu inte fått sitt genombrott i landet.

Refiğ hade ett långt och mycket framgångsrikt konstnärsliv bakom sig, skapade omkring sextio filmer och mottog otaliga turkiska och internationella priser. Hans filmmanuskript, essäer och intervjuer har tryckts i en rad böcker. Hans filmer förevigar staden Istanbul – framför allt Bosporen och Gyllene Hornet – och dokumenterar hur det gamla fridfulla Istanbul med sina traditionella *mahalleler* 'bostadskvarter', stämningsfulla *konaklar* 'förfnåma bostadshus', *yahılar* 'sommarnöjen' och *vapurlar* 'ångbåtar' trängts undan av en modern västlig betongvärld.¹

En viktig film är *Yasak Aşk* 'Förbjuden kärlek' (1961) efter Halid Ziya Uşaklıgils (1867–1945) klassiska roman *Aşk-ı Memnu* 'Förbjuden kärlek' om en otrogen kvinna som här skildras med sympati

¹ Om Istanbul i Halit Refiğs filmer se Burgaz 2010; G. Refiğ 2010.

till skillnad från vad som varit fallet i tidigare litterära verk. Filmen gavs som TV-serie åren 1974–1975. *Gurbet Kuşları* 'Flyttfåglar' (1964) handlar om en familj från Maraş, som flyttar till ett nytt liv i Istanbul. *Karılar Koşusu* byggde på Kemal Tahirs (1910–1973) roman om livet i ett kvinnofängelse i Malatya. En film som uppmärksammades i Sverige på 1970-talet var *Bir Türk'e Gönül Verdim* 'Jag skänkte mitt hjärta till en turk' (1969) med Halit Refiğs första fru, svenskan Eva Bender, i huvudrollen.

Halit Refiğ undervisade i många år på amerikanska och turkiska universitet och spelade en framträdande roll i kulturlivet. Ändå var han en sårbar person som hellre avstod från att till varje pris utöva sin skaparkraft än att sätta sin personliga integritet på spel. Till exempel var en av hans största ambitioner att skapa en film av Kemal Tahirs (1910–1973) roman *Devlet Ana* 'Moder staten'. Kemal Tahir, hans personliga vän, är den turkiska författare som mest djupgående och originellt skildrat det turkiska samhället under dess övergång från det Osmanska riket till republiken, framför allt Turkiets relation till väst. Under fem år från 1979 skapade Refiğ en film på grundval av Kemal Tahirs roman *Yorgun Savaşçı* 'Den trötte krigaren', en kontroversiell film om kampen mot ockupationsmakterna efter första världskriget. Fastän filmen gjordes på den turkiska statliga televisionens uppdrag, visades den aldrig. 1983 informerades Refiğ om att den bränts upp. 1999 fick han en ny möjlighet, då premiärministern Bülent Ecevit erbjöd honom att filmatisera *Devlet Ana*. Det uppstod dock strid om de finansiella resurserna, som skulle administreras av Mimar-Sinan-universitetet. Då Refiğ inte ville ta plats vid detta *kurtlar sofrası* 'vargarnas matbord', tackade han 2001 nej till projektet.

Ön Burgaz, en av Prinsöarna i Marmarasjön nära Istanbul, kom att spela en stor roll i Halit Refiğs liv. Prinsöarna är kända för sin kulturella och historiska egenart och erbjuder en efterlängtd avkoppling och vila från stortadens kalabalik. Närheten till staden och den trots detta relativa geografiska isolationen ledde till att många kloster byggdes där under den bysantinska tiden. Öarna tjänade också som exilort för prinsar och prinsessor som förvisats från palatsen, därav namnet Prinsöarna. Även under den republikanska tiden har öarna bevarat mycket av sitt bysantiska förflutna men berikats med nya folkgrupper och anpassat sig till samtiden. Många konstnärer som sökt en plats för fördjupat kreativt arbete har bosatt sig där. Namnet

Burgaz kommer från grekiskans *pyrgos* 'torn' och syftar på ett gammalt vaktorn. Öns grekiska namn är Antigoni, tidigare Panormos.

Besökaren som närmar sig Burgaz ser omedelbart Johanneskyrkan som kejsarinnan Theodora lät bygga omkring 842. Förutom grekiska element finner man också synagogor och moskéer, som vittnar om religiös och kulturell mångfald. Befolkningen har sin egen lokala identitet och kallar sig helt enkelt *adahılar* 'öbor' i motsats till *İstanbullular* 'Istanbulbor'. Den mest kände öbon är Sait Faik Abasıyanık (1906–1954), som tillbragte hela sitt liv här tillsammans med sin mor och i sina noveller förevigade de enkla människornas liv.

Halit Refiğ tillbragte som barn sommarloven på Burgaz, där hans farfar ägde ett gammalt trähus. Familjen, som härstammade från Saloniki, var ursprungligen en *dönme*-familj, anhängare till Shabbatai Tzvi (1625–1676), som tvingats övergå till Islam men i hemlighet praktiserade sin judiska tro. Fadern hade tjänat en förmögenhet i textilindustrin. Familjen bodde i Nişantaşı men sommarloven på ön präglade Halit för livet. Redan båtresan dit var ett stort äventyr för pojken, som kände till alla ångbåtar, samlade bilder av dem och drömde om att bli sjökaptan. På ön lärde han känna naturens rikedom och mångfalden bland människorna. Under andra världskriget, då helvetet bröt ut i hela världen, levde muslimer, kristna och judar i *huzur* 'frid' på ön. Familjen sålde det gamla huset, men Halit kunde fortsätta att under sommaren bo i sin mosters hus. På 1980-talet upplevde han hur moderniseringen påverkade öns liv, hur naturen förstördes av föroreningen och hur öns artrikedom höll på att försvinna. Att få leva en öbos liv i direkt kontakt med det älskade havet och med båtarna tillfredsställde dock fortfarande ett djupt behov hos honom: behovet att bevara sin integritet. Från det ögonblick då han fick sin första lön avstod han från all fortsatt hjälp från familjen och stod på egna ben. Han tackade också nej till ett betydande arv efter fadern.

Fyra av Halit Refiğs filmmanuskript trycktes 2006 under titeln *Aşk ve Ölüm Senaryoları* 'Kärleks- och döds scenarier'. Huvudpersonen i *Hanım* 'Damen' (1989) är en gammal dödsjuk änka som bor i en fallfärdig *konak* vid Bosporen tillsammans med sin katt, som kallas Hanım, och med minnen av sin bortgångne man, som kämpat för republiken som marinofficer. Den sufistiskt inspirerade handlingen, i vilken gränsen mellan liv och död utsuddas, beskriver kärlekens makt över döden. Katter spelade en särskilt roll i Halit Refiğs och hans hustru Gülpers liv: Kattorna på gatan, dessa vackra, fria, van-

vårdade och hemlösa varelser, var för dem ett av Istanbuls viktigaste särdrag som väckte komplexa associationer till människornas öden.² Denna stora kärlek omvandlas i filmen till ett allmänt budskap om kärlekens förbindande roll. Den gamla damen, som lämnas ensam av sina egoistiska och okänsliga barn, känner stort ansvar för sin katt, som delar hennes liv. Efter hennes död finner en kapten, som varit olyckligt förälskad i henne, katten och tar hand om den.

Idén till filmmanuskriptet *İki Yabancı* 'Två främlingar' (1991) föddes under ett besök i Sverige på 1970-talet. Halit Refiğs stora dröm, som aldrig gick i uppfyllelse, var att träffa den svenske filmregissören Ingmar Bergman och diskutera sina planer med honom. Som ett första steg mötte han Bergmans kameraman Sven Nykvist, som intresserade sig för planerna, men något närmare samarbete kom inte till stånd. Filmmanuskriptet, som Refiğ skrev färdigt mycket senare, handlar om en turkisk intellektuellt möte med västerlandet. Här vänder Refiğ sig mot den härskande republikanska ideologin enligt vilken Turkiet måste förvästligas. Filmen slutar med att huvudpersonen, en ung turkisk intellektuell som blivit besviken på västerlandet, säger att han kanske jagat en illusion.³

Köpekler Adası 'Hundarnas ö' (1996) är ett nödrop för att bevara naturen, en kärleksförklaring till miljön och djuren. Filmens huvudpersoner är en gåtfull kvinna som lever ensam på en obebodd ö tillsammans med några herrelösa hundar samt en åldrande arbetslös journalist, som försöker att komma kvinnans gåta på spåren.

Den sista planerade filmen, *Elveda Burgaz* 'Farväl, Burgaz!' kunde Halit Refiğ inte förverkliga. Filmmanuskriptet är kanske det mest personliga av alla, så jag ger här en något utförligare sammanfattning av det.

När Halit Refiğ såg hur hans barndoms älskade Burgaz höll på att försvinna föddes tanken att göra en film om ön.⁴ Inspirationen hämtade han från öns egen författare, Sait Faik, och mottot valde han

² "Benim için İstanbul'u İstanbul yapan en büyük özelliklerden biri sokak kedileri. Onların güzel ve bakımsız, özgür ve perişan halleri, bende, ülkemin ve genelde insanımızın kaderi üzerine karamşık çağrışımlar yaratır." (Refiğ 2009: 404).

³ "Belki de ben bir hayalın peşindeydim." (Refiğ 2006: 182).

⁴ "Çocukluğumun sevgili Burgaz'ının ortadan kaybolmakta olduğunu gözlemlediğim yıllarda Burgaz'la ilgili bir film yapma fikri doğdu." (Refiğ 2009: 415).

från en dikt av Nâzım Hikmet: *Ölüm kendinden önce bana yalnızlığımı yolladı* 'Innan döden själv kom skickade den mig sin ensamhet'.

Huvudpersonerna, Helga, en tysk kvinna, och turken Raif Atay, har arbetat som violinister i samma orkester i Hamburg och förälskat sig i varandra. Raif vill bli erkänd som kompositör i Tyskland men detta är inte möjligt för en turk. Han flyttar tillbaka till Turkiet i hopp om att kunna verka som kompositör i sitt eget land. Helga väljer att stanna i Tyskland. Raif har ingen framgång i Turkiet eftersom den turkiska publiken inte uppskattar västlig klassisk musik. Efter många år kommer Helga på besök till Burgaz, där Raif lever i stor fattigdom i mosterns gamla hus. Hans enda sällskap är hans fiol och några herrelösa katter. Helga har gift sig i Tyskland och fått en dotter, men äktenskapet är olyckligt. Nu är hon ensam och vill återuppliva sitt förhållande till Raif. Denne har valt att bo på ön eftersom det inte finns några bilar där, dvs. eftersom den västliga civilisationen ännu inte satt sin prägel på ön. Han flyr från det moderna livet och känner större gemenskap med djuren än med sina medmänniskor. Helga gör ett försök att återinföra Raif i det mänskliga samhället. Hon ber honom att spela musik på kaféet. Så länge han spelar underhållningsmusik är alla glada i honom, men när han framför sina egna kompositioner lämnar åhörarna lokalen. Raif accepterar inte bristen på intresse för det som han vill meddela med sin musik. Helga föreslår honom att återvända till Tyskland, där de kunde ha ett bekvämare liv. Men Raif avvisar förslaget och svarar: "Jag kan inte skiljas från denna ö, där jag dödat den oskyldige pojken som ville bli sjökaptan. Jag är dömd att leva här." Helga lämnar ön och far till sina vänner i Istanbul. Det är julafton, och till sin förvåning upplever hon att hennes turkiska vänner firar jul och vill besöka S:t Antoine-kyrkan. Men Helga föredrar att gå till en moské för att kunna uppleva hur det hade känts för Raif att i Tyskland besöka kyrkor istället för moskéer. Helga försöker att för sina vänner förklara Raifs syn på världen men lyckas inte. Hon anser att Raif har rätt i att vara emot Turkiets EU-medlemskap, även om hon med sin tyska bakgrund har andra åsikter om varför Turkiet inte är önskvärt i EU. På julafton strövar Raif runt på ön med sin fiol. Framför moskén bestämmer han sig för att gå in för att bedja men avvisas av en imam som inte vill tillåta honom att ta med fiolen in i moskén. Till slut går Raif in i en kyrka. Här får han lov att spela fiol för att fira julen, och den kristne prästen lyssnar på hans kompositioner. Så dör Raif med den unga Helgas bild i handen.

Helga vänder inte tillbaka till Tyskland. Hon återvänder till Burgaz och finner Raif död. Hon begraver honom i trädgården. Innan hon lämnar ön går hon förbi Sait Faiks staty och matar gatuhundarna och katterna. På Istanbulbåten spelar hon Raifs komposition och försvinner sedan i Marmarasjön mellan Burgaz och Istanbul.

Filmen skulle spelas in på Burgaz, i det hus där Halit Refiğ tillbringat sina ferier. Förberedelserna tog lång tid. 2003, då manuskriptet blev färdigt, skedde en katastrof. Mosterns hus förstördes i en eldsvåda. I en intervju sade regissören: ”Det som hände med min film *Yorgun Savaşçı* ’Den trötte krigaren’ har nu hänt med detta hus. En märklig parallell.” Därefter köpte Halit och hans fru Gülper en liten lägenhet på Burgaz i väntan på att ön skulle återvinna sin gamla personlighet. Som ett eget bidrag till återupplivandet tog de med sig unga kastanjeträd från sitt hus i Sapanca och planterade dem på ön. Sedan dess har en hel liten skog växt upp där.

Litteraturhänvisningar

- Burgaz, Sedef 2010. Halit Refiğ filmlerinde İstanbul. 1453. *İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi*, 7: 57–62.
- Johanson, Lars 1964. Ett nytt filmland: Turkiet. Filmkrönika. *Svenska Dagbladet* 7 augusti 1964.
- Refiğ, Gülper 2010. Halit Refiğ’in İstanbul’u. 1453. *İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi*, 7: 63–65.
- Refiğ, Halit 2006. *Aşk ve Ölüm Senaryoları*. İstanbul: Doğan.
- Refiğ, Halit 2009. *Doğruyu Aradım, Güzeli Sevdim*. Utgiven av Irmak Zileli. İstanbul: Bizim.

DEL 3

Sverige och den turkiska världen

Turkiska studier i stormaktstidens Sverige

I: Csató, Éva Á. & Gren-Eklund, Gunilla & Sandgren, Folke (utg.)
2007. *En resenär i svenska stormaktstidens språklandskap. Gustaf Peringer Lillieblad (1651–1719)*. Uppsala: Uppsala universitet. 165–180.

Kontakter med den turkiska världen

Sveriges korta stormaktstid – det knappa århundrade under vilket landet regerades av drottning Kristina (1632–1654) samt de tre ”pfalziska” kungarna Karl X Gustaf I (1654–1660), Karl XII (1660–1697) och Karl XII (1697–1718) – kom att få stor betydelse för utvecklingen av svensk kultur och vetenskap. Uppsvinget var betingat av samverkande realpolitiska och kulturpolitiska intressen. Sverige ville internationellt leva upp till sin nya roll som stormakt och sina plikter som den sanna kristna lärans skyddsmakt. En kamp inleddes för att hävda landets politiska position även på det kulturella planet. En viktig ambition var att inom fornforskning och språkvetenskap vinna lika stora segrar som på slagfälten. På detta sätt kom stormaktstiden – som vi skall se – också att innebära ett vaknande intresse för turkiska studier i landet.

Svenskarnas kontakter med den turkiska världen var långtifrån nya. Under vikingatiden hade varjager besökt khazarerna vid Volgas nedre lopp, deltagit i slag mot petjeneger och seldjucker samt kommit i beröring med andra turkiska grupper i trakterna kring Kaspiska havet och Aralsjön. Alltifrån 1500-talet hade Sverige underhållit kontakter med osmaner och tatarer. Under stormaktstiden uppstår dock en ny situation. Som den dominerande makten i norra Europa kommer Sverige i allt närmare politisk och ekonomisk kontakt med omvärlden och undergår genomgripande förändringar. När nu en lång och relativt stark kulturisolering bryts, blir även förbindelserna med den turkiska världen – framför med allt osmanerna och deras krimtatariska vasaller – livligare.

Drottning Kristinas tid

Drottning Kristinas insatser för en kulturell öppning i landet är välbekanta. I protest mot en trångsynt luthersk renlärighet samlade hon vid sitt lärdomshov i Stockholm europeiska intellektuella, av vilka den mest berömde är filosofen René Descartes. Det är också Kristinas förtjänst att för första gången en kompetent orientalist inkallades, den i Oxford verksamme tysken Christian Ravius, som 1650 utnämndes till extraordinarie professor i orientaliska språk i Uppsala och året därpå blev ordinarie professor.

Ravius, som ägde omfattande språkkunskaper, kunde lösa en del av de kommunikativa problem som uppstått i kontakterna med Orienten. Ett exempel var de skrivelser som krimtatariska sändebud medfört till Stockholm och som ingen i landet lyckats uttyda. Ravius visade sig kapabel att knäcka dessa och liknade nötter. Han passade däremot själv inte så bra in i den upsaliensiska ramen. Efter långa konflikter med ämbetsbröder, som klandrade honom för högmod, lämnade han Sverige 1669 för en professur i Kiel. Han avled 1677 som professor i Frankfurt an der Oder. I Uppsala lever ännu föreställningen om att Ravius' karriär avslutades på grund av irakad galenskap under åren i Sverige: "A victim of cabalistic studies and his own predilections, he later went mad and resigned his post" (Rundgren 1976, s. 103).

Ravius hade dock hunnit utbilda en svensk lärjunge, Gustaf Peringer (1651–1710), som endast 18 år gammal följde sin professor till Tyskland och sedermera skaffade sig en grundlig orientalistisk utbildning vid olika universitet på kontinenten. Till hans betydelse för de turkiska studierna i Sverige återkommer jag nedan.

Safaviderna

Kontakterna med det safavidiska Persien är högst relevanta för dåtidens turkiska studier. Härskarna i detta etniskt heterogena rike var en i språklig mening turkisk dynasti. En azerbajdzjansk form av turkiska användes som språk inom hovet och hären långt in på 1700-talet. Initierade reseskildrare betygar att bruket av turkiskan bredd ut sig från hovet till andra högre kretsar och att det nästan ansågs skamligt för en ärbär man att ej behärska detta språk. Adam Olearius talar om bruket av turkiskan i olika persiska provinser och tillägger: "Sonderlich haben die, so in Ispahan am Königlichen Hoffe grosse Beliebueg

Türkisch zu reden, und höret man von ihnen gar selten ein Persisch Wort" (1963, s. 616).

På 1600-talet strömmade europeiska sändebud, köpmän, missionärer, forskningsresande och äventyrare till safavidernas huvudstad Isfahan. Många mer eller mindre värdefulla reseskildringar föreligger från denna tid. En av de viktigaste författarna var tysken Engelbert Kaempfer, som var verksam i svensk tjänst. Även svenskar hörde till rapportörerna. Den förste torde ha varit Bengt Bengtsson Oxenstierna (1591–1643), som kom att kallas "Resare-Bengt". 1661 utkom Nils Matson Kiöpings reseskildring, som också den har ett avsnitt om en vistelse i Persien.

Sveriges relationer till det osmanska riket var vid denna tid lika fientliga som det övriga Europas. 1683 hade det misslyckade osmanska angreppet på Wien ägt rum. Tyska riket (Habsburgarna), Polen, Venedig och Ryssland hade vunnit stora framgångar på osmanernas bekostnad. Europa och det safavidiska riket förenades i motsättningen till den osmanska arvfjenden, kristendomens och det shi'itiska islams vedersakare. Osmanerna borde trängas tillbaka till sitt kärnområde av en kraftfull allians. Safaviderna var till att börja med intresserade av ett sådant förbund men blev snart besvikna på de europeiska furstarnas osolidariska agerande. Polen skickade flera sändebud till den safavidiske härskaren för att övertala honom till ett gemensamt avgörande dråpslag mot osmanerna.

Karl XI:s beskickning

Samma syfte hade Karl XI. Sverige stod vid hans trontillträde på krönet av sin stormaktskarriär och kungen, som 1682 erhållit nästan oinskränkt makt i landet, smidde djärva planer för framtiden. 1683 gjorde han ett fruktlöst försök att etablera närmare kontakt med det safavidiska riket. Hans beskickning anlände 1683 till hovet i Isfahan. Den safavidiske härskaren visade sig dock helt ointresserad av de svenska planerna. Han levde för tillfället i relativ fred med sina sunnitiska grannar och mindes sina dåliga erfarenheter med européerna. Han avvisade rentav de svenska förslagen om handelsförbindelser och ett erbjudande om hjälp till safaviderna att bygga stabila skepp för sjöfarten på Kaspiska havet.

Den svenska beskickningen leddes av holländaren Ludvig Fabritius och hade som sekreterare den nyss nämnde Engelbert Kaemp-

fer. Denne hade efter avslutade studier begivit sig till Sverige för att lära känna berömda lärda män som exempelvis Olof Rudbeck d.ä. i Uppsala. I Sverige hade Kaempfer utnämnts till sekreterare och läkare i denna den andra av Fabritius' tre beskickningar till Persien. I Isfahan lärde han bl.a. känna den franske kapucinerpatern Raphaël du Mans, författaren till verket *Estat de la Perse en 1660* (Schefer 1890, Richard 1994).

Sparfwenfeldt

Från Isfahan stammar också några handskrifter som återspeglar 1600-talets azerbajdzjanska och som hemfördes till Sverige av Johan Gabriel Sparfwenfeldt (1655–1727). Denne hade som hovjunker medföljt en beskickning som Karl XI 1683 sändt till Moskva. Han kom dock att stanna där i hela tre år för att med kungligt stipendium studera språk och kultur. Handskifterna förvärvade han av den franske adelsmannen Balthasar de Lauzière, som länge varit verksam i Persien men som sedan tagit tjänst hos den avsatte georgiske fursten Archil av Imeretien och följt denne till Ryssland. På detta sätt har Sparfwenfeldt också gjort sig förtjänt om den svenska turkologin.

Sparfwenfeldt hade själv en mycket livlig vetenskaplig fantasi som också slog ut i full blom på det turkiska området. Efter ingående forskning kom han bl.a. fram till att guden Oden härstammade från Östturkestan och att staden Kashgar kunde identifieras som Asgård, de nordiska gudarnas boning. Detta är hans bidrag till vad Gunnar Jarring (1994) kallat den ”apokryfiska” perioden i svensk Centralasienforskning.

Fornuidsdrömmar

Sparfwenfeldt var långtifrån ensam om fantasier av detta slag. Den nationella stoltheten krävde under denna tid vetenskapliga resultat som kastade ära över fosterlandet och bevisade att svenskarna alltid varit det utvalda folket. Frågorna om den svenska nationens och det svenska språkets ålder stod i förgrunden. Särskilt välkända är Georg Stiernhielms och Olof Rudbecks sällsamma chauvinistiska forntidsdrömmar.

Stiernhielm (1598–1672), verksam som poet, filosof, matematiker och fysiker, ville bevisa att svenskan stod urspråket närmare än något annat av världens språk. Olof Rudbeck (1630–1702), bl.a. läkare, anatom, botanist, arkitekt och ingenjör, framställde i sin *Atlantica* ("Attland eller Manheim") Sverige som Atlantis, "gudarnas, konungarnas, de yverbarnas och lycksaligas ö", från vilket Europa befolkats och fått sin kultur och sina språk. Karl XI delade naturligtvis gärna Rudbecks tro på att svenskarna var utvalda att styra och regera hela världen och understödde ivrigt all forskning som ytterligare kunde bidra till Sveriges ära och berömmelse. Vittsvävande fantasier av detta slag kom att prägla den svenska fornforskningen under flera decennier.

Vetenskapen i "stortrons" tjänst

Stormaktstiden blev en blomstringstid för universiteten i det svenska väldet, framför allt för Uppsala universitet. Biblioteksresurserna bestod huvudsakligen av väldiga rov från katolska bibliotek på kontinenten. Krigsbytet som sådant alstrade dock ingen ny svensk vetenskap. Sverige kunde än så länge inte mäta sig med samtidens stora kulturländer, och det krävdes stora ansträngningar att tillägna sig utlandets bildning. Utländska lärda började emellertid nu söka sig till de svenska universiteten. Över huvud taget spelade inflyttningen av initiativrika utlänningar en avgörande roll för samhällsutvecklingen i 1600-talets Sverige. Ett stort hinder för intellektuell frihet och vetenskap var det kyrkliga kulturherraväldet som stödde sig på en totalitär luthersk ideologi. Vetenskapen betraktades främst som en teologins tjänarinna; språk- och kulturforskning bedömdes efter sin nytta för uttolkningen av Bibeln. Staten förfogade över den rena läran, den lutherska "stortron", som det blott gällde att hålla fast vid och försvara. Under Karl XI:s envælde, som präglades av renlärihetsiver, dogmatism och censur, blev vetenskapens frihet hårt kringskuren. Det 1663 påbjudna "religionsplakatet" omöjliggjorde allt meningsutbyte i andliga frågor. 1686 års kyrkolag ställde enhetskyrkan under kungens ledning och gav den en överväldigande världslig makt.

I det sena 1600-talets intellektuella miljö uppstår ändå något nytt, en ansats till en självständig världslig kultur i landet. Kyrkans rätt att utöva kontroll över all vetenskap sattes i fråga. Den kulturstrid som nu blomstrade upp gällde till att börja med den cartesianska filosofins ställning i Uppsala och den naturvetenskapliga forskningens frihet.

Karaimerna

Gustaf Peringer, Christian Ravius' svenske lärjunge, utnämndes 1681 till professor i orientaliska språk i Uppsala. Hans vetenskapliga insatser på orientalistikens olika delområden är väl omvittnade. Viktig från turkologisk synpunkt är den resa som han 1690 på uppdrag av Karl XI företog till de litauiska karaimerna, en turkisktalande grupp med en gammaltestamentlig tro.

Den s.k. kareiska trosriktningen, som anses ha uppstått i 700-talets Mesopotamien, grundar sig på den enskildes plikt att studera Gamla Testamentet som trons enda rättesnöre. Läran företer likheter med essenernas tankevärld, känd från skriftfynden i Qumran vid Döda havet, och kan ha rötter i för- eller urkristen tid. Med tiden spreds den från Irak till grannländerna och vidare bl.a. till Egypten och Bysans.

I Östeuropa antogs den kareiska tron bl.a. av turkisktalande grupper. Den grupp som brukar betecknas som karaimer har sina äldsta kända bosättningsorter på Krim och talar ett språk av den kiptjakiska eller nordvästturkiska typen. Själva betraktar sig karaimerna gärna som arvtagare till den khazariska kultur som dominerade området kring Svarta och Kaspiska havet fram till andra hälften av 900-talet.

Enligt traditionen lär den litauiske storfursten Vytautas, vars välde sträckte sig från Östersjön till Svarta havet, mot slutet av 1300-talet flytta några hundra karaimiska familjer från Krim till Litauen. Till dessa icke-kristnas plikter hörde bl.a. vakttjänst i storfurstens slott i den dåvarande huvudstaden Trakai. Som belöning för sina tjänster erhöll de vissa privilegier. Karaimiska församlingar uppstod också i åtskilliga andra orter i Litauen och Polen.

Karaimerna tog livlig del i samhällslivet i sitt nya hemland och frambragte själva flera betydande lärda, bl.a. matematiker, astronomer och medicinare. Allra mest vårdade de sig om religionsvetenskapen, främst bibelexegesen. De hade nära kontakter med de polska protestanterna. I arbetet med den 1572 utgivna polska bibelöversättningen medverkade exempelvis en karaimisk lärd, Isaak Troki.

Peringers resa

1690 besökte Gustaf Peringer en rad karaimiska bosättningsorter i storfurstendömet Litauen och Polen. Karl XI:s avsikt med uppdraget var uppenbarligen att samla upplysningar om karaimerna för att

förbereda deras omvändelse till den lutherska läran. Konflikten med rabbaniterna, som det hette, ingav honom hopp om att de skulle kunna vinnas för kristendomen. Kungens förtidiga död 1697 hindrade honom dock från att söka genomföra denna plan.

Gustaf Peringer själv hade klart vetenskapliga syften med resan. På 1600-talet hade den västeuropeiska vetenskapen visat stort intresse för den kareiska läran och sökt kontakter till dess företrädare. Intresset var religionsvetenskapligt betingat och gällde framför allt bibelexegesen. Man hoppades bl.a. att finna dittills okända varianter av Gamla Testamentets text. Det hade dock visat sig svårt att få kontakt med kareerna och lära känna deras skrifter.

Peringer ville få inblick i karaimernas skrivna arbeten, som vid denna tid var nästan okända i Europa. Det lyckades honom också att förvärva några dussin handskrifter och hemföra dem till Sverige. Han ville studera karaimernas lära, trosföreställningar, riter, seder, bruk och kalendersystem. Ett av hans syften var att fastställa huruvida karaimerna tillämpade ett eget vokaliseringsystem i sina hebreiska bibeltexter.

Resultatet av forskningsresan var rikt men gick snabbt förlorat. Genast efter hemkomsten till Uppsala började Peringer visserligen föreläsa om karaimerna och att författa en reseberättelse. Denna är dock inte bevarad för eftervärlden. Inte heller de handskrifter han hemfört blev till mycken glädje för vetenskapen. Tydligt förstördes de flesta av dem vid branden i Stockholms slott 1697.

Två karaimer i Uppsala

Karaimernas minnen av tidigare förbindelser med Sverige har spelat en viktig roll i deras medvetande. Enligt traditionen skall den kontakt som Peringer etablerade ha fört till vidare utbyte. Det uppges att två ej namngivna svenskar 1696 besökte de litauiska karaimerna och därvid inbjöd en lärd karaim vid namn Salomon ben Aaron att komma och föreläsa vid Uppsala universitet. Salomon är känd som en av karaimernas mest framstående vetenskapsmän. Ett bekant arbete av honom rörande skillnader mellan judisk och kareisk tro anses ha författats på uppmaning av svenska vetenskapsmän. Uppgiften om att Salomon tillsammans med en annan karaim skall ha inbjudits till Uppsala beror dock på ett missförstånd. Inbjudan *in urbam Regni*

kom från Riga och avsåg föreläsningar där (Gren 1945, s. 466, Şişman 1952, s. 222).

Även om uppgifterna är fiktiva, så har de blivit föremål för en berättelse som skrevs 1931 av den karaimiske författaren Aleksander Mardkowicz (1875–1944). En svensk översättning har publicerats under titeln ”Två karaimer i Uppsala” (Csató & Johanson 1998). Berättelsen handlar om den unge Salomon, här kallad Scholomo, under hans tid som lärjunge och hans framgångsrika resa till Uppsala, i verkligheten Riga, för att sprida kunskap om den kareiska tron.

Till turkiskans lov

Modersmålets viktiga roll i karaimernas religiösa kultur bidrog till att de under årens lopp lyckades bevara och vårda sitt gamla språk i de nya omgivningarna. Eftersom Peringer är den förste som yttrat sig om deras turkiska språk är hans uppgifter språkhistoriskt värdefulla. Den 15 april 1691 skrev han till Hiob Ludolf ett brev som blivit känt under titeln ”Epistola de Karitis Lithuaniae” och som i juli samma år publicerades av Wilhelm Ernst Tenzel i tidskriften *Monatliche Unterredungen...* Här anger Peringer att karaimernas modersmål är ”*Tatarica sive potius Turcica, qua etiam libros sacros explicant in scholis & ludis*” [Deras modersmål är tatariska eller snarare turkiska, på vilket (språk) de utlägger sina heliga skrifter i läroanstalter och nybörjarskolor]. Som smakprov citerar han några satser på karaimiska, nämligen början av Genesis, en interlineär ord för ord-översättning från det hebreiska originalet med en påfallande oturkisk ordföljd.

Peringer hade naturligtvis goda kunskaper i andra och mera kända turkiska språk. 1674 höll han vid Uppsala universitet ett tal till de orientalistiska språkens ära, i vilket han betecknade det som en svår fördom att man på turkiska enbart skulle kunna tala om krig och blodsutgjutelse. Han försäkrar att det i själva verket förhåller sig helt annorlunda. Detta erkänns, säger han, också av perserna, turkarnas oförsonliga fiender. Vid den persiska kungens hov används turkiska som det enda eller åtminstone det förnämsta språket. Uttalandet må i denna formulering förefalla märkligt men är helt korrekt. Det syftar på att safaviderna i Persien, som ju var osmanernas politiska motståndare, så som nämnts ovan, talade en turkisk varietet av azerbajdzjansk typ.

Peringer framhåller också att nyttan av att kunna turkiska är uppenbar. Den som behärskar turkiska kan, som han påpekar, delta i beskickningar till Höga porten och krimtatarernas härskare samt föra samtal med respektive furstars rådgivare utan tolk.

Karl XII och osmanerna

De båda stormakterna Sverige och det osmanska riket kom i början av 1700-talet att närma sig varandra. Anledningen var motsättningarna till Ryssland, de båda staternas traditionella fiende. Det politiska närmandet ledde till ett påtagligt ökande intresse för turkiska studier i Sverige.

Verkligt nära kontakter inleds med Karl XII:s vistelse i osmanska riket efter det militära nederlaget i slaget vid Poltava den 28 juni 1709. Efter slaget begav sig kungen med eskort över Dnepr in på osmanskt territorium. Generalen Adam Ludvig Lewenhaupt, som fått order att föra över armén, beslöt i stället att kapitulera. Så kom det sig att tusentals officerare och soldater hamnade i långvarig rysk fångenskap.

Om Karl XII:s femåriga besök (1709–1714) hos osmanerna föreligger ganska detaljerade undersökningar; se främst Kurat (1943a, 1943b). Från Bender skickade kungen sändebud till Höga porten och öppnade så den första fasta ambassaden i den svenska diplomatins historia. Tre gånger lyckades han förmå osmanerna att gå i krig mot ryssarna. Hans egen fantastiska dröm gick ut på att, sedan han förlorat sin egen armé, besegra ryssen i spetsen för en osmansk här. Han höll fast vid sina planer med envisheten hos ett ”järnhuvud”, dvs. en envis, oflexibel person, på turkiska *demirbaş*. Detta ord som också betyder ”inventarium” blev hans tillnamn hos osmanerna.

Intresset för osmansk kultur

Karl XII:s besök innebar också en höjdpunkt i de svensk-osmanska kulturrelationerna. Kungen, som var en stor beundrare av osmansk kultur och vetenskap, började att från Bender sända ut vetenskapsmän på orientexpeditioner.

Den första gick till Egypten och Palestina och leddes av Cornelius Loos († 1738), som hade till uppgift att avbilda pyramider, antika byggnader, ruiner och andra märkvärdiga föremål på vägen. Även Loos'

teckningar från Istanbul är mycket värdefulla eftersom de avbildar byggnader som sedan länge är försvunna. De flesta av teckningarna gick förlorade vid den s.k. kalabaliken i Bender den 12 februari 1713, men ett antal befinner sig i tryggt förvar på Nationalmuseum i Stockholm.

Gustaf Celsing sändes 1709 som kommissionssekreterare till Istanbul för att studera det osmanska språket. Han satte livet på spel på ett spektakulärt sätt när han efter freden vid Prut 1711 trängde sig fram till sultanen förklädd till muslim för att överlämna en skrivelse om storvesirens förräderi.

Också andra svenskar lärde sig turkiska och skaffade sig kunskaper om turkiska förhållanden. Så författade t.ex. andre legationspredikanten Sven Agrell en avhandling *Om sultans håv*, som han fogade till sin dagbok för åren 1707–1713.

Mikael Eneman förordnades 1709 till förste legationspredikant i Istanbul. Här bedrev han flitigt turkiska studier, som omfattade språk och religion samt även administrativa, politiska, militära, sociala och ekonomiska förhållanden. Han passade också på att studera de i Istanbul bosatta kareernas tro och sedvänjor (Gren 1945, s. 462–466). Eneman gjorde dessutom en lång orientresa till Egypten och Palestina. I sin frånvaro utnämndes han 1712 till professor i österländska språk i Uppsala, men bara ett par veckor efter sin installation 1714 avled han, 38 år gammal. Eneman ägde en omfattande lärdom men hann aldrig publicera sina forskningsresultat. Av hans hand föreligger i manuskript en reseberättelse och andra arbeten rörande det osmanska riket: om hären, hovet, religionen, rättssystemet, förvaltningen osv. Resebeskrivningen *Resa i orienten 1711–1712* trycktes först 1889 och inte ens då i fullständigt skick.

1713 sände Karl XII ut ännu en orientfarare, språkforskaren Henric Benzelius, på en flerårig resa till Egypten och Palestina. Benzelius blev sedermera professor i Lund och slutligen ärkebiskop, men inte heller han fick möjlighet att bearbeta sitt omfattande material från Orienten.

Den svensk-turkiska vänskapen

De svenska förbindelserna med det osmanska riket fortsatte och utvecklades under hela 1700-talet. Detta är den svensk-osmanska vänskapens gyllene tid. Den viktigaste faktorn i kontakterna mellan Sverige och det osmanska riket, dessa båda utposter i Europa, var fort-

farande gemensamma motsättningar till Ryssland. Det stora intresset för Turkiet hos oss närdes av hoppet om en stark bundsförvant mot arvfjenden. Intresset dikterades alltså inte, som i det övriga Europa, av ren skräck för osmanerna som kristenhetens stora fiende.

I Sverige vaknade intresset för turkisk kultur och turkiska, ja, man brukar rentav tala om ”den turkiska febern”. Eftersom Karl XII och hans män ådragit sig stora skulder i Bender, kom åtskilliga osmanska fordringsägare till Sverige, också länge efter kungens död (30 november 1718). Gästerna fick oftast vänta länge på sina pengar men uppbar under väntetiden lön från den svenska regeringen.

I Istanbul fanns nu en ständig svensk beskickning. Svenskar som vistades i Turkiet behandlades förekommande. Eneman berättar redan 1711 om turkarnas välvilja mot svenskarna, t.ex. att dessa fritt fick beträda moskéer, vilket var förbjudet för t.ex. tyskar, fransmän och italienare. En svensk fick t.ex. inte kallas *gävur* ’otrogen’, utan bara omtalas som *müsafir* ’gäst’ (Mohn 1927, s. 91).

Kontakterna fick en viss kulturell betydelse. Också ett antal turkiska lånord kom in, t.ex. *dolma* och *kalabalik*, som svenskan är ensam om bland de europeiska språken. Det dittills utbredda tvivlet på att osmanerna verkligen vore mänskliga varelser började luckras upp.

Karoliner i Sibirien

Karl XII:s militära aktiviteter fick också en annan viktig turkologisk konsekvens. En del av de svenskar som efter slaget vid Poltava hamnade i rysk fångenskap fördes först till Moskva, där de vid jultiden 1709 visades upp i ett av tsar Peter arrangerat triumftåg genom staden. Därefter sändes de i fångenskap till olika platser i Sibirien. Den största gruppen hamnade i staden Tobolsk. De karoliner som överlevde skulle inte återvända hem förrän efter 12–13 år. Först i januari 1722 fick fångarna i Sibirien tillstånd att resa tillbaka till Sverige.

Krigsfångarna etablerade bl.a. kontakter med olika turkiska grupper i Sibirien. Flera officerare utförde vetenskapliga studier av bestående värde bland de dittills okända sibiriska folken. Några deltog också i upptäcktsresor i området.

Särskilt bekant är den i Stralsund födde kaptenen Filip Johan Tabbert (1676–1747), som adlats 1707 och antagit namnet Stralenberg. Han var utbildad fortifikationsofficer och hade före fångenskapen tjänstgjort vid Södermanlands regemente. Till Tobolsk anlände han

år 1711. Sina elva år i Sibirien utnyttjade han mycket väl. Här påbörjade han det farliga arbetet med att lägga upp en karta över Sibirien. Hjälp fick han av medfångar som ryttmästaren Peter Schönström och fortifikationsofficeren Johan Anton Matérn. Då kartan gick förlorad i samband med en brand 1715, gjorde Stralenberg om hela arbetet och färdigställde två exemplar av kartan. Ett exemplar blev beslagttaget, men det andra kom att räddas eftersom det sändes till statssekreteraren Josias Cederhielm i Moskva. Stralenberg översatte också, återigen med hjälp av Schönström, ett historiskt arbete av den centralasiatiska turkiske fursten Abu'l-Ghazi Bahadur till tyska.

1721 ställdes Stralenberg till den tyske akademiledamoten och upptäcktsresanden Daniel G. Messerschmidts förfogande och följde med denne på en lång upptäcktsresa i Sibirien. Resan gick uppför Irtysj till Tara, över Barabastäppen till Tomsk och sedan uppför floden Tom till Kuznetsk och Abakan. Året därpå for expeditionen nedför Jenisej till Krasnojarsk, varifrån Stralenberg gjorde expeditioner för att bl.a. studera hållristningar. Sedan han nåtts av den försenade nyheten om freden i Nystad lämnade han området i maj 1722. Året därpå återfann han sin karta i Moskva, där den sålts till en tysk köpman. Efter hemkomsten till Sverige erhöll Stralenberg 1723 överstelöjtnants grad.

Stralenberg var inte den enda karolin som samlade intressanta uppgifter om dittills okända områden i Sibirien med omgivning. Johan Gustav Renat, som hamnat i fångenskap hos kalmuckerna, sammanställde en karta av det vid denna tid utforskade Östturkestan.

Karolinernas insatser vidgade avsevärt den bildade europeiska samtidens kulturella horisont och visade nya generationer av upptäcktsresande vägen ut till främmande världsdelar. Det kan tilläggas att August Strindberg under sin tid som extra ordinarie amanuens vid Kungl. biblioteket 1874–1882 ivrigt intresserade sig för de handskrifter som efterlämnats av de karolinska krigsfångarna i Sibirien. Bl.a. författade Strindberg uppsatsen ”Philip Johann von Stralenberg och hans karta över Asien”.

”Tatariska dialekter” och fornturkiska runor

Särskild relevans för de turkiska studierna fick Stralenbergs 1730 i Stockholm utgivna 431-sidiga verk ”Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia / In soweit solches Das gantze Russische Reich mit Sibirien und der grossen Tatarey in sich begreiffet”. Arbetet, som

snart också översattes till engelska, franska och ryska, överflödar av intressanta historiska, geografiska, etnografiska, arkeologiska och filologiska uppgifter och innehåller den slutgiltiga versionen av den i Sibirien anlagda kartan.

Stralenberg hade bl.a. inhämtat detaljerade informationer om Sibi-riens språk. Med sin beskrivning av 32 s.k. tatariska dialekter och med sin stora ”tabula polyglotta”, i viken han jämför turkiska, finskugriska och samojediska språk framstår han som den s.k. uralataistikens fader.

Under upptäcktsresorna med Messerschmidt hade Stralenberg vid Jenisejs övre lopp funnit gravplatser och steninskrifter med en gåtfull skrift, vars tecken liknade nordiska runor. 1721 gjorde Charles Schulman, en annan karolin, skisser av dessa inskrifter. Fynden väckte genast stor uppmärksamhet, då de passade utmärkt väl in i de svenska forntidsdrömmarna och önskan om ytterligare bevis på Sveriges kulturella stormaktsställning. Inskrifterna ansågs till fullo bekräfta tesen om att de nordiska runorna skapats av svenskarnas skytiska förfäder före deras vandring till Skandinavien.

Efter stormaktstidens slut skulle inte bara dessa slutsatser utan också själva fyndet sättas i fråga. Johan Ihre säger i sin 1770 utkomna avhandling om runornas ursprung (*De runarum patria et origine* [Om runornas hemland och ursprung] att många tvivel uppstått efter Stralenbergs rapporter om inskrifter med runliknande tecken. Ihres i Ryssland verksamme kollega Gerard Friedrich Müller hade enligt egen uppgift själv hållit utkik efter inskrifterna under en resa i Sibirien men inte kunnat finna dem. Müller misstänkte därför att Stralenberg helt enkelt blivit lurad (... *atque adeo suspicari fumum viro docto venditum fuisse* ’och man kan misstänka att man sålt rök till den lärde mannen’.

De inskrifter som Stralenberg funnit var emellertid i högsta grad reella. Senare skulle de visa sig vara skrivna med samma fornturkiska skrift som de s.k. Orkhon-inskrifterna som upptäcktes först 1889. Den fornturkiska runskriften dechiffrerades 1893 av dansken Vilhelm Thomsen, vilket skapade helt nya förutsättningar för en jämförande turkisk språkvetenskap.

Efter Karl XII:s död

Det svenska intresset för den turkiska världen höll i sig en lång tid efter Karl XII:s död. Behovet av undervisning i osmanska vid ett svenskt universitet blev också alltmer påtagligt. Förbindelserna med

Orienten tilltog ständigt och man behövde en universitetslärare som kunde översätta urkunder och handleda studenter.

Planerna på att göra de turkiska studierna till ett universitetsämne kunde dock aldrig genomföras på allvar. Gustaf Celsing, som ansågs vara den ende kompetente i ämnet, utnämndes till statssekreterare efter sin återkomst till Sverige. 1739 beslöts att hans äldste son Gustaf skulle studera de orientaliska språken. Både Gustaf och hans yngre bror Ulrik blev med tiden envoyéer i Istanbul men aldrig professorer i Sverige. En beslutad s.k. språkmästartjänst i Uppsala tycks aldrig ha blivit tillsatt. I Lund tillkom däremot 1742 den första adjunkturen i orientaliska språk med åläggande att undervisa i de språk som var brukliga vid det osmanska hovet.

Innehavaren Sven Johan Munthe befordrades dock snart till professor i grekiska och orientaliska språk och övergick till teologiska fakulteten.

Munthes yngre kollega Peter Rubens, som 1750 utnämndes till kunglig sekreterare och translator i Stockholm, undervisade från 1758 under ett par år i osmanska och andra orientaliska språk, som ansågs nödvändiga för rikets förbindelser med Höga porten.

Efter hans död övertogs arbetet av Carl Aurivillius i Uppsala. Den siste innehavaren av translatorsbefattningen i osmanska torde ha varit Johan David Åkerblad, som utnämndes 1789 men som redan efter två år sändes till Istanbul.

Den ständiga svenska beskickningen i Istanbul hade 1757 erhållit en egen byggnad i Galata. Armeniern Ignace Mouradgea d'Ohsson (1740–1807), som var verksam där, vann vetenskaplig berömmelse med sitt stora verk *Tableau général de l'Empire othoman*. Bland de s.k. dragomanerna märks Ibrahim Müteferrika, den ungerskfödde renegaten och grundaren av den osmanska boktryckarkonsten. Hos denne tog flera svenskar, bl.a. de nämnda Eneman och Benzelius, lektioner i turkiska och arabiska. Alltfler lärda svenska resenärer besökte Istanbul under 1700-talet, t.ex. Johan Otter (1707–1749), Fredrik Hasselquist (1722–1779) och Jakob Jonas Björnståhl (1731–1779), vilka alla tre författade reseberättelser som också översattes till tyska.

Turkologin

De svensk-turkiska kontakterna fortsatte, dock utan att avkasta väsentliga nya resultat. Den ”turkiska febern” var snart över. Sveriges

beskickning i Istanbul var tidvis inte besatt, och då och då framlades rentav förslag om att den borde stängas. Från slutet av 1700-talet utlystes inga translatorstjänster mer. Vid universiteten i Uppsala och Lund ingick turkiska inte längre i den ordinarie akademiska undervisningen.

Med tiden inrättades däremot flera professurer i semitiska språk. Ett antal semitister var i fortsättningen verksamma även på det turkologiska området: i Uppsala Herman Almkvist, i Lund Björnstaåls efterträdare Mattias Norberg och Carl Johan Tornberg. Men turkologin var dömd att förbli en akademisk bisak. Hebreiskan var grundläggande för de teologiska studierna, och arabiska behövdes för djupare insikter i hebreiskan. Turkiska språk var däremot ointressanta för både teologin och hebraistiken. För den praktiska politiken ansågs osmanskan inte längre nödvändig.

Inom den s.k. orientalistikens ram fick ämnet aldrig utvecklas på egna villkor och på grundval av sina egna vetenskapliga frågeställningar. De ämnesgränser som det sena 1800-talet med sin eurocentrerade bildningsvärld drog upp för humaniora förblev i stort sett intakta under hela 1900-talet. Ännu Uppsala-semitisten Karl V. Zetterstéen ironiserar i sin uppsats om turkiska studier i Sverige över att turkiska studerades av folk som inte redan behärskade arabiska och persiska (1941, s. 15).

Någon lärstol för turkologi kom inte till stånd. Inte ens på islamfilologins begränsade område tillerkändes de turkiska studierna verklig hemorts rätt. ”Här hemma”, skrev Gunnar Jarring i en artikel 1988 ”synes man ha glömt att turkiskan tillsammans med arabiska och persiska tillhör de klassiska orientaliska språken, en treklöver vars ena blad fallit bort vid svenska universitet”.

Det skulle dröja ända till 2004 innan Sverige fick sin första professur i turkiska språk. Den inrättades i Uppsala vid Peringers gamla universitet.

Litteratur

Följande lista upptar de verk som nämns i artikeln samt några andra arbeten ur vilka relevanta uppgifter kan inhämtas.

Arne, T. J. 1952. *Svenskarna och Österlandet*. Stockholm.

- Björkman, W. 1932. Die schwedisch-türkischen Beziehungen bis 1800. I: *Festschrift Georg Jacob zum 70 Geburtstag 26. Mai 1932 gewidmet*. Leipzig 9–23.
- Die Beziehungen zwischen Schweden und der Türkei. *Orientalia Suecana* 9, 137–153.
- Brendemoen, B. 1988. Some remarks on Claes Broderson Rålamb and his contemporaries. I: *Turcica et Orientalia. Studies in Honour of Gunnar Jarring*. Stockholm. 9–18.
- Csató, É. Á. & Johanson, L. 1998. Två karaimer i Uppsala. I: Burius, A., Lidman, T. & Olsson, L. (utg.) *Några hyll(nings)-centimeter. Festschrift till Folke Sandgren den 15 februari 1998* (Acta Bibliothecæ Regiæ Stockholmiensis 58.) Stockholm. 49–65.
- d’Ohsson, M. 1787–1829. *Tableau général de l’Empire othoman, divisé en deux parties, dont l’une comprend la législation, l’autre mahomé-tane, l’autre l’histoire de l’Empire othoman* 1–3. Paris.
- Eneman, M. *Resan uti Turkiet. Från Bender till Constantinopel*. [Handskrift. Uppsala universitetsbibliotek.]
- *Resa i Orienten. 1711–1712*. Utgifven af K. U. Nylander, Uppsala.
- Gren, E. 1945. Bidrag till Michael Enemans biografi. Studier och bokförvärv. I: *Donum Grapeanum. Festschrift tillägnad Anders Grape*. Uppsala. 445–494.
- Helander, H. 2006. Peringers tal år 1674 till de orientaliska språkens ära. I: Csató, É. Á., Gren-Eklund G. & Sandgren, F. (eds.) *En resenär i svenska stormaktstidens språklandskap. Gustaf Peringer Lil- lieblad (1651–1719)*. Uppsala: Uppsala universitet. 89–107.
- Jarring, G. 1975. Nytt material om de svenska krigsfångarna i Sibirien. I. *Karolinska Förbundets årsbok* 5. Stockholm, 77–111.
- 1977a. Das Schicksal der zentralasiatischen wissenschaftlichen Erb- schaft von Philipp Johan Strahlenberg. *Central Asiatic Journal* 21, 224–228.
- 1977b. Strahlenberg in schwedischer Literatur und Wissenschaft. Eine biobibliographische Übersicht. I: *Europa nostratica* 2. Wies- baden. 121–123.
- 1977c. Tjurkologija v Švecii, *Sovetskaja Tjurkologija* 1977/3, 94–102.
- 1979. Karoliner i nyutkommen sovjetisk aktupublikation. I: *Karo- linska Förbundets årsbok 1978*. Stockholm. 24–49.
- 1980. İsveç’te türkoloji. *Belleten* 44, 125–136.
- 1982. Cornelius Loos. I: *Svenskt biografiskt lexikon* 24. Stockholm. 101–103.

- 1984a. Brigitta Scherzenfeldt och hennes fångenskap hos kalmuckerna. I: *Karolinska Förbundets årsbok 1983*. 88–118.
- 1984b. Vidgad horisont. I: *Tre Karlar: Karl X, Karl XI, Karl XII*. Stockholm. 137–151.
- 1986. Claes Brorsson Rålamb. 1600-talsresenär, diplomat och kulturpersonlighet. *Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul. Meddelanden* II, 29–44.
- 1987a. Sveriges diplomatiska förbindelser med tatarerna på Krim. I: *Utrikespolitik och historia*. Stockholm. 83–90.
- 1987b. Mouradgea d’Ohsson, Ignatius. I: *Svenskt biografiskt lexikon* 25, 753–755.
- 1988. Kan bibliografier läsas? *Svenska Dagbladet* 5.9.
- 1994. Svensk Centralasien-forskning i ett historiskt perspektiv. I: Rosén, S. & Utas, B. (eds). *Det okända Centralasien – en utmaning för svensk forskning*. Stockholm. 18–24.
- Johannisson, T. (utg.) 1961. *Nils Matsson Kiöpings Resa. Paralleltexter ur andra och tredje upplagan. Med efterskrift och anmärkningar utgivna av Ture Johannisson*. Stockholm.
- Johanson, L. 1975. Turkiska språk. *Humanistisk forskning* I, 19–23.
- 1985a. Isfahan – Moskva – Uppsala. Kring några medelaserbidsjanska handskrifter och människorna på deras väg. *Svenska forskningsinstitutet i Istanbul. Meddelanden* 10, 26–44.
- 1985b. Die mittelaserbidschanischen Transkriptionstexte der Universitätsbibliothek Uppsala. I: *Beşinci Milletler Arası Türkoloji kongresi, tebliğler* I. İstanbul. 143–147.
- 1994. Språkvetenskaplig Centralasienforskning, I: Rosén, S. & Utas, B. (utg.) *Det okända Centralasien – en utmaning för svensk forskning*. Stockholm. 31–39.
- Kurat, A. N. 1943a. *İsveç kralı XII Karl’ın Türkiye’de kalışı ve bu sıralarda Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul.
- 1943b. *İsveç kralı XII Karl’ın Türkiye’de kaldığı zamana ait metinler ve vesikalar. Ekler* I. İstanbul.
- Mohn, P. 1927. Några drag ur de svenska diplomaternas liv i Konstantinopel under 1700-talet. I: *Svenska Orientsällskapets årsbok* 4. 70–92.
- Olearius, A. 1663. *Ausführliche Beschreibung der kundbaren Reyse nach Muscow und Persien...* Schleswig.

- Peringer, G. 1691. *Epistola de Karitis Lithuaniae*. I: Tentzel, W. E. (utg.) *Monatliche Unterredungen einiger guten Freunde von allerhand Büchern und andern annehmlichen Geschichten*. Leipzig. 572–575.
- Richard, F. 1994. *Raphaël du Mans, missionnaire en Perse au XVIIème siècle* 1–2. Paris.
- Rundgren, F. 1976. Semitic languages. I: *Faculty of Arts at Uppsala University. Linguistic and Philology*. (Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala University 500 Years 6.) Uppsala. 99–112.
- Schefer, Ch. (utg.) 1995 [1890]. *Le P. Raphaël du Mans: Estat de la Perse en 1660. Publié avec notes et appendice par Ch. Schefer*. (Publications de l'École de langues orientales vivantes, IIe série, 20.) Paris.
- Strahlenberg, Philip Johann von 1730. *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia, in soweit solches Das gantze Russische Reich mit Siberien und der grossen Tatarey in sich begreifet ... Nebst einer noch niemals ans Licht gegebenen Tabula Polyglotta von zwey und dreyssigerley Arten Tatarischer Völker Sprachen und einem Kalmuckischen Vocabulario, sonder lich aber grossen richtigen Land-Charte ...* Stockholm.
- Şişman, S. 1952. Gustaf Peringer Mission bei den Karäern. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 102, 215–228.
- Tengberg, E. 1953. *Från Poltava till Bender. En studie i Karl XII:s turkiska politik 1709–1713*. Lund.
- Zetterstéen, K. V. 1941. Turkiska studier i Sverige. I: *Lychnos. Lärdomshistoriska samfundets årsbok*. Uppsala & Stockholm. 1–27.

*

Denna artikel är skriven under min tid som gästforskare vid Kollegiet för samhällsstudier (The Swedish Collegium for Advanced Study in the Social Sciences) i Uppsala under våren 2001. För goda råd rörande innehållet tackar jag professor Hans Helander, Uppsala.

Isfahan – Moskva – Uppsala. Kring några medelazerbajdzjanska handskrifter och stationerna på deras väg

Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul. Meddelanden 10/1985, 26–44.

I

I Uppsala universitetsbiblioteks s.k. sparwenfeldska samling av orientalia¹ bevaras ett par turkiska 1600-talshandskrifter av, som det visat sig, ganska märkligt slag. Språket i dem är den azerbajdzjanska koiné som talades av den turkiska befolkningen i dåtidens Persien, bl.a. vid det safavidiska hovet i Isfahan. Detta språk har hittills varit mycket bristfälligt känt. Det särskilda värdet i de upsaliensiska handskrifterna ligger i att den turkiska, närmare bestämt medelazerbajdzjanska, texten är skriven med latinskrift, vilket ger en unik inblick i det dåtida språkets ljudstruktur.²

Eftersom inga så tidiga s.k. transkriptionstexter för övrigt är kända, utgör samlingen strängt taget en liten sensation inom den turkologiska språkvetenskapen.

Hur hamnade texterna i Uppsala? Deras väg till Carolina Rediviva är också den långtifrån ointressant, eftersom den åskådliggör många detaljer i 1680-talets politiska och kulturella förhållanden, inte minst i stormakten Sveriges dåtida roll på den internationella arenan. Vägen är lång, stationerna på den många och delvis okända. Klart är från början bara vad som står antecknat i handskrifterna själva: de över-

¹ (O. Celsius & E. Benzelius:) *Catalogus centuriæ librorum rarissimorum l...l.* Upsaliæ 1706, samt C. J. Tornberg: *Codices arabici, persici et turcici Bibliothecæ regie Universitatis Upsalienis.* Lund 1849.

² Se min artikel ”Die westogusische Labialharmonie”. *Orientalia Suecana* 27–28 (1978–1979), s. 63–107. Hela materialet är f.n. under utgivning.

lämnades till den lärde svenske resenären Johan Gabriel Sparwenfeld under dennes vistelse i Moskva på 1680-talet av en fransk adelsman vid namn Balthasar de Lauzière.

II

De första 19 sidorna i en av handskrifterna (Cod. Ups. O. Sp.26) utgörs av en kortfattad turkisk grammatik, enligt uppgift nedtecknad av de Lauzière i Isfahan *sur les memoires du R. P. Raphaël du Mans*. Om de Lauzières tidigare öden vet vi ingenting mera än vad en senare rysk källa förtäljer: han härstammade från Aix-en-Provence och var katolik. Uppenbarligen inledde han sin livslånga orientaliska odysse i det safavidiska rikets glansfulla huvudstad.

På 1500-talet hade Iran under de första safavidiska härskarna – shah Isma'il och hans efterföljare – återigen blivit en politisk maktfaktor: en stark shi'itisk stat i opposition till de omgivande sunnitiska stormakterna, de uzbekiska khanerna i öster och framför allt det osmanska riket i väster. Shah 'Abbas I († 1629) befäste den politiska maktställningen, konsoliderade riket inåt och byggde upp den nya huvudstaden Isfahan, där den persiska konsten upplevde en ny guldålder.

De närmast efterföljande shaherna, Şaifi 'Abbas II och Suleiman, härskade över ett starkt och ansett Iran, till vilket de europeiska kolonialmakterna sökte goda relationer. Avgörande härvidlag var framför allt det vaknande intresset för östhandeln, den gemensamma fiendskapen till de osmanska turkarna och de persiska härskarnas relativa tolerans gentemot kristna.

Före 1600 hade få européer besökt Persien. Nu strömmade europeiska sändebud, köpmän, missionärer, forskningsresande och äventyrare till Isfahan. Många skrev ner mer eller mindre initierade reseskildringar,³ t.ex. romaren Pietro della Valle, Jean Baptiste Tavernier från Antwerpen, tysken Adam Olearius, fransmännen Jean de Thévenot och Jean Chardin, holländaren Jan Struys, engelsmannen

³ Se t.ex. inledningen till Raphaël du Mans: *Estat de la Perse en 1660*. Utg. Ch. Schefer. Paris 1890; S. Schuster Waiser: *Das safawidische Persien im Spiegel europäischer Reiseberichte (1502–1722). Untersuchungen zur Wirtschafts- und Handelspolitik*. Baden-Baden 1970; Sir Roger Stevens: *European visitors to the Safavid court. Iranian Studies. Journal of the Society for Iranian Studies* 7/1974, s. 421–457.

John Fryer och inte minst tysken Engelbert Kämpfer,⁴ till vars verksamhet i svensk tjänst vi återkommer. Förmodligen var Balthasar de Lauzière en av de unga europeiska adelsmän som lockades till Isfahan av ryktena om alla dess under. Även svenskar hörde till besökarna:⁵ kanske var Bengt Oxenstierna, ”Resare-Bengt”, den förste. 1661 utkom Nils Matson Kiöpings reseskildring, som också berättar om en längre vistelse i Isfahan.⁶

III

En kategori som kände land och folk bättre än de många tillfälliga besökarna var de europeiska missionärerna. Till dem hörde Lauzières ovannämnde grammatikinformat Raphaël du Mans.

Vid mitten av 1600-talet fanns i Isfahan åtminstone tre katolska kloster: ett augustinerkloster under portugisiskt beskydd, ett kloster tillhörande barfotakarmeliterna med munkar från Spanien och Italien och ett kapucinerkloster, underhållet av den franske konungen. Senare torde också jesuiter och dominikaner ha slagit sig ned i Isfahan. Nils Matson Kiöping säger i sin reseberättelse från Isfahan: ”Munckarna hafwa stoor Gunst hos konungen och äro mycket Frijdkallade, i synerhet the Augustiner, ty the hafwa ther een mächta skön Kyrkia: The Carmeliter två; The Franiskaner och två; men the Armenier sex”.⁷

I vart och ett av dessa katolska kloster torde vanligen endast två eller tre munkar ha varit verksamma. Att omvända muslimer var i denna miljö både farligt och praktiskt taget omöjligt.⁸ Katolicismen

⁴ Se Engelbert Kämpfer: 1651–1716. *Seltsames Asien (Amoenitates exoticae)*. In Auswahl übersetzt von K. Meier-Lemgo. Detmold 1933; K. Meier-Lemgo: *Engelbert Kämpfer, der erste deutsche Forschungsreisende 1651–1716. Leben, Reisen, Forschungen, nach den bisher unveröffentlichten Handschriften Kämpfers im Britischen Museum*. Stuttgart 1937; Engelbert Kämpfer: *Am Hofe des persischen Großkönigs 1684–85. Das erste Buch der Amoenitates exoticae*. Eingeleitet und in deutscher Bearbeitung herausgegeben von W. Hinz. Leipzig 1940.

⁵ Om stormaktstidens resenärer se t.ex. G. Jarring: *Vidgad horisont. I Tre Karlar. Karl X, Karl XI, Karl XII*. Stockholm 1984, s. 132–151.

⁶ Se *Nils Matson Kiöpings Resa*. Parallelltexter ur andra och tredje upplagan. Med efterskrift och anmärkningar utgivna av Ture Johannisson. Stockholm 1961.

⁷ *Op. cit.* s. 42.

⁸ Se E. Kaempfer *op. cit.* s. 160.

var attraktiv endast för en del armeniska kristna,⁹ som därigenom kom i åtnjutande av europeisk protektion. Klostren hade som en viktig funktion att ge skydd och hjälp åt både resenärer från västerlandet och åt i Persien bosatta katoliker. Många utlänningar bodde i ”armenierförstaden” Djulfa, vilken på Nils Matsons tid var ”wål så stoor som heela Stockholms Stad med Norre Malm och Ladugårdz Landet/.../”.¹⁰

Munkar kallades också ofta till hovet som tolkar och översättare. I vissa fall tjänstgjorde de rentav som ackrediterade representanter för sina respektive furstar. Engelbert Kämpfer fördömer i sin reseberättelse denna sed att som sändebud använda munkar, vilka i Persien gäller som fattiga tiggare. Man borde, menar han, välja män med yttre värdighet och insikt.¹¹

En munk som knappast kan ha anklagats för bristande insikter var just Raphaël du Mans, föreståndare för kapucinerklostret och officiell representant för den franska kronan. Frankrike hade mera vårdat sina relationer till Höga porten och inledde sina sena kontakter med Persien på denna anspråkslösa nivå. Han var född i Mans 1613 som Jacques Dutertre, hade bedrivit omfattande studier, tydligen speciellt i matematik, kommit till Persien 1644, talade landets språk perfekt, var mycket väl anskrivnen vid hovet och prisas av nästan alla samtida skribenter som ett mönster av dygd och förtjänst.¹² Han var ofta anlitad som tolk och översättare vid hovet, dock tydligen inte lika flitigt som i sina sista år, emedan shah Suleiman, känd för sin alkoholism och grymhet, inte hyste några djupare sympatier för kristna munkar.¹³ Vilken eminent kännare av land och folk Raphaël var, bevisar hans utförliga, långt senare utgivna beskrivning av det dåtida Persien: *Estat de la Perse en 1660*.¹⁴ Raphaël avled i Isfahan 1696 i en ålder av 83 år.

⁹ Om armeniernas situation se V. Gregorian: Minorities of Isfahan: The Armenian community of Isfahan 1587–1722, *Iranian Studies, Journal of the Society for Iranian Studies* 7/1974, s. 612–680.

¹⁰ Op. cit. s. 40. Om utlänningar i Isfahan se också E. Kaempfer *op. cit.* s. 160.

¹¹ Se E. Kaempfer *op.cit.* s. 215.

¹² Se t.ex. Engelbert Kaempfer *op. cit.* s. 6 f. och K. Meier-Lemgo *op. cit.* s. 34.

¹³ Se Jean Chardin: *Voyages du Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient*, 2. Paris 1811, s. 38.

¹⁴ Se P. Raphaël du Mans: *Estat de la Perse en 1660*. Publié avec notes et appendice par Ch. Schefer, Paris 1890 = Publications de l'École de langues orientales vivantes, IIe série, vol. 20.

IV

Förutom det nämnda grammatikkompendiet har de Lauzière i Isfahan nedtecknat en längre transkriptionstext: en översättning till azerbajdzjanska av Matteus- och Johannesevangelierna (O. Sp. 39). Är översättningen tillkommen i kapucinerklostret,¹⁵ är den återigen ett verk av Raphaëls hand? Att de Lauzière själv skulle ha gjort den, förefaller inte troligt, även om det på en annan handskrift i den sparwenfeldska samlingen, en framställning av Kristi lidandes historia på azerbajdzjanska med arabisk skrift (O. Sp. 42), står angivet att den översatts av honom själv.

Vad spelade den azerbajdzjanska turkiskan överhuvud taget för roll i denna miljö? Det safavidiska Persien var etniskt och språkligt mycket heterogent. De två dominerande grupperna var perserna och turkarna, bådadera mycket etniskt medvetna; därtill kom araber, kurder, belucher, afghaner, georgier, armenier, tjerkeser och andra grupper. Det är viktigt att minnas att de härskande safaviderna själva var en i språklig mening turkisk dynasti. Fastän kanslispråket var persiska, användes azerbajdzjanskan som språk inom hovet och hären ända in på 1700-talet. Kämpfer betygar att bruket av turkiskan brett ut sig från hovet till andra högre kretsar och att det nästan ansågs skamligt för en ärbär man att inte behärska detta språk.¹⁶

Den azerbajdzjanska varianten av turkiska kallades enligt Raphaël du Mans "Turc Agemi" och var enligt samma källa "plus délicat à l'oreille que le Turc osmanlou".¹⁷

Det finns en inte obetydlig turkisk diktning från denna epok.¹⁸ Shah 'Abbas II var en stor gynnare av poesin och skrev själv dikt. Till de mera kända azerbajdzjanska poeterna i Isfahan hör Qavsi Tebrizi,

¹⁵ I den anonyma *A chronicle of the Carmelites in Persia*, I, London 1938, s. 373, nämns att karmeliter två gånger översatt evangelierna. Det är här förmodligen fråga om översättningar till persiska.

¹⁶ E. Kämpfer *op. cit.* s. 136. Adam Olearius talar om bruket av turkiskan i vissa provinser och tillägger: "Sonderlich haben die, so in Ispahan am Königlichen Hoffe grosse beliebung Türkisch zu reden, und höret man von ihnen gar selten ein Persisch Wort". I Adrian Olearius: *Ausführliche Beschreibung der kundbaren Reyse nach Muskow und Persien ...* Schleswig 1663, s. 616).

¹⁷ *Op. cit.* s. 135.

¹⁸ Se t.ex. A. Caferoğlu: 'Die aserbeidschanische Literatur', L. Bazin et al. (utg.): *Philologiae turcaicae fundamenta*, 2, Aquis Mattiacis 1964, s. 635–699, särskilt s. 648 f.

Muhsin Te'sir, Mesihî, Sa'ib Tebrizi och Melik Beg. Förmodligen härstammade alla dessa diktare från de egentligt azerbajdzjanska delarna av Persien. Den osmanske resenären Evliya Çelebi uppger att vid tiden för hans besök i Tebriz inte mindre än 78 diktare var verksamma i denna stad!

V

Om medelazerbajdzjanskans struktur har vi hittills vetat mycket litet. Materialet är knappt. Viss vägledning ger en trespråkig italiensk-persisk-turkisk ordbok,¹⁹ tillkommen inom karmelitermissionen i Isfahan någon gång vid mitten av 1600-talet och nu bevarad i Vatikanbiblioteket. Här är dock de turkiska orden skrivna med arabisk skrift, vilket försvårar den fonetiska analysen.

Som vi såg, var de Lauzières grammatikkompendium ett verk av Raphaël du Mans. Det är inte den enda gången som denne varit besökare behjälplig i språkliga ting. Vi vet t.ex. att Raphaël bibragte den lärde fransmannen François Pétis de la Croix grunderna i det persiska språket under dennes vistelse i Isfahan, och det är inte svårt att upptäcka likheterna mellan den på franska skrivna kortgrammatiken i de Lauzières material och den framställning på latin som återfinns i handskriften: *Raphaelis du Mans Descriptio Persiæ communicata Dno Engelberto Kämpfero, Hispanæ, 1684, cum grammatica linguæ turcicæ*, som nu bevaras i British Museum. Det är ett manuskript som Raphaël överlämnade till Engelbert Kämpfer under dennes besök i Isfahan 1684 som sekreterare i en svensk beskickning till det persiska hovet. Den turkiska grammatiken bär på skriften: *Hæcce in obsequium Clarissimorum Virorum celeberrimæ Legationis Suediæ comitum calamo currenti scribebat die 20 apr. 1684 in Hispan, humilimus servulus*²⁰ 'I välvilja gentemot de lysande männen, grevarna i Sveriges vittberömda ambassad skrev den ödmjuka tjänaren den 20 april 1684, i Isfahan, detta med löpande penna'.

¹⁹ Se A. Bodrogligeti: On the Turkish vocabulary of the Isfahan anonymous, *Acta Orientalia (Hung.)* 21:1 (1968) s. 15–43.

²⁰ Charles Rieu: *Catalogue of the Turkish manuscripts in the British Museum*. London 1888, s. 151.

Här har vi alltså att göra med ett resultat, om också skäligen anspråkslöst, av det till sitt egentliga syfte helt fruktlösa svenska försöket att etablera närmare kontakt med det safavidiska riket.

VI

Vad låg bakom detta försök? Vi har nämnt Europas och Persiens gemensamma motsättning till den osmanska arvfienden, kristenhetens och shi'ans vedersakare, som borde trängas tillbaka till sitt kärnområde av en kraftfull allians. I början av den safavidiska eran hade framför allt venetianarna, som ju kämpade med osmanerna om makten i Medelhavet, sökt stöd hos Iran. Safaviderna rönt dock med sin tanke på en allians länge ganska ringa intresse i Europa och blev ganska besvikna på de europeiska furstarnas osolidariska agerande.

Sverige, där den unge Karl XI 1682 erhållit så gott som oinskränkt makt i landet, stod på höjdpunkten av sin stormaktskarriär och smidde djärva planer för framtiden. Det misslyckade osmanska angreppet på Wien 1683 blev en vändpunkt: Tyska riket, Polen, Venedig och Ryssland skördade stora framgångar på turkarnas bekostnad. Polen skickade det ena sändebudet efter det andra till den persiske shahen för att förmå honom att ingå en stor allians för det avgörande dräp-slaget mot osmanerna.²¹

Samma syfte hade nu Karl XI med den beskickning han 1683 – under ledning av holländaren Ludvig Fabritius och med tysken Engelbert Kämpfer som sekreterare – sände till den persiske härskaren i Isfahan. Men denne, som sedan länge hade fred med sina sunnitiska grannar och mindes de dåliga erfarenheterna med européerna, visade sig helt ointresserad. Också de svenska förslagen om handelsförbindelser och hjälp till Persien att bygga stabila skepp för sjöfarten på Kaspiska havet avvisades.

Vid detta tillfälle lärde Engelbert Kämpfer känna Raphaël du Mans. Kämpfer hade i Sverige, dit han efter avslutade studier begivit sig – förmodligen för att lära känna berömda svenska lärde som exempelvis Olof Rudbeck d.ä. i Uppsala²² – vid 31 års ålder utnämnts till sekreterare och läkare i denna den andra av Fabritius' tre beskickningar till Isfahan. Det var nu Kämpfers uppgift att på ort och ställe

²¹ Se Kämpfer *op. cit.* s. 209 f.

²² Se facsimile av Kämpfers *Stammbuch* i K. Meier-Lemgo *op. cit.* plansch 19.

utarbeta en sammanfattning av de svenska förslagen på latin, som sedan tjänade som underlag för Raphaël du Mans, när denne som tolk utlade och förklarade de svenska önskemålen.

Tydligen uppstod stark sympati mellan Kämpfer och fader Raphaël. Kämpfer uttrycker sig mycket uppskattande och beundrande om kapucinerpatern. Sedan han i Isfahan lämnat sin tjänst i den svenska beskickningen, gav honom Raphaël rådet att ta arbete som skeppsläkare i holländsk tjänst. Senare skulle Engelbert Kämpfer göra sin stora resa bl.a. till Batavia och Japan. Att de båda också efter skilsmässan stod i kontakt med varandra visar bl.a. några brev från Raphaël i British Museum.

VII

Vistades Balthasar de Lauzière och Engelbert Kämpfer samtidigt i Isfahan och lärde de rentav känna varandra? Det är inte troligt. Men eventuellt föreligger en förbindelse mellan de Lauzière och medlemmar i den svenska beskickningen. I ett brev av den 28 september 1687 till Sparwenfeld, bevarat i Stifts- och landsbiblioteket i Linköping, Br. 33:17, ber de Lauzière på turkiska om en hälsning till en viss ”aga clinsterne”, som det är frestande att identifiera med Carsten Klingensterierna, som var farbror till den store fysikern och matematikern Samuel Klingensterierna. Carstens bror hette Zacharias Klingensterierna (1657–1707). Han var major i svenska armén och dog i Sachsen och han var far till Samuel. Carsten Klingensterierna var född 1651, deltog i den här aktuella beskickningen till Isfahan, återföljde sedermera Karl XII till Turkiet som kammarherre och avled i Demotica 1713. Han uppges ha kunnat ”med färdighet tala tolv språk, däribland ryska, turkiska och persiska” (G. Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor* IV, Stockholm 1928, s. 155). Kämpfer beskriver honom som en duglig och bildad svensk av förnämt blod.

Var kunde de Lauzière ha lärt känna denne svenske adelsman? Den 30 mars 1684, när beskickningen anlände till huvudstaden, hade de Lauzière sannolikt redan lämnat denna. Men bekantskapen kan ha stiftats en kort tid dessförinnan – på någon av stationerna längs den långa vägen mellan Isfahan och Moskva.

VIII

Efter den grammatiska skissen i den ena av de ovannämnda handskrifterna följer ett franskt-azerbajdzjanskt "vocabularium" på över hundra sidor med upp till 25 lemmata på varje sida. De sista 25 sidorna utgörs av en fransk-azerbajdzjansk parlör, *frases turquesques*. Ordlistan och parlören har enligt de Lauzières egna uppgifter nedtecknats av honom själv, mellan den 8 och den 20 maj²³ 1683, i staden Shamachi, dvs. Shirvans huvudstad i norra Persien. Det är en ort som beskrivits ganska utförligt av den lärde Adam Olearius, som i egenskap av sekreterare och krönikör deltog i en holsteinsk beskickning till Persien och vistades i Shamachi under hela tre månader år 1637.²⁴

Han berättar bl.a. att stadens befolkning vid denna tid bestod av perser, armenier och en del georgier samt att alla dessa, fastän de ju hade sina egna språk, talade turkiska liksom fallet för övrigt var i hela provinsen Shirvan.²⁵ Staden låg mitt uppe bland bergen och var residens för de regerande furstarna i Shirvan.

Vad som förde de Lauzière hit vet vi inte. Möjligen hade han redan hunnit lämna staden, när den nämnda svenska beskickningen – efter en resa Stockholm-Åbo-Helsingfors-Narva-Moskva-Astrachan – nådde Shamachi den 17 december 1683 och sedan måste vänta där till den 14 januari 1684, innan klartecken kommit från hovet i Isfahan för vidare färd genom landet. Den alltid vetgirige Kämpfer utnyttjade tiden till att bl.a. göra en utflykt till Baku med omgivningar på halvön Absheron, vars oljefält och andra sällsamheter han som förste europé beskrivit och avbildat.

Den ordlista som de Lauzière nedtecknade i Shamachi är språkligt mycket intressant. Det gäller också för parlören, som dessutom förmedlar en del realia. Den ovan skisserade politiska situationen kommer också här värtaligt till uttryck. "Hör på, min vän", säger en av interlokutörerna, "säg mig, om Ni vet varifrån det där sändebudet kommer!" och får svaret: "Man har sagt mig, att han kommer från Polen och är på väg till hovet. Man säger, att han kommit för att befästa den polske kungens vänskap med Iran". Det är naturligtvis

²³ Som månadsnamn används här *ġm'dy 'l'wl*, som i ordlistan s. 132 ('Noms des mois lunaires arabes à l'usage des turcs' transkriberas som 'gemmadi elael' och översätts med 'may').

²⁴ Se beskrivningen hos Olearius *op. cit.* s. 444 ff.

²⁵ Se även *op. cit.* s. 616.

omöjligt att säga om denna passus syftar på någon bestämd av alla de polska beskickningar som passerade Shamachi under denna tid av politiska intriger mot osmanerna.

Fruktan för krig är tydlig. Om kungen av Persien vill, heter det, har han en här i beredskap nära Georgien. Tiden kommer att utvisa vad hären vid georgiska gränsen avser att göra. Hittills har den inte företagit någonting, heter det. ”Min herre”, säger en av konversatörerna, ”Ni kommer att få se vad denna här går för, om Ni stannar ytterligare någon tid i Iran”. – ”Det kommer jag inte att kunna se”, svarar samtalspartnern avvärande, ”ty, om Gud vill, hoppas jag, att vi kan ge oss av med första båtlägenhet”. ”Vart skall då resan gå? Jo, till Polen, sedan till Frankrike. Är Frankrike ett bra land?” frågar den infödde – och besökaren svarar givetvis helt sanningsenligt: ”Mycket bra, det bästa i Europa”. Passagen återspeglar kanske de Lauzières avsikter vid denna tid, planer som emellertid aldrig skulle komma att genomföras.

IX

Eventuellt lärde de Lauzière i Shamachi känna den georgiske furste i vars tjänst han uppenbarligen sedan trädde. Han skildras nämligen senare av Sparwenfeld som ’gentilhomme françois à la cour du Roy des Iberiens Archille Bagrationi’ [Fransk gentleman vid hovet till konungen av iberierna, Archille Bagrationi]. Iberien var hos de antika geograferna namnet på ett område på Kaukasus sydsluttningar. Bekantskapen kan i och för sig ha stiftats redan i Isfahan. Där uppehöll sig åtskilliga georgier, en del av dem muslimer. Kämpfer påstår att antalet ”avfallna” georgier i huvudstaden var stort och att georgiska furstar lockades att anta islam för att komma i åtnjutande av perserhovets ynnest och utmärkelser. Till dessa torde dock inte de Lauzières herre ha hört. Vem var han?

J. G. Sparwenfeld nämner i en lista över bekanta bl.a. från tiden i Moskva²⁶ ”Tsar Artschel Bagrationi fordom regerande here aff Grusien, Imerätti, Gackötti ok Zacarthueli, mz hans Son ok hela hans Håff som alla wist mig ogemeen gunst”. Det är här fråga om Archilus Bagration, tsar av Mengrelien (1647–1710).

²⁶ Listan uppgjordes omkring 1720–1723; den finns avtryckt i C. V. Jacobowsky: *J. G. Sparwenfeld. Bidrag till en biografi*. Stockholm 1932, s. 374 ff.

Efter sin höjdpunkt under bagratidernas dynasti hade Georgien i slutet av 1400-talet sönderfallit i tre kungariket och fem oavhängiga furstendömen. I Västgeorgien, framför allt Imeretien, kom det osmaniska riket att dominera, i Östgeorgien däremot Persien. Imeretien var offer för ständiga strider, särskilt efter 1660, dvs. under Bagrat III, som flera gånger avsattes men varje gång kunde bestiga tronen igen. Det var främst Vachtang V (persiskt namn: Shahnāvāz) av Karthlien som intervenerade. Hans son var just Archil, Balthazar de Lauzières herre. Denne furste uppges ha bestigit Imeretiens tron inte mindre än fem gånger men varje gång fördrivits igen.²⁷ Redan under Bagrat III:s tid, med andra ord före 1681, såg sig osmanerna emellertid nödsakade att fördriva honom för gott.

Det var alltså en konung med ett stormigt förflutet som de Lauzière trädde i tjänst hos. Men Archil har samtidigt gått till historien som en furste, som hade vittra intressen och i hög grad medverkade till ett nytt uppsving för den georgiska litteraturen efter en lång nedgångstid.²⁸ Vi konstaterar också att de Lauzière har Archil att tacka för åtminstone en intressant handskrift: den turkiska-persiska ordbok som återfinnes i den sparwenfeldska samlingen i Uppsala och om vilken det i *Catalogus Centuriæ Librorum Rarissimorum ...* [Katalog över århundradets sällsynta böcker] heter: *Hic liber olim pertinuit ad Sharum Mengrelia Archilum Bagrationi, qui sua manu quedam literis Ibericis in calce notavit /.../* 'Denna bok tillhörde Archilus Bagration, tsar av Mengrelien, som med sin egen hand gjorde några anteckningar nederst med iberisk skrift'.²⁹ (Denne var eventuellt anfader eller släkting till den store begåvade generalen Bagration, 1812 års hjälte, känd från Leo Tolstojs *Krig och fred/ Война и мир*. Var det samma furste som ville anställa Engelbert Kämpfer? När denne i Isfahan lämnat sin tjänst i den svenska beskickningen, fick han en hedrande inbjudan från en georgisk furste, som önskade anställa honom som livmedicus. På vägen till Isfahan hade han ju, som vi sett, vistats nära fyra veckor i Shamachi. Här hade man tagit hans läkarkonst till den grad i anspråk

²⁷ Se Alexandre Manvelichvili: *Histoire de Georgie*. Paris 1951, s. 306.

²⁸ Se G. Deeters: Die georgische Literatur. I B. Spuler (utg.): *Handbuch der Orientalistik* 1:7, Leiden-Köln 1963, s. 129–156, särskilt s. 143, där Theimuraz I och Archil III rubriceras såsom "Dichtende Könige". Deeters uppger att Archil avled först 1713 i Moskva, "wohin er 1699 endgültig in die Verbannung gehen musste" 'där han slutligen var tvungen att gå i exil 1699'.

²⁹ *Op. cit.* 33 f.

att han knappast hade tid att promenera i stadens omgivningar och fick tillämpa lister för att kunna göra sin berömda utflykt till Baku.³⁰ Hans skicklighet som läkare inbragte honom här inte bara hundra daler och en skimmel i arvoden utan resulterade alltså också i detta fina erbjudande från den georgiske fursten. Kämpfer hörsammade uppenbarligen inte kallelsen. I sin bok *Amoenitates exoticae* skriver han, att han visserligen lockats till Georgien med olika slag av förmåner, men att Raphäel du Mans råd att träda i holländsk tjänst gjort större intryck på honom.³¹

X

Vi vet att både konung Archil och de Lauzière senare begav sig till Ryssland. Ryssarna hade på senare tid utvecklat en avsevärd diplomatisk aktivitet i Persien. Kämpfer uppger att hovet i Isfahan ofta ”stördes” av ryska sändebud.³² I Shamachi var den ryska presensen redan påtaglig. Adam Olearius berättar att det vid hans besök fanns en rysk koloni i denna stad, som ju utgjorde ett viktigt centrum för orienthandeln. I det förnämsta karavanserajet drev ryska köpmän handel med koppar, bly, skinn, etc.

Olearius namnger rentav ett officiellt ryskt sändebud som residerade i staden. Trots den iranska överhögheten betraktade alltså det dåtida Ryssland redan under första hälften av 1600-talet Shirvan-khanatet som i viss mån självständigt.³³

Att de Lauzière kort tid efter vistelsen i Shamachi både intensivt sysslade med det georgiska språket och befann sig på väg till Moskva bevisar en annan handskrift i den sparwenfeldska samlingen. Det är en liten turkisk-georgisk glosbok (O. Sp 43), som enligt de Lauzières egna anteckningar i den har påbörjats den 1 augusti 1684 i Astrachan.³⁴

³⁰ K. Meier-Lemgo *op. cit.* s. 22.

³¹ K. Meier-Lemgo *op. cit.* s. 61.

³² Se E. Kaempfer *op. cit.* s. 213 f.

³³ Se även A. Caferoğlu: 'Avrupa seyyahlarına göre XVIIinci asır Azerbaycanı' [Enligt europeiska resenärer 1600-talets azerbajdzjanska] *Azerbaycan Yurt Bilgisi* 18/1933 s. 259 f.

³⁴ För månadsnamnet används š‘b’n, som i den fransk-azerbajdzjanska ordlistan (O. Sp.26) transkriberas *chaabon* och översätts med *aoust*. (*Noms des mois lunaires arabes à l'usage des turks* 'Namn på arabiska månånder för användning av turkar', s. 132).

Eftersom vi inte vet, när de Lauzière lämnade Shamachi, kan vi inte avgöra på vilken av de båda orterna det eventuella mötet mellan honom och Klingenstierna ur den svenska beskickningen ägde rum. Resvägen torde i varje fall ha varit densamma i båda riktningarna. Den svenska beskickningen kom från Moskva och de Lauzière bör ha varit på väg dit.

XI

Det var i Moskva som Balthasar de Lauzière lärde känna svensken Johan Gabriel Sparwenfeld.^{35,36} Denne lärde resenär (1655–1727) hade 1683 som hovjunker medföljt den beskickning som Karl XI sände till Moskva men som kom att stanna i hela tre år för att – med stipendium av Kungl. Maj:t – studera språk och kultur i Ryssland. Berömd är hans monumentalala slavisk-latinska ordbok i fyra delar, som även den förvaras i Uppsala universitetsbibliotek och som utgivits av Ulla Birgegård. Fram till juni 1685 förde Sparwenfeld resejournal (nu förvarad i Riksarkivet) över denna resa.³⁷

Sparwenfeld umgicks i Moskva mest med utlänningar i den ”tyska förorten” Nemetskaja sloboda utanför staden. I sin tidigare nämnda lista över bekanta nämner han bl.a. ”Gen: Gordon Skätte”, ”General Greffwe Graham Engelskman” och ”D Stora favoriten (François le Fort) hos Tsar Petter, Som sehn war premier Ambassader fr Tsaren till Hålland ok Paris”. Det är alltså personer ur den krets av utländska vänner och rådgivare som den unge tsar Peter, sedermera kallad ”den store”, förvärvade i den ”tyska förorten”. De viktigaste rollerna för hans fortsatta karriär skulle som bekant komma att spelas av schweizaren François le Fort (1656–1699) och skotten Patrick Gordon (1635–1699).

Peter delade vid denna tid, dvs. alltsedan 1682, tronen med sin broder Ivan V. Hos dessa båda minderåriga tsarer var det alltså som den nämnda svenska beskickningen fick audiens den 10 juli 1683, när den passerade Moskva på sin väg till Isfahan. Situationen var densamma när Sparwenfeld och de Lauzière lärde känna varandra i Moskva. Rikets styrelse sköttes under denna tid som bekant de facto

³⁵ Om Sparwenfeld se C. V. Jacobowsky *op.cit.*

³⁶ Se även Ulla Birgegård: *J. G. Sparwenfeld och hans lexikografiska arbeten*. Uppsala 1971.

³⁷ *Giornale d'un Viaggio di Muscouia...* (Tidöarkivet 501).

av Peters syster Sofia och hennes älskare furst Golitsyn. Sparwenfeld talar om den ”3falta regeringen i Moskow, aff Tsar Johan, Tsar Petter ok dheras syster Sophia Alexievna”.

Om de Lauzière uppges i en något senare källa, att han anlät som major till Moskva tillsammans med ”den imeretiske tsaren”. Som vi tidigare konstaterat, lärde Sparwenfeld i Moskva känna den landsflyktige Archil och dennes hov. Sparwenfeld antyder att fler georgiska furstar befann sig i Moskva: ”Några furstel. familier retire-rade uhr Grusinien till Moskow, for forfolielse skull, aff turkarna ok persianerna i d. Xst. religion”. Om Achils son Alexander (1674–1710) vet vi, att han efter slaget vid Narva år 1700 hamnade i svensk fångenskap och, som Sparwenfeld uttrycker sig, ”dog fången i Umå aff Steen”. Sparwenfeld har, som vi sett, den georgiske fursten att tacka för flera handskrifter. Kontakterna och utbytet fortsatte även efter det att svensken i februari 1687 lämnat Moskva. Bl.a. ville Sparwenfeld inrätta ett georgiskt boktryckeri åt den landsflyktige vännen resp. dennes son Alexander. I ett senare brev skriver Sparwenfeld: ”Ett lijtet Georgianskt, eller Grusinskt tryck läht jag giuta här i Stockholm för prinsen av Imeretti, /.../ aff dhesse boksteffwer bleffwo een eller annan små bönebok tryckter i Moskuo som jag här hos Prinsen sågh /.../”.³⁸

XII

I och med att Sparwenfeld i juni 1687 återkommer till Sverige är också våra medelazerbajdzjanska handskrifters långa resa fullbordad. Det kan dock vara av intresse att kasta en blick på Balthar de Lauzières fortsatta öde, som är betydligt bättre känt än hans tidigare liv.

François le Fort nämner 1687 de Lauzière som en av de båda franska officerare som just då befann sig i rysk tjänst: ”Nous n'en avons que deux en tout, un qui s'appelle de Lozie, d'Aix-en-Provence, lieutenant colonel, papiste, il a fait le voyage de Perse”³⁹ ”Vi har bara två totalt,

³⁸ Stifts- och landsbiblioteket i Linköping (Br. 33: 116); brev av den 10 augusti 1727 till Erik B. Benzelius d. y.; se U. Birgegård *op. cit.*, s. 182 anm. 1.

³⁹ Se Moritz Posselt: *Der General und Admiral Franz Lefort. Sein Leben und seine Zeit. Ein Beitrag zur Geschichte Peter's des Grossen*, 1. Frankfurt am Main 1866. s. 518 (fotnot).

en som heter de Lozie, från Aix-en-Provence, överstelöjtnant,⁴⁰ papist, han gjorde resan till Persien'. Om sin utnämning till överstelöjtnant berättar de Lauzière själv i det redan nämnda brevet på franska av den 28 september 1877 till Sparwenfeld.

Han nämner där ett krigsföretag mot "les tartares" 'tartarerna', ett slag mot en övermäktig här som gått över floden Samara och befann sig nära "Saparogui", d.v.s. området bortom (Dnepr)-forsarna (ryska *za nopožu za porogi*). Forsarna har fått ge namn åt de zaporogiska kosackerna. De egna trupperna hade lidit stora förluster "l'on compte que nous auons bien perdu trente mille hommes" 'man räknar med att vi har förlorat trettio tusen man'. Men ändå hade belöningarna inte uteblivit: förutom den egna utnämningen nämner de Lauzière i brevet bl.a. att Gordon blivit general och le Fort överste. Han berättar också om den guldmedalj han fått som extra belöning och på vilken hela den regerande trojkan var avbildad: "auquel un costé est les deux amperurs et de l'autre le pourtraict de la princesse coronée et le septre à la main" 'till vilken ena sidan är de två kejsarna och på den andra porträtt av den krönte prinsessan och septern i hennes hand'. Tydligt kunde han i detta brev ändå inte meddela allt han egentligen velat. Längst ned tillägger han på turkiska med arabisk skrift, att han skulle ha skrivit mycket mera om han bara vågat.

Balthazar de Lauzières karriär inom den ryska krigsmakten skulle fortsätta också under Peter den stores faktiska regeringstid. Som bekant kom Peter först 1689 till makten, understödd av utländska officerare ledda av den skotske generalen Patrick Gordon. Man får anta att också de Lauzière hörde till denna krets. 1692 gratulerade Gordon honom med anledning av hans bröllop i Nemetskaja sloboda. Året därpå var han överste vid regementet i Kursk, där han torde ha stannat till 1695. Nu börjar den sista nya – mycket korta – perioden av hans karriär: medverkan i Peter den stores Azov-fälttåg.

⁴⁰ Den turkisk-georgiska glossar som Sparwenfeld mottog den 23 december 1686 anges vara en gåva från "monsieur De Lauziere Gentilhomme françois et Major Des Majestées Zariennes" 'monsieur De Lauzière Gentleman François och major av det Tsariska Majestätet'. (O. Sp. 43).

XIII

För att uppfylla avtalsförpliktelser och avvärja krimtatariska angrepp fann sig Peter den store 1695 föranlåten att förklara osmanska riket krig och inledde en fruktlös belägring av Azov. Under detta första azovska fälttåg tjänstgjorde de Lauzière som överste i François le Forts regemente. Utan en flotta var Peter maktlös på denna front: alltså byggdes i all hast en flotta samma vinter. I en mycket underdånig skrivelse till tsaren⁴¹ före det andra, avgörande fälttåget mot Azov nämner de Lauzière, att han nu kommenderats till tjänst till sjöss med samme general. Hustru och barn hade han måst lämna i Kursk – han bönfäller tsaren om medel till att skaffa ett hus åt familjen i Moskva.

Fastän de Lauzière sålunda måste ha varit totalt oerfaren i marina ting, utnämndes han nu till konteramiral i den nya flottan.⁴² Den officiella titeln var 'schautbejnacht' (av holländskans *shouwt-bij-nacht*), en beteckning som användes inom holländska flottan från och med 1600-talet. Viceamiral var venetianaren G. S. Lima, även han tydligen utan marina erfarenheter före utnämningen. Uppenbarligen var de Lauzière – eller Balthasar Jemeljanovitj, som han ibland kallas i källorna – under den första perioden ansvarig för utrustningen av fartygen i Voronezj innan de sändes till Azov. I en förteckning över fartyg i Azov-flottan uppges, att den galär som konteramiralen de Lauzière befann sig på förfogade över tre kanoner och en besättning på trettio man. Liksom ett antal andra fartyg i flottan hade den tydligen byggts i byn Preobrazjenskoje utanför Moskva i slutet av 1695 och i februari 1696 skickats till Voronezj. Här hade fartygen utrustats och sänts till Azov,⁴³ där de deltog i belägringen av fästningen.⁴⁴

Som bekant bestod denna flotta provet. Med hjälp av utländska mineringsexperter lyckades Peter 1696 bemäktiga sig den turkiska fästningen Azov. Också för Balthasar de Lauzière blev denna sista

⁴¹ Brevet återges hos S. Elagin: *Istorija russkogo flota. Period Azovskij*. Sankt Peterburg 1864, s. 253 f. anm. 15.

⁴² Se t.ex. *Russkij biografičeskoj slovar'... izdan pod nabljueniem... A. A. Polovcova*. S. Petersburg 1896–1918. vol. 6.

⁴³ S. Elagin *op. cit.* s. 25 f.

⁴⁴ Se *Spisok sudov Azovskago flota* 'Lista över fartyg från Azov-flottan' hos S. Elagin *op. cit.*

konfrontation med turkarna avgörande. Utanför Azov blev han sårad och avled efter hemkomsten till Moskva den 22 februari 1697.⁴⁵

Bara ett par år senare började det stora nordiska kriget, som skulle leda till att Ryssland två decennier senare efterträdde Sverige som stormakt i östersjöområdet och som över huvud taget skulle sätta punkt för den svenska stormaktstiden. Efter slaget vid Narva – i det för Karl XII ännu lyckosamma begynnelseskedet av detta krig – tillfångatogs åtskilliga av Sparwenfelds gamla bekanta från åren i Moskva. Så kom det sig att Johan Gabriel Sparwenfeld, som fört våra medelazerbajdzjanska handskrifter från Ryssland till Sverige, i sitt hemland nu återsåg krigsfånge Alexander Bagration, med vars familj handskrifterna en gång kommit från Persien till Ryssland.

(Artikeln innehåller Professor Hans Helanders översättningar av latinska satser, för vilka han härmed uppriktigt tackas.)

ISPAHAN – MOSCOW – UPSALA. On some middle Azeri manuscripts and the stations of their itinerary

This article deals with a number of Middle Azeri transcription texts kept in the University Library of Uppsala and originally brought there by the Swedish scholar J. G. Sparwenfeld. The texts were written by a French nobleman, Balthazar de Lauzière, during his stay in Persia in the early 1680's. Later on, de Lauzière went to Moscow where he made Sparwenfeld's acquaintance and handed over the manuscripts to him. The texts in question are particularly valuable as they are written in Roman characters and thus allow for a deeper insight into the sound structure of Middle Azeri.

⁴⁵ M. Posselt *op. cit.* 326 f. (fotnot).

Sparwenfelds dagbok

Översättning av Sparwenfeld's diary. *Studia Orientalia* 97, Helsinki, 2003, 103–108.

J. G. Sparwenfeld

I sina samlingar av böcker och manuskript i slaviska och orientaliska studier äger flera svenska bibliotek värdefulla artiklar donerade av den svenske vetenskapsmannen Johan Gabriel Sparwenfeld (1655–1727). Mitt eget intresse för den orientaliska samlingen (se Celsius & Benzelius 1706, Törnberg 1849) har inriktats på vissa handskrifter som skänktes till Sparwenfeld i Moskva av den landsflyktige georgiske fursten Archil Bagrationi (1647–1713) och den franske adelsmannen Balthazar de Lauzière (–1697). (Se Johanson 1985a, 1985b, 1997.)

Johan Gabriel Sparwenfeld kallas ibland ”den förste svenske slavisten”. Han var känd som en framstående expert på slaviska språk, särskilt ryska, till vilket han kände en djup kärlek. Han sägs ha talat och skrivit fjorton främmande språk förutom att han ägde passiv kännedom om några andra språk. Hans vida internationella reputation berodde på hans stora slavisk-latinska ordbok i fyra volymer, *Lexicon Slavonicum*, en av de mest omfattande slaviska ordböckerna i hans tid. Originalen bevaras vid universitetsbiblioteket i Uppsala och har publicerats av Ulla Birgegård (1987–1992, jfr. med Birgegård 1971, 1985). Sparwenfeld hade en utförlig brevväxling med framstående vetenskapsmän i sin tid, t.ex. Gottfried Wilhelm von Leibniz och Hiob Ludolf.

Detaljerade upplysningar om Sparwenfelds liv och karriär tillhandahålls av Jacobowsky (1932) och Birgegård (1985). Sparwenfeld sändes till Uppsala för utbildning vid sju års ålder och stannade där i tretton år. Han påstås ha haft en outsläcklig hunger efter kunskaper. 1677 företog han sin första längre resa i studiesyfte. Han studerade bibliotek och arkiv i Holland, Frankrike, Italien, England och Danmark, tog kontakt med lärda och inflytelserika personer och började samla böcker och manuskript.

År 1684 företog Sparwenfeld en resa till Ryssland som medlem ("hofjunkern") av en stor svensk beskickning till Moskva. Delegationens uppgift var att bekräfta fördragen av Kardis (1661) och Pliussa (1667). När beskickningen återvände till Sverige, stannade Sparwenfeld i Moskva ytterligare två och ett halvt år, eftersom han hade tilldelats ett stipendium av Kungen och Rådet för att studera ryska språket och ryska angelägenheter. Under denna vistelse började hans levande intresse för ryska språket och kulturen.

En resedagbok

Sparwenfelds resedagbok innehåller en ganska detaljerad redogörelse för de viktigaste händelserna under resan till Moskva och den långa vistelsen där: *Giornale dun Viaggio di Muscouia* [...]. Den är huvudsakligen skriven på svenska men innehåller utförliga passager på franska och några få sidor på italienska. Dagboken har nu utgivits av Ulla Birgegård (2002). Utgåvan omfattar Sparwenfelds ursprungliga text, en utförlig kommentar, bilagor, index, några få av Sparwenfelds egna teckningar etc. Texten innehåller ett stort antal namn och termer på ryska, skrivna ibland i kyrillisk och ibland i latinskrift.

Vägen till Moskva och de första åren där beskrivs i detalj. Medlemmarna i beskickningen reste i slädar på isen över Ålands-havet till Finland. Efter Systerbäck, säger författaren, började folk förstå ryska. I Ingrien fann han två sorter av "ryssar" utöver ryssarna själva: *ingrier* 'ingrikar' och *voter* 'wettalaisar'. Ingrierna, säger författaren, är av rysk tro och beredda att dö för den, fastän de är finnar och eventuellt inte förstår ett enkelt ord ryska. Till och med mindre, hävdar han, vet de något om sin religion. Ingrien hade varit en svensk provins sedan freden i Stolbova 1617. Myndigheterna försökte omvända den finskspråkiga befolkningen till den lutherska tron. Alla grupper som inte förstod ryska ordentligt skulle, som Sparwenfeld meddelar oss, instrueras i den lutherska religionen, och deras barn skulle tas med våld och döpas.

Folk i fästningen Nyenskans, säger han, lever längre än någon annanstans och är bördigare. Alltifrån sin barndom läser de tyska, finska, och svenska, många av dem också ryska, så att när de växer upp redan kan tre eller fyra språk.

På vägen till Narva fann delegationens medlemmar inga värds-hus och inga gästgivare som kunde tillhandahålla hästar, så att de

måste släpa sig genom landet på ett eländigt sätt. Det finns en lång och detaljerad redogörelse för resan genom Ryssland. Slutligen, den 26 april, anlände beskickningen till Moskva genom förorten Tver’.

Sparwenfeld i Moskva

Resandes dagböcker hade redan spelat en viktig roll för uppfattningen om Ryssland i Västeuropa. 1600-talets Ryssland hade redan tidigare beskrivits av många resande, t.ex. av Adam Olearius (1599–1671) i sin *Moskwitische und persische Reise* (1633–1639; se 1986 års upplaga). Nicolas Witsen (1641–1717) hade, liksom Sparwenfeld, rest till Ryssland som medlem av en beskickning och skrivit en mycket intressant dagbok om sina erfarenheter (1662–1665; se 1966 års utgåva).

Sparwenfelds dagbok lämnar en särskilt intressant ögonvittnesrapport från Moskva under en särskilt komplicerad period i Rysslands historia, slutåren av den moskovitiska staten innan en ny era började under Peter de Store. 1680-talet förberedde på många sätt grunden för vad som skulle komma.

Vid denna tid, sedan 1682, delade Peter tronen med sin broder Ivan. Ryssland styrdes *de facto* av Peters syster Sofia och hennes älskare Vasily Golitsyn. De viktigaste problemen i Rysslands utrikespolitik rörde de osmanska turkarna och deras vasaller, krimtatarerna. Den ”eviga freden” med Polen undertecknades 1686, medan Sparwenfeld fortfarande var i Moskva. Den svenska beskickningens ankomst hade avslutat en annan ”evig fred”, om vilken förhandlingar hade pågått under mer än två årtionden. Sverige, en nära granne med en lång historia av kontakt och konfrontation med Ryssland, hade blivit en viktig europeisk stat, men dess utvidgning hade redan nått sitt zenit omkring 1660. Och bara några få år efter Sparwenfelds vistelse i Moskva skulle det stora nordiska kriget börja. Det avslutade Sveriges status som stormakt och förberedde Ryssland för rollen som den dominerande makten i det baltiska området. Sparwenfelds dagbok kastar slutligen mer ljus över Sveriges roll på den internationella handlings-scenen. Liksom alla verksamheter av svenska vetenskapsmän under denna period måste hans reseberättelse och vidare skrifter ses som produkter av ansträngningar att förhärliga hans lands stora förflutna (Johanson 2007).

Under Sparwenfelds vistelse i Moskva anlände ett helt antal främmande beskickningar, ”sekreterare” och kurirer från olika länder.

Dagboken beskriver ”det internationella Moskva”, dvs. kretsarna i och omkring utrikesdepartementet. Det sällskap han flyttade in i bestod huvudsakligen av utlänningar som vistades i *sloboda*, den tyska förorten utanför Moskva. Det var här som Peter, den unge ”andre tsaren”, förvärvade sina utländska vänner och rådgivare, bland vilka schweizaren François le Fort (1656–1699) och skotten Patrick Gordon (1635–1699) skulle spela de viktigaste rollerna i hans vidare karriär. Gordon hade under många årtionden varit i rysk tjänst som militär officer. Peter skulle ta makten 1689, understödd av främmande officerare under Gordons ledning. Sparwenfeld själv säger att han inte tillbragte mycken tid med officerarna med undantag av Balthazar de Lauzière och en annan fransman.

Från och med 1685 innehåller Sparwenfelds dagbok relativt korta och fragmentariska anteckningar. Författaren blev uppenbarligen så inblandad i Moskvalivets realiteter att han hade föga tid att skriva. Den 26 februari 1687 lämnade han Moskva efter en konflikt med ledningen av Moskvas utrikesdepartement, Vasily Golitsyn, och efter att ha sagt tårfylt farväl till alla sina vänner.

Fursten Archil Bagrationi

En av Sparwenfelds vänner var den georgiske fursten Archil Bagrationi, som levde med sin familj som politisk flykting i Moskva. Han hade krönts till suverän av Imeretien vid 14 års ålder, men eftersom han ogillades av osmanerna hade han tvingats avsäga sig tronen och bege sig till Isfahan, där han hade gått med på att bli muslim. Som ersättning hade han fått den kakhetieska tronen. Efter påtryckningar från osmanerna och perserna hade Archil 1682 sökt asyl i Ryssland. Eftersom tsarerna inte betraktade honom som den sanne suveränen av Kakhეთien, ville de inte motta honom i Moskva. De hade önskat att Archil skulle slå sig ned nära den georgiska gränsen, men han stannade i Astrakhan i hopp om att slutligen få tillåtelse att komma till Moskva. Han anlände till Moskva 1685 och stannade till 1688. Sedan återvände han till Georgien och lyckades återvinna sin tron tre gånger. Från 1699 bosatte han sig i Moskva för gott (se Birgegård 2002). Archil är känd som en furste med litterära intressen (Deeters 1963: 143). Sparwenfeld säger att han inte hade ord nog för att uttrycka sin vänskap och förmån som den georgiske fursten hade visat honom

och att alla utlänningar i Moskva och i *slobodan* visste hur mycket fursten älskade och uppskattade honom.

Sparwenfeld hade lovat att ge den georgiske fursten en stor förmån, nämligen att upprätta en georgisk tryckpress för honom. I avsikt att tacka för detta löfte gav Archil Sparwenfeld ett antal av hans arbeten när han tog farväl av honom. Vid detta tillfälle höll Archil också ett tal som översattes från georgiska och turkiska till franska av majoren de Lauzière.

Balthazar de Lauzière

Balthazar de Lauzière själv, ibland kallad Balthazar Emeljanovich, hade givit Sparwenfeld ett stort antal värdefulla manuskript. Denne franske adelsman kom från Aix-en Provence. Han hade, som han skriver i ett brev till tsarerna, vunnit rangen av major i Frankrike och efter tjänst hos den franske kungen i elva år givit sig av för att få lära känna andra länder och språk. Han hade rest till England, Holland och Sverige. I Polen hade han mött det polska sändebudet Solomon Zgórsky och följt honom till Persien. Han hade stannat i Persien i två år och hade sedan med det polska sändebudet farit till Astrakhan, där han hade anslutit sig till den imeretiske tsaren och med honom kommit till Moskva för att betjäna de ryska tsarerna. Här stiftade han bekantskap med Sparwenfeld.

I ett brev i september 1687 berättar de Lauzière själv för Sparwenfeld att han hade blivit utnämnd till *lieutenant-colonel* medan Patrick Gordon och François le Fort hade utnämnts till general respektive överste. Med en stor del ironi beskriver han deltagandet i den katastrofala första krimkampanjen med Vasily Golitsyn som befälhavare. I kampanjen mot "tatarerna" hade de ryska trupperna lidit beaktningsvärda förluster: *l'on compte que nous auons bien perdu trente mille hommes* 'man räknar med att vi har förlorat trettio tusen man'. Nedtill i detta brev tillägger de Lauzière på turkiska i arabisk skrift att han skulle skriva mycket mer om han bara vågade.

Hans karriär i de ryska väpnade styrkorna fortsatte under Peter den Store. Slutfasen var deltagandet i den sista Azov-kampanjen. Fastän han måste ha varit oförberedd i sjökrigföring hade han nu utnämnts till konteramiral i tsar Peters nya flotta med den officiella titeln *schautbeinacht* (jfr. holländskans *schouwt-bij-nacht*). Flottan var framgångsrik. Peter den Store beslagtog 1696 fästningen Azov. För

de Lauzière var denna kamp ödesdiger: han skadades och dog den 22 februari 1697 efter sin återvändo till Moskva.

Sparwenfeld i Sverige

I Ryssland hade Sparwenfeld förvärvat stora antal av värdefulla böcker och manuskript i historiska, språkliga och andra ämnen. Några av dem hade förskaffats av hans vänner och andra av utrikesdepartementet. Dessa litterära skatter kom senare att pryda svenska bibliotek. 1705 började Sparwenfeld donera en del av de enorma samlingarna och åtskilliga andra donationer följde. Det mesta av hans slaviska samling gick till Uppsala Universitets bibliotek genom stora donationer 1721 och 1722. En stor portion av hans korrespondens är förvarad i Linköpings stadsbibliotek.

Det stora nordiska kriget bröt ut i oktober 1700. Efter slaget vid Narva fördes ett antal generaler och deras ”sekreterare” till Sverige som krigsfångar. Sparwenfeld kände några av dem personligen från sina år i Moskva och såg dem sålunda igen i sitt eget land. Han behandlade fångarna på ett sätt som av svenska myndigheter ansågs vara alltför pro-ryska. Tsarevich Alexander, Achils äldsta son, hörde till fångarna och hans far försökte få honom utbytt. Efter ett årtionde i Sverige tilläts han resa hem men dog på sin väg i staden Piteå.

Hur gick det med den georgiska tryckpressen? Sparwenfeld hade frågat Nicolaas Witsen, Amsterdams borgmästare – samme Witsen som redan nämnts – om att understödja projektet. Ungraren Nicolas Kis (Misztótfalusi Kis Miklós), en av de mest framstående tillverkarna av typsnitt i sin tid, tycks ha framställt typerna, men Archil hade inga medel att betala för dem före 1703. Den georgiska tryckpressen i Amsterdam kom alltså inte till. Senare hade Sparwenfeld georgisk typsnittsgjutning i Stockholm. I ett brev av 10 augusti 1727 nämner han till Erik Benzelius Jr. att åtminstone några få bönböcker hade tryckts med dessa fonter i Moskva (”ett lijtet Georgianskt, eller Grusinskt tryck läht jag giuta här i Stockholm för prinsen av Imeretti, [...] aff dhess boksteffwer bleffwo een eller annat små bönebok tryckter i Moskuo”).

Referenser

- Birgegård, U. 1971. *J. G. Sparwenfeld och hans lexikografiska arbeten*. 1–2. Uppsala.
- Birgegård, U. 1985. *Johan Gabriel Sparwenfeld and the Lexicon Slavonicum. His contribution to the 17th Century Slavonic lexicography*. Uppsala.
- Birgegård, U. (utg.) 1987–1992. *J. G. Sparwenfeld. Slavonicum* 1–5. Uppsala.
- Birgegård, U. 2002. *J. G. Sparwenfeld's diary of a journey to Russia 1684–87. Edited, translated and with a commentary by Ulla Birgegård*. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Slavica Suecana. Series A. 1.) Stockholm.
- Celsius, O. & E. Benzelius 1706. *Catalogus centurie librorum rarissimorum [...]* Upsaliæ.
- Deeters, G. 1963. Die georgische Literatur. I: B. Spuler (utg.) *Handbuch der Orientalistik* 1:7. Leiden & Köln. 129–156.
- Jankowsky, C. V. 1932. *J. G. Sparwenfeld. Bidrag till en biografi*. Stockholm.
- Johanson, L. 1985a. Isfahan-Moskva-Uppsala. Kring några medelaserbajdzjanska handskrifter och stationerna på deras väg. *Svenska forskningsinstitutet i Istanbul. Meddelanden*. 10: 26–44.
- Johanson, L. 1985b. Die mittelaserbajdjanischen Transkriptionstexte der Universitätsbibliothek Uppsala. I: *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi*. I: İstanbul. 143–147.
- Johanson, L. 1997. A grammar of the 'lingua turcica agemica'. I: B. Kellner-Heinkele & P. Zieme (utg.) *Studia Ottomanica. Festgabe für György Hazai zum 65. Geburtstag*. (Veröffentlichung der Societas Uralo-Altaica 47.) Wiesbaden.
- Johanson, L. 2007. Turkiska studier i stormaktstidens Sverige. I: A. Burius & É. Á. Csató & F. Sandgren (utg.) *Gustaf Peringer och den svenska stormaktstidens orientalistik*.
- Olearius, A. 1986. *Moskowitische und persische Reise: die holsteinische Gesandtschaft beim Schah 1633–1639*. Stuttgart.
- Tornberg, C. J. 1849. *Codices arabici, persici et turcici Bibliothecæ Regiæ Universitatis Upsaliensis*. Lund.
- Witsen, N. 1966. *Moscovische Reyse, 1664–1665. Journaal en aenteckeningen*. 's Gravenhage.

Gissningar om svenska och turkiska runor

Översättning av Mutmaßungen über schwedische und türkische Runen. I: Hoffmann, Lars (utg.) 2005. *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Kulturgeschichte*. (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 7.) Mainz. 786–798.

Följande korta anmärkningar gäller skandinaviska runor, särskilt svenska, men framför allt östligare epigrafiska skrifttecken, speciellt turkiska, som också är kända under beteckningen ”runor”. Jag ber min mycket lärde vän Günter Prinzing, vilken denna artikel är tillägnad, att ursäktas en viss subjektivitet i förklaringarna, nämligen flitiga hänvisningar till personliga erfarenheter.

I mitt hemland, i Mellansverige, kom jag som varje skolbarn väldigt tidigt i direkt sinnlig kontakt med runstenar och runor. Omkring tre tusen runinskrifter var redan då kända i Sverige. De lokala runstenarna representerade naturligtvis ett stycke lokalhistoria. Som student i nordiska språk vid Uppsala universitet fick jag senare fördjupa mig i runologi. Jag blev bekant med de gamla epigrafiska skrifttecken som har omvittnats i Skandinavien sedan 200-talet e.Kr. – eller kanske betydligt tidigare –: först den germanska runraden bestående av 24 tecken, som kallades futharken (fupark) (med runor: $\mathfrak{F}\mathfrak{U}\mathfrak{P}\mathfrak{A}\mathfrak{R}\mathfrak{K}$) efter det fonetiska värdet av dess första sex tecken. Den tidigaste inskriften med den fullständiga runraden hittades, som jag fick veta, på en gravhäll från 400-talet på Gotland. Den yngre futharken, vars 16 tecken till del representerade nya fonetiska värden som ett resultat av betydande fonetiska förändringar, dokumenterades från omkring 800 och framåt. Vid denna tidpunkt hade den gamla runskriften gradvis försvunnit på den europeiska kontinenten. I Skandinavien hade den däremot upplevt ett slags pånyttfödelse genom den just nämnda reformen av runraden. Denna nya runrad var i bruk under vikingatiden fram till medeltiden, då den avlöstes av de medeltida runorna. Men som jag hade lärt mig under min skoltid, hade runor

ristats i Dalarna, norr om mitt hemlandskap Västmanland, fram till slutet av 1800-talet.

Långt senare skulle jag läsa auktoritativa berättelser som Wolfgang Krauses och Herbert Jankuhns bok om runinskrifterna i den äldre futharken (1966), och lärde känna Sven B. F. Janssons arbete om runorna i Sverige (1987) och Klaus Düwels *Runenkunde* (2001).

Runinskrifterna skapade efter 800 är viktiga historiska källor till kunskap om vikingarnas handelsresor och handelsförbindelser. Expansion till öst och sydost skedde via koloniala bosättningar i Lettland, i Gamla Ladoga och runt den stad som kallades Holmgarðr, dagens Novgorod.

Östfararna hade etablerat befästa baser längs handelsvägarna. Gardaríki var vad vikingarna kallade det vidsträckta östeuropeiska området där deras inkomstbringande utflykter ägde rum och där de ibland bosatte sig under långa perioder. Många av dem stannade där och absorberades av den slaviska befolkningen.

När jag läste Nestorskrönikan stötte jag på den gammalryska, dvs. fornöstslaviska, termen варягы 'väring, viking' för det nordliga folket, som också kallades ruser och som hade varit inblandat i uppkomsten av det gammalryska kungariket Kiev på 800-talet. Detta ord, vars svenska form alltså är *väring*, går tillbaka till **väringr*. Det senare betecknar en svuren person som svurit trohet till sin herre och därmed åtnjuter sin säkerhet. Ordet härstammar troligen från *vár* 'lojalitet, säkerhet, trohetsed, löfte, garanti', som är besläktat med latinets *vērūs* och tyskans *wahr*, båda med grundbetydelsen 'sann'.

I Östeuropa skaffade varjagerna de varor de behövde för sin vidare resa till Bysans och vidare till det arabiska kalifatet, framför allt sobel-skinns och andra pälsvaror samt slavar. Speciellt Holmgarðr blev ett viktigt nav för handeln. Många svenska runstenar nämner österfarare. Vissa runinskrifter i öster vittnar också om deras resor, däribland en inskription på en sten vid mynningen av Dnepr.

Mitt tidiga intresse för turkiska studier ökade när jag fick veta att varjagerna i Östeuropa också hade kommit i kontakt med turkisktalande folk. Den första bekantskapen gällde det khazariska imperiet, i skuggan av vilket statsbildningen Rus' till en början utvecklades. I slutet av 700-talet hade de turkiska khazarerna skapat ett mäktigt imperium från Volgas mynning och styrde den ponto-kaspiska regionen mellan Krim och Kaspiska havet, mellan Volga och Kaukasus i 300 år. De spelade en stor roll i maktspelet mellan det expanderande

islam och det belägrade kristna Bysans. Viktigast var att de kunde stoppa den arabiska erövringen i norra Kaukasus. Deras härskande klass konverterade till judendomen av realpolitiska skäl för att förbli autonoma från Bysans och Bagdad. Khazarerna har nyligen blivit kända bland annat genom Arthur Koestlers mycket kontroversiella påstående att huvuddelen av de östeuropeiska judarna härstammar från den "trettonde stammen" av khazarerna (Koestler 1976).

Den andra bekantskapen gällde de nomadiska *petjenegerna*, som bl.a. omöjliggjorde resan på Dnepr. Då Rus' på 1000-talet hade goda kontakter med varjagerna deltog nordiska krigare i Kievfursten Jaroslav den vises strider. Enligt Nestorskrönikan drog fursten 1036 ut från Novgorod med en här av varjager och slaver för att framgångsrikt slå tillbaka petjenegerna, som hade inlett en belägring av Kiev.

Som blivande turkolog konfronterades jag med en annan typ av "runskrift". År 1721, fick jag veta, att vid övre Jenisej steninskrifter hittats som var skrivna med en gåtfull skrift vars skrifttecken liknade de fornnordiska runorna. Fyndet tillskrivs den tyske naturforskaren Daniel Gottlieb Messerschmidt. Philip Johan Strahlenberg var också inblandad i upptäckten. Han var en av den svenska kungen Karl XII:s officerare, som efter slaget vid Poltava (1709) tagits till fånga i Sibirien. I Messerschmidts följe befann sig en 15-årig svensk, Charles Schulmann, som var känd som en skicklig tecknare, och avbildade de runliknande tecknen på fyndorten. I Strahlenbergs stora verk *Das nord- und ostliche Theil von Europa och Asia*, utgivet i Stockholm 1730, trycktes avbildningen av inskrifterna.

Inskrifterna skulle senare – långt senare – visa sig vara turkiska. Skriften var den östturkiska "runskriften". I Orkhondalen i det som nu är Mongoliet, gjordes 1889 en annan upptäckt, den största i turkologins historia. En arkeologisk expedition ledd av Nikolaj Jadrintsev som var i Mongoliet sommaren 1889, upptäckte av en slump några stora minnesstenar med samma runliknande tecken som Strahlenberg och andra hade hittat.

Fyndet rapporterades snabbt och den lärda världen började intensivt ta itu med problemet. En finsk expedition skickades ut, då man i Helsingfors förmodade att det kunde röra sig om finsk-ugriska inskrifter. Vetenskapsakademien i Sankt Petersburg utsände 1891 en expedition ledd av den i Berlin födde turkologen Wilhelm Radloff.

Radloff började genast studera skriften intensivt men förlorade tävlan om dess dechiffreering. Tolkningen av den gåtfulla skriften gjordes

1893 av den danske professorn i jämförande språkforskning Wilhelm Thomsen. Detta gjorde det möjligt att läsa östfornturkiska texter från 700-talets första hälft som var ägnade härskarna av det andra östra turkiska imperiet och förhärligade deras militära prestationer. Dechiffreringen skapade helt nya förutsättningar för en vetenskaplig jämförande turkologi.

Analogt med de fornnordiska skrifttecknen kallas tecknen i den fornturkiska Orkhon-Jenisej-inskriptionerna ”runor”. Mot denna terminologiska praxis är ingenting att invända, såvida man därmed inte menar skrifternas gemensamma ursprung. Frågan om ursprunget till de germanska runorna har ännu inte definitivt besvarats, även om det är troligt är att de är förankrade i en tidig skrifttradition vid Medelhavet och förmedlades via norra Italien. Den runliknande östturkiska skriften återigen verkar ytterst gå tillbaka till ett alfabet av nordarameisk typ och med ytterligare tecken, piktogram och diakritiska tecken ha anpassats till den turkiska ljudstrukturen (Róna-Tas 1988). Den yttre likheten med de germanska runorna bygger till stor del på identiska tekniska förutsättningar och bevisar inget historiskt förhållande mellan de två skrifterna.

Vissa turkologer har tvekat att acceptera den turkiska skriften som en ”runskrift” då den inte är en hemlig skrift. Det framhölls därvid att benämningen går tillbaka till *rūna* ’hemlighet’. Även det fornnordiska *rūn* används för ’hemlighet’, ’viskning’, som kan jämföras med det tyska verbet *raunen*. ”This etymology has been used as evidence for the basically magical character of the runes” (Haugen 1976: 119) Som Einar Haugen framhäver, måste man dock skilja ”mellan magisk (eller snarare: religiös) användning av bokstäverna (som återspeglas i *Den poetiska Eddan*) och deras i huvudsak icke-magiska natur” (1976: 119). Även om runorna spårades tillbaka till gudomligt ursprung, tjänade de förmodligen i första hand profana syften.

De östfornturkiska runorna sågs från början som ett relativt isolerat fenomen. Senare hittades dock fler runliknande inskrifter även i geografiskt långt avlägsna västliga områden. Frågan om möjliga samband och kontaktinfluenser måste ställas.

Under mina studier på orientaliska institutet i Wien blev jag uppmärksam på den kontroversiella diskussionen om skatten från Nagy-Szentmiklós, vars tillhörighet är omtvistad än idag. 1799 hade i Nagy-Szentmiklós i dåvarande Ungern – idag Rumänien – en skatt av 23 gyllene kärll påträffats, några försedda med olika typer turkiska

inskriftioner. Skatten som utan någon som helst anledning kallats "Attilas skatt" visas i Wiens Kunsthistorisches Museum.

En av de graverade texterna är avfattad med grekisk skrift. Vilhelm Thomsen, som ansåg att språket var turkiska av proto-bulgarisk typ, tolkade texten 1917. De återstående turkiska texterna är skrivna med två olika typer av runliknande tecken. Inskrifterna är dock för korta för att kunna tolkas entydigt.

Medan Thomsen hade ansett att skatten och inskriftionerna som helhet är proto-bulgariska, betraktades de som kiptjakiska av den ungerske turkologen Gyula Németh. Han ville tillskriva dem till den ovannämnda turkiska gruppen av petjeneger. Skatten hörde enligt hans åsikt till ett turkiskt folk som hade kontakter med Iran och på sin väg västerut hade inträtt i den bysantinska kultursfären. I närheten av fyndplatsen finns också områden som för århundraden sedan tillhörde petjenegerna. Åtminstone stod det klart att den östturkiska runskriften inte hade fungerat som förlaga.

Tecknen liknade delvis dem i den så kallade Székely-skriften, runskriften hos seklerna (latin *Siculi*), en grupp som talade ungerska och redan på 1000- och 1100-talet tjänade som gränsvakt vid Ungerns östra gränser. En komplett paleografisk dokumentation av inskriftionerna och skatterna av Nagy-Szentmiklós och en bra sammanfattning av dagens kunskap finns i en av Robert Göbl och András Róna-Tas skriven monografi (1995). En beskrivning av Székely-skriften och dess tecken finns också i Róna-Tas (1999: 437–444).

Genom vidare läsning lärde jag mig å ena sidan att vid Talasfloden nordost om Tasjkent, mycket långt österut, 1932 en träpinne hade hittats med inskrifter i en runskrift som var olik de östfornturkiska inskrifterna och snarare bringade i åtanke västliga paralleller. Å andra sidan hade man i slottsruiner nära Mayak, på högra stranden av Donets, långt västerut, hittat en inskrift från andra hälften av 800-talet som i sin tur har fler likheter med de östra Jenisej-inskrifterna än de från närmare områden.

Under de decennier som följde, under vilka jag själv främst skulle ägna mig åt turkologi, fick jag följa hur i olika asiatiska och östeuropeiska regioner så småningom många ytterligare inskrifter med runliknande skrift hittades. Flera var uppenbart skapade före början av 700-talet. Varifrån kom inskrifterna? Var de turkiska? Det ansågs osannolikt att den östfornturkiska runskriften redan hade skapats på 500-talet, vid tiden för det första fornturkiska riket.

De många fynden från långt ifrån varandra liggande geografiska områden gav efter hand en ny bild av inskrifternas utbredning. Det blev tydligt att det inte rörde sig om isolerade fynd och att frågan om sambandet mellan dem måste ställas på nytt.

Lösningen på de relevanta problemen väntade man sig av de talrika betydande arkeologiska upptäckterna under de senaste decennierna. Östeuropeiska inskrifter med runliknande skrift har faktiskt under de senaste femtio åren påträffats över ett ständigt växande område.

Texterna är dock mestadels mycket korta och innehållsligt fattiga. Delvis tycks det vara fråga om betydelselöst klotter. Det går vanligtvis inte att arbeta meningsfullt med detta fragmentariska material; se Röhrborn & Veenker (1985). Endast ett fåtal av de gåtfulla inskrifterna har redigerats tillförlitligt, men ingen har definitivt dechiffrerats.

Bland de skrifttecken som används i Östeuropa finner man ibland drag som påminner om östfornturkarnas Orkhon-Jenissej-runor. Inskrifterna är dock övervägande av en annan typ än de östturkiska. De sönderfaller i undergrupper som inte är utvecklingshistoriskt relaterade till varandra och inte kan sättas i samband med andra välkända inskrifter. Hör de ändå historiskt sett samman? Det är nästan alltid oklart vilka etniska eller politiska grupper de tillhör. Nyligen har situationen blivit ännu mer ogenomskinlig. Det tillkommer alltid nya fynd och nya, osäkra, ibland motstridiga tolkningsförsök.

De flesta tolkningsförsök bygger på antagandet att den runliknande skriften från Ungern till Kaukasus och Donauregionen användes av turkiska grupper. Deras läsning och tolkning är dock tvivelaktig och delvis ganska osannolik. Ibland har man också velat förknippa de östeuropeiska inskrifterna med hunner, avarer, alaner eller andra grupper. Resonemanget har dock nästan alltid varit rent historiskt, utan strikta språkliga bevis. Inte heller förespråkare av ett turkiskt ursprung för inskrifterna i fråga kan avgöra i vilken utsträckning dessa är khazariska, proto-bulgariska eller petjenegiska. I norra Kaukasus har över tjugo inskriptioner hittats, som antagligen har skapats av turkisktalande alaner. En möjlig koppling till khazarerna är frestande. Mest östeuropeiska inskrifter har hittats på det dåvarande khazariska rikets område. Ett stort antal inskriptioner finns i Volga-Don-regionen och i norra Kaukasus, i ett område som ungefär sammanfaller med Khazarrikets territorium. I litteraturen kallas de därför ofta helt enkelt "khazariska". De flesta Volga-Don-inskriptioner har upptäckts vid Mayak, nära den västra gränsen av det khazariska riket.

De flesta östeuropeiska runinskrifter kan ha uppstått under den khazariska epoken. Det khazariska imperiet var som alla de gamla stäpprikerna en multietnisk stat. Det är okänt i vilken utsträckning den ledande turkisktalande khazariska eliten använde runskriften själv. För officiella syften använde de den hebreiska skriften, eftersom de hade antagit judendomen som statsreligion. En arabisk resenär, Faḥr-u’-d-Dīn Mubārāḥ Ṣāh, skriver emellertid omkring 1206 att khazarerna ägde en skrift som avvek från den östturkiska skriften och härstammade från Rus’. Hur detta uttalande än ska utvärderas, synes en förbindelse till varjagernas runtecken inte helt utesluten.

Den övergripande fördelningen av de östeuropeiska runinskrifterna kan eventuellt sammanhålla med de gamla bulgarernas förflyttningar. Khazarerna styrde ett konglomerat av stammar, av vilka proto-bulgarerna spelade betydande roller. Vid Svarta havet, närmare bestämt i Dobrogea och i östra Bulgarien, har man hittat inskriptioner som tillskrivs de gamla turkiskspråkiga bulgarerna. Det har också förblivit oklart om de ens är skrivna på ett turkiskt språk.

1957 hittades graffiti och inskriptioner på väggarna och valven i ett klosterkomplex nära Murfatlar i rumänska Dobrogea, nära Constanța.

I Pliska, huvudstaden i Donaus bulgariska rike och på andra ställen har man vidare funnit korta inskrifter med identiska tecken. Frågorna hopar sig. Är detta ett proto-bulgariskt alfabet? Var det i så fall infört av de turkisktalande bulgarerna från Asien? Skulle skriften till och med kunna förknippas med de europeiska hunnerna?

Några av de tecken som finns i dessa inskriptioner påminner om tecken av det glagolitiska alfabetet som skall ha skapats av den slaviske aposteln Kyrillos. Kommer de möjligen från det här alfabetet, eller föreligger snarare det omvända förhållandet? Kyrillos, som själv gjorde en resa till Khazarien för att studera språken där, måste ha känt till den ”khazariska” skriften och kan ha valt ut några tecken ur den för sitt alfabet.

Av Aethicus Ister, den irländske biskopen Virgil av Salzburg, föreligger en kosmografi, vars äldsta handskrifter stammar från 700-talet. Till texten är ett alfabet fäst vars ursprung ännu inte har kunnat förklaras. Det har bland annat jämförts med den glagolitiska skriften. Hieronymus, den förmodade redaktören för kosmografen, konstaterar att flera hedniska författare skulle ha använt skriften i fråga. Det kan

röra sig om ett alfabet, som likt det glagolitiska var konstruerat för missionen.

Likheter i alfabeten kan förklaras av att både Kyrillos och Aethicus har använt runalfabet av samma typ som förlaga. En jämförelse av Aethicus' bokstäver med de östfornturkiska runorna (Löwe 1976) visar dock att överensstämmelsen mellan tecknen totalt sett är ganska liten. Aethicus-tecknen visar väsentligt fler likheter med den armeniska skrift som uppstod på 500-talet och den lite yngre georgiska skriften.

Under flera decennier har jag ofta haft tillfälle att diskutera de östeuropeiska runinskrifterna med två kunniga kollegor. Den ene var Johannes Benzing, min föregångare som professor i Mainz, och den andre var min landsman, turkologen och diplomaten Gunnar Jarring. Båda har intresserat sig intensivt för dessa frågor. Benzing ansåg att det var självklart att först söka kopplingar till närliggande områden och försöka tolka de förment turkiska runinskrifterna i Östeuropa utifrån ett samband med armeniska mönster. Men, som han påpekade, kan denna uppgift förbli fruktlös. Med Jarring diskuterade jag speciellt de svenska varjagernas roll. Dessa kom, som sagt, i beröring med olika folk i Östeuropa, som förmodligen använde liknande skriftsystem: framför allt petjeneger, khazarer och bulgarer. Även om det inte låter sig avgöras i vilken utsträckning dessa kontakter ledde till grafiska influenser, kunde, som Jarring menade, utvecklingen av runliknande skrift i Östeuropa och Asien också vara av stort intresse för skandinavisk runologi.

De flesta av de svenska varjagerna på väg mot sydost stannade inte på det khazarisk-ryska området utan gick vidare till Kaspiska havet och till Bysans. Som långväga köpmän tillhandahöll de en effektiv handelsförbindelse från Östersjön till Konstantinopel. Det på svenska runstenar oftast nämnda främmande ortnamnet är Grekland, under vilket hela det väldiga östromerska riket skall förstås. I Sverige är ett trettiotal runstenstexter kända, som berättar om grekernas land. Män nämns, som hade styrt sina skepp dit, också några som dog där. På vägen till Konstantinopel, vilket för många var det yttersta målet, måste varjagerna utstå avsevärda strapatser, t.ex. de sju farliga forsarna i Dnepr. De nådde över Svarta havet slutligen Bosporen och den kejsarliga staden Miklagård 'den stora staden'. De förtöjde sina skepp vid de utländska handelsfartygens landningsplatser, som var belägna mellan Galatabron och Atatürkbron i dagens Istanbul.

I Konstantinopel fick de handla fritt. Som alla andra utländska köpmän måste de dock gå genom stadsporten obeväpnade, och fick i staden bara gå i grupper på högst femtio män. I utbyte mot deras medförda varor förvärvade de bl.a. kryddor, honung, siden, brokad och silvermynt. I Konstantinopel fick varjagerna också lära känna moderna tekniker, t.ex. kontinental befästningskonst. För de i Sverige präglade mynten fungerade de östromerska mynten som förebild.

Många varjager inträdde i världsstaden Miklagård som legosoldater i det kejsarliga gardet. Därav stammar de mellangrekiska och mellanlatinska beteckningarna *βάρβαγος* 'livvakt som består av legosoldater'. Varjagergardet, som uppgick till 300–500 man, befann sig stationerat i det stora kejsarliga palatset, som bar namnet Konstantin VII Porfyrogenetos. Från detta palats, som 1453 förstördes av osmanerna, är idag endast ett fåtal murdelar bevarade. Varjagerna var nära knutna till kejsarens person, bevakade hans palats, deltog i hans militära kampanjer och följde med honom till Hippodromen eller till gudstjänsten i Sofiakyrkan.

Varjagernas tjänst som legosoldater var en så viktig institution att den uttryckligen omnämns i de gamla svenska landskapslagarna. Också runinskrifterna berättar om det. På en runsten norr om Stockholm berättar en väring om sig själv: "Runorna lät Ragnvald tälja. Han var i Grekland, han krigarföljets hövding". I detta kejsarliga varjagergarde tjänstgjorde som officer till och med Harald Sigurdsson som 1047 blev kung av Norge under namnet Harald III (Harold Hardråde).

Vid mitt första besök i Istanbul våren 1963, visade mig den dåvarande svenske konsuln Torsten Weman några mindre bekanta sevärdheter i staden. Denne diplomat, som hade bott där i mer än tre decennier, var expert på den gamla metropolens mysterier. Den 23 mars 1963 visade han mig Ayasofya, dvs. Hagia Sofia, den före detta St. Sofia-kyrkan, som fungerade som moské under osmansk tid och 1934 hade omvandlats till ett museum. Från vestibulen kom vi till helgedomens övre våning som i bysantisk tid varit förbehållen kvinnor. Min ledsagare visade mig några av klottren som var att se på galleriet, bland annat två "inskriftioner" med tecken på en runliknande skrift. En var i södra läktaren, omgiven av mycket klotter av ett annat slag, och den andra fanns i en alkov i den nordliga delen av galleriet.

Torsten Weman trodde att graffitin var ett verk av varjager i bysantinsk tjänst. Ett par medlemmar av livvakten hade väl här ristat in

sina namn i den mjuka marmorytan, kanske uttråkade under en lång gudstjänst. Det enda problemet är att balustraden hörde till γυναικείον / *gynaecēum*, dvs. platsen för kvinnor. Hade de bysantinska myndigheterna givit främmande män från livvakten tillträde till kvinnornas område? Eller härstammade inskrifterna från synoderna som ibland ägde rum här?

Inledningssekvenserna i båda inskrifterna, vilka inte var lika starkt utplånade som återstoden, kunde faktiskt läsas som futhark-runor, även om de inte omedelbart kunde uttolkas meningsfullt. Hade alltså varjagerna i kejsarlig tjänst ristat in sina namn på balustraderna?

Men turkologen i mig kunde inte låta bli att tänka på de turkiska eller påstått turkiska runliknande skrifterna i Östeuropa. Dessa var verkligen inte runor av Orkhon-Jenisej-typen. På 900-talet hade dock, som bekant, både ungrare och khazarer befunnit sig i det kejsarliga gardet. På 1000-talet hade också kristnade och på bysantinsk mark bosatta petjeneger spelat en viktig roll (Moravcsik 1966: 13). Hade möjligen runkunniga personer av turkiskt ursprung varit verksamma här?

Året därpå, 1964, upptäcktes, som det hävdades, inskriften i södra galleriet av den svenske professorn Alfred Westholm. Upptäckten väckte stor uppståndelse och beskrevs som ”sensationell”. Om runinskriften berättades i svenska medier och rentav i *National Geographic Magazine*. Inskriften i norra delen av galleriet upptäcktes, som det heter, 1988 av Mats G. Larsson.

Som resultat av en detaljerad analys visade det sig att de första sex tecknen i den södra inskriften kunde läsas som *alftan*. Man kunde tolka denna runsekvens som *Halfdan*, ett manligt förnamn, som innehåller elementet *dan* ’dansk’ och så egentligen betyder ’halvdansk’, dvs. avkomma till en dansk (eller någon utländsk) person. Detta mycket vanliga namn förekommer också på runt 30 svenska runstenar. I den södra delen av Hagia Sofia följer efter namnet ett dussin mer diffusa skrifttecken som trotsar varje meningsfull tolkning. Intrycket är att runristarens kunskaper är begränsade till stavningen av detta enda namn och att han egentligen inte var en verklig runmästare trots allt.

De tre första tecknen i den nordliga inskriften skulle i sin tur kunna läsas som *ari* och beteckna det nordiska mansnamnet Ari. Detta namn är identiskt med appellativet *ari* ’örn’, som går tillbaka till det germanska **aran* och i tyskan är bevarad som *Aar*. Efter *ari* står ett skiljetecken (:) och en *k*-runa. Resten är oläslig.

Sålunda skulle dessa graffiti kunna beteckna äldre former av de två mansnamnen *Halvdan* och *Are*.

Inskrifternas äkthet har förmodligen inte kunnat bevisas helt. De befinner sig mitt i otaliga rester av klotter i olika alfabet och på olika språk. Genom sådana inlägg har besökare från alla håll velat föreviga sig under seklernas lopp.

De möjliga svenska runorna är dock ristade av runkunniga personer. Inskrifterna innehåller så kallade kortkvistrunor, dvs. tecken med korta sidogrenar. Den yngre futharken hade i början av vikingatiden två varianter. Runorna i den första varianten uppvisade förenklade sidogrenar och en enda vertikal stav. Runorna i den ännu mer förkortade andra varianten hade korta sidogrenar. Dessa beskurna kortkvistrunor finns till exempel på den berömda stenen Rök i det svenska landskapet Östergötland, som bär den längsta kända runinskriften. Att döma av formen på tecknen kunde inskriptionerna i Hagia Sofia ha uppstått på 900- eller 1000-talet eller eventuellt senare. Från historikern Anna Komnenas *Alexias* är det känt att varjagerna fortfarande under första hälften av 1100-talet stod i gunst vid det kejserliga hovet (Svärdström 1970: 249). Ett märkligt faktum bör här inte förbli onämnt.

Den kände svenske författaren Frans G. Bengtsson (1894–1954) gav på 1940-talet ut sin fantasifulla vikingaroman *Röde Orm*. Här finns ett märkligt sammanträffande med våra två inskrifter i Hagia Sofia. Två av romanfigurerna har just de namn som förmodats i inskrifterna. Brodern Orms, som far till Konstantinopel och tjänar som varjag, kallas Are. Hans son, som växer upp i Konstantinopel, bär namnet Halvdan.

Hagia Sofia-inskrifterna torde inte ha varit bekanta för romanförfattaren Frans G. Bengtsson. Kunde en ivrig läsare av hans roman komma ifråga som runristare, kanske någon som redan i folkskolan hade lärt känna futharken i undervisningen om hemorten? Den mycket lärde vän till vilken min minnesinsats är ägnad, må förbise detta ovärdiga övervägande.

Litteratur

- Arne, T. J. 1914a. *La Suède et l'Orient. Études archéologiques sur les relations de la Suède et de l'Orient pendant l'âge des vikings*. Uppsala.
- Arne, T. J. 1914b. Den svenska runstenen från ön Berezanij utanför Dnjeprmyrningen. *Fornvännen* 9: 44–48, 281–282.
- Davidson, H. R. E. 1976. *The Viking Road to Byzantium*. London.
- Düwel, K. 2013. *Runenkunde*. Stuttgart & Weimar.
- Göbl, R. & Róna-Tas, A. A. Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szentmiklós. Eine paläographische Dokumentation. (= Österr. Akad. Wiss. Phil.-hist. Klasse. Denkschriften 240 [1995]).
- Haugen, E. 1976. *The Scandinavian Languages. An Introduction to their History*. London.
- Jansson, S. B. F. 1987. *Runes in Sweden*. Stockholm.
- Johanson, L. 2001. *Discoveries on the Turkic Linguistic Map*. Swedish Research Institute in Istanbul, Publications 5 (2001). [Turkisk översättning: *Türk dili haritası üzerinde keşifler*. Ankara 2002.]
- Koestler, A. 1976. *The Thirteenth Tribe. The Khazar Empire and its Heritage*. New York.
- Krause, W. & Jankuhn, H. 1966. *Die Runeninschriften im älteren Futhark* 1–2. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse. 3: 65.) Göttingen.
- Larsson, M. G. 1988. Runklotter i Hagia Sofia. *Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul. Meddelanden* 13: 55–58.
- Larsson, M. G. 1990. *Runstenar och utlandsfärder*. (Acta Archaeologica Lundensia 18.) Lund.
- Larsson, M. G. 1991. *Väringar. Nordbor hos kejsaren i Miklagård*. Stockholm.
- Larsson, M. G. 1997. *Vikingar i österled*. Stockholm.
- Löwe, H. 1976. Aethicus Ister und das türkische Runenalphabet. *Deutsches Archiv* 32: 1–22.
- Moravcsik, Gy. 1966. *Byzantinische Mission im Kreise der Türkvölker an der Nordküste des Schwarzen Meeres*. Oxford.
- Lena Petersons Nordiskt runnamnslexikon <https://isof.diva-portal.org/smash/get/diva2:1108274/FULLTEXT01.pdf>
- Pritsak, O. 1981. *The Origin of the Rus'. 1. Old Scandinavian Sources other than the Sagas*. Cambridge, Mass.
- Róna-Tas, A. 1988. Problems of the East European scripts with special regard to the newly found inscriptions of Szarvas. I: *Popoli delle*

- steppe: Unni, Avari, Ungari.* (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 35.) Spoleto. 483–506.
- Róna-Tas, A. 1991. *An Introduction to Turkology.* (Studia Uralo-Altaica 33.) Szeged.
- Róna-Tas, A. 1999. *Hungarians and Europe in the early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History.* Budapest: Central European University Press.
- Röhrborn, K. & Veenker W. (utg.) 1985. *Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa.* (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 19.) Wiesbaden.
- Sannes Johnsen, I. 1968. *Stuttruner i vikingtidens innskrifter.* Oslo.
- Svärdström, E. 1970. Runorna i Hagia Sofia. *Fornvännen* 65: 247–249.
- Wiktorsson, Per-Axel 2015. Halvdan-ristningen i Hagia Sofia? I: *Annales Societatis Litterarum Humaniorum Regiae Upsaliensis.* Uppsala. 29–32.

Apokryfisk kunskap om svenska och turkiska

Översättning av *Apocryphal knowledge about Swedish and Turkic*. I: Csató, Éva Á. & Ims, Gunvald & Parslow, Joakim & Thiesen, Finn & Türker, Emel (utg.) 2009. *Turcological letters to Bernt Brendemoen*. Oslo. 133–136.

De svenska apokryferna

Den tidigaste kända svenska forskningen om Centralasien är klart förvetenskaplig och hör till vad Gunnar Jarring har hänvisat till som den ”apokryfiska” forskningsperioden (1994: 18–19). Termen kan användas för skrifter som har ’gömts undan’ som *ἀπόκρυφα*, inte bara för att de framför någon hemlig kunskap, men på grund av sin fiktiva eller legendariska natur.

Det ursprungliga mänskliga språket

Språkens ursprung var en central fråga i 1600- och 1700-talets Europa. Vilket var det ursprungliga mänskliga språket? Den gamla dogmen att hebreiska var urspråket utmanades av nya idéer. Persiskan hade börjat väcka intresse som det orientaliska språk som visade mest likheter med europeiska språk (Utas 2008). Justus Lipsius (1547–1606), Joseph Justus Scaliger (1540–1609), Johannes Gravius (1602–1652), Adam Olearius (ca 1603–1671) och andra lärda hade funnit likheter mellan persiska och ”gotiska”, det vill säga germanska.

Den förklaring som slutligen fanns för dessa likheter var ett gemensamt ”skytiskt” ursprung. I *De originibus gentium* (1710), övergav Gottfried Wilhelm Leibnitz (1946–1716) de gamla idéerna och argumenterade för ett keltiskt-skytiskt urspråk.

Svenska som det ursprungliga mänskliga språket

I Sverige hade frågor rörande den egna nationens ålder och det svenska språket dominerat sedan 1600-talet. Patriotiska forskare hade försökt bevisa att svenska, betecknad som gotiska, var det ursprungliga mänskliga språket. Chauvinistiska fantasier av detta slag kom att dominera akademisk forskning under många årtionden (Johanson 2001: 5). För detaljer se kapitlet *Tradition scandinavie et suécomanie* i Droixhe (1978: 118–126).

Georg Stiernhielm (1598–1672) avbildade i sin *Atlantica* ('Atlant' eller 'Manheim', 4 volymer) Sverige som Atlantis, salighetens ö, civilisationens vagg. Svenska ("gotiska") var Adams ursprungliga språk, från vilket också hebreiskan hade utvecklats.

Johan Gabriel Sparfvenfeldt (1655–1727) kom till slutsatsen att Oden (Woden), en av de ledande gudarna i nordisk mytologi, ursprungligen kom från Kashgar i Östturkestan. Han identifierade denna stad som Asgard, gudarnas boningsplats. Sparfvenfeldt framförde denna idé till den franske orientalisten François Pétis de la Croix (1653–1713), som tog upp den i sin *Histoire du grand Genghiscan* (Paris, 1710); se Jarring (1994: 18–19).

Enligt Johan Ihre (1707–1780) är grekiska och gotiska liknande eftersom de båda går tillbaka till skytiskan. Keltiska liknar latin emedan dess talare, som grundade Rom, var skyter. Slaviska språk, som också omfattar finska, ungerska och lappska, går tillbaka till skytiskan. Persiskan liknar gotiskan eftersom skyterna en gång regerade Persien.

I sin *Convenientia lingvæ persicæ cum gothica* (Uppsala, 1723) nämner Olof Odhelius emellertid persiskan tillsammans med europeiska språk i allmänhet, inte bara med gotiska (Utas 2008: 115).

Likheter mellan svenska och turkiska

Den absurdaste produkten av den gamla chauvinistiska traditionen är en avhandling som gällde påstådda likheter mellan svenska och turkiska. Den trycktes 1764 i Lund och tillägnades Johan Ihre i form av ett brev på 58 sidor av en forskare vid namn Sven Bring (se Johanson 2001: 5). Dess titel är *Bref Till Cancellie Rådet Och Riddaren, Herr JOH. IHRE Om Swänska och Turkiska Språkens likhet*.

Bring definierar svenska inte bara som samtida svenska utan framför allt det äldre språket som en gång användes i Sverige, Danmark, Island, norra delarna av Tyskland och England. ”Med Swenska förstår jag icke allenast den nu brukelige Swenskan, utan i synnerhet det äldre språk, som varit brukeligt i Swerige, Danmark, Island, norra delen av Tyskland och Engeland”. Svenska, tyska och danska är ett och samma språk. Enligt de gamla sägnerna, berättar Bring för oss, införde Oden det svenska språket i Europa. Det finns tydliga bevis, hävdar han, att Oden och den stora ”svärmen” av folk som han ledde var turkar. Snorri Sturluson, omkring 1178–1241, har beskrivit Odens väg från ”Tyrkland” via Ryssland, Tyskland och Danmark till Sverige. Likheter mellan turkiska och svenska är oundvikliga. Enligt Bring hade den samtida svenskan ännu ord som förmodligen hade använts på samma sätt av Oden.

Påstådda överensstämmelser

Bring ger en lista av turkiska ord citerade enligt François a Mesgnien Meninskis *Thesaurus linguarum orientalium*, först publicerad 1680, och deras påstådda svenska besläktade ord. Fastän han syftar till att skilja mellan ord av turkiskt, arabiskt och persiskt ursprung, anmärker han att dessa distinktioner i slutändan är irrelevanta: ”Det torde... komma på et ut”.

Till exempel är persiskan, som har lämnat tydliga spår i svenskan, en äldre dialekt av turkiska. Detta är ett anmärkningsvärt påstående i andra hälften av 1700-talet. Redan ett sekel tidigare hade Adam Olearius konstaterat att persiskan uppvisar föga samhörighet med turkiskan (Utas 2008: 1159). Också den svenska orientalisten Gustaf Peringer Lillieblad (1651–1710) tycks ha sett att turkiskan skiljer sig från de andra orientaliska språken (Gren-Eklund 2008: 112).

Listan av turkiska eller påstått turkiska, ord med sina påstådda svenska besläktade ord, innehåller felaktiga överensstämmelser av alla slag.

Författaren jämför *erlik*, vilket betyder ’manlighet’, med *ärlighet*, *balta* ’yxa’ med *bulta* ’att dunka’, ’att slå’, *bit* ’lus’ med *bit* ’bit’ och, *geng* ’ung’ med *ung*, *su* ’water’ med *siä* ’sjö’, etc. Vissa ord citerade från Philip Johan von Strahlenbergs *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia...* (1730) behandlas på ett liknande sätt.

Grammatik

I avsnittet om *grammatik* sägs turkiska kasus visa likheter med de fornsvenska. Den turkiska pluralmarkören *-ler/-lar* jämförs med svenskans *-er/-ar*, komparativmarkören *-rak/-rek* med svenskans *-are*, t.ex. *güsel-rek* versus *skön-are* 'vackrare', adjektivsuffixet *-lu/-li* jämförs med svenskans *-ig*, det deadjektiva substantivsuffixet *-lik/-lyk* med *-lek* i *kär-lek*, *stor-lek*, etc. Konstruktionen *ben-em* 'det är jag' sägs korrespondera till isländskans *ek-em* och engelskans *I am*, turkiskans *war*, *warder*, vilket betyder 'existerande' och 'existerar' jämförs med *war*, vilket betyder 'var' och *werde*, vilket betyder 'må det bli'.

Författaren

Avhandlingens författare (1707–1787) hade blivit utsedd till professor i historia vid universitetet i Lund i 1743. 1769, fyra år efter publikationen, adlades han under namnet Lagerbring. Sven Lagerbring ansågs ha varit klarsyntare än någon annan svensk historiker och att ha infört moderna kritiska metoder i svensk historisk forskning.

Svenskarnas turkiska förfäder

Det är svårt att urskilja några spår av denna klarsynthet i den ovan nämnda apokryfiska skriften, vilken av goda skäl har "gömts undan" och glömts i 245 år. Avhandlingen har emellertid just grävts upp och presenterats i en turkisk publikation vars titel betyder *Svenskans likheter med turkiskan. Svenskarnas turkiska förfäder* (Gürgün 2008).

Referenser

- Csató, É. Á. & Gren-Eklund, G. & Sandgren, F. (utg.) 2008. *En resenär i svenska stormaktstidens språklandskap. Gustaf Peringer Lilieblad (1651–1710)*. Acta universitatis upsaliensis. C. Organisation och historia 81.) Uppsala: Uppsala universitet.
- Droixhe, Daniel. 1978. *La linguistique et l'appel de l'histoire (1600–1800): rationalisme et révolutions positivistes*. Genève: Droz.

- Gren-Eklund, Gunilla. 2008. Språkforskning och språkforskare vid europeiska 1600-talsuniversitet. I: Csató, Gren-Eklund & Sandgren (utg.) 2008: 11–36.
- Gürgün, Abdullah. 2008. *Prof. Sven Lagerbring. İsveççenin Türkçe ile benzerlikleri: İsveçlilerin Türk ataları*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Jarring, Gunnar. 1994. Svensk Centralasien-forskning i ett historiskt perspektiv. I: Rosén, Staffan & Utas, Bo (utg.) *Det okända Centralasien – en utmaning för svensk forskning*. Stockholm: Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet. 18–24.
- Johanson, Lars. 2001. *Discoveries on the Turkic linguistic map*. Stockholm: Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul.
- Johanson, Lars. 2008. Turkiska studier i stormaktstidens Sverige. I: Csató, Gren-Eklund & Sandgren (utg.) 2008: 158–173.
- Utas, Bo. 2008. Gustaf Peringer Lillieblad och det persiska språket. I: Csató, Gren-Eklund & Sandgren (utg.) 2008: 104–117.

Två karaimer i Uppsala

Éva Ágnes Csató och Lars Johanson

I: Burius, Anders & Lidman, Tomas & Olsson, Lars (utg.) *Några hyll(nings)-centimeter. Festskrift till Folke Sandgren den 15 februari 1998.* (Acta Bibliothecæ Regiæ Stockholmiensis 58.) Stockholm. 49–65.

Inledning

Den berättelse som nedan följer i svensk översättning skrevs 1931 på karaimiska, ett turkiskt språk som talades av ganska stora grupper i dåvarande Polen, Ryssland och Litauen. I dag, nära sjuttio år senare, talas språket bara av omkring 30 personer i Litauen och ingen i Ukraina.

Syftet med att publicera berättelsen på svenska är att påminna om de historiska svensk-karaimiska kontakterna, som inleddes redan på 1600-talet och som senare följts upp av båda sidor på basis av ömsom vetenskapligt, ömsom politiskt intresse. Föremålet för denna festskrift, Folke Sandgren, har själv bidragit till att vårda dessa kontakter genom sina värdefulla insatser i det kulturella utbytet med Litauen.

Karaimer bor i dag i Ryssland, på halvön Krim, i Litauen och i Galicien. De levde tidigare i små, relativt autonoma församlingar som gav dem en viss ekonomisk trygghet och frihet att utöva sin religion. Dessa traditionella bosättningsområden upplöstes under sovjetväldets år. Resultatet blev en viss rotlöshet som lett till att de flesta karaimer i dag inte längre behärskar sitt språk och har alltför ringa kunskaper om sin religion.

En levande karaimisk bosättning existerar dock fortfarande i staden Trakai, polska Troki, i närheten av Vilnius. Sedan Litauen åter blivit självständigt har den karaimiska församlingen i Trakai blomstrat upp och påtagit sig den stora uppgiften att arbeta för en nationell förnyelse. Detta sker med generös hjälp från de litauiska myndigheternas sida. Ledarna för denna förnyelse är den lilla gruppen karaimer som stammar från Trakai och som fortfarande är i besittning av sitt språkliga, kulturella och religiösa arv.

Trakai-karaimernas förfäder bodde ursprungligen på Krim och flyttade för sexhundra år sedan, i slutet av 1300-talet, till de baltiska områdena. Det var den litauiske storfursten Vytautas som inkallade dem. Han var just i färd med att bygga sin stora fästning på en ö i Galve-sjön och behövde soldater som kunde försvara den. De karaimiska familjer som hörsammade kallelsen fick tillstånd att bosätta sig mitt i ett underbart sjölandskap, på en landtunga som sträcker sig nästan ända fram till fästningsön. Den berättelse som återges nedan säger sig handla om en berömd karaim som var en son av denna stad.

De tvåhundra karaimerna som är bosatta i dagens Litauen känner sig fortfarande hemma i Trakai. De har där sitt bönhus, som de kallar *kenesa*, samt sin religiösa skola, *midraš*, två institutioner där de utövar sin gammaltestamentliga religion. En fjärdedel av dem talar ännu sitt turkiska modersmål karaimiska. De odlar också fortfarande sina gamla kontakter till Sverige, som fick sin senaste större manifestation genom det svenska kungaparets besök i Trakai för en del år sedan.

De turkiska karaimerna tillhör karaiternas religiösa rörelse som avskilde sig från judendomen i Babylonien på 700-talet och sedan utbredde sig över hela Mellanöstern. I dag bor de allra flesta orientalska, icke turkiskspråkiga karaiterna i Israel. Den karaitiska riktningen skiljer sig från den rabbinistiska genom att endast erkänna Gamla testamentet som auktoritet och avvisa Talmud. Varje enskild troende åläggs plikten att själv läsa och söka tolka bibelns ord. Det har därför varit viktigt för karaimerna att i religionsutövningen också använda sitt turkiska modersmål vid sidan av hebreiskan, det heliga språket, som också kallas Torans språk. Detta har lett till att karaimiskan trots sin isolation från resten av den turkiska språkvärlden har kunnat överleva fram till i dag. Beteckningen på den religiösa församlingen är *djimat*, ett uttryck övertaget från islam. Andra termer kommer från hebreiskan. Församlingens religiösa ledare kallas *chazzan*. I originalet till texten nedan förekommer också termerna *sofet*, som betyder 'domare', *beracha* 'bön om välsignelse', *chuppa* 'vigsel' och *tefilla* 'gudstjänst'. Tidigare använde man också hebreiska namn för de religiösa högtidsdagarna, t.ex. *pesach* 'påsk' och *chadji sefira*, en fest som firas på försommaren. Numera har dessa beteckningar ersatts med turkiska termer. Karaimerna har även sin egen kalender med egna månadsnamn. Så är exempelvis *Ulach* namnet på den femte månaden, som infaller under tiden juli-augusti.

Karaimerna är mycket stolta över sina traditionella maträtter. Den mest berömda rätten är *k'ibin*, ett bakverk som liknar den ryska pirogen, fyllt med kött, ofta också med kål. *Bek* är ett slags korv fyllt med potatis och små köttbitar. Till festmåltider hör också den starkt kryddade alkoholhaltiga drycken *krupnik*.

Minnena av karaimernas tidiga kontakter till Sverige har spelat en viktig roll i deras medvetande. Ett bevis på detta är också den följande berättelsen, som behandlar en episod av förmodligen fiktiv natur. Det är känt att Gustaf Peringer Lillieblad (1651–1710), professor i orientaliska språk vid Uppsala universitet, 1690 besökte de karaimiska bosättningsorterna i Baltikum för att insamla kunskaper om karaimernas tro. Han var utsänd av den svenske kungen Karl XI. Peringer skrev till biskop Erik Benzelius ett brev, som senare blivit känt under titeln *Epistola de Karaitarum rebus in Lithuania* och som innehåller några satser på karaimiska, nämligen början av den karaimiska bibelöversättningen.

Enligt traditionen skall den kontakt som Peringer etablerade ha fört till att en lärd karaim, Salomon ben Aaron, inbjöds till Uppsala i slutet av 1600-talet. Salomon är känd som en av karaimernas mest framstående vetenskapsmän. Vår berättelse handlar om den unge Salomon, här kallad Schelomo, under den tid då han ännu var en lärjunge, *talmid*. I sitt mest kända arbete med titeln *Appiryon Asah Lo* diskuterar Salomon skillnaderna mellan judendomen och den karaimiska tron. Denna skrift uppges ha författats på uppmaning av två svenska vetenskapsmän; se bl.a. *Encyclopedia Judaica*, Jerusalem (1971, 10: 773).

Å andra sidan hävdar Simon Sisman i sin artikel *Gustaf Peringers Mission bei den Karäern* (*Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 102/1952, 215–228), att uppgiften om att Salomon inbjöds till Uppsala för att hålla föreläsningar kan bero på ett missförstånd. Enligt uppgift inbjöds Salomon och en annan karaim av svenskarna *in urhem Regni*, varmed eventuellt Riga kan ha avsetts.

Hur det än må förhålla sig med detta, bör läsaren inte frestas att söka någon exakt historisk sanning bakom den följande berättelsen utan ta den som en dokumentation av hur en sentida karaimisk författare föreställt sig den lärde Salomons resa.

Berättelsens författare, Aleksander Mardkowicz (1875–1944), var en stor karaimisk patriot som ville utveckla ett karaimiskt skriftspråk baserat på polsk ortografi. I detta syfte grundade han tidskriften

Karaj Awazy 'Den karaimiska rösten', som utkom under perioden 1931–1938 i hans hemstad Luck i Galicien. Mardkowicz skrev på den s. k. Halitsch-dialekten av karaimiskan.

När denna artikeln skrevs behärskades detta språk bara av sex äldre personer, eftersom de flesta karaimerna i Halitsch-trakten flyttade till Polen efter andra världskriget. De personer som stannat kvar i Halitsch bodde på den s.k. karaimiska gatan och vårdade sig om den rörande vackra gamla karaimiska begravningsplatsen. Deras *kenesa* revs för bara ett par år sedan, och stadens myndigheter har byggt höghus på deras tomter. Dessa gamla människor, de sista talarna av ett utdöende språk, hade heller ingen möjlighet att adekvat utöva sin religion. De fruktade den dag då de själva skulle begravas utan att någon människa skulle vara i stånd att läsa en karaimisk bön vid deras grav.

Vi vill här särskilt tacka en av dem, fru Janina Eszwowicz, Halitsch, som hjälpt oss att tolka några uttryck i berättelsen nedan. Vi vill också tacka Margareta Svensén, Stockholm, för goda råd rörande översättningen till svenska. Deutsche Forschungsgemeinschaft, Bonn, har finansierat fältarbete bland karaimerna i Litauen och Ukraina. Denna artikel har skrivits under vår tid som gästforskare vid Tokyo University of Foreign Studies.

Vid Galvesjöns och Mälarens stränder

Aleksander Mardkowicz. Ur Karaj Awazy 1931/2, s. 3–13.

I

Det var en vacker sommarkväll 1696, i början av den karaimiska månaden Ulach. Den lilla lugna staden Trakai, karaimernas hemort, levde, dold i trädgårdarnas grönska, sin sömniga, något vemodiga tillvaro, liksom en man som genomgått många och stora lidanden, tröttnat på att roa sig och nu flyr livets larm.

Galvesjöns vatten slumrade, och den nedgående solens flammor glänste och brann i dess spegel. Men inte ett enda öga njöt av denna sagolika skönhet. Stadens tomma gator var täckta med tjocka dammoln som virvlats upp av husdjuren på deras väg hem från betet.

Korna stod redan vid sina båsar och väntade på att bli mjölkade. Symon, som skötte dem, som var blind på ett öga och på vars huvud

folk brukade peka och säga: ”Det där duger inte till någonting”, hade redan samlat de små barnen omkring sig och var i färd med att berätta skräckhistorier för dem om underbara ting han sett ’med egna ögon’ i den gamla skogens djup. Men gatans damm, som väckts ur sin dagslånga sömn, virvlade fortfarande runt i luften, förgyllt av solstrålarna, utan brådska att återvända till sin plats. Det var som ett barn som leker på ängen med sina glada kamrater, glömmer sitt hem och inte hör sin mor när hon ropar.

I denna solnedgångens stund syntes i början av den karaimiska gatan en mjukt madrasserad vagn, dragen av uttröttade hästar. I vagnen satt två äldre resande av främmande utseende. Efter att ha passerat några hus stannade vagnen vid domaren Aga Abrahams hus. Här pekade kusken med spetsen av sin piska på dörren till det hus där församlingens överhuvud bodde.

Resenärerna borstade av sig vägdammet och gick in i Aga Abrahams hus. Kusken begav sig till tjänstefolkets ingång för att be om vatten. På tjänstekvinnans fråga vilka de resande var svarade kusken:

– Vem vet vilka de är! Det sades i Vilnius att dessa människor kommer från en avlägsen plats. De kan inget mänskligt språk, inte ens polska. Men de betalar bra.

I samma stund förklarade de anlända för Aga Abraham vilka de var. De talade tyska. En av dem sade några ord på Torans språk då de hälsade. Domaren var en lärd man. Han behärskade polska bra och förstod också tyska.

Han förstod av deras ord att de kom från ett främmande land, från svenskarnas land, som ligger på den motsatta sidan av det baltiska havet. En av dem var professor vid ett viktigt lärdomshus i Uppsala. Han hette Torden. Den andra, som behärskade Torans språk, var präst i Stockholm. De hade kommit till Litauen i ett enda syfte: att lära känna karaimerna, deras religion och sedvänjor samt att själva uppleva livet i den karaimiska församlingen. Aga Abraham var inte överraskad av detta. Sex år tidigare hade professor Peringer suttit mitt emot honom i samma rum. Han hade kommit från samma plats i Sverige. Önskan att se karaimerna hade fått också honom att lämna sitt land för att sjövägen ta sig bort till dessa trakter. Han hade varit i Trakai (polska Troki), Pasvalis (Poswole), Bircai (Birzce), Naujamiestis (Nowemiasto) och Kronie, karaimernas bosättningsorter i Litauen.

Sittande vid Aga Abrahams bord hade den gamle professorn yppat sina tankar om karaimerna för husets värd.

– Vad jag sett hos er, hade Peringer sagt, betraktar jag som ett Herrens stora under och nådebevis. Av alla slags nationer över jordens hela längd och bredd är det bara ert fåtaliga folk som ända fram till dessa dagar bevarat Guds Ord i all dess renhet och helighet. Detta är ingen vanlig sak. Jag ser ett Guds tecken i det. Karaimerna lever i skuggan av stora och främmande folk och kan jämföras med en ärevördig vingård i skogens djup. Litet solsken utifrån är tillräckligt för er. Ty i er religion bor en outsläcklig strålkraft. Därifrån utgår ett så underbart ljus, att det belyser er väg ända in i evigheten. Ert liv må stundom vara präglad av nöd, men det kommer aldrig att bli mörkt!

Då den gamle professorn tackat Trakais församling för dess gästfrihet, hade han sagt följande:

– Min konung, svenskarnas härskare, Karl XI, har befallt mig att resa till detta land för att lära känna karaimerna, noga sätta mig in i er religiösa lära och förskaffa honom era vetenskapsmäns skrifter för att hela den lärda världen må kunna njuta sötman av dessa intellektets frukter.

Denna min konungs order syntes mig mycket tilltalande då den hjälpte mig att öka min lärdom. Jag har vigt hela mitt liv åt vetenskapen. Nu när jag med stor sorg i mitt hjärta skall skiljas från er och bereder mig att återvända till mitt hemland, välsignar jag den som sänt mig. Jag har tack vare honom inte endast ökat mina kunskaper utan hos er också kunnat rena och berika min själ genom att för en kort tid deltaga i ert fullkomliga och hederliga liv. Den Ende och Sanne Guden skall välsigna er för detta.

Så hade han med skälvande röst avslutat sin anförande.

Nu när han såg Peringers landsmän, tänkte domaren på dessa ord av karaimernas store vän. Han bjöd dem att bli hans gäster och att bo i hans hus.

II

Andra hälften av 1600-talet och början av 1700-talet var en tid då lärda och högt uppsatta människor i Europa, särskilt på de platser där Luthers lära utbredde sig, visade stort intresse att lära känna karaimerna och deras religiösa lära.

Resande från främmande länder, särskilt köpmän, träffade karaimerna under sina tillfälliga besök i Litauen. När de återkom till sina hemländer berättade och skrev de om karaimerna, inte alltid bara

sanningen utan också ting de själva hittat på. Och dessa berättelser underblåste ännu mer nyfikenheten på detta speciella folk som det talades så mycket om och som så få hade sett.

Inte bara vetenskapsmän utan också högt uppsatta människor som kungar och adelsmän sökte upplysningar om karaimerna. En sådan högt uppsatt dam, systemen till Hollands härskare Fredrik V, var i färd med att lära sig Torans språk och bad de vetenskapsmän hon kände att skaffa henne skrifter av karaimiska författare.

Med tanke på det ovan sagda torde läsaren inte förundra sig över att professor Torden och hans vän begav sig till Litauen i spåren efter alla andra utländska resenärer. De tillbragte mer än tre veckor i Trakai. Några gånger besökte de församlingens *kenesa* under bönetiden. De var närvarande vid omskärelsen av en karaimisk gosse som föddes under denna tid. Eftersom de gärna ville se karaimiernas vigsel och bröllofsfest, reste de till Pasvalis, där en flicka just giftes bort.

De satt tillsammans med domaren, *chazzanen* och andra lärda herrar ur den karaimiska församlingen och pratade varje dag till sent på kvällen om allt som hade med karaimerna att göra. Och de antecknade genast i sina böcker allt de såg och hörde.

De köpte också några verk författade av karaimernas lärde män, bl.a. Abrahams sons senaste skrift. Joschyja var chefsläkare hos polackernas kung Sobieski. Verket hette *Bethe-Ozar* och handlade om botmedel mot alla slags sjukdomar. Professor Torden, som inte var okunnig i helbrägdagörelsens vetenskap, bekantade sig med detta arbete, som var skrivet på två språk, nämligen Torans språk och latin. Han ansåg att verket också i hans eget land skulle bli mycket nyttigt för läkarna.

Resenärerna var mycket förundrade över att finna så många lärda män i den karaimiska församlingen i en så liten stad som Trakai, och de gav inför domaren uttryck för sin största respekt.

Det bör nämnas att domaren Abraham, Schemoels son, var en verkligt klok och upplyst man. Inget var honom okänt eller främmande vare sig på religionens eller på den vidare vetenskapens områden. Han hade gjort många resor i sitt liv, sett många folk och lärt sig fina maner.

Jan Sobieski, det förenade polska och litauiska rikets konung, kände Aga Abraham och uppskattade honom. Porten till denne kloke och hjältemodige härskares slott stod alltid öppen för domaren. Då Sobieski satte värde på karaimernas ärlighet och rena karaktär samt

önskade öka deras antal i sitt land, beordrade han domaren Abraham att skriva till Krim och se till att fler karaimer kom till Polen därifrån. Han lovade ge hjälp och jord till dessa främlingar.

En man som domaren var naturligtvis mycket nyttig för de svenska resenärerna, och dessa visste inte hur de skulle kunna tacka honom. Professor Torden sade en dag:

– Tack vare er hjälp och godhet har vi fått inblick i ert högst ärade folks liv och kunnat öka våra kunskaper om karaimernas religion. Med oss hem tar vi era framstående vetenskapsmäns värdefulla skrifter. Men detta är inte tillräckligt för oss.

– Vad mer önskar ni? frågade domaren och tillade skämtsamt: Om ni inte är nöjda med vad ni sett här och vad som är skrivet i våra kloka mäns verk, så vill ni kanske ta med er något slags levande karaim för att visa upp honom som en kuriositet i ert land?

Torden kastade en förundrad blick på domaren och frågade:

– Hur kan ni veta vad jag tänker? Jag skulle verkligen vilja ta med mig en lärd herre från karaimerna. Men inte bara i det syfte ni nämnde, att visa honom för folk som en kuriositet, utan för att han i våra vetenskapsmäns och aristokraters kretsar med sin hela varelse och sitt levande ord skall bekräfta detta stora och levande underverk som bor i er religion och era traditioner.

Nu var det domarens tur att bli förvånad.

Varför är det nödvändigt? frågade han. Torden utlade sin tanke:

– Ni vet att lärda män både hos oss och i andra länder ägnar uppmärksamhet åt allt som är skrivet om karaimerna. Ni vet också att rabbinisterna inför hela världen söker framställa er karaimer i falsk belysning: som den sanna trons förrädare. Deras skrifter sprids överallt. Hela världen läser deras skrifter, och inte alla kan skilja mellan sanning och lögn. Inser ni inte till vilken nytta det skulle vara för er om den levande rösten av en lärd karaim – som förkunnare av hela sanningen och endast sanningen om sitt folk – skulle höras i en framstående kunglig stad i Sverige, där ni har många vänner och beundrare? Till denna uppgift behövs en sådan man som ni, högt ärade värd. Följ med oss! Ni kommer att bringa ert folk stor nytta och hjälpa oss att återgälda er gästfrihet.

Till detta önskemål anslöt sig även pastor Johansen.

– Denna tanke är fullständigt ny, sade domaren till dem. Jag måste nog tänka på saken.

III

Aga Abraham ansåg det inte vara riktigt att avstå från denna möjlighet, om man nu hade fått den. Han rådgjorde med församlingens kloka män, vilka alla delade hans åsikt. Det fanns bara ett hinder i vägen för utförandet av iden:

– Vem skall utses till denna uppgift?

De flesta i församlingen och svenskarna bad Aga Abraham att själva ta på sig den ärofulla och viktiga uppgiften. Men domaren avvisade denna ära.

– Jag är gammal, sade han till dem, och jag är skröplig. Resans strapatser skulle knäcka mig fullständigt och jag skulle anlända sjuk och bruten till ett främmande land. Bortsett från detta anser jag mig inte heller vara någon stor expert i religiösa ting. Här gäller det inte att göra en utflykt – detta är en stor uppgift. Vi skall sända en ung man, i full besittning av sina kroppsliga och andliga krafter, med en stark låga i sin själ. Den vi sänder ut måste med en trumpets stämma förkunna vår religions helighet för de främmande nationerna och bevisa våra fienders falskhet.

– Var finner vi en sådan man? frågade man domaren.

– Det finns en enda man bland oss vars förmåga räcker till för en sådan uppgift. Den jag tänker på är Schelomo, sonen till Aaron.

– Vad säger du, Aga Abraham?! ropade församlingens äldste. Schelomo är en klok och lärd ung man, men han är för ung för denna uppgift. Han har inte ens fyllt tjugo år. Hur skulle vi kunna lägga en så viktig uppgift i hans unga och oerfarna händer?

– Ni tycker inte om att han är så ung, sade domaren med höjd röst. Har ni glömt att det var en ung man som besegrade den store starke Goliat? Ni vet att en människas förstånd inte ökar med åren, om det inte redan finns i barnets huvud. Och detta barn, som jag nämnde, det vill säga Schelomo, har redan i sin unga ålder visat sig klokare än de gamle. Han är lärd, har med hela sin själ ägnat sig åt religionens sak, talar och skriver vackert. Han är duktig i latin, vilket ju är vetenskapsmännens språk i hela världen. Vad kan ni mer begära?

– Och minns detta, sade domaren till dem, det är bättre för det goda ryktet hos oss gamla att sända den unge mannen. Om hans förmåga är för ringa för uppgiften, blir ingen överraskad. Man kommer bara att säga: ”Hur hade vi kunnat vänta någonting större av en så ung liten fågel? Det hade varit bättre om vi fått lyssna till en av de gamla!”. Och om han visar sig vara en mästare och glänser med

sina kunskaper, så kommer alla att säga: ”Se, om denna unga falk flyger så högt, till vilka gränslösa höjder bör då inte deras gamla örnar svinga sig!”

Alla gillade dessa sista ord som domaren yttrat. Ribbi Mosche, Schelomos lärare, tillade några egna ord, i vilka han lovprisade hans utmärkta *talmids* förstånd och kunskaper. Och efter en lång diskussion enades man om att välja Schelomo till karaimernas sändebud.

Vem var då denne Schelomo, som domaren så ivrigt talat för? En lång, smal pojke med vackra bruna tankfulla ögon och begynnande ljus skäggväxt. Han såg yngre ut än han var. Men i hans unga huvud befann sig ett stort förstånd, och hans röst var mjuk och behaglig. Då Ribbi Mosche hörde honom tala, sade han: ”Denne gosse broderar på siden med guldtråd”.

När man sade den unge Schelomo att han var utvald att resa till en främmande plats och där berätta om karaimerna för lärt folk, blev han rädd och ville inte höra talas om det. Men domaren och Ribbi Mosche talade länge med honom. De påpekade till hur stor ära det skulle lända honom själv och till vilken stor nytta det skulle vara för karaimerna, om han undanröjde alla de lögner och falskheter som karaimernas fiender med frikostiga händer spred över hela världen. Till slut lät Schelomo övertala sig och lovade att tillmötesgå församlingens önskan.

Det var svårare för domaren att komma tillrätta med Schelomos mor Rachel. Denna respektabla kvinna, som var utrustad med en skarp tunga, meddelade honom att hon ingalunda ämnade sända iväg sin egen son tillsammans med främmande människor, som rentav var kristna, till okänd ort, rakt in i fördärvet.

Men domaren visste hur han skulle finna en väg till vars och ens hjärta. För tant Rachel berättade han hur hederliga och goda människor hans gäster var, hur mycket de älskade karaimerna. Han fick henne att tro att de skulle ta hand om Schelomo som om han vore deras egen son och påminde henne om de tio dukater som de skulle ge Rachel om hon tillät sin son att resa.

– Ser du, Rachel, ditt lilla hus är fallfärdigt. Vem skall hjälpa dig att reparera det? Det är Gud själv som sänder dig dessa pengar, eftersom han ser i vilken nöd du befinner dig som fattig änka. Det är inte riktigt att avvisa denna gåva...

Saken avgjordes på följande sätt: Schelomo skulle inte resa ensam utan tillsammans med en släkting, morbror Itzhak, en äldre man utan hindrande förpliktelser, vilken skulle ta hand om honom under vägen.

IV

Tiden gick, och dagen för avresan närmade sig. Det var svårt för Schelomo att lämna sitt hus och sin stad. Två band knöt honom till denna ort. Det första var bandet till hans gamla moder som uppfosttrat honom. Det andra, det starkaste, var bandet till den tilldragande Schelomit, domarens dotter, som Schelomo älskade med hela sitt unga hjärtas hänförelse. De tårar som rann från Schelomits vackra kolsvarta ögon då det blev känt att Schelomo skulle resa hemifrån för en längre tid vittnade om att också hon älskade honom. Men löftet var avgivet och kunde inte tas tillbaka. Han måste resa... Då Schelomits mor, tant Malka, såg dotterns sorg och tårar, brydde hon sitt gamla huvud med hur hon skulle kunna hjälpa henne. Det gick inte att tala med domaren om detta, ty han var järnhård.

På tisdagen, den dag Schelomo skulle resa, steg tant Malka upp tidigt. När hon kom ut på gården, fick hon syn på Rachel på grann-
tomten. Ingen av mödrarna hade fått en blund i ögonen denna natt.

Malka gick fram till Rachel, och de gamla väninnorna kom i samspråk med varandra. Samtalet kom snart in på det som plågade dem båda. Tant Rachel var bekymrad över att hon var tvungen att sända sonen på en lång och osäker resa.

– Jag vill inte strö salt i dina sår, sade Malka, men jag hade en dröm i natt... Tant Rachel spetsade öronen:

– Vad drömde du om, kära Malka?

– Jag säger ju att jag inte vill göra dig bekymrad! svarade väninnan. Tant Rachel började bli upphetsad:

– Hur mycket jag än tycker om dig, kommer jag att misstycka om du inte berättar allt för mig!

– Om det är så att du vill det, så skall jag berätta det, sade Malka. Jag sov mycket litet i natt, men jag slumrade i ungefär en halvtimme. Och plötsligt ser jag mig själv i en stor och främmande stad. Jag går på gatan, passerar en stor och hög byggnad och undrar: "Vad är det här för ett hus?". Jag ser kors överallt. Jag förstod nu att jag befann mig utanför en kyrka. Dörren stod öppen, och folk kom ut genom

den. Och nu reste sig håret på mitt huvud: Jag såg din käre Schelomo på väg ut ur kyrkan!

– Min lille Schelomo! sade tant Rachel med flämtande röst. Hon kände benen vika sig under henne, och hon måste hålla sig fast i staketet.

Malka fortsatte: – Jag ropade till honom: ”Käre Schelomo, vad gör du i kyrkan?”. Han kastade en ond blick på mig och sade: ”Hur skulle jag vara käre Schelomo för er? Jag är inte längre karaim.” Och han vände sig bort från mig och gick tillbaka in i kyrkan... Jag säger dig, min kära Rachel, jag badade i kallsvett när jag vaknade – denna dröm skrämde mig till den grad!

Rachels ansikte blev svart och grönt, hennes mun smal som ett knivblad.

– Har din man stigit upp? frågade hon.

– När jag gick ut, sov han fortfarande.

– Han måste väckas!

Domaren sov lugnt i sin säng utan att ana den annalkande stormen. Då hans hustru väckte honom och han öppnade ett öga – det andra slumrade fortfarande –, såg han Rachel framför sig, ropande i hans öra:

– Vill ni offra min son? Tänk så kloka människor det finns! Alla andra får stanna hemma i sin församling och kan fira sabbat och helgdagar. Bara min son skall jagas över havet till världens ände! Med påföljd att han blir utspisad med oren mat och med våld tvingas till korset! Nej, ni kan inte begära detta! Min käre Schelomo stannar hemma!

Och Rachel slog knytnäven i bordet med hela sin kraft.

Domaren öppnade sitt andra öga. Han kunde inte förstå hur detta kom sig. I går hade allt varit förberett, allt hade varit lugnt. Med egna ögon hade han sett de små pirogerna och de söta kakorna som Rachel bakat som proviant åt sin son... Och nu en fullständig omvändning – som snö vid *chati sefira*! Nu började bönandet och övertalandet igen. Ribbi Mosche lovade tant Rachel att varje dag i församlingens *kenesa* läsa *beracha* för Schelomos hälsa och själsfrid ända tills han kom hem igen. Morbror Itzhak svor på att han inte skulle avlägsna sig ett enda steg från Schelomo. Så småningom, då kvällen kom, bedarrade stormen.

På morgonen, efter gudstjänsten, skickades den unge Schelomo, karaimernas utsände, ut på den långa resan. Hela församlingen var

med för att ta farväl av honom. Han omfamnade sin gråtande mor, och han kastade en blick full av tårar och kärlek mot det fönster bakom vilket Schelomit gömde sig, emedan hon inte ville visa sina rödgråtna ögon. Vid Schelomos fötter låg otaliga säckar och korgar, fyllda med allsköns mat, förråd för några månader. På detta sätt ville Rachel rädda sin son från att äta oren mat under resan. För de andra farorna skulle Ribbi Mosches *beracha* och morbror Itzhaks omsorg beskydda honom.

V

Några dagar senare nådde resenärerna staden Memel, som ligger vid havet. Här steg de ombord på en båt som styrde kosan mot svenskarnas land. Sjöresan var mycket svår: havet var rasande och kastade båten åt alla håll. De resande led av svår sjösjuka.

Morbror Itzhak, som tillbragt hela livet i sin födelsestad och aldrig rest längre än till Malovanka, förbannade denna resa och de personer som tvingat honom ombord på denna båt:

– Förbannelse över svenskarna och deras tanter! Varifrån kommer de, alla dessa som vill ödelägga mig!? Jag levde för mig själv i lugn och ro i mitt hem och kände fosterlandets trygga jord under mina golvplankor. Och så kommer de och vill göra en ”sjöfarare” av mig, av en gammal karaim! Men den där domaren är ju själv ett helvetets språkrör med sina floskler om ”vår nations nytta” och ”karaimernas fana”. Alltså måste du, gamle dumme Itzhak, resa fan vet vart och kräkas upp den läckra *bek* du ätit till påsken. Men domaren själv, den kloke mannen, sitter själv i godan ro i sitt hus och får behålla den mat han äter...

Professor Torden och pastorn gjorde allt de kunde för att lindra resans strapatser. Då de visste att morbror Itzhak var passionerad rökare, gav de honom generöst den bästa tobaken. Följaktligen tog morbror Itzhak inte pipan ur munnen under hela dagen. När han blåste ut den doftande röken genom näsan, sade han:

– Det är tomt i magen som i förrådshuset på våren. Men för den här tobakens skull är jag beredd att utstå allt. Varifrån får dessa djävlar sådant? Det vore fint att kunna odla detta gräs i min trädgård!

Till våra resandes stora glädje tog sjöresan äntligen slut. Då de gick i land, spottade morbror Itzhak bakom sig och sade:

– Jag går aldrig mer in i den där kistan!

Schelomo skrattade:

- Morbror kommer att göra det igen!
- Gör du narr av mig? Om jag har sagt att jag inte gör det, så gör jag det inte. Du känner inte mig.
- Och hur reser morbror tillbaka?
- Tillbaka? Landvägen.
- Det finns ingen landväg härifrån till den plats där vi bor – man måste ta vägen över havet.
- Tro inte på dessa bedragare, Schelomo. Varför skulle det inte finnas någon landväg? Det måste det ju finnas! Jorden är stor, och det finns överallt om inte breda så åtminstone smala vägar av något slag. De har fraktat oss hit med båt eftersom det kostar dem mindre. Jag känner nog till sådana utländska djävlar!

De anlände till Uppsala och installerades som gäster hos professor Torden. Uppsala var en vacker och stor stad. Våra resande beundrade de höga och vackra husen. Allra mest beundrade de hur rena de stenlagda gatorna var. Även om det hade regnat häftigt såg man efteråt varken vatten eller lera på dem. Hur stora kunskaper Schelomo än hade, var han fortfarande i mycket som en liten pojke. När han betraktade de torra gatorna efter regnet, sade han till sin morbror:

- Det är bättre hos oss i Trakai. Där finns små vattenpölar kvar efter ett sådant regn. Och det är så skönt att gå barfota i lervattnet!

Denna pojkaktighet bibehöll Schelomo ända till sina sista dagar. Också sedan han blivit erkänd som karaimernas store vetenskapsman och framstående personlighet, tyckte han om att författa lätta och ”barnsliga” sånger på sin fritid. Det var som om han därmed ville ge lugn åt sina tankar, som var trötta av viktiga uppgifter. Unga människor snappade ofta upp dessa sånger och sjöng dem för varandra:

*Hej, du flicka kär,
vacker sommarn är,
lyssna på mig här.*

Samma hand som författade *Appiryon* och andra verk, fulla av viktiga tankar, skrev också denna och liknande anspråkslösa sånger.

VI

Professor Torden presenterade Schelomo för de lokala professorerna och skrev också till sina vänner i andra städer om den lärde karaimens ankomst. Under vistelsen i Uppsala började Schelomo att skriva sitt verk *Bi-ur kacar*, i vilket han beskrev karaimernas religionslära och hur den skiljer sig från rabbinisternas. Han gick med stor entusiasm upp i detta arbete och tillbragte hela dagarna med pennan i handen. Det var svårt för morbror Itzhak att slita honom från skrivandet för att tvinga in ett äpple eller något annat i hans mun.

Vid arbetsdagens slut brukade Torden ta Schelomo med sig på promenad utanför staden. Där, vid Mälarens stränder, fanns vackra platser som påminde Schelomo om Galvesjön i hans födelsebygd. Tordens lärda bekanta besökte stundom hans hus, varvid Schelomo inbjöds att tillbringa några timmar med dem. I deras sällskap kunde den unge karaimen i hög grad fördjupa sina kunskaper.

Morbror Itzhak var inte road av att promenera, och att sitta och höra på lärda människor tyckte han heller inte om. Dag efter dag satt han på vakt i sitt rum med pipan i munnen och tittade antingen på folk som gick förbi på gatan eller läste Bibeln. När han låg sömlös på natten sade han till Schelomo:

– Schelomo, Schelomo, säg mig sanningen, sover du?

Schelomo svarade med täcket uppdraget över öronen:

– Låt mig vara i fred, morbror, jag vill sova.

– Du vill bara, men du sover inte än... Säg mig, Schelomo, har vi slagit upp våra tält här för en lång tid?

– Vad, har morbror tröttnat på besöket?

– Åt helvete med det! Jag är så trött på det att jag inte kan beskriva det!

Jag tittar hela dagen ut på gatan och ser inte en enda människa...

– Det finns ju många människor här!

– Det finns inga människor här, bara svenskar! suckade morbror Itzhak. Schelomo skrattade under täcket:

– Välsignade morbror, det var träffande sagt: ”Det finns inga människor här, bara svenskar”.

– Ja, det må roa dig, men mitt tålamod är slut!

– Håll bara ut lite till, snälla morbror. Vi slutför bara vår uppgift och river sedan genast våra tält.

– Förstår du, Schelomo, jag längtar efter mitt land och mitt hem. Åt helvete med Uppsala med alla dess präktiga hus och dess renlighet!

Jag skulle inte ge en enda lerklump från den karaimiska gatan för hela denna stad, sade morbror Itzhak och suckade tungt.

Rörd av den gamles sorg stack Schelomo ut huvudet utanför täcket och sade

– Jag förstår, morbror, jag längtar hem lika mycket. Där är min mor och min ... Jag vill först bara avsluta min skrift – sedan gör vi oss fort beredda för återresan.

Båda somnade fyllda av tankar på sitt hem. Morbror Itzhak drömde om sin hustru och om hur hon tillagade de läckra karaimiska rätterna. Hans hjärta jublade av glädje när han på bordet såg de saftiga pirogerna och äkta litauisk *krupnik*.

Schelomo såg i drömmen sitt lilla hus med modern stående på tröskeln.

För ett ögonblick såg han domarens halvöppna dörr och bakom den två svarta ögon och honungssöta läppar.

– Schelomit! ropade Schelomo i sömnen.

– Det räcker, kära Chanu, ta bort den här pirogen, jag är mätt, viskade morbror Itzhak och knäppte i sömnen upp sitt alltför trånga bälte.

VII

Schelomo visste att en stor sammankomst snart skulle äga rum vid universitetet i Uppsala med deltagande av lokala och främmande vetenskapsmän. De skulle samlas för att lyssna till hans, Schelomos, föreläsning om karaimerna. Schelomo förberedde sig för denna festlighet, där han i korthet ville berätta om karaimernas långa vandring genom tiderna.

Slutligen var dagen för sammankomsten inne. Torden hämtade Schelomo, och man släpade också med morbror Itzhak. När de gick in i det gamla vetenskapshuset slog Schelomos hjärta som en tung hammare i hans bröst. Torden lugnade den unge mannen med att berätta för honom hur han själv i början av sin vetenskapliga karriär för första gången talat vid en sammankomst.

Bara de första orden är svåra, berättade den gamle professorn. Sedan för dig dina tankar vidare. De löser det nervositetens band som bundit din tunga och leder dig framåt. Det är på samma sätt som de strömmande floderna om våren river upp de träd som står i deras väg och bär dem på sin rygg.

Universitetets stora och något mörka sal, där vetenskapsmännens sammankomst ägde rum, föreföll Schelomo oändlig. Den var tio gånger större än *kenesan* i Trakai.

– Hur skall jag kunna tala här? Kommer min röst att höras? frågade han Torden. Schelomo kände sig som ett litet sandkorn på havsstranden.

– Var inte rädd, sade professorn lugnande. Varje uttalat ord hörs i alla hörn. Och så tillade han med en smula stolthet i rösten:

– Jag skall säga dig en sak till: rösten hörs inte endast i detta rum, utan den flyger vidare ända till vårt lands mest avlägsna gränser.

Professor Torden öppnade sammankomsten med att berätta om sin resa till Litauen och om de där bosatta karaimernas liv. Han prisade högt deras hederlighet och gästfrihet. Till slut meddelade han att en ung men mycket lärd karaim nu skulle få ordet. Denne hade företagit den långa resan från sitt hem i ett enda syfte: att upplysa Europas framstående vetenskapsmän om sanningen om den karaimiska religionen och dess ursprung.

Schelomo höll sitt förberedda manuskript i handen. Under den allra första minuten var hans tunga som klistrad mot muntaket. Men när han kände Tordens vänliga blick vila på sig blev han lugn. Till att börja med var hans röst en smula skälvande, men han behärskade sig snabbt och började att, som Ribbi Mosche sagt, ”brodera på siden med guldtråd”.

Vad hade skett med denne unge pojke, som ännu så gärna tänkte tillbaka på leken i leriga vattenpölar? Nu var det den mogna mannen som talade, kunskapsrik och hänförd av stundens och platsens betydelse. Hans tal varade i två timmar och slutade med följande ord:

”Jag har inte lämnat mitt hem och mitt land och rest över havet för att försvara det som från världens begynnelse till dess ände är heligt och som utgör hela grunden för vår religion. Hur skulle jag med min begränsade förmåga kunna äta mig denna uppgift? Herrens hand, som får jorden och himlarna att skälva, som skapar och krossar stjärnorna, skall vara dess sköld i framtiden liksom alltid förr.

Mitt syfte är ett annat: Till de högt ärade herrar som församlats på denna betydelsefulla plats har jag velat framföra hälsningar från mina bröder, de i Litauen bosatta karaimerna. Jag har efter bästa förmåga sökt visa hur vår lilla skingrade nation – trots alla svårigheter den måst genomgå i sitt liv – med Guds hjälp kunnat bevara i sitt hjärta

och i sin religion de heliga ord som för tusentals år sedan ljöd från Sinai-bergets höjder.

Dessa heliga ord är karaimernas fana, vapen och fackla. Många av oss har fallit, träffade av fiendernas förgiftade pilar. Men Gud har alltid sört för att en stark hand bland oss gripit Guds heliga fana ur den fallnes kraftlösa hand och burit den vidare till ledning för de kommande generationerna.

Våra fiender gläds över karaimernas ringa antal. Vi ökar i antal, säger de, och Resims söner blir färre. Gläds inte åt detta, säger jag dem. Tänk på Sodom och Gomorra. Där fanns många invånare, men till vilken nytta, om det inte fanns tio hederliga människor bland dem? Vi karaimer har fått nog av att vara tillsammans med de tiotusenden som begår orätt mot Guds heliga ord. Vårt mål är att vara som de tio beskyddarna av hederlighetens väg. Vad väntar vår lilla nation i framtiden? Vem kan veta det? Människornas och nationernas öde ligger i Guds hand. Han leder vissa mot undergång och andra in på uppblomstringens väg. Om Gud påbjuder att vi skall utplånas från jordens yta, så kommer detta att ske. Men ett vet jag: Den heliga fanan, karaimernas fana, som vi lidit så mycket för men alltid hållit högt, kommer inte att dras ned i vägens smuts.

Jag tror – och att tro är mera än att veta – att denna fana, om det inte på jorden finns någon hand som är utvald att hålla den, vänder tillbaka till de himmelska sfärerna från vilken den kommit, tillbaka till Skaparens, vår Ende Evige Guds lovprisade tron. Hans namn är heligt i evighet!”

Då Schelomo slutat, omfamnade professor Torden honom med tårar i ögonen. Många av de församlade gick fram till honom för att tacka för hans fina ord och trycka hans hand. Vid husets utgång väntade morbror Itzhak på honom.

– Jag förstod inte vad du sade, men du talade bra, sade han. Hade jag själv fått ordet, skulle jag inte ha talat så länge. Jag skulle bara helt kort ha sagt: ”Jag önskar att mina ögon må få slippa se er och ert land!”. Schelomo måste stanna i Uppsala ännu en tid för att renskriva sitt verk *Bi-ur kacar*, som han ville överlämna till professor Torden till minne av sitt besök i dennes hus.

Då detta arbete var färdigt, rev våra resenärer sina tält och reste hem. Då de körde in på vägen som förde till båten, påminde Schelomo morbror Itzhak om vad han sagt om denna båt.

– Vad jag sade, sade jag, svarade morbror Itzhak. Hade jag inte haft så bråttom, så hade jag kunnat finna en annan väg till vårt land. Men jag önskar så innerligt att få lämna dessa främmande trakter, att jag för att fortare komma hem kan tänka mig att stiga ombord, inte bara på en båt utan rentav på en stor fisk som Jona gjorde.

Galvesjön låg under ett istäcke när Schelomo kom tillbaka till Trakai tillsammans med morbror Itzhak. De anlände magra, trötta och släpande på tomma korgar och påsar som varit fulla då de rest ut. Med en av påsarna var morbror Itzhak lika försiktig som med sina egna ögon. I den fanns fem pund tobak av bästa kvalitet, en gåva från Torden.

Tant Rachels glädje kände inga gränser när hon återsåg sin son livs levande, frisk och sund. Sedan de hälsat tog Rachel morbror Itzhak åt sidan i det mindre rummet. Förhöret började: Vad åt ni i det främmande landet? Har Schelomo blivit oren?

– Vad säger du, Rachel? Se på mig, du vet vilken stor mage jag hade när jag reste. Var är den nu? Du frågar vad vi åt. Vet du, vi såg inte så mycket som en droppe mjölk där!

– Finns det inga kor där?

– *Om* det finns! Det finns kor, och vilka kor sen, stora som det här huset!

– Ger de ingen mjölk?

– Var har du sett kor som inte ger mjölk? De ger riklig och god mjölk.

– Jag förstår inte varför ni inte drack av den.

– Korna är orena.

Tant Rachel blev förvånad.

– Och varför är de orena?

– Hör här: folk där är helt tokiga när det gäller renlighet. De torkar och rengör allt. De borstar också korna varje dag med sådana där borstar med hår på.

– Hör du, det sägs att varje land har sina vanor. Jag ser inget galet i att korna hålls rena.

– Att de hålls rena... Åt helvete med deras renlighet! Vet du vad de där borstarna är gjorda av? Svinhår! Förstår du?

– Ja, jag förstår. Du har rätt, de är orena.

– Vi gick omkring med tom mage, syster min, suckade morbror Itzhak tungt och sökte se ut som en som fått utstå många lidanden.

Schelomo levde på sina böcker, och jag, stackars människa, styrkte mig med bibeln. Det var allt vi åt på det där förbannade stället.

– Vilken katastrof, suckade tant Rachel. Och så frågade hon.

– Övertalade inte svenskarna min son att övergå till deras religion?

– Lilla karaimgumma, har du glömt att jag var med? ropade morbror Itzhak. Inte för ett ögonblick släppte jag Schelomo med blicken. Hade de bara börjat förvirra pojken, så skulle jag ha nog ha visat dem var grodorna övernattar.

– Du förstår ju inte deras språk... , började Rachel.

– Oroa dig inte! Jag lärde mig det. När Schelomo höll föredrag i deras *midraš* om vilka karaimerna är, frågade en döv fan som satt bredvid mig lågmält vad det var han berättade om. ”Han säger”, viskade jag i hans öra, ”att ni skall dra åt helvete med alla era *midraš* och kunskaper. När vi kom hit, kräktes vi upp allt vi stoppat i munnen förra året. När vi reser tillbaka, måste vi ge tillbaka den modersmjölk vi amrades med som nyfödda”. Han hörde på allt detta och nickade för att bekräfta att han förstod vad jag sade. Och vet du, Rachel, han blev överhuvud taget inte arg utan rentav tackade mig.

Ännu en bekymrad tanke hade legat och grott i moderns huvud.

– Säg mig, käre Itzhak, tillbragte Schelomo sin tid tillsammans med någon flicka?

– Vad skall jag säga, syster lilla... Detta är otroligt, men jag säger bara sanningen. Det finns inga unga flickor där. Jag tittade hela dagen ut på gatan genom fönstret och såg inte en enda käft som såg mänsklig ut. Alla var så gamla, uttorkade och fula. Jag säger dig att det är ett förfärligt land. Jag tror att de främmande som besöker oss inte kommer för våra böckers skull utan för att få se våra unga flickor.

Rachels förhör hade nu nått sin gräns, och hennes själ var fullständigt lugn.

Schelomo vigdes sommaren 1697 vid sin älskade Schelomit. Han var lycklig med henne, men Gud välsignade dem ej med några barn. Schelomo skrev ett antal böcker, av vilka den mest berömda är hans stora verk *Appiryon Asah Lo*. Detta arbete betraktade han som sitt eget barn – ett barn som en barnlös man överlämnar till världen till minne av sig själv.

Denne vår nations store son avled 1715. En annan karaimisk författare, Mordchaj, son till Nysan från Trakai, har sagt om honom att han var ”ung till åren men gammal med avseende på sina kunskaper”.

DEL 4

Turkologisk forskning i Sverige

Turkiska språk

Humanistisk forskning (Stockholm) 1975, 1: 19–23.

Vad turkologin sysslar med kan kanske tyckas så uppenbart att längre definitioner förefaller överflödiga. Den studerar naturligtvis turkiska språk och kulturer på samma sätt som romanistiken eller slavistiken studerar romanska resp. slaviska språk och kulturer. Men medan romanisten eller slavisten kan nöja sig med en så pass global bestämning av sitt arbetsfält – i förvissning om att ändå bli någorlunda förstådd – ser sig turkologen ständigt konfronterad med missuppfattningar av skilda slag angående själva objektet för verksamheten. Dessa vanföreställningar, som givetvis har sin grund i den allmänna okunnigheten i vårt land om icke-västerländska kulturer, leder någon gång rentav till uppfattningen att turkologin skulle vara en smal och ”exklusiv” disciplin utan nämnvärd förankring i realiteter och aktualiteter. Kanske kan några av missförstånden undanröjas redan med följande anspråkslösa presentation, som i korthet vill försöka ange gränserna för turkologins revir, dess utveckling fram till i dag – merendels i besläktade discipliners skugga – och några av dess forskningsuppgifter i dag.

Som universitetsämne är turkologin i Sverige etablerad under benämningen ”turkiska språk”. Uttrycket föranleder inte sällan den förvånade frågan: finns det alltså mer än ett ”turkiskt språk”? Man kan svara att det enbart inom Sovjetunionen i dag existerar omkring tjugu levande – grammatiskt och lexikaliskt klart skilda – turkiska språk med egna, delvis högst vitala litteraturer. I Persien och Kina talas andra turkspråk. Vart och ett av alla dessa språk – exempelvis uzbekiska, kazakiska, kirgiziska, azerbajdzjanska, turkmeniska, tatariska, nyujguriska eller jakutiska – kunde alltså i och för sig göra anspråk på att kallas ”turkiska”, men i dagligt tal brukas denna beteckning mest för turkieturkiskan, det numerärt och kulturellt mest betydande turkspråket. Det talas i dagens Turkiet och på Balkan många miljoner människor, tillhör den sydvästliga gruppen av turkspråk och har utvecklats ur osmanskan, vilken uppvisar ett av islams tre stora

litteraturspråk. Språkutvecklingen under de senaste decennierna har främst genom de språkpolitiska åtgärder som inleddes under Kemal Atatürk på 20-talet – avlägsnat turkietturkiskan ganska långt, framför allt vad ordförrådet beträffar, från den klassiska osmanskan. En turkisk student i dag kan inte ens läsa sekelskiftslitteraturen utan ordbok, ty den turkiska han själv talar och skriver saknar nästan alla de arabiska och persiska lånord som det gamla språket överflödade av. Det är ingen överdrift att hävda att osmanskan försvann med det osmanska rikets upplösning.

För de många turkspråken utanför Republiken Turkiet – spridda över ett enormt geografiskt område i ett ömsom brett och ömsom avsmalnande bälte från Balkan i väster över Centralasien ända fram till Kina i öster och Norra ishavet i norr – gäller givetvis helt andra kulturella betingelser. Flera av Sovjetunionens turkspråk, t.ex. uzbekiskan och tatariskan, hade en betydande litterär tradition redan före revolutionen. Det första kända turkiska skriftspråket är den s.k. fornturkiskan, som man möter i de gamla runinskrifterna från 700-talet och som har många likheter med den s.k. ujuguriskan, skriftspråket i det kulturellt högt utvecklade ujuguriska riket i Tarim-bäckenet, dvs. ”Östturkestan”, från 800-talet och fyra sekel framåt. Andra utvecklingsstadier av det östturkiska litteraturspråket är karakhanidiskan, det första islamiska litteraturspråket med centrum i Kashgar, khwaresmiskan från 1200-talet i Khwarezm, vid Syr-darjas nedre lopp och tjugatajiskan, alltifrån timuridriket på 1400-talet ända fram till 1800-talet, vars direkta arvtagare är dagens uzbekiska.

Också av västturkiska skriftspråk, vid sidan av fornosmanskan, som har en rik litteratur, finns tidiga vittnesbörd bevarade. Flertalet av dagens turkiska litteraturspråk har dock utvecklats först under den sovjetiska epoken. De grundar sig alla på mer eller mindre snävt territoriella språkvarianter: de överregionala dragen – som gjorde t.ex. tjugatajiskan till ett centralasiatiskt kommunikationsspråk av betydelse – har fått lämna plats för mera specifikt lokala drag. Varje språk har dessutom rentav sitt eget – på den kyrilliska skriften baserade men i detaljerna ofta särpräglade – alfabet. Den i Kina, dvs. Sinkiang, talade nyujguriskan skrivs fortfarande med arabisk skrift. Det gäller också turkspråken i Persien, i den mån dessa överhuvud taget kommer till skriftligt bruk.

Redan denna snabba överblick antyder den turkiska ”världens” i geografisk, historisk och kulturell mening påfallande vida gränser.

Det lingvistiska kriteriet – det vill säga bruket av turkspråk – är avgörande vid utstakandet av dessa gränser, ty etniskt sett är dagens och gårdagens turkfolk ofta konglomerat av skilda element, och i kulturellt avseende har de alltid ådagalagt utpräglad receptivitet och anpassningsförmåga. Inte ens i religiöst avseende är den turkiska världen enhetlig, fastän det stora flertalet turkfolk sedan 1100-talet omfattar islam. I det ujuguriska riket existerade buddhism, manikeism och nestorianism sida vid sida. Bland dagens turkfolk finns förutom muslimer såväl schamanister som kristna och mosaiska trosbekännare. De turkisktalande folkens politiska historia är som bekant inte mindre brokigt skiftande. Vi finner turkarna organiserade i nomadiska stamförbund, ofta med andra folk, av en förbluffande offensivkraft och mobilitet, som bofasta fredliga jordbrukare eller renskötare, som grundare och sammanhållare av en rad ofattbart vidsträckta riken, som folkspillror, undanjugade till otillgängliga randområden, som härskare och som underkuvade, som nitälskande kämpar i ”det heliga krigets” tjänst och som toleranta administratörer, som skoningslösa förstörare och som ivriga vårdare av vetenskap, litteratur och konst.

Impulserna till turkologiska studier i västerlandet har varit av mycket växlande art. Alltifrån erövringen av Konstantinopel framstod de osmanska turkarna alltmer som en stark och hotande politisk religiös faktor, inför vilken det splittrade Europa åtminstone måste rusta sig med kunskap. Så tillkom under de närmaste seklerna en rad mer eller mindre verklighetsförankrade beskrivningar av livet och sederna i den ”förskräcklige” turkens rike: författarna var, om man så vill, den tidens ”kremlologer”. Somligt i denna skriftflora är initierat och värdefullt, annat är okunnigt eller tendentiöst och har bidragit till att bygga upp den vrångbild av den osmanska kulturen som länge präglat europeisk historieskrivning och ännu i dag fortlever i det allmänna medvetandet. Från 1600-talet började man nu på allvar intressera sig för de osmanska turkarnas språk: under de tre följande seklerna utgavs i olika europeiska länder en rad osmanska parlörer och grammatikor, delvis med ingående och relativt systematiska framställningar av det samtida osmanska språkets uppbyggnad.

Också vårt eget lands behov av närmare informationer om turkarna och kunskaper i deras språk var ända fram till 1700-talet betingat av ungefär samma diplomatiska nödvändigheter som i det övriga Europa. Sverige hade förbindelser med både osmanerna och krimtatarerna: under drottning Kristinas regeringstid kom t.ex. ett tatariskt sändebud

vid namn Mustafa Bey till Stockholm med diplomatiska dokument, som dock ingen här var i stånd till att tyda. Den tyske orientalisten Christian Ravius, som behärskade både osmanska och tatariska, rådde under sina år i Uppsala i mitten av 1600-talet bot på detta pinsamma dilemma och utbildade dessutom en elev, Peringer Lillieblad, som får betraktas som den förste svenske turkologen. Som bekant inleddes en period av intensiv turkisk-svensk vänskap i samband med Karl XII:s femåriga vistelse i det osmanska riket efter Poltava. Intresset här hemma för turkarna och deras språk växte: undervisning bedrevs åtminstone sporadiskt både i Uppsala och Lund. Armeniern Ignace Mouradgea d'Ohsson (f. 1740), som var anställd på den ständiga svenska beskickningen i Istanbul, publicerade sitt monumentala och vetenskapligt mycket betydande arbete *Tableau de l'Empire Ottoman*. Det är intressant att kunna notera, att den svenska turkologin, om nu denna pretentiösa beteckning kan användas, således redan vid denna tid arbetade med positiva förtecken och inte, som i det övriga Europa, dikterades av pur turkskräck. När den turkiska febern så småningom lade sig, mattades också de turkologiska aktiviteterna i vårt land, men de har ändå uppvisat en viss kontinuitet fram till våra dagar. Detta är inte platsen för en historik, men det skall erinras om att turkologin i sin osmanistiska variant framför allt vårdats vid lärostolarna i semitiska språk.

Mönstret är känt även i det övriga Europa: i sin egenskap av den islamiska kulturens tredje stora språk har osmanskan knutits till vetenskapliga institutioner som i första hand varit inriktade på orientalistisk filologi i betydelsen islamvetenskap. För studiet av de övriga turkspråken har det förelegat ringa intresse och små möjligheter. I Ryssland har turkologin däremot naturligt nog från början motiverats av närheten till östligare ”turko-tatariska” folk. Det är också ett intressant faktum att som en följd av Karl XII:s vittsyftande krigsföretag just svenskar tidigt kom att spela en aktiv roll även i den del av den turkologiska forskningshistorien som avser dess östligare områden. En av de karoliner som efter slaget vid Poltava föll i ryssarnas händer och i över ett årtionde hölls i sibirisk fångenskap var Philip Johann Strahlenberg, som genom sina inskrifts- och handskriftsfynd och sin ivriga vetenskapliga verksamhet framstår som en turkologins portalfigur. I våra dagar har just svensk turkologi, dvs. Gustaf Raquettes och framför allt Gunnar Jarrings auktoritativa nyujguriska studier och

helt unika materialsamlingar, kommit att spela den ledande rollen vid utforskandet av östturkiskan.

En helt ny inriktning och ny vind i seglen fick de turkologiska studierna i Europa efter Vilhelm Thomsens dechiffrering av den fornturkiska runskriften och efter det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets stora forskningsexpeditioner till Centralasien, inte minst Sven Hedins forskningsresor. Runinskrifterna och det nyfunna omfattande fornujuriska handskriftsmaterialet attraherade forskares uppmärksamhet i hela Europa. Turkologin började nu framstå som en bred, självständig och i sig sluten disciplin och inte rätt och slätt ett bidrag till islamologin.

Allt det nya materialet tillhandahöll på samma gång en helt ny bas för komparativa språkstudier. Den s.k. altaistiken, ibland rentav bedriven inom en vidare uralaltaisk ram, började utvecklas efter mera systematiska linjer. Frågan om en altaisk språkfamilj, dvs. om en tänkbar genetisk släktskap mellan turkiska, mongoliska och tungusiska, eventuellt också koreanska, japanska, dravidiska etc., har under hela 1900-talet, inte minst i Finland, varit föremål för intensiv uppmärksamhet. Alla indicier till trots har släktskapen inte kunnat bevisas. En av anledningarna till detta magra resultat är att de enskilda språken, t.ex. de enskilda turkspråken och de tungusiska språken, ännu är otillräckligt utforskade. Vilken betydelse man än tillmäter jämförande språkforskning i den traditionella meningen, måste man konstatera att den riskerar förhastade och ytliga resultat så länge den inte vilar på en solid grund av exakta kunskaper om de enskilda språkens struktur. De många otvivelaktiga typologiska likheterna mellan de ”altaiska” språken – möjligen också resultatet av deras intensiva kontakt under århundraden – får utvecklas som en autonom disciplin.

Studiet av de enskilda turkspråken har på sistone också gjort stora framsteg, främst inom Sovjetunionen, där ju merparten av dem talas och där alltså inte minst de praktiska behoven nödvändiggör en vetenskapligt solid turkologi. Förutom i Moskva och Leningrad bedrivs intensiva studier i alla turkiskspråkiga sovjetrepubliker, och den totala forskningsvolymen är imponerande. I Turkiet är den inhemska turkologin ännu så länge företrädesvis osmanistiskt-filologiskt inriktad och har hittills knappast visat större intresse vare sig för övriga turkfolks språk och kultur, för lingvistiska frågeställningar eller ens för den egna moderna litteraturen. Desto större betydelse tillkommer givetvis den utanför Turkiet bedrivna forskningen på alla dessa områden.

Vad den lingvistiska sidan av turkologin beträffar, råder rent allmänt en något paradoxal situation. Å en sidan har turkiskan genom sin säregna struktur länge tilldragit sig de teoretiska lingvisters uppmärksamhet. Å andra sidan måste den lingvistiska turkologin, i icke-komparativistisk mening, sägas vara teoretiskt och metodiskt relativt outvecklad, dock kanske mindre i jämförelse med andra orientalistiska discipliner än med vissa indoeuropeiska. Introduktioner i allmän språkvetenskap innehåller nästan alltid turkiska paradigm, exempel på morfologiska och morfonologiska processer, prov på den konsekvent vänsterförgrenande satsbyggnaden etc. Regelbundenheten och genomskinligheten gör turkiskan till ett idealiskt demonstrationsspråk för åtskilliga allmängiltigare språkliga företeelser. Enkelheten förleder givetvis också ofta till ytterligare förenklingar, vilka dock alltför sällan uppmärksammas och påtalas av de egentliga turkologerna. Först på senare år börjar man kunna konstatera en mera fackmässigt lingvistisk inriktning inom själva turkologin och en viss inknappning på andra språkdiscipliners teoretiskt-metodiska försprång. Det är viktigt att turkspråken, som erbjuder så mycket av allmänlingvistiskt intresse, också blir föremål för empiriskt adekvata och samtidigt teoretiskt meningsfulla beskrivningar av lingvistiskt skolade turkologer av facket.

Den turkiska litteraturhistorien är också på det hela taget ett försummat område. Hur skall vi, om vi för ett ögonblick krymper perspektivet till Sveriges horisont, kunna förmedla kännedom om utomeuropeiska litteraturer i skola och universitet om vi saknar fackmän på respektive områden? De torftiga försök till överblick över turkisk litteratur som föreligger i svenska läro- och handböcker talar sitt tydliga språk. Den skönlitteratur som i dag produceras på olika turkspråk är hos oss nästan helt okänd, fastän den från många synpunkter borde förtjäna uppmärksamhet. När verk av turkiskspråkiga författare, som exempelvis kirgizen Tjingiz Ajtmatov, presenteras här, framställs de ofta inte bara som rätt och slätt sovjetiska utan rentav som ryska. Också de få översättningarna sker via ryskan. Till och med den turkietturkiske författaren Yaşar Kemal's romaner, vilka så gott som alla föreligger på svenska, är översatta från engelska versioner, som skiljer sig avsevärt från originalen. Resten av Turkiets mycket vitala, och för europeisk publik säkerligen högst stimulerande, samtidslitteratur är terra incognita. För den litteraturvetenskapliga sidan av turkologin finns otaliga viktiga arbetsuppgifter, inte minst då, som

nyss antyddes, dess företrädare i Turkiet av olika, delvis politiska, skäl tenderar att försumma samtidslitteraturen. Vad den äldre osmanska litteraturen beträffar är det betydelsefullt att inte bara den klassiska hovlitteraturen studeras utan också den hittills alltför litet beaktade folkliga diktningen, som hela tiden bevarat ojämförligt starkare genuint turkiska drag.

Helt nya kontaktmöjligheter med en del av den turkiska världen har skapats genom det senaste decenniets invandring av turkiska arbetare i olika europeiska länder, däribland ju också vårt eget land. Därmed har turkologin i de berörda länderna också fått vissa nya praktiska uppgifter, för vilkas lösning även vetenskapliga insatser krävs. Invandrarundervisningen aktualiserar behovet av kontrastiva turkisk-svenska, turkisk-tyska etc. analyser, kulturutbytet mellan mottagarland och invandrare kräver förtrogenhet med de senares kulturella bakgrund. Den unika historiska situation som består i att europeiska länder med god turkologisk tradition och goda metodiska – lingvistiska, sociologiska, etnologiska – allmänresurser nu mottar turkiska invandrare i en tidigare oanad mängd, borde ovillkorligen utnyttjas till – för båda parterna givande – forskningsföretag såsom t.ex. säkerställande av snabbt utdöende folkloristiskt material, socialantropologiska studier, inventering och analys av den talade turkiskans – hittills aldrig beskrivna – karaktäristika etc.

De nämnda exemplen är givetvis inget försök att specificera turkologins många potentiella forskningsuppgifter utan snarare att förmedla en uppfattning om vidsträcktheten och mångsidigheten av det totala arbetsfältet. Ändå har hittills ingenting sagts om turkologins viktiga funktioner som hjälpvetenskap åt andra, t.ex. historiska discipliner, om de otaliga handskrifter som väntar på bearbetning i svenska och turkiska arkiv etc. Alla dessa varianter av turkologi kräver sin speciella vetenskapliga utrustning. Det viktiga här har varit att visa att arbetsfältet är lika omätligt som vår kunskap om det är begränsad. Desto självklarare är turkologins existensberättigande hos oss som både forsknings- och undervisningsämne. Turkiska språk måste och bör i Sverige förbli ett av småämnena i den inskränkta bemärkelsen av universitetsämnen med begränsat studerandeantal. Enligt andra kvantitativa kriterier är det givetvis ett större ämne än flera andra väletablerade språkdiscipliner hos oss. Efter de senaste högskolereformerna är forskarutbildning i turkiska språk inte längre möjlig. Med tanke både på Sveriges långa och fina turkologiska forsk-

ningstradition och på alla aktuella arbetsuppgifter syns det angeläget att detta tillfälliga dödläge snarast kan brytas – innan ämnets egen, trots torftiga resurser väl bevarade kontinuitet är slutgiltigt bruten.

Språkvetenskaplig Centralasienforskning

I: Rosén, Staffan & Utas, Bo (utg.) 1994. *Det okända Centralasien – en utmaning för svensk forskning*. Stockholm. 31–39.

Behovet av kunskapsutveckling

I det vetenskapliga intresset för Centralasien, här använt som term för både Mellanasien och Inre Asien, har det på senare tid skett en tyngdpunktsförskjutning. Längre dikterades det av de centralasiatiska folkens beroende av kolonialmakter eller av deras tillhörighet till stora religioner som islam och buddhismen. Nu ökar alltmer intresset för områdets egen kulturella särart och djupare skikt av förenande element. Både de centralasiatiska stater som uppstått efter Sovjetunionens upplösning och de centralasiatiska provinserna i Kina har av politiska och ekonomiska skäl plötsligt blivit föremål för avsevärd internationell uppmärksamhet. De är i dag inte bara tillgängligare och öppnare än tidigare utan söker också själva aktivt nya kontakter med omvärlden.

Ett problem är dock att denna omvärlds kunskaper om centralasiatisk kultur ofta är högst begränsade, förlegade och alltså i behov av komplettering. En nyckelroll i kunskapsutvecklingen tillkommer språken, som representerar stora värden både i sig själva och som förmedlare av kunskaper om viktiga kulturprocesser, om antropologiska, etnografiska och folkloristiska förhållanden, om nomadisk kultur och om äldre religiösa föreställningar osv. Sedan de senaste politiska förändringarna ökat områdets praktiska betydelse, växer nu snabbt intresset också för de många centralasiatiska folkens språk. Överallt i omvärlden, framför allt i Västeuropa och USA, registreras ganska yrvakna reaktioner: med ens upptäcks behovet av kunskaper och forskningsresultat rörande en i årtionden försummad region. Inom de antropologiskt och historiskt orienterade kulturvetenskaperna har

lingvistik och filologi en viktig plats. Överallt inventeras, liksom i vårt eget land, också behovet av språkvetenskaplig forskning.

Forskningstraditioner och nyare initiativ

För den svenska Centralasien-forskningen gäller frågan i hög grad vilka äldre forskningstraditioner som kan tas upp och fullföljas på dessa områden. Viktigt för bedömningar av dessa traditioner är att de centralasiatiska språken inte utgör någon genealogiskt homogen grupp och att forskningen om dem traditionellt bedrivits inom olika discipliner som turkologi, iranistik, mongolistik och tibetologi. Mellan de fyra grupperna turkiska, mongoliska, iranska och tibetanska existerar inga bevisade släktskapsband, även om de båda förstnämnda av somliga forskare hänförs till en så kallad altaisk språkfamilj, vilket trots alla indicier ej kunnat bevisas i strikt mening. Åtskilliga centralasiatiska språk har däremot deltagit i sekellånga, intensiva kontaktprocesser.

Här skall främst nämnas den forskning som rör den dominerande gruppen i området, turkspråken, dvs. uzbekiska, kazakiska, karakalpakiska, kirgiziska, nyujguriska, turkmeniska och ett antal andra vitala språk. För de turkiska folken, som etniskt sett består av vitt skilda element, är språket det enda verkligt förenande bandet. Turkfolken äger bl.a. litterära traditioner alltifrån 700-talet med betydande skriftspråk som fornturkiska, fornujguriska, karakhanidiska, khorezmturkiska och tjugatajiska.

I Europa bedrevs turkologin tidigast enbart som osmanistik men fick en delvis ny inriktning efter dansken Vilhelm Thomsens dechiffering av den fornturkiska runskriften för hundra år sedan samt efter det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets stora forskningsexpeditioner till Centralasien. Runinskrifterna och det nyfunna omfattande fornujguriska handskriftsmaterialet utlöste en intensiv forskningsaktivitet. Turkologin började framstå som en självständig disciplin och inte bara ett bihang till islamologin. De centralasiatiska fynden tillät bl.a. också ett fruktbart turkologiskt studium av ett omfattande fornujguriskt handskriftsmaterial, en verksamhet som fortfarande pågår med oförminskad kraft. Den kräver en alldeles speciell vetenskaplig utrustning, inte minst religionshistoriska kunskaper i buddhism och manikeism.

Det nya materialet gav också en ny bas för komparativa språkstudier, en alltmer givande forskningsgren. Altaistiken, ibland bedriven

inom en vidare, uralaltaisk ram, utvecklades mera systematiskt: den möjliga släktskapen mellan turkiska, mongoliska och tungusiska, även koreanska och japanska, ägnades stor uppmärksamhet. Genom Gustaf John Ramstedts intressanta rekonstruktionsförsök fick turkologin anknytning inte bara till mongolistik och tungusologi utan också till koreanologi och japanologi. Jämförande forskning av detta slag bedrivs också idag – med mer eller mindre pro- eller antialtaistiska förtecken – bl.a. i Europa, USA och Japan. På detta sätt finns det fortfarande plats för nya och konstruktiva initiativ. Att släktskapen förblivit en kontroversiell fråga beror delvis på att de enskilda språken ännu är otillräckligt utforskade. Också en jämförande språkforskning i denna traditionella mening behöver, om den vill undvika förhas-tade och ytliga resultat, en solid grund av kunskaper om de enskilda språkens struktur.

Även om åtskilligt har uträttats inom den deskriptiva språkforskningen, främst av den sovjetiska, återstår mycket att göra. Det är viktigt att de många turkspråken, som också erbjuder mycket av allmänlingvistiskt intresse, blir föremål för empiriskt adekvata och teoretiskt meningsfulla beskrivningar av språkvetenskapligt skolade turkologer av facket. Genom den politiska utvecklingen börjar det nu bli möjligt att någorlunda fritt utföra språkvetenskapligt fältarbete på ort och ställe. Bl.a. gäller det att rädda material från existenshotade eller utdöende språk. F.n. utvecklas i Europa större projekt som syftar till insamlande och behandling av material från existenshotade språk och som förbereder fältforskning bl.a. med kurser i deskriptiv lingvistik. Ett resultat av en enastående språklig räddningsaktion är det omfattande material från en tuvinsk folkgrupp i Västmongoliet som insamlats av Erika Taube, Leipzig, och som nu utges i samarbete med universitetet i Mainz.

Viktiga närbesläktade områden är filologisk forskning av olika slag: studier av handskriftsmaterial, nomadkulturernas episka diktning, toponymiska studier osv.

En annan jämförande språkforskning som fått ett uppsving i våra dagar är den arealtypologiska. I Centralasien har sekellånga intensiva kontaktprocesser mellan språk av olika genealogisk härkomst lett till intressanta typologiska resultat. Även en del av de s.k. altaiska språkdragen torde vara kontaktbetingade. I varje fall kan relationerna mellan de centralasiatiska språken bara förstås i ljuset av komplexa areala interaktioner, etniska och språkliga processer med ständiga

gränsförskjutningar, språkblandning, språkbyte osv. Arealtypologin kan ge upplysningar om glottogenetiska processer som lett till uppkomsten av språk som t.ex. turkiska och nyopersiska. Inte minst intressant är turkiskans och nyopersiskans roller som medel för interetnisk kommunikation under mer än tusen år. Allt detta gör centralasiatisk språkforskning till ett speciellt givande fält, där experter från olika discipliner, främst turkologer, iranister och mongolister, måste samarbeta.

Svenska traditioner

Sverige har en god och självständig forskningstradition på den centralasiatiska språkforskningens område. Faktiskt kom svenskar tidigt att spela en aktiv roll i den forskning som avser den östligare delen av den turkiska världen. Philip Johann von Strahlenberg, karolinern som efter slaget vid Poltava hölls i sibirisk fångenskap i över ett årtionde, framstår genom sina inskrifts- och handskriftsfynd och sin ivriga vetenskapliga verksamhet som turkologins eller altaistikens portalfigur. De svenska forskningsexpeditionerna till Centralasien förde senare hem ett betydande material (handskrifter, ortnamnsmaterial osv.) som väntat på språkvetenskaplig och/eller filologisk bearbetning.

I våra dagar har svensk turkologi kommit att spela en ledande roll i utforskandet av den i Östturkestan talade östturkiskan: först genom Gustaf Raquettes arbeten och senare genom Gunnar Jarrings banbrytande studier och enastående materialsamlingar. Jarrings fältforskningar har avsatt en rik produktion, främst samlingar och bearbetningar av texter från de sedermera oåtkomliga områdena i Östturkestan och Afghanistan men också bl.a. en avhandling om östturkiskans ljudstruktur (1933) och en omfattande östturkisk ordbok (1964). Dessa ännu oöverträffade studier bygger på gediget material och sunda beskrivningsprinciper. Jarring är en av de få västliga turkologer som också stått i nära och befruktande kontakt med den sovjetiska och sedermera också den kinesiska turkologin. Genom Jarrings försorg förfogar också svenska bibliotek över ett rikt östturkestanskt handskriftsmaterial.

Senare svensk turkologi har bl.a. behandlat jämförande språkhistoriska, strukturella och typologiska ämnen liksom frågor rörande turkiska språkkontakter, fornturkiska osv. Sammanlagt har åtskilliga svenska forskare bidragit till turkisk språkvetenskap, de flesta dock

utan tyngdpunkt i den centralasiatiska arealen. Inom iranistik och tibetologi har språkforskare som lundadocenten Hannes Sköld och uppsalaprofessorn Nils Simonsson gjort bestående insatser. Till nyare insatser hör bl.a. iranisten Bo Utas' forskningar om nypersiskans multietniska ursprung. Staffan Rosén har belyst och preciserat den altaistiska problematiken från koreanologisk synpunkt. Etnologen Ingvar Svanberg har, fastän själv ej språkman, ivrigt främjat centralasiatisk språkforskning, även på det internationella planet. Ett annat viktigt initiativ är James Bossons bemödanden att initiera mongolistiken i Sverige.

För bedömningen av dagens situation och möjligheterna till utveckling av forskningen i Sverige är det viktigt att peka på vissa problem. Arbetsfältet är enormt, forskningen splittrad, fackdisciplinernas ställning svag. Turkologin har länge varit hjälpvetenskap till islamologin, mongolistiken till sinologin, och tibetologin till indologin, men alla tre är i sig själva fullvärdiga forskningsområden som bör främjas och utvecklas som sådana. Bristerna märks tydligt, även internationellt, när nu omvärlden vaknar upp ur sin likgiltighet gentemot Centralasien. Man söker plötsligt – och naturligtvis ofta förgäves – kompetenta personer på vidsträckt forskningsfält, som man i årtionden låtit ligga i träda.

Som universitets- och forskningsämne har t.ex. turkiska språk i Sverige fortfarande en mycket tynande tillvaro, vilket är anmärkningsvärt med tanke på den långa traditionen och alla aktuella arbetsuppgifter. Turkologins existensberättigande förefaller lika klart som flera av de väletablerade språkdisciplinernas. Detta gäller också om kvantitativa kriterier tillämpas. Språkområdet sträcker sig ända från Balkan till Kina och från Persien till Norra ishavet. Det omfattar ett stort antal olika folk och – efter Sovjetunionens sönderfall – en rad nya stater med turkiska nationalspråk.

Om fackdiscipliner som turkologi och mongolistik etableras så måste de byggas på fri grund, inte som delar av andra ämnen. Det ovillkorligen nödvändiga interdisciplinära arbetet förutsätter faktiskt allra först existensen av discipliner. Forskningsarbete uppstår på basis av fackkompetenser, inte genom kombination av halvmesyurer. Även i denna tid av yrvakna reaktioner bör man i vårt land besinna värdet av kontinuitet i forskningstraditionen, motstå frestelsen till snabb och blind aktivism och snarare bygga på de goda fundament som existerar, bl.a. även på de resurser som ligger i existensen av

besläktade etablerade ämnen. Det är inte likgiltigt vad som sker – det som byggs upp bör ha substans. Inget land har råd till isolerade och nyckfulla experiment med lösa projekt utan fast fackdisciplinär anknytning. Kontinuiteten i den långa och fina svenska forskningstraditionen bör inte brytas utan utnyttjas innovativt. Det vore enligt min mening naturligt att bygga ut den centralasiatiska språkforskningen i nära anknytning till de faktiska resurser som f.n. finns framför allt i den uppsaliensiska iranistiken.

En sådan utbyggnad förutsätter dock en mindre ensidig definition av språkvetenskap än den som t.ex. kommer till uttryck i HSFR:s rapport *Linguistic Research in Sweden* (1992). Här anläggs ett förvånansvärt snävt vetenskapsteoretiskt perspektiv, som helt marginaliserar viktiga svenska språkvetenskapliga insatser. När det gäller våra här aktuella områden ägnar rapporten sex rader åt vad som kallas ”Turkish studies and Altaic philology” och en enda rad åt iranska studier. Det är rimligt att begära att de underrepresenterade språkämnenas insatser snarast presenteras i en kompletterande utredning.

Internationellt samarbete

Lika självklar är vikten av internationellt samarbete, först och främst goda kontakter med forskare i de centralasiatiska republikerna, Ryssland och Kina. Två ting bör därvid inte underskattas: dels de beaktansvärda resultat som redan nåtts av den inhemska forskningen, dels de akuta ekonomiska och vetenskapsorganisatoriska problemen. I det gamla Sovjetunionen, som hyste merparten av turkspråken, var t. ex. den språkvetenskapliga turkologin imponerande vital. Trots många restriktioner bedrevs en intensiv verksamhet vid forskningscentra i Moskva, Leningrad och alla de turkiskspråkiga delrepublikerna. I Kina har under det senaste decenniet en avsevärd satsning på turkisk språkvetenskap ägt rum. Det är dock också viktigt att förstå att det i resterna av Sovjetunionen f.n. är omöjligt att hålla den tidigare nivån och att en betydande förlust av resurser och nedbrytning av institutioner redan har inletts.

Det finns samtidigt nya skäl att bedriva forskning i dessa områden, inte minst för att studera problem som den gamla inhemska språkvetenskapen inte kunnat ta upp eller behandla fritt. Trots vissa kvardröjande restriktioner har det, som nämnts, genom den politiska öppningen äntligen i princip åter blivit möjligt att bedriva lingvistiskt

fältarbete, alltså t.ex. för en ny generation att fortsätta det verk som Gunnar Jarring inledde på 20- och 30-talen. Ändå existerar naturligtvis typer av språkforskning, till exempel sociolingvistik, som förmodligen endast inhemska experter kan utföra på ett professionellt och meningsfullt sätt.

När det gäller samarbete bör inte heller det skandinaviska perspektivet glömmas. Finland har en stolt altaistisk Ramstedt-tradition, Danmark en inte mindre stolt centralasiatisk Thomsen-tradition. I båda fallen saknas dock idag adekvata organisatoriska ramar för verksamheten. Inte heller Nordiska Institutet för Asienforskning (NIAS) bedriver f.n. några språkvetenskapliga aktiviteter på detta fält.

Åtskilliga institutioner och aktuella initiativ utanför Norden, t.ex. i Tyskland, Ungern, USA och Japan erbjuder möjligheter till forskningssamarbete. I Tyskland bedrivs centralasiatisk språkforskning bl.a. vid universiteten i Bonn, Göttingen, Leipzig och Mainz. Vid det sistnämnda universitetet utges skriftserien *Turcologica* (Harrassowitz, Wiesbaden) med tonvikt på centralasiatisk språkvetenskap. F.n. förbereds också en aktuell översikt över turkspråken (Routledge, London). Även inom arealtypologin har samarbete inletts, bl.a. med iranistiken i Uppsala (Språkliga strukturförändringar som resultat av iransk-turkiska kontakter).

Förutsättningar för förnyelse

Vill man i vårt land förnya aktiviteterna på dessa länge försummade fält är det viktigt att inse att man inte behöver starta från noll utan snarare sörja för en utveckling av något som skapats av många forskares mångåriga insatser. Det finns ackumulerade tillgångar, traditioner att bygga på, goda biblioteksresurser. Redan Gunnar Jarrings donerade privatbibliotek är t.ex. en storartad tillgång för centralasiatisk språk- och kulturforskning. En god resurs kunde också Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul utgöra. Vad som saknas är organisationsramar och institutionella tak som kan fånga upp aktiviteterna och tillvarata tillgångarna.

Utvecklingen i Centralasien stimulerar oss att överskrida nya kulturgränser och vidga kunskapshorisonen. För att stärka kunskapsutvecklingen på detta område behövs en mera specialiserad kulturvetenskaplig forskning än den som t.ex. svensk språk-, litteratur- och historievetenskap i sina normala former kan ägna sig åt. Det ligger i

både akademiskt och allmänt nationellt intresse att stödja vissa språkämnen som delvis faller utanför de traditionella institutionerna men som skulle ha kompetens att söka och förmedla kunskap om främmande språkliga och kulturella koder, tolka viktiga processer i samtiden och också skapa djupare kulturförståelse genom en historisk dimension i sin forskning.

Som antytts är en kumulativ forskningsutveckling väsentlig även på detta område. Den centralasiatiska språkforskningen behöver både knyta an till traditioner och skapa nytt: dels vidareutveckla det beprövade med delvis nya metoder, dels ge plats åt det oprövade. Resultat på högsta internationella nivå förutsätter att det empiriska arbetet sker i nära kontakt med en allmännare teori- och metodutveckling. Den språkforskning som avses här kan betraktas som en del av en antropologiskt och historiskt inriktad kulturvetenskap, inom vilken det blir naturligt att tillämpa ett kontextuellt synsätt, att relatera även speciella problem till mera omfattande kultursammanhang. Kontakt över fackgränserna skapar förutsättningar för samarbete med samhälls- och religionsvetenskap, social- och kulturanthropologi och andra moderna discipliner – och därmed kanske också för mera samlande svenska forskningsinsatser på det centralasiatiska fältet.

Avsked från Gunnar Jarring

Översättning av Abschied von Gunnar Jarring,
Central Asiatic Journal, 46/2 (2002), 161–167.

Den 28 maj 2002 avled i en ålder av 94 år den världsberömde svenske diplomaten och turkologen Gunnar Jarring.

Jarrings prestationer som diplomat och medlare i frågor av världspolitisk räckvidd är väl bekanta. I orientalistiken gäller Jarring med rätta som banbrytande turkolog och centralasienforskare, särskilt som den mest framstående kännaren av nyujguriskan, den framför allt i Xinjiang talade östturkiskan.

Gunnar Valfrid Jönsson föddes den 12 oktober 1907 i den lilla fiskerbyn Brunnby på västkusten av den sydsvenska provinsen Skåne. Han växte där upp som äldsta barnet i en bondefamilj bland åtta syskon.

Efter språkvetenskapliga studier vid Universitetet i Lund i ämnena tyska, skandinavistik, slavistik, sanskrit, jämförande språkvetenskap och turkisk språkvetenskap avlade han 1928 den filosofiska kandidatexamen.

Därefter valde han att förvärva licentiatexamen, som vid den tiden motsvarade en tysk doktorsgrad, i ämnet turkisk språkvetenskap. Företrädaren för detta ämne var docenten Gustaf Raquette, som hade tillbragt flera årtionden i Östturkestan och också spelade en ledande roll vid utforskandet av de där talade sydöstturkiska dialekterna. Jarring berättade senare att många av hans kamrater höll planen på att eftersträva en promotion i ett brödlöst ämne som turkologi för ganska äventyrlig.

För att vidga sin orientalistiska horisont begav sig Gunnar Jönsson 1928 ända till Berlin för att studera vid det orientalistiska seminariet hos Willi Bang, den dåvarande auktoriteten i den jämförande turkiska språkvetenskapen. Här lärde han känna kamrater som senare skulle bli ledande turkologer, t.ex. Annemarie von Gabain och Karl Heinrich Menges. När den svenske upptäcksresanden Sven Hedin under samma år kom till Berlin ville den unge doktoranden be sin berömde landsman om att få delta i den närmaste centralasiatiska expeditionen.

Den berörde just det språkområde som han hade bestämt sig för och vars turkiska dialekter på den tiden ännu var ganska okända. Fastän deltagandet på ort och ställe hade gjort aktivt fältarbete möjligt för honom vågade han slutligen inte uttala sin önskan.

Efteråt tillbragte den unge svensken två månader (januari–februari 1929) i Budapest hos Lajos Fekete, den ledande experten på den osmanska diplomatikens område. I Budapest lärde han också känna den store turkologen Gyula Németh, med vilken han skulle komma att upprätthålla en lång och fruktbar vänskap.

Våren 1929, när Gunnar Jönsson hade bestämt sig för den s.k. östturkiskan och valt ett passande ämne, fann han en annan väg till Östturkestan. Precis innan hade han erhållit ett vikariat som amanuens vid Lunds universitet. Från det tog han tjänstledigt och begav sig med en liten grupp missionärer till Kashgar. De for med järnväg till Osh i Kirgizien och fortsatte därifrån mödosamt med en karavan på den gamla karavanvägen över Pamir.

Nästan ett år tillbragte Gunnar Jönsson på svenska missionsförbundets missionsstation i Kashgar och bedrev språkvetenskaplig fältforskning. På en av sina färder genom Taklamakan smittades han av tyfus i en karavanseralj och låg under en hel månad medvetlös, nära döden. Den tidsförlusten gjorde att han inte mer kunde undersöka dialekten i Chotan. Denna nästan okända dialekt lärde han först 1935 känna tack vare en grupp av karavanmänniskor från Chotan.

Den unge vetenskapsmannens fortsatta karriär kan tydligt följas med ledning av hans bibliografi. En i studenttidskriften *Lundagård* publicerad uppsats *Bland turkar och kineser* är det första bibliografiska tecknet på den då 23-årige Gunnar Jönssons nya vetenskapliga inriktning. År 1931 avlägger han licentiatexamen och byter till familjenamnet Jarring. År 1933 gifter han sig med Agnes Urania Charlier, dotter till den kände astronomen Carl Ludwig Charlier.

De följande åren avger, som Jarrings bibliografi visar, en rik turkologisk produktion. Fältarbetet i Xinjiang resulterade i hans habilitationsskrift *Studien zu einer osttürkischen Lautlehre*, med vilken han 1933 förvärvar docentkompetens i ämnet turkisk språkvetenskap vid Lunds universitet.

Som universitetsdocent utför Gunnar Jarring under åren 1933–1939 omfattande forskningsresor till Sovjetunionen, Turkiet, Indien, Afghanistan och Mellanöstern. Han publicerar en rad viktiga turkologiska skrifter, framför allt texter från områden i det kinesiska

och afghanska Turkestan, som senare blir otillgängliga. Det kommer också ut talrika allmänorientalistiska bidrag av vetenskaplig och populärvetenskaplig art. Också flera slavistiska bidrag återfinns i produktionen av denna mycket fruktbara period, som plötsligt avslutas av krigsutbrottet år 1939.

Detta år markerar en vändpunkt i Jarrings liv och början till en ny lång karriär. Under hans militärtjänst upptäcktes hans eminenta språkkunskaper och det svenska utrikesdepartementet blev uppmärksam på hans grundliga förtrogenhet med Orienten. Redan 1940 sändes han till Ankara för att arbeta i den svenska ambassaden. Den diplomatiska förmåga som han lade i dagen förde ovanligt snabbt till framgångar.

Från 1941 var Gunnar Jarring verksam för det svenska utrikesdepartementet i Teheran och Bagdad. 1946 etablerade han den första svenska ambassaden i Addis Abeba. 1948 blev han sändebud i Indien och senare Ceylon, 1951 i Iran, Irak och Pakistan. Under åren 1953–1956 var han verksam som ledare av den politiska avdelningen av utrikesdepartementet i Stockholm.

Under de följande åren uppnådde Jarring toppositioner vid Förenta nationerna. Sedan han 1955 hade varit verksam som sakkunnig i generalförsamlingen verkade han som svensk FN-ambassadör och representerade Sverige i säkerhetsrådet från 1956 till 1958. Som president i säkerhetsrådet (1957–1958) erhöll Jarring uppdraget att verka som medlare i Kashmir-konflikten mellan Indien och Pakistan. Under åren 1958–1964 var han ambassadör i Washington, 1964–1973 i Moskva, från 1965 också i Ulan Bator. Under åren 1967–1991 var Jarring verksam som särskild representant för FN-generalsekreteraren medlare i mellanösternkonflikten. I sina memoarer berättar Jarring om sina möten med bl.a. Dag Hammarskiöld, Haile Selassie, Golda Meir, John F. Kennedy och Nikita Khrusjtjov. I de internationella media kallades svensken allmänt *The Clam* 'Musslan' eller rentav *The Super-Clam*, då det visade sig omöjligt att avlocka honom diplomatiska hemligheter.

Trots de nya uppgifterna i den diplomatiska karriären fortsatte Jarring oförtröttligt sitt vetenskapliga arbete och publicerade talrika arbeten. Omedelbart efter kriget publicerade han i fyra band en stor samling av turkiska texter från Östturkestan, *Materials to the knowledge of Eastern Turki* (1946–1951). I det första årtiondet av den diplomatiska verksamheten utkom huvudsakligen några skrifter av poli-

tiskt innehåll liksom ett antal bidrag till uppslagsverk. Redan under åren som ambassadör i Washington (1958–1964) fann turkologen åter mer tid för vetenskapen. 1964 utkom hans stora östturkisk-engelska ordbok, ett resultat av mångårigt intensivt arbete.

Följande årtionde, i vilket Jarring måste fortsätta arbetet i Moskva med bemödandena som Mellanösternmedlare, förde otroligt nog inte till någon eftergift i den vetenskapliga produktionen. En viktig roll spelade därvid kontakterna med den vitala ryska turkologin. De regelbundna mötena med en krets av ledande moskovitiska turkologer gav, som har bekräftats för mig från båda sidorna, högst befruktande ömsesidiga impulser.

Efter sin pensionering 1971 slog Jarring sig ned i den svenska huvudstaden, där han bl.a. var verksam som rådgivare åt firman A. Johnson & Co. Samtidigt fortsatte han sitt vetenskapliga arbete med stor iver. Från den tiden och framåt hade jag regelbundna kontakter med honom. Jag kunde äntligen fråga hur han hade klarat att vid den enorma professionella belastningen av en ambassadör och FN-medlare oavbrutet producera vetenskapligt värdefulla arbeten. Hans recept var klart: Redan klockan fem på morgonen ta plats vid det turkologiska skrivbordet och klockan 9 börja den diplomatiska vardagen. Jag besökte honom ofta i hans lägenhet i stadsdelen Östermalm – typiskt nog alltid tidigt på morgonen – för att diskutera turkologiska problem av varje slag. Han hade relevanta litteraturhänvisningar i parad till alla frågor. Han hjälpte mig också att organisera mina resor till den tidens Sovjetunion och Kina.

Inte minst intresserade sig Jarring för historiska svenska östkontakter och därmed sammanhängande personhistoriska frågor. Genom sina utmärkta ryska relationer kunde han bl.a. få fram nytt intressant material för att belysa ödet för de officerare hos den svenske kungen Karl XII som efter slaget vid Poltava (1709) hamnade i sibirisk fångenskap.

Under Jarings ordförandeskap upplevde det svenska forskningsinstitutet i Istanbul några mycket produktiva och för dess vidare utveckling avgörande år. 1978, ett halvt sekel efter sitt första besök i Xinjiang, for Jarring åter till de gamla områdena för sitt första fältarbete, denna gång emellertid med flygplan. Som han anmärker i sin bok *Tillbaka till Kashgar* såg han sig liksom placerad ”ur medeltiden in i den nya tiden”.

1990 lämnade Gunnar Jarring Stockholm för att slå sig ned i Viken, nära hans födelseort Brunnby norr om Helsingborg. Genom hela sin karriär hade han, så ofta hans tidsplan tillät det, gång på gång återvänt för att besöka sina syskon och deras familjer som bodde där. I Viken ägde han ett litet hus i vilket han först bodde med sin hustru och sedan – efter hennes död år 2001 – ensam.

Gunnar Jarring utgav i den sista fruktbara kreativa perioden flera handskrifter ur egna samlingar och ur sin lärare Raquettes efterlämningar. 1997 utkom det storartade arbetet *Central Asian Turkic place-names*, där han på grundval av Sven Hedins dagböcker och publicerade verk identifierar, klassificerar och etymologiskt förklarar ett stort antal östturkiska orsnamn.

Under de allra sista åren av sitt liv var Gunnar Jarrings vetenskapliga intresse riktat mot ett enda mål: en ny väsentligt utvidgad version av hans östturkiska ordbok. När jag under hösten 2000 för sista gången besökte honom i Viken uttryckte han sitt bekymmer med uttrycket ”att bara ha klarat den till bokstaven I”. Han var med tiden alltför medveten om det orättfärdiga tidsförloppet.

Gunnar Jarrings ovanligt omfångsrika bibliografi belägger på högst elokvent sätt hans rika karriär som forskare och hans ytterst mångsidiga humanistiska intressen. Den omfattar vetenskapliga och också populärvetenskapliga bidrag till talrika filologiska, lingvistiska, kulturhistoriska, historiska, etnografiska och politiska ämnen. Många uppsatser är ägnade åt lokalhistoriska händelser i hans födelseprovins. Den tryckta bibliografin, som inalles omfattar 940 titlar, föreligger i följande arbeten.

1. *Gunnar Jarring*. En bibliografi redigerad av Christopher Toll och Ulla Ehrensvärd. Stockholm. Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul 1977.
2. The published writings of Gunnar Jarring 1977–1988. A bibliography compiled by Ulla Ehrensvärd. I: *Turcica et orientalia. Studies in honour of Gunnar Jarring on his eightieth birthday*. 12 October 1987. (Swedish Research Institute in Istanbul. Transactions 1. Stockholm: Almqvist & Wiksell. International (distr.) 1988. 192–204.
3. *Gunnar Jarring*. En bibliografi 1988–1997 redigerad av Ulla Ehrensvärd. Stockholm. Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul (distr.) 1997.

Några aspekter på Jarrings prestationer på den turkiska fältforskningsområde är sammanfattade i:

Lars Johanson: *Discoveries on the Turkic linguistic map*. (Swedish Research Institute in Istanbul. 2001.

Turkisk översättning av N. Demir och E. Yılmaz: *Türk dili haritası üzerinde keşifler*. (Grafiker Yayınları 7. Araştırma ve İnceleme Dizisi 5.) Ankara. 2002.

Om de båda besöken i Xinjiang (1929 och 1978) berättar Gunnar Jarring själv i:

Åter till Kashgar. Memoarer i nuet. Stockholm. Bonniers. 1979.

Engelsk översättning av Eva Claeson: *Return to Kashgar. Central Asian memoirs in the present*. Durham, N.C: Duke University Press. 1986.

Den i sin aktiva tid som hemlighetsfull ”Mussla” kände Jarring publicerade från 1979 till 1989 sina minnen, i vilka han äntligen prisger åtskilliga diplomatiska och politiska hemligheter i sin karriär:

Memoarer 1939–1952. Stockholm. Bonniers. 1981.

Rikets förhållande till främmande makt. Memoarer 1952–1964. Stockholm. Bonniers. 1983.

Utan glasnost och perestrojka. Memoarer 1964–1973. Stockholm. Bonniers. 1989.

Här kan naturligtvis inte göras något försök att sammanfatta diplomaten och vetenskapsmannen Gunnar Jarrings alla verksamheter eller räkna upp de talrika hedersomnämningarna som kom honom till del på grund av hans förtjänster. De ovannämnda randnotiserna till denne redan legendäre mans karriär berör bara några aspekter av hans betydelse för centralasienvetenskaperna och turkologin. Det skall här också understrykas att den av honom grundade omfattande samlingen av handskrifter vid Lunds universitet kommer att vara av stor betydelse för centralasienstudier.

Gunnar Jarring var en glad, optimistisk och humoristisk människa, som vid all självdisciplin aldrig tenderade till envetenhet. Ett ytterligare karaktäristikum var hans konstruktiva tolerans. Han förföll aldrig till den vitt utbredda åkomma att negativt bedöma arbets-

områden som han inte själv företrädde eller att yttra sig nedlåtande om de på dessa områden verksamma kollegorna. I sina sista levnadsår förargade han sig emellertid över några ytliga arbeten av författare som efter Sovjetunionens sammanfall plötsligt upptäckte Centralasien och störtade sig på detta område utan att äga den nödvändiga orienteringen och beläsenheten.

Den internationella gemenskapen av turkologer och centralasienforskare kommer att bevara den lärde och kreativa vetenskapsmannen Gunnar Jarring i hedrat minne. Författaren till dessa rader tar i djup sorg avsked från sin högt ärade och oförglömlige turkologiske mentor, kollega och vän.

Gunnar Jarring.

Foto: Georg Oddner (ur *Turcica et Orientalia: Studies in Honor of Gunnar Jarring*, Transactions of the Swedish Research Institute in Istanbul 1, 1987).

Till minnet av Walther Björkman (1896–1996)

Översättning av In Memoriam Walther Björkman (1896–1996).
Orientalia Suecana 45–46 (1996–1997), 5–7.

I en ålder av 100 år avled den 24 november 1996 orientalisten professor Walther Björkman, Uppsala.

Johannes Walther Oscar Emanuel Björkman föddes den 19 juni 1896 i Lybeck som son till svensken Carl Victor Emanuel Björkman och hans tyska hustru Marie Henriette, född Schlikau. Efter studentexamen vid Lybecks Katharineum 1914 och följande studium i Bonn, Kiel och München promoverades han 1919 i Kiel till filosofie doktor. Samma år blev han assistent vid det nygrundade universitetet i Hamburg, där han åtta år senare utnämndes till docent i islamvetenskap.

År 1929 kom Walther Björkman till Berlin, där han först var verksam som professor för arabiska vid Seminariet för orientaliska språk och från 1930 även som docent för islamvetenskap vid universitetet. År 1942 erhöll han en extraordinär tjänst för arabiska vid fakulteten för utlandsstudier vid universitetet i Berlin. 1944 utnämndes han till professor i turkologi vid universitetet i Breslau.

Efter kriget med dess förödande följder beslöt sig Walther Björkman att utvandra till sin faders hemland. I Uppsala utnämndes han 1951 till docent i turkiska språk. Redan 1953 kallades han emellertid till en professur i klassiska orientalspråk vid universitetet i Ankara. År 1959 återvände han till Uppsala, där han var verksam som docent i turkiska språk till sin pensionering 1963.

Walther Björkmans vetenskapliga intresse gällde framför allt historia och filologi. Hans dissertation från Kiel, *Ofen zur Türkenzeit*, behandlar den ungerska huvudstadens historia under den osmanska tiden och bygger till stor del på arkivstudier i Wien, Graz och Budapest. Hans intresse för Egypten kommer till uttryck i habilitationsskriften från Hamburg, *Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei*

im islamischen Ägypten (1928). Studiet av detta ämne hade 1926 fört honom som forskningsstipendiat även till arkiven i Turkiet.

Förutom de båda monografierna publicerade Walther Björkman ett avsevärt antal vetenskapliga uppsatser i *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen zu Berlin*, i de stora tyskspråkiga orientalistiska tidskrifterna liksom i *Orientalia Suecana*. Han författade artiklar till båda utgåvorna av *Enzyklopädie des Islam* och talrika recensioner i de nämnda tidskrifterna liksom i *Deutsche Literaturzeitung*, *Orientalistische Literaturzeitung* och *Lychnos*.

Uppsatsernas tematiska spektrum sträcker sig från den arabiska Adab-litteraturen till kapitalbildning och investeringar i islam. Ganska tidigt intresserade sig Walther Björkman för svensk-turkiska relationer och författade viktiga studier inom detta ämne. Ytterligare en uppsats behandlar svensk-egyptiska relationer. Flera arbeten är ägnade åt samtidshistoria och har karaktären av historiekalendrar, som kommenterar löpande händelser i Egypten och Irak på 1930-talet. Under andra världskriget kom liknande arbeten om Syrien och Libanon. En rad publikationer ägnas åt frågor om det dåtida bildningsväsendet i Turkiet, Egypten, Irak och Syrien. Några av dessa arbeten är naturligtvis starkt präglade av krigsårens politiska aktualiteter.

Under efterkrigsperioden återvände Björkman till ämnen av vidare historisk betydelse. I några större arbeten behandlade han de äldre turkisk-egyptiska kontakterna, relationen mellan mamlukerna och osmanerna, fursten Cems uppehåll i Egypten och mycket annat. Samtidigt tog han för första gången upp ämnen ur den osmanska litteraturhistorien. På 1950-talet utkom uppsatser om de tidigaste turkiska brevsamlingarna och några arbeten om den fornanatoliska litteraturen. Av avgörande betydelse var hans uppdrag att för handboken *Philologiae Turcicae Fundamenta* författa kapitlen om den fornosmanska litteraturen och den efterklassisk-osmanska litteraturen. Dessa studier hör till de mest betydelsefulla i hans verksamhet. Främst *Fundamenta*-projektet torde ha givit Björkman tanken på nödvändigheten att sammanfatta sina djupa kunskaper i osmansk litteraturhistoria i kortfattad och översiktlig form.

Om Walther Björkmans kvaliteter som akademisk lärare är hans studenter helt eniga i alla de tre länder där han var verksam. Den som t.ex. hade privilegiet att vara hans elev i 1960-talets Uppsala kunde inte bara dra nytta av hans outtömliga osmanistiska vetande utan

lärde också att mycket uppskatta hans vänlighet och beredskap att se till studenternas behov.

Ändå var det tydligt att denna älskvärda person inte så lätt hade klarat av de många svåra förändringarna under sitt liv. Björkman hade vuxit upp som svensk medborgare och först 1921 erhållit tyskt medborgarskap. I krigets turbulens förlorade han alla sina tillhörigheter inklusive sitt älskade bibliotek. Efter krigsslutet korsade han och hans hustru Eva år 1947 i Harz gränsen till Västtyskland. I augusti 1948 kunde de därifrån utvandra till Sverige. Här blev Walther Björkman 1951 för andra gången svensk medborgare. Positionen han senare fick i Ankara måste han av ekonomiska skäl ge upp. De tre länder genom vilka hans karriär fört honom erkände över huvud taget inte eller bara i ringa utsträckning hans pensionsanspråk. Så kom det sig att denna milda person ändå på sätt och vis grälade med ödet och erfor viss bitterhet när han jämförde sin lott med åtskilliga välbeställda orientalistiska kollegor i Tyskland, Sverige och Turkiet.

Efter sin pensionering levde Walther Björkman med sin hustru ett stilla, tillbakadraget, sunt, naturnära, djurvänligt och strängt vegetariskt liv i Sunnersta utanför Uppsala, i semitisten K. V. Zetterstéens villa, med ett ansevärt antal katter som medförts från Turkiet. Samma livshållning hade alltid präglat hans yrkesmässiga vardag. Jag minns att i vår läsning av osmanska texter vid seminariebordet författarnas djurmotiv och djurvänlighet ständigt spelade en viktig roll och att vi inför tidigt avlidna osmanska diktare alltid funderade om exempelvis en överdriven kaffekonsumtion hade förkortat deras liv. Walther Björkman själv, som förstod att förhindra sådana faror, upplevde också sin sista födelsedag, den hundra, under träden i sin trädgård, vid anmärkningsvärt god kroppslig och mental hälsa.

Orientalistikens värld kommer att bevara Walther Björkman i hedrat minne.

Ett effektivt resestipendium

I: *Accurata Descriptio. Studier i kartografi, numismatik, orientalistik och biblioteksväsen tillägnade Ulla Ehrensvärd*. 2003. Acta Bibliothecae Regiae Stockholmiensis LXIX. 331–335.

Med föremålet för denna hyllningsskrift förbinder mig en lång vänskap, utvecklad under gemensamma år i styrelsen för Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul. Med sin entusiasm och dådkraft har Ulla Ehrensvärd varit en av de personer som utträttat mest för institutet. Min egen insats har tyvärr alltid varit betydligt blygsammare. Däremot gjorde mig ödet tidigt till klar primus i ett mycket speciellt avseende: jag råkade bli institutets förste forskningsstipendiat.

Denna tätplacering är naturligtvis i och för sig ingenting att yvas över. Varje instituts historia måste ju börja någonstans, och jag råkade i nådens år 1963 helt enkelt befinna mig i ett gynnsamt utgångsläge, dvs. vara på rätt plats vid rätt tid, förmodligen också utan medtävlare. Men händelsen kom att få avgörande betydelse för min egen akademiska bana.

Därför tillåter jag mig här några korta egocentriska kommentarer till en tidig stipendievistelse i Istanbul och dess följder.

Efter mina första studieår i Uppsala, som ägnats åt språkvetenskapliga ämnen, hade jag för fortsatta studier tvekat mellan slaviska språk, jämförande språkforskning och några andra discipliner. Sedan jag läst turkologi i Wien under ett år hade jag slutligen bestämt mig för licentiatstudier i slaviska språk – men med ett avhandlingsämne med turkologisk anknytning: *Sydryska flodnamn av turkisk härkomst*. Det var en inte helt lyckad kompromiss, men en som jag då trodde mig kunna leva med.

En höstdag 1962 fann jag på en anslagstavla i Uppsala universitet en minimal papperslapp på vilken något som kallade sig Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul ledigförklarade ett resestipendium. Jag ringde genast det angivna telefonnumret till institutets sekreterare, professor Gustav Karlsson, för att förhöra mig om modaliteterna. Jag fick det korthuggna svaret att kandidaten, som det alltid hette

dåförtiden, borde uppsöka en pappershandel, inköpa ett ark papper och ett kuvert, skriva ned eventuella meriter och ändamål med resan och sända in resultatet i frankerad form. Jag kände mig inte särskilt uppmuntrad av det spefulla rådet men följde det ändå till punkt och pricka. Till min häpnad fick jag nästan omgående besked om att jag tilldelats stipendiet. Uppenbarligen hade ingen annan intresserad sett den lilla lappen med utlysningen eller lyckats skaffa papper att ansöka på.

Det visade sig in i det sista svårt att få klarhet i de praktiska detaljerna rörande denna första stipendievistelse i institutets historia. Sekreteraren hade, som han skrev, ”i det längsta hoppats att få mera officiella meddelanden från Istanbul”. Klart hade från början bara varit att stipendiaten med hustru skulle disponera en dubblett i generalkonsulatets huvudbyggnad. Kort före avresan kom dock besked från styrelsens vice ordförande, professor Stig Wikander, som då själv vistades på generalkonsulatet: ”Ni erhåller det s.k. sekreterarrummet”, hette det nu helt knappt. Eftersom generalkonsuln var bortrest, visste professorn ”inte med säkerhet det eventuella självkostnadspriset på rummet”. Själv betalade han för dubbletten fem turkiska lira (sic) per säng och natt men förmodade att sekreterarrummet vore något billigare. Angående sänglinne förelåg ingen uppgift. ”Jag skulle förmoda”, skrev sekreteraren, ”att sådant finnes, men att avgången är relativt stor”. Det skulle alltså uppskattas om vi själva medförde sådant.

Nedtyngda av nödvändiga böcker och sänglinne anlände vi den 6 mars 1963 till Istanbul – naturligtvis sjövägen, det enda värdiga sättet att närma sig denna magnifika stad. Anblicken av dess skyline, som jag ju tidigare bara sett på bild, fick mitt unga turkologiska hjärta att hoppa i bröstet, antagligen på gränsen till snörp. Mötet med det svenska generalkonsulatet var nästa stora upplevelse. Konsul Torsten Weman tog emot oss med stor hjärtlighet och förde oss nästan genast till den vänlige professor Wikander, som bjöd på vermouth i den vackra dubblett han tagit i besittning. Under visiten anlände som välkomsthälsning från generalkonsul Harald Edelstam tio tulpaner med inbjudan till lunch påföljande dag.

Tack vare de tre nu nämnda personerna blev vistelsen på generalkonsulatet över förväntan angenäm. Den gästfrie generalkonsuln, som residerade i det s.k. dragomanhuset, förde oss samman med besökande kulturpersonligheter från Sverige och andra länder. Framför allt lärde jag känna författaren Artur Lundkvist, som det var befriande att sam-

tala med. Honom skulle jag senare då och då återse i Stockholm, bl.a. i hans och Maria Wines hem och hos den gode vännen Lutfi Özkök.

Den varmhjärtade Torsten Weman blev vår guide i Istanbul, vars sevärdheter och hemligheter han kände utan och innan sedan mer än tre decennier tillbaka. Lördagen den 23 mars 1963 visade han mig i Hagia Sofia de graffiti i runskrift som fanns att beskåda på marmoralustraderna uppe i galleriet, två sekvenser uttydda som *Halvdan (alfdan)* och *Are (ari)*. Var de kanske, spekulerade Torsten, ett verk av väringar i bysantinsk tjänst? Kanske var de nedklottrade av gamla forskningsstipendiater, föreslog jag själv i ett desperat försök att inordna mig i en uråldrig tradition. Hur som helst var det med stor förvåning jag senare läste att den ena runristningen upptäckts av professor Alfred Westholm år 1964 och den andra av civilingenjören Mats G. Larsson år 1988.

Torsten Weman var en varm anhängare av tanken på ett svenskt forskningsinstitut i Istanbul. Det stod snart klart för mig att han själv var beredd att spela en mycket aktiv roll i arbetet för att förverkliga idén. Senare, mot slutet av sin karriär, anförtrorde han mig att han tyvärr ansåg sig ha misslyckats med sin föresats. Efter sin långa tid i Turkiet, där han slagit rot åtminstone i kulturellt avseende, fasade han också för att återvända hem och, som han drastiskt uttryckte sig, på sin ålders höst ”sitta och tjafsa med svensk medelklass”.

Bekantskapen med den lärde och dynamiske Stig Wikander blev mycket givande, inte minst genom de språkvetenskapliga intressen vi delade. Det blev många och långa nattliga samtal under min tid på institutet. Det rudimentära institutsbiblioteket var uppställt i dubbletten och kunde bara konsulteras där. Wikander arbetade och diskuterade intensivt dygnet runt, och jag såg egentligen inga bevis på att han någonsin sov. Till vår förskräckelse klättrade han framemot småtimmarna gärna upp på generalkonsulatets tak för kontemplation. Det krävdes hårda förhandlingar för att locka ned honom igen. Stig var ständigt vänlig och uppmuntrande. Bara efter någon vecka meddelade han mig glatt: ”Jag har skrivit till Gustav Karlsson och sagt att du åtminstone verkar vara flitig”. Jag anade i vilka tonarter frågan om institutets förste stipendiat och dennes eventuella meriter hade diskuterats i styrelsen.

Kandidaten hade dock inte kommit till Istanbul bara för att vara flitig i sekreterarrummet och föra nattliga diskussioner i Wikanders dubblett. Jag gjorde allt jag kunde för att lära känna olika aspekter av

turkisk kultur. På universitetet hade jag turen att genast få kontakt med professor Ahmet Caferoğlu, som alltid var beredd att hjälpa mig med råd och dåd. Denne äldre gentleman, som härstammade från Sydazerbajdzjan, ansågs med rätta som den främste språkvetenskapligt orienterade turkologen i Istanbul. Han bar ständigt en elegant knallröd kavaj och omgav sig gärna med unga beundrande studentskor.

Jag besökte föreläsningar i olika ämnen, bl.a. de föreläsningar över allmänturkisk historia som gavs av Zeki Velidi Togan, en grundlärd historiker som en gång varit Basjkiriens president. Då hans hörsel inte längre var den allra bästa anade han nog aldrig att den höga bullernivån i salen hindrade hans lärda budskap att nå fram längre än till första bänken. Jag var mycket överraskad, ty i de svenska lärosalar jag kände till hade denna nivå ännu inte uppnåtts.

Den upplevelse som skulle bli avgörande för min relation till turkologin var dock bekantskapen med den kände orientalisten Johannes Benzing, som sedan 1956 var *Konsul des Kulturreferats* vid Förbundsrepubliken Tysklands generalkonsulat i Istanbul. Vid sidan av sina diplomatiska plikter undervisade han i turkologi vid universitetet. Jag började gå på hans seminarier om kazakiska. Benzing samlade ofta kollegor och besökare hemma hos sig för långa och stimulerande diskussioner om jämförande språkvetenskaplig turkologi. I denna krets lärde jag också känna flera betydande turkologer, t.ex. Kaare Thomsen och Iben Raphael Meyer från Köpenhamn.

Hos Benzing förde jag också några minnesvärda samtal med den berömde tyske orientalisten Helmut Ritter, som efter en tragisk händelse lämnat sin tjänst i Frankfurt am Main för att bosätta sig i Istanbul. Samtalen var såtillvida märkliga som de fördes med Benzing som förmedlande länk. Vänd mot Benzing tilltalade Ritter mig på tyska i tredje person, och jag svarade på tyska med undvikande av personliga pronomina. När Ritter hörde om mina studier av flodnamn yttrade han lakoniskt: "Warum fährt er dann nicht lieber nach Japan?". Jag tackade ödmjukt för tipset.

Johannes Benzing var emellertid full av god vilja att stödja en ung person som höll på att treva sig fram till rätt arbetsområde. Här lades grunden till en nära kollegial kontakt och djup personlig vänskap. Ingen av oss kunde då ana att Benzing redan några månader senare skulle kallas som ordinarier till universitetet i Mainz – och naturligtvis ännu mindre att jag efter hans emeritering, knappt två decennier senare, skulle utnämnas till hans efterföljare. Tempora mutantur: i

dag är jag själv pensionerad, och min käre mentor och vän avled i mars 2001 vid 88 års ålder, 38 år efter vårt första möte i Istanbul.

På grund av mina upplevelser under den goda stipendietiden i Istanbul bestämde jag mig ganska snart att satsa på språkvetenskaplig turkologi, vilket jag sedan aldrig ångrat. Den förste stipendiaten blev i sinom tid också invald i styrelsen för forskningsinstitutet och kunde alltså delta i val av nya stipendiater. Kriterierna var långtifrån entydiga. En av mig högt respekterad och beundrad äldre styrelseledamot, som företrädde ett arkeologiskt ämne, upprördes vid ett tillfälle över att vissa personer sökte forskningsstipendium för att fara till Turkiet och, som han uttryckte sig, ”kuckla med språk”. Han hade säkert den förste stipendiaten i åtanke, och denne vågade naturligtvis inte säga emot sin vördade kollega.

Men tiderna och attityderna förändrades. Under ordföranden Gunnar Jarring, själv en eminent språkman, och under Ulla Ehrensvärds upplysta sekreterarskap var fördomarna mot språkvetenskap slutligen helt bortblåsta. Jag kunde leva lycklig med mitt kära gamla forskningsinstitut, som en gång förändrat mitt liv med ett effektivt resestipendium.

Konsul Torsten Weman (1901–1981)

Foto: Lars Johanson

DEL 5

Varierade inlägg i dagstidningar under 60- och 70-talet

Artur Lundkvist vill inte vara bara svensk

Gaudeamus 22.II.1963.

Det här skall inte, för att nu varudeklarerar sig redan i början, bli ett s.k. författarporträtt utan en opretentiös redovisning av en tims lång pratstund med Artur Lundkvist med utgångspunkt från ett par tre nyfikna frågor om hans många och långa resor, hans syn på de internationella frågorna och hans översättarverksamhet.

Pratstunden råkar infalla mitt i korrekturläsningen av en färsk resebok om Israel: när jag träffade Artur Lundkvist i påskas, var han på väg hem till Sverige från en lång Israel-vistelse, och de ringlande korrekturormarna på hans skrivbord hemma vid S:t Eriksgatan är resultatet av hans författarflit sedan dess, dvs. under sommaren, som alltid är Artur Lundkvists litterärt mest produktiva årstid.

Ja, nomaden Artur Lundkvist har lyckats ordna in långresorna i en fast årsrytm, som räddar honom undan den slaskiga svenska vintern ("som bara bjuder förkylningar och nedsatt vitalitet") ger honom sköna, ostörda somrar i Sverige med den nödvändiga arbetsron och tillåter honom att ägna höstarna åt bl.a. intensiv kritikerverksamhet härhemma när det strida svenska höstbokflödet sätter in.

– Jag reser på ett för intensivt sätt, säger han, för att kunna skriva lika intensivt under själva resorna. Bara på Kanarieöarna – där jag också så att säga bara vistats – har det hänt att böcker kommit till.

De andra är lata

Artur Lundkvist – med bortåt ett 50-tal böcker bakom sig – värjer sig med nöje mot det ofta upprepade påståendet att han är en flitig författare.

– Det stämmer inte, säger han förtjust. Det är bara de andra som är lata! Åtminstone när det gäller verksamheten att sätta ord på papperet... Tänk dig, ett par sidor om dagen – det ger en stor produktion

med tiden: man behöver med detta lugna tempo inte mera än tre månader för en normal bok på tre hundra sidor.

Men han medger att det har med arbetssättet att göra. Själv arbetar han inte gärna om vad han en gång har skrivit ned – att sitta och finslipa förefaller honom en smula dött. Med sin stora skrivrutin får han det mesta färdigt för tryck med första nedteckningen – ”men då arbetar jag i gengäld relativt långsamt, ibland sitter jag en timme med en enda sida”.

Den ambulerande tillvaron medför både fördelar och svårigheter.

– Man blir halvt främmande för svenska förhållanden. Kanske skulle jag med min läggning bli det ändå, ty den här livsformen innebär ju att man sitter inne och skriver och läser, och de enda kontakter man har är med människor på ens eget plan.

Dagbok i Sverige

Artur Lundkvist har ofta beskyllts för att vara för internationell. Han har också själv känt behovet att lära känna det egna landet bättre. Nu överväger han allvarligt att under ett eller annat år göra upptäcktsresor i det besynnerliga landet Sverige. Resultatet skulle kanske kunna bli en *Dagbok i Sverige* eller någonting ditåt, säger han.

Men dessförinnan finns det andra, nästan lika okända länder för Artur Lundkvist att upptäcka och skriva tre sidor om dagen om. Härnäst Kuba. Dit reser han, sannolikt med fotografen Lutfi Özkök (”vore roligt att göra en bilderbok om Kuba”), redan om en knapp månad. Och sedan? Japan och ett par andra länder lockar på obestämt avstånd.

Överhuvudtaget är detta den tid på året då stugan blir Artur Lundkvist för trång – saker och ting här hemma har redan hunnit bli tillräckligt irriterande och påträngande för att det skall kännas skönt att resa ut, lika skönt som det är att efter lång bortovaro återvända till Stockholm. Artur Lundkvist vittnar som andra stora resenärer om det dubbla nöjet att resa och nöjet att komma tillbaka.

Med krigarens fatalism

Och drivfjädern är egentligen densamma som när han började resa strax efter kriget: ”att jag varken är eller vill vara *bara* svensk, att jag vill vara internationell”.

– Den böjelsen har antagit de här formerna, och jag ämnar fortsätta med det här sättet att leva så länge hälsan och krafterna tillåter det.

Jag har tidigare hört Artur Lundkvist berätta om den slump som alltid placerar honom i den omedelbara närheten av naturkatastrofer världen runt: jorden rämnar, bergen faller över honom – Agadirjordbävningen, som gav upphov till hans lysande dikt *Agadir*, är det hemskaste exemplet på sådana upplevelser.

– Särskilt färderna i Sydamerika har varit strapatsrika, säger han nu. Kanske har jag också varit lättsinnig tidigare och tagit risker som jag inte skulle ta i dag. Men jag har haft en sällsam tur, aldrig blivit allvarligt skadad. Med tiden har det också utvecklats en fatalism hos mig som liknar gamla krigares: *mig kan inget hända* – tills det en dag verkligen händer...

Om det kringflackande livet medför rotlöshet och främlingskap härhemma kan detta kompenseras med ett slags hemkänsla lite varstans ute i världen – och det är också en trygghetsförnimmelse, menar han. I sin markerat internationella hållning har han tidigt velat föregripa den moderna rörligheten, utvecklingen av de globala kommunikationerna, och han anser att många av våra egna sociala och politiska problem skulle må väl av belysning i större sammanhang.

– Just i dag är en isolerad provinsialism – och tendenser till en sådan finns inte bara inom litteraturen – alldeles absurd.

Tredje ståndpunkten

Står Artur Lundkvist politiskt så att säga med en fot i vart läge? På 50-talet företrädde han den s.k. tredje ståndpunkten, och hans förmedlande hållning mellan öst och väst betraktas fortfarande av många ned stor misstro.

– Jag har helt enkelt upplevt problemen från båda sidorna, säger han själv, och jag har insett att man har en smula rätt på båda hållen. Och jag tror fortfarande att det är nödvändigt att båda sidorna modifierar sin inställning. Denna tro satsade jag på redan när debatten om tredje ståndpunkten var aktuell.

Det går inte att hälften av mänskligheten för krig mot den andra hälften. Båda sidorna förändras med tiden – kanske i viss mån parallellt. Att i detta läge söka driva fram katastrofen – det är också ett exempel på den provinsialism jag är motståndare till.

Artur Lundkvist konstaterar hur många unga författare följt hans exempel: givit sig ut i världen, upplevt och skrivit. Deras iakttagelser har gått i samma riktning: allting är inte antingen svart eller vitt.

Att översätta lyrik

Resorna har varit utgångspunkten för Artur Lundkvists verksamhet som översättare och introduktör av främmande litteratur. De flesta av de översatta författarna har han lärt känna personligen. I flera fall har han kunnat samarbeta med dem vid översättningarnas tillkomst.

Men flera problem finns: åtminstone i Latinamerika är den värdefulla litteraturen svåråtkomlig: så gott som alla böcker av intresse är exklusiva, utgivna i minimala upplagor. Och man kan t.ex. inte i Mexico köpa en bok utgiven i Venezuela. Allt sådant försvårar överblicken.

Språksvårigheterna kan också vara betydande. Artur Lundkvist har hittills gjort tolkningar företrädesvis från spanskan och portugisiskan. Indien erbjuder speciella problem: de yngre skriver inte på engelska. Den intressantaste delen av den samtida indiska litteraturen kommer vi på detta sätt aldrig åt, menar han. Afrika är härvidlag gynnsammare: man använder knappast infödningsspråken utan kolonialfolkens språk.

Möjligheterna överhuvud taget att överflytta främmande kulturers konstprodukter till våra kategorier?

– När det gäller modern dikt är det inte svårt. Det modernistiska bildspråket är till sin natur översättbart. Däremot kan den klangliga verkan hos originalet ofta gå mer eller mindre förlorad.

Detsamma kan ibland gälla vissa anspelningar på religiösa och andra för vederbörande kulturkrets säregna förhållanden.

Min egen smak

Och kriterierna vid urvalet av författarna?

– Jag rättar mig helt efter min egen smak, säger Artur Lundkvist. Ginge jag efter den officiella värderingen av författarna i deras hemländer skulle jag kunna hamna alldeles galet.

Senast har Artur Lundkvist sysslat med översättning av den jugoslaviske poeten Ivan Lalić. Detta tolkningsförsök är ett exempel på fruktbart samarbete med författaren: Lalić har själv översatt materialet till engelska.

Just nu är det de klassiska surrealisternas tur – flera av dem översätts till svenska för första gången. Ytterst få känner dem egentligen, säger Artur Lundkvist, men de har fått en egendomlig historisk patina över sig.

– Men det är överhuvud taget en otacksam uppgift att göra lyrik-tolkningar i Sverige. De recenseras flyktigt – om alls!

Sverige som kolonialmakt

Artur Lundkvist ser med tillfredsställelse hur de internationella relationerna utvecklas och vi växer ur provinsialismen. Han konstaterar också att studenterna drar sitt strå till stacken, även om han vid någon av de få gånger han fått inblickar i deras verksamhet tyckt sig märka en viss nonchalant överlägsenhet, ett slags ”den äldre broderns överseende” i svenska studenters attityd gentemot utländska kamrater.

Skulle vi ha fler kontakter med östblocksländerna?

Ja, gärna, men man når nog inte alltför långt med sådana kontakter. Jag känner till det: människorna i öst kommer släpande med sin uppsättning fördomar och vi med vår. Resultatet av meningsutbytet blir i allmänhet ”goddag yxskaft”.

Om svenskt internationellt engagemang över huvud:

– Vi är lite för försiktiga i solidaritetsyttringarna gentemot de ofria folken och håller oss ängsligt i Förenta nationernas kjolar. Varför en så tveksam officiell hållning, när det otvivelaktigt finns opinionsunderlag för en djärvare?

Men vi står, anser Artur Lundkvist, gynnade som vi är av geografiska och historiska tillfälligheter, i en lite väl lättvindig situation, då vi kvickt tar avstånd från kolonialism och förtryck.

Ändå har vi i själva verket varit med och profiterat på kolonialismen, som ju närt och underhållit Europa och möjliggjort hela vårt tekniska uppsving. Vi har åkt snålskjuts, helt enkelt.

Och vi hade tur som förlorade de få besittningar vi förvärvade!

Inte många känner till att ön Tubagan norr om Trinidad var nära att bli svensk koloni på Karl XI:s tid. En furste av Kurland hade förvärvat egendomsrätten till ön och ville avyttra den till svenska regeringen. Sverige skickade ned 400 tappra kolonistörer som slog sig ned och prövade hur det gick att kolonisera ön. Men denna pionjärgrupp hördes sedan inte mera av. Den försvann spårlöst.

– Man påstår, säger Artur Lundkvist, att holländarna, som ville komma åt ön, skeppade människoätande infödingar till Tubagan och hetsade dem på svenskarna. Därmed slutade kolonialföretaget. Vi hade tur...

Själlös Sverigeupplysning

Dagens Nyheter 2.4.1964.

Vad skall den svenska utlandspropagandan berätta om Sverige? Inte att vi är ”vackrast i världen”, ansåg redaktör Arne Skoog i sin hörnartikel den 8 mars, där han pläderade svenska radiosändningar på arabiska och diskuterade lämpligt material för sådana program. Den publik vi skulle nå med dylika sändningar, menade han, skulle reagera likgiltigt eller negativt på svenskt självskryt i etern.

Redaktör Skoog har visserligen inte särskilt tydligt beskrivit den programtyp han hellre skulle vilja välja, men eftersom hans varning för självbelåtna och livlösa faktaparader i utlandssändningarna tydligen bygger på egna iakttagelser av negativa lyssnarreaktioner, anser jag att den utgör nyttigt stoff till diskussionen om Sverigeinformationen i största allmänhet.

Det är uppenbart att vårt land också utan några särskilda propagandansträngningar åtnjuter en sällsynt vidsträckt internationell goodwill. Ryktena om vårt välstånd har på alla håll i världen – också i länder som vi själva inte ägnar stort intresse – framkallat en fullt begriplig nyfikenhet på förhållandena här. Under några månader i Istanbul förra året frapperades jag av turkiska studenters enorma vetgirighet härvidlag, och på resor i den turkiska provinsen upplevde jag detsamma också i de endast nödortfittigt bildade folkskikten: överallt i byarna flockades man kring oss med ganska konkreta frågor om det paradisiska livet i Norden.

Ett direkt behov

Alltså ett direkt behov av *information*. Information om lyckligare människor i ett lyckligare lottat land. När redaktör Skoog betvivlar hungern efter de konventionella informationssändningarnas enkla anrättningar ifrågasätter han såvitt jag förstår inte heller detta behov. Frågan gäller sättet att tillfredsställa det.

Turkiska tidningsmän som jag talade med ställde just denna fråga: nyheter om Sverige har högt läsvärde. Var finns det material? Jovisst, medgav man, det svenska generalkonsulatet sänder oss en bulletin – men hur skulle vi kunna använda den i någon större utsträckning? Vi kan inte trycka idel torra produktionssiffror från Volvo. Fakta staplade på hög, med alldeles tydlig reklamavsikt. Se här, sade man, vad exempelvis västtyskarna sänder oss: levande, intresseväckande, journalistiskt riktigt konstruerat material utan sådana pekfinngar, med desto starkare PR-effekt på köpet.

Fel vikingadata

På min resa i Anatolien var jag beväpnad med en bunt av den veterligt enda trycksaken i sitt slag i Sverige på turkiska, den massiva lilla informationsskriften *İsveç* ”Sverige”, som – bortsett från att den i upplaga efter upplaga oförtröttligt förlägger vikingatiden till tusentalet före Kristus – i sin nuvarande utformning inte innehåller *en enda bild* från det främmande land den vill informera den turkiska allmänheten om. Nog hade jag önskat mig mera levande och verkningsfull information i bagaget!

Dessa intryck av Sverigepropagandan i främmande land råkar härröra från Turkiet, men har återgivits som exempel på den typ av vanskligheter som redaktör Skoog antydde. Det blir så mycket väsentligare att handha upplysningsverksamheten skickligt i länder där jordmånen för dem inte är lika gynnsam som i Turkiet. Vare sig verksamheten bedrivs med radiosändningar, nyhetsbulletiner eller andra redskap, vore det inget obilligt krav att den skulle *anpassa sig* efter sin publik och söka presentera informationen psykologiskt och med en smula charm. Radioprogrammet från Hörby, avsett för beduintältet, bör inte bli en vanlig Norrbottenskvart, fastän redigerad på arabiska, och måtte – det är min fromma bön – de små bild- och själlösa Sverigekompendierna från Svenska institutet snart försvinna och uppstå i ny, gärna mindre diskret men betydligt mer användbar gestalt.

Menderes' *järnhäst* restaureras. Födelsekontroll i valkampanjen

Dagens Nyheter 9.10.1965.

För turkar i gemen är han ”revolutionens röst” – det var han, överste Alparslan Türkeş, som på morgonen den 21 maj 1960 lånade sin martialiska stämma åt radiobudskapet om arméns oblodiga revolt och Menderesregimens fall.

Men man minns också hur denne förment ”starke man” knappt ett halvår senare plötsligt – tillsammans med tretton andra högextremister – utrensades ur den militärjunta som tillfälligt gripit rodret för att efter det s.k. demokratiska partiets maktdecennium åter lotsa Turkiet in på den av salig Kemal Atatürk en gång angivna kursen. *De 14*, vilkas totalitära planer höll på att äventyra försöket att återupprätta flerpartidemokratien, förvisades skyndsamt ur landet – för att fungera såsom rådgivare vid utlandsbeskickningarna.

Nu står han, den fruktade översten, till allas häpnad åter på den politiska scenen, i en ny och kontroversiell roll. Från sin återkomst från Indien 1963 och till bara för några veckor sedan har han gällt som en skäligen isolerad och harmlös ideologisk kuriositet. I dag försöker ingen längre att bagatellisera honom. Som nyvald ledare för ett av Turkiets största politiska partier har han – inför parlamentsvalen den 10 oktober – obestridliga utsikter till betydande politiskt inflytande.

Bilden enkel, läget lugnt

Hans kuppartade framgång är en av de turkiska aktualiteter som – fastän landet inte är någon s.k. akut oroshärd – gott kunde göra anspråk på något av den uppmärksamhet vi ägnar exempelvis grannlandet Greklands inrikeskrig. När det gäller Turkiet brukar den västeuropeiska opinionen emellertid nöja sig med att emellanåt lyfta ett ögonlock och konstatera att allt – så när som på finanserna – synes gott och framför allt, att den ståndaktige Nato-soldaten fortfarande

är ståndaktig. Kommunism? Nej, islam anses utgöra ett osvikligt vaccin, och inrikesläget har hittills tämligen bekvämt kunnat beskrivas som en seg dragkamp mellan reformvänner och reformhatare, mellan Atatürkarvets förvaltare och de religiöst-konservativa. Fronterna har förefallit klara, bilden enkel, läget jämförelsevis lugnt.

Reformpolitiken, som redan på 1920-talet öppnade denna klyfta tvärsigenom nationen, genomfördes tack vare Atatürks järnvilja och personliga prestige. Efter landsfaderns död 1938 var det plötsligt slut med de grandiosa, samhällsomvandlande penn dragen. När Turkiet efter andra världskriget fann för gott att införa flerpartisystemet blev det också genast uppenbart att reaktionens krafter i landet var starkare än den västerländska framstegsviljan. Armékuppen 1960 ändade visserligen det på en konservativ majoritet baserade Menderesväldet, och de Kemalistiska idealen upphöjdes åter till lag, men inte heller sedan dess har det republikanska folkpartiet, lett av nationalhjälten İsmet İnönü, nått det väljarunderlag det skulle behöva för att ge landet ekonomisk stadga och social jämvikt.

Koalitionernas och partigrälens år har varit fyllda av besvikelser för utvecklingsivrarna inom både detta och andra partier. Otåligheten, längtan efter ”det stora språnget” har på sistone fått nya uttryck – och nya svar. Det faderlösa Turkiets hela dyrkan av Atatürk har ytterligare intensifierats – på republikanernas partikongresser händer det ännu, ett kvartssekel efter hans död, att han får röster vid partiledarval – och två statskupp försök har registrerats.

Framgångar för marxister

Inför det stundande valet är överste Türkeş' svar inte det enda nya – ett annat kommer från hittills knappast anade, med ens starkt framåtgående vänsterrörelser.

I detta land, där misstron mot arvfienden i norr är djup och levande, där kommunismen är principiellt portförbjuden, där det uppstår kravaller när Istanbuls stadsteater spelar ett stycke av Brecht, där folkets harm var stor när pressen publicerade en ”omoralisk” bild av den 80-årige İnönü, kyssande en kommunistisk kvinnas, fru Gromykos, hand på en officiell mottagning – här är terrängen svåråtkomlig även för demokratiska vänsterrörelser.

Medan Turkiets unga partiobundna LO i sin verksamhet synes ledas av ambitionen att behandla arbetarna som en social och inte

som en politisk klass, driver det 1960 grundade turkiska arbetarpartiet (TIP) under docenten Mehmet Ali Aybars ledning däremot en tydligt marxistisk linje. Resultaten från kommunalvalen tyder på att partiet trots finansiella svårigheter och förtalskampanjer kan räkna med framgångar i årets val, främst i storstäderna och de minst utvecklade östområdena. Det stöds av åtskilliga intellektuella: bland dess kandidater återfinns man Turkiets f.n. mest framgångsrike romanförfattare, Yaşar Kemal, och den välkände politiske kolumnisten Çetin Altan, som tagit avgörande intryck av bl.a. svensk socialpolitik.

Ännu är TIP för svagt för en huvudroll i dramat. Också detta val blir en kraftmätning mellan de båda stora, CHP, dvs. republikanska folkpartiet, och det ännu starkare AP, rättspartiet, vilket länge utpekats som arvtagare till det 1960 förbjudna demokratiska partiet. Inom partiet har man hittills ganska lagom ivrigt förnekat ett sådant samband, men under sin nye skicklige ledare Süleyman Demirel – f.n. vice premiärminister i koalitionsregeringen – har man med ens kastat masken och rentav som partiemblem antagit demokratpartiets gamla symbol, ”järnhästen”. Det påhittade ordet *demirkırat* uppenbarligen förmodas väcka de rätta fonetiska associationerna hos de mest lättpåverkade – och av Adnan Menderes en gång så ivrigt uppvaktade – folklagren. Vissa namn på årets AP-listor talar sitt otvetydiga språk, bl.a. den avrättade premiärministerns son, Yüksel Menderes.

Jordreformen ”rött skynke”

I AP-propagandan, som företrädesvis vädjar till de religiösa känslorna, framstår också İnönüs republikaner som ”gudlösa kommunister”. För Demirel är det visserligen ”en gudstjänst att tjäna folket”, men hans parti har framför allt sin förankring i kretsar för vilka republikanernas planer på en nödvändig jordreform är ett i pregnantaste mening ”rött skynke”. Med sin jämförelsevis sakliga argumentering för sociala förbättringar har CHP – som enligt İnönü själv står ”till vänster om mitten” – ofta svårt att hålla de mera populära demagogerna stängna. AP står onekligen, delvis tack vare sina trogna stödtrupper, bl.a. sällskapet för kamp mot kommunismen och nationalistisällskapet, väl rustat för ett framgångsrikt oktoberval.

Det parti som den Cypernfödde översten Alpaslan Türkeş knappt fyra månader efter sitt inträde i det, genom listigt organisationsarbete bemäktigat sig är republikanska agrara nationalistpartiet, CKMP,

vars moderata program länge hade bönders och småborgares öra. På det nya program som den militanta Tūrkeřfalangen genomdrivit och därmed tvingat de gamla ledarna att lämna partiet, står nationalism och socialism överst, två små ord som i förening utmanar till obehagliga – och i motståndarpressen naturligtvis redan gjorda – jämförelser.

Födelsekontroll bekämpas

Med sin chauvinism, sin kraftkult, sin raslära om ”turkens moraliska och fysiska överlägsenhet” – han bekämpar t.ex. födelsekontroll och vill i stället se befolkningen snabbt tredubblad! – och med sina planer på ett totalitärt långtidsprogram med kontrollerad ”ideologisk och kulturell enhet” i hela landet utgör översten utan tvivel ett olustigt nytillskott till den politiska färgkartan.

Det nya CKMP-gardet är ingalunda representativt för opinionsläget bland folket och kan inte på demokratisk väg ta makten i landet. Dess chanser är dock knappast ringare än de övriga medelstora partiernas, nya turkiska partiets och nationalpartiets och ingen skulle kunna nödga İnönüs republikaner. Liksom alltid är det emellertid en öppen fråga om armén, denna kemalismens vakthund, över huvud taget skulle tillåta en restauration i ”järnhästens” tecken. Valet bjuder alltså rika möjligheter till överraskningar. Skall Turkiet äntligen utan störningar få fortsätta på sin väg mot demokratiskt lugn och rimligt välstånd?

Angliserad Orient

Dagens Nyheter 12.10.1965.

Alec Waugh, Evelyn Waughs storebror, tillhörde de brittiska officerare som under andra världskriget engagerades i underrättelsetjänst i Mellersta Östern. I *Mulan på minareten* (Bonniers, 44:50, översättare Lisbeth Renner) synes han till en viss grad ha utnyttjat stoff och miljö: professor Reid, liksom Waugh själv en produkt av militärcolleget Sandhurst, hamnar 1941 i Libanon och intar sin plats i ett sinnrikt underrättelsenät med fästpunkter bland annat i Istanbul, Kairo och Bagdad.

Med professorns goda dagar i detta ”land av mjölk och honung”, dokumenterade i otaliga referat av luncher och middagar med noggranna uppgifter om vinsorterna kontrasteras nu krigsårens nöd i England, speglad i de hemmavarandes hjärtnipande umbäranden: ingen marmelad till frukosten, ingen champagne på klubben... I Beirut råder egentligen bara kvinnobrist, men Reid, vars eget äktenskap där hemma är på upphällningen, kompenseras rikligen av agenten Diana, en kvinna som får honom att känna sig ”nervös och upphetsad som före en cricketmatch”. Det var, uppges det, ”en av krigets få välsignelser att man kunde släppa efter litet på de moraliska fordringarna”.

Denna uppluckring gäller, som Reid bestört finner, även metoderna för underrättelseverksamheten. Men dess ändamål är desto högre. Det är inte fråga om enbart att vinna kriget i Europa: man har också ett stort ansvar för framtiden, inte minst i Irak, där Reid slutligen sitter som underrättelsechef. Ansvar gentemot Irak? Nej, det skall i ”många år framåt stå i centrum för Storbritanniens intressen i Mellersta Östern, ja, för hela vår nationella ekonomi. Vi vill ha ett starkt och oberoende Irak men ett Irak vars intressen är identiska med våra”.

Reid torde med sin intellektuella polish och sitt vältempererade känsloliv vara avsedd att framstå som romanens intressanta personlighet, men hans problem, påstådda passioner och små djupsinnigheter kan knappast engagera, och än mindre kan de övriga småspindlarna i agentnätet göra det. Araberna, som i förbigående nämns, uppskattas

därför att ”de älskar hästar och är homosexuella” och för sin hövlighet, de flesta libaneser veckor dock opålitliga och turkar skrattar inte och föraktar folk som gör det. Detta är inte en bok om Orienten utan om engelsmän ur den kusliga värld där skolhalsdukar mer än något binder människor till varandra.

En agentroman som aldrig blir spännande, en kärleksroman på konventionens ytskikt, ett galleri pappfigurer av monumental borgerlig inskränkthet, en uppvisning i massivt imperialistiskt vanetänkande, en miljöskildring som begränsar sig till krognamns nämmande; en bok som beräknats efter bestsellernas mall, nedtecknad med oändlig rutin och en smula finesse, i inget avseende undermålig. Den har, för att sammanfatta, sin givna plats i höstens bokcirkel.

Nypersisk roman

Dagens Nyheter 18.4.1966.

Existerar det en modern persisk prosa värd att översätta – till ett litet språk som vårt? Intresserad publik skulle förvisso inte saknas i detta decennium av kulturell världsupptäckarlusta. När det gäller de främreorientaliska språkområdena (utom det turkiska, där europeiseringen gått raskare) brukar det emellertid anses svårt att mellan tynande inhemsk tradition och stapplande epigonism i västerländska spår upptäcka en vital litteratur som både är genuin och spränger det provinsiella formatet. I *Sadeq Hedayats Den blinda ugglan*, en liten nypersisk roman som nu utgivits på svenska av Studentlitteratur i Lund (12:–), finner an de efterlysta kvaliteterna förenade i en form som effektivt gendriver sådana generaliseringar. Hedayat (1903–1951) var själv en produkt av en mognad kultursyntes, djupt förtrogen med såväl de samtida europeiska konstströmningarna som sitt eget lands folkloristik och historia. I *Ugglan*, som redan vunnit viss internationellt erkännande och översatts till världsspråken, speglas sålunda gamla iranska, tydligen sufiska motiv i en rent surrealistisk inramning. Med hallucinatoriskt förvridna skeenden, varierade i liksom rituella turer, gestaltas berättarjagets vanmäktiga, förnedrande kärlek till ”horan-hustrun” – ett smärtans drömspel, pendlande mellan gäckande vision och förruttnelseextas på väg mot en förtvivlad peripati.

Bo Utas – iranist i Uppsala och debutant i *Bonniers Litterära Magasin* i fjol – har till sin skickliga översättning fogat en läsvärd efterskrift om den iranske modernisten.

Turkiska tidsbilder

Dagens Nyheter 25.II.1966.

Den plötsliga och omskrivna ”turkvågen” till Sverige ger Barbro Karabudas nya bok *Rosenkullen – sanna berättelser från Turkiet* (Bonniers, 19:50) en aptitretande dagsaktualitet. Ett kapitel ägnas här just åt ”tyska sjukan”, de många anpassningsproblemen i samband med den tilltagande turkiska arbetskraftsexporten till Västtyskland. Det har blivit mera en kuriosakatalog än ett försök till perspektiv på problemen, men lyckligtvis presenterar andra avsnitt i boken desto instruktivare bakgrundsskildringar. Trots sin älskliga titel är *Rosenkullen* nämligen ett veritabelt kompendium på ett fattigt bondefolks tusen och en plågor: armod, hunger, vattenbrist, sjukdomar, okunnighet, vidskepelse, markstrider, blodshämnd, maktmissbruk, det krassa utnyttjandet av arbetskraften, politikernas egennyttiga och ocker med religiösa fördomar.

Geografiskt täcker boken hela Anatolien: den skildrar fattigkvarteren i Gültepe (= Rosenkullen) i Istanbul, en kuslig hängningsscen på ett torg i Ankara, storgodsägarnas sagolika despotism på ”skammens slätt” Çukurova i söder (”landets rikaste område – agorna härifrån ger den största dricksen på Istanbulnattklubbar”) och slutligen – vilket gör boken unik – förhållandena bland kurderna i öster. Kronologiskt går *Rosenkullen* fram till det löjeväckande åtalet i våras mot journalisten Fikret Otyam för kritik av nationalförsamlingen. Otyams värtaliga plaidoyer återges här utförligare än i hans egen tidning – och i kapitlet skymtar också den skandalösa arresteringen av författaren Orhan Kemal för påstådd kommunistisk verksamhet. Här kunde också vårens långa förhör med hans kollega Yaşar Kemal och andra intellektuella ha nämnts.

Över huvud taget ger *Rosenkullen* intressant bakgrund till flera av de senaste årens tidningsrubriker: oroligheterna 1964 i *Yaylactk*, som pressen skildrade som ”vilda stammstrider”, har enligt Barbro Karabuda sin tragiska upprinnelse i en jordägares sadistiska förföljelser mot en liten skara kurder. Autentiskt stoff utgör också den

dråpliga och för den turkiska opinionens struktur så rasande typiska sammanställningen av läsarbrev till vänsterpublicisten Çetin Altan. Kapitlet understryker verkningsfullt bokens genomgående tendens: skarp kritik av rådande politiska förhållanden.

Journalisten Karabuda har i regel grepp om det realistiska reportaget. Där hon frestas till skönlitterära övertramp har resultatet blivit sorgligt. Det kan nog vara svårt att skriva om ämnen man känner varmt för, men här berövas den ärliga och heliga förtrytelsen gång på gång sin verkan av en plågsamt hållningslös stil, tyngd av ansträngda liknelser och små oviga övningar i impressionism. Språket är dessutom hårresande osvenskt, som i det ingalunda isolerade exemplet: ”I nattmörkret var kvinnornas försynta *agitsång* den av en klagande fågelfamiljs...”. Har förlagsredaktörerna haft semester?

Baksidestextens tal om noveller är nonsens. Men *Rosenkullen* är en samling faktafyllda tidsbilder av stort värde för de allt fler Turkietintresserade i landet och ett lämpligt komplement till resehandboken för turister som vägrar nöja sig med enbart medaljens framsida.

Diplomatiskt om Orienten

Dagens Nyheter 1.4.1967.

”Reseskildringarnas tid är förbi”, lyder första meningen i Teheran-ambassadören Eyvind Bratts typiska reseskildring från Iran och Afghanistan: *Turistland – u-land. Reseessayer från Främre Orienten* (Gebers, 27:–). Boken kan ändå knappast ha tillkommit i det medvetna syftet att bevisa tesen – troligare är väl att de många historiefilosofiska funderingar med vilka turistvyerna varvas helt enkelt är avsedda att lyfta arbetet ett pinnhål över den triviala resehandboks-nivån.

Redan i essä nr 1 – efter ett förord av professor H. S. Nyberg över samma tema – sätts det idénystan i rullning vars tråd sedan i sicksack genomlöper de följande tretton avsnitten: både natur och kultur är i dessa länder men även i Afrika och Asien i övrigt undergångsmärkta, färdiga att kapitulera inför sin överman tekniken. Processen är oundviklig – *when progress comes, something has to go*. Men det är svårt att ”acceptera de applåder med vilka man stundom i ovisst nit ackompanjerar förödelsern”.

En så magistral upptakt spänner förväntningarna. Varje vy på dr Bratts resrutt ägnas också vederbörlig analys, centrerad kring nyckelorden ”kultursammandrabbning” och ”kultursyntes”. Skall – liksom islam eller mongolerna en gång förändrade området kulturprofil – nu det euro-amerikanska inflytandet rubba en ”tusenårig kulturell och estetisk jämvikt”? Eller kan öst och väst ingå en kultursyntes av det slag som speglas i den harmoniska föreningen av indiskt och grekiskt i Bamyandalens märkliga Buddhastatyer? Retoriska frågor hopas, upprepas och omformuleras. Men – vare sig det nu beror på diplomatens yrkesmässiga hänsyn i dessa kritikkänsliga stater eller är inspirerat av Arnold Toynbees deduktiva metod, som tilltalat författaren – i regel uteblir den konkretisering som kunde ge en smula substans åt den svepande schematiken. De mest storslagna historiska perspektiv blir rätt verkningslösa om närbilderna är suddiga eller detaljfattiga.

De rena turistavsnitten är delvis fångslande, men delvis njugga med elementär information, till exempel om trosriktningen shi'a inom

islam, som hade bort presenteras, gärna på bekostnad av några etymologier. Originalbilderna är av god kvalitet – men det är väl knappast Omar Khayyams grav som syns på bilden från Nishapur? Till bokens intima ton bidrar dr Bratts vana att anknyta till Orientinspirerade svenska diktverk (Fröding, Heidenstam med flera) och – på gott och ont – referera till svenska jämförelseobjekt: Vägen till Bamyān är till exempel som en Marcus Larsson-tavla, kvastpilarna på Elbursbergens sydsida ”av samma typ som illustrerar etiketterna på Skåneakvavit” och vad gäller barnarbete i mattproducerande familjer av polygam struktur ”vågar man kanske tro att... föräldraansvar och känsla av solidaritet motverkar exploateringstendenser – förutsatt att det ej är fråga om en familj à la Backberger!”

Östern bör värja sig för kulturkolonialism, för kulturellt *nürnbergerkram* väster ifrån. Men har inte det genuint orientaliska ofta en skrämmande social bakgrund? ”För ägaren och beundraren av en orientalisk matta vore det en smärtsam upptäckt om denna skulle visa sig ha kostat minderåriga både möjlighet till skolgång och rimlig fri- och lektid...”. ”Det sköna blir dock inte oskönt”, konkluderar ambassadören, bara därför att dess tillkomstsätt kan tadlas – ”det är ju inte ansvarslost ens att älska det röda svenska torpet, fastän dess väggar kan ha bevittnat dryckenskap och åtskilligt annat socialt elände”.

Sveriges intresse för utomeuropeiska länder är framtidsinriktat. ”Men det förflutna då? Deras historia är ju ofantligt mycket äldre än u-ländernas”. Den hotade kulturprofilen definieras emellertid på de 120 sidorna aldrig närmare än som ”tanke- och känslodjup”, ”formskönhet” och ”upphöjt lugn”. Betydligt mera omedelbara och övertygande framstår beskrivningarna av den hotade naturen, till exempel de vackra avsnitten om sjön Band-i Amur och våren vid Kaspiska havet. Men på vad sätt borde nu den orientaliska kulturen intressera oss? Finns den alls kvar? I stadslivet tycks författaren möta vår egen rast- och rotlöshet, i bondbyn idel håglöshet.

Bokens ärende är högst hedervärt och dess hyllning till Österlandet förvisso ingen tom diplomatisk reverens. Vi måste äntligen ha fantasi nog att, när det gäller samröret med dessa kulturländer och andra, föreställa oss själva i andra roller än jämt och samt den beskäftige givarens. Dr Bratt hade haft ett strålande tillfälle att utförligt exemplifiera de gengåvor som Östern förväntas ha i beredskap. Det kan ju ändå inte gärna bara vara den orientaliska mattan som är i fara?

Pedagogiskt pilgrimsreportage

Dagens Nyheter 22.12.1967.

Den kanske sista riktigt vita fläcken på Barbro och Güneş Karabudas österländska reportagekarta med dess lika täta som ”exklusiva” markeringar kan anses framgångsrikt uttraderad md volymen *Till Mecka* (Bonniers 37:50), ett vallfärdsreferat i bild och ord, där denna gång ett i verklig mening unikt material presenteras utan choser och överdramatisering.

Vari består det ”unika”? Mindre i själva företaget eller strapatserna än i Güneş Karabudas märkliga förmåga att uppleva och återge omständigheterna kring sin pilgrimsfärd med både intimitet och perspektiv: å ena sidan med muslimens känsla för miljö, tradition och atmosfär, å andra sidan med ett slags genuint svensk distans. Många minns säkert makarna Karabudas fina TV-film i ämnet – här redovisas nu samma heliga ceremoniers förlopp på ett ännu närgångnare och åskådligare sätt, hela tiden i belysning av jämlöpande Koran och legendcitat.

Medan pilgrimmen-fotografen-skribenten Karabuda i sin vita fot-sida dräkt följer riterna kring Kaba från en närbelägen minarets topp, samlar hans hustru – vilken som icke-muslim tvingas stanna kvar i Djeddah – intryck av och data till några avrundande kapitel, där samma skeende ses ur andra och nyktrare aspekter, t.ex. massturismens, och där en plastisk bild av de sociala villkoren i det teokratiska Saud-Arabien träder fram. Ekonomiskt viktigare än pilgrimsindustrin är naturligtvis numera oljan, i vars genom ”Allah och Aramco” förmedlade välsignelser dock endast ett fåtal har del – så får t.ex. de av välståndet helt oberörda beduinerna ännu ge sig till tåls med sina uttorkade brunnar och ständigt ”höjda priser på vapen och kvinnor”; dagspris för den sistnämnda varan: 25–30 kameler. Men även detta land utvecklas. Sedan 1960 finns skolor för flickor, tjuven lokalbedövas i dag innan hans hand huggs av, nöjesförbudet kringgås med privathyrda äventyrs- och pornografifilmer, alkoholförbudet med whisky för 150 kr flaskan, eller ”fattigmansdrycken” *eau de cologne*.

En rättvisande bild? Eller ett notvarp ytligt simmande kuriosa av det slag som vår specialistfientliga resepublicistik är så förunderligt rik på? Som så ofta är vi här på nåd och onåd utlämnade åt förmedlarnas mått av nyans känslighet och journalistisk hederlighet. Men själva den stilistiska sakligheten i denna bok inger förtroende, och friheten från falska djupsinnigheter och pretentioner låter ett spännande ämne mera oskynt komma till sin rätt än väl i något av paret Karabudas tidigare arbeten. Resultat: en pedagogiskt verkningsfull och underhållande populärskildring, mot vilken på sin höjd den pedantiska invändningen kunde riktas att dess arabiska egennamn och facktermer stavats särdeles inkonsekvent och i en onödigt turkiserande riktning.

Lots i Istanbul

Dagens Nyheter 24.5.1968.

Till bara för några månader sedan var Eric von Posts smått klassiska kåserier *Strövtåg i Istanbul* den enda handboken i sitt slag på svenska. För aktuellare och fylligare data var den svenska Turkietturisten hänvisad till utländska guider såsom Baedeker och Hachette, vilkas värde inte minst ligger i att fackmän skrivit de olika kulturhistoriska avsnitten – ett ganska självklart krav på en bok om en sådan civilisationernas mötesplats som Istanbul. Det ger en irriterande känsla av ett på samma gång kvantitativt överdåd och kvalitativt knussel att våra förlag nu plötsligt överbjuder varandra med tunna och tämligen likartade Turkietaugider, som samtidigt förblir små enmansföreställningar i portionerat encyklopediskt vetande.

Finn Ståhl, författare till *Istanbul, staden vid Bosporen* (Sesam, Aldus/Bonniers, 12: 50) har gjort det bästa av denna situation och lotsar läsaren skickligt igenom det kända myllret av Bysanslämningar, moskéer, kebabrestauranger och magdansställen. Om *Strövtågen* var överlägsna i stil och atmosfär, så är Ståhls bok redigare komponerad och mångsidigare. Som kunskapskälla förefaller den pålitlig, även om detaljfel förekommer. Det är t.ex. trots alla faktiska likheter mellan partierna, inkorrekt att tala om ”Demokratiska partiet, som nu heter Rättspartiet”. Och det är djärvt att hävda att turkarna ”med få undantag” är sunnitiska muslimer när det – fastän officiell statistik saknas – brukar antas att nära en femtedel av befolkningen är aleviter. Förargligt är också att så många namn på platser och personer i boken stavas fel eller obeslutsamt.

Vad skall en svensk se i denna stad? Förutom de gängse paradnumren har Ståhl åtskilliga originellare tips. Han lär turisten att hitta de rostiga nycklarna till glömda moskéer och kapell (”Det gäller att klappa hårt på porten för att den gamla väkterskan skall komma”) eller: ”Snart uppenbarar sig den snoriga unge som vet var nyckeln finns”), han tar honom med till diskotek och turkiska popgalor, vilket ambassadör von Post aldrig gjorde, och bjuder honom att höra näkter-

galen i Yalova vid Marmarasjön. Vile någon bada turk? Ståhl citerar en svensk föregångare i reseboksbranschen, som vet att berätta att den turkiske massören ”öfverfar kroppen från Öster till Väster, och från pol till pol, under fejning och kramning, som kommer varje led att kneppa och darra, så att mången, ovan vid denna badgymnastik, blir för hela lifstiden både sned och halt, både krokryggig och hjulbent”. Ståhl rekommenderar livligt ett besök i ett turkiskt bad.

En beduindikt

Dagens Nyheter 6.5.1968.

Fornarabisk poesi – sällsyntast bland sällsynt drivgods i vår oberäkneliga översättningsflod! Redan kuriositetsvärdet vore skäl nog att uppmärksamma ett just uppflutet litet häfte, lundasemitisten Gösta Vitestams tolkning av 500-talsbarden *Imru'l-Qais Mu'allaqa* (C. W. Lindströms, 18:-). Men detta prov på förislamisk beduindiktning kan, inte minst för kommentarernas skull, rekommenderas var och en som känner behov av att nödortfigt fylla åtminstone en av våra många vanliga västerländska bildningsluckor. Denna s.k. *qasida* – ur den på 700-talet sammanställda antologin *Al-Mu'allaqat*, dvs. 'de (som mönster-*qasidor*) upphängda' – är en klassisk prototyp, som flitigt imiterats genom hela den arabiska poesihistorien.

Dikten löper efter ett konventionellt schema: skalden begråter vid åsynen av ett beduinläger sin svunna kärlekslycka, prisar i tur och ordning sin älskarinnas och sin hästs anatomiska företräden och slutar med att skildra en ökenstorm. Men den föreskrivna motivsviten genomförs med en överraskande fräsch och sensuell realism, med ordkarg uttrycksfullhet och i en oemotståndlig förening av ursprunglighet och förfining. Metaforerna är häpnadsväckande, i den svenska versionen dessutom ibland också språkligt väl bisarra: här tjuter vargen "likt en ruinerad spelare med familj" och här skildras natten "när sin ryggrad den sträckte ut och släpade bakdelen fast bröstet försvunnit bort".

Ja, hur skall sådant översättas? Det har onekligen gjorts njutbarare tolkningar av dikten till andra språk. Resultatet blir ändå inte poesi "i nutida svensk mening", anser Vitestam och väljer medvetet en sträng, rent formell (läs: metrisk) trohet mot förlagan framför att söka återskapa något av dess estetiska kvaliteter. Formen, som otvivelaktigt är ett medium, har här fått bli *the message*. Att den bitvis ganska stelbenta tolkningen illustrerats med åtta vitala helsides färgplanscher av Yngve Berg känns både förbryllande och befriande. Ty först med dessa fantasieggande skisser ur nomadlivet har häftet, hur sällsamt

det än kan låta, fått ett ärende till inte bara de poetik- utan rentav också de poesiintresserade.

Turkisk tribunal

Dagens Nyheter 13.12.1968.

Av oskulden och friden i Barbro Karabudas tidiga Turkietskildringar återstår inte ett uns i de *Anklagelser* med undertiteln *Ett politiskt reportage från Turkiet* (Bonniers 27:50) som hon i höst riktar mot ett ekonomiskt privilegierat skikt: preciserat ”de utsugande 600 000” i sitt främreorientaliska ”andra hemland”. Här och där har boken redan lyckats väcka äkta eller spelad förvåning: Är det landet som har förändrats eller skribenten?

Uppenbarligen bådadera. Den politiska frontbildningen i Turkiet har skärpts, och Karabuda har tveklöst valt sida. Äntligen alltså en saklig analys av Turkiets brännande aktualiteter? Ja och nej. Här tas de verkligen upp – rentav som typexempel med anspråk på relevans för andra u-länder – men tyvärr mindre till allsidig diskussion än till massmönstring av ytdata: en samhällslytenas additionsremsa, falsad och skuren till tolv behändiga och instruktiva kapitel.

Rosenskullen (1966) beskrev folkmajoritetens svåra liv. I höstens tribunal ställs nu dess ”välgörare” till svars: ”kromosomrika godsägare”, städernas ”snälla, farliga” överklass, hycklande politiker, fifflande affärsmän, politiserande sekter. Fräna porträtt, hårda domar men knappast skarpare än i gängse turkiska vänsterpublikationer. Inte ens kapitlet *USA i Turkiet* är t.ex. mera kritisk än Nevzat Üstüns bok med samma namn. Undantag: vissa detaljer om mordet på kommunistledaren Mustafa Suphi (1921) och den framstående novellisten Sabahattin Ali (1948).

Mycket initierade skildringar ägnas förföljelserna mot den turkiska socialismen, främst sådan den i dag företräds av arbetarpartiet, hotet mot dess skicklige och omstridde galjonsfigur Çetin Altan och chikanerna mot t.ex. satirikern Aziz Nesin, *Bomullsvägens* författare Yaşar Kemal och folksångaren Ihsani, vars fotografi, signerat Güneş Karabuda, pryder bokens omslag. ”På det intellektuella fältet”, summerar författarinnan, ”får de socialistiska skribenterna i Turkiet

bevittna många ojusta avsparkar och höra många mål felbedömas av övermakten”.

Boken bjuder ett imponerande rikhaltigt stoff – är det oförsynt att begära mer? Tyvärr favoriseras ofta det spektakulära framför det substantiella, t.ex. i det löst anekdotiska Atatürkkapitlet. Föga sägs om *inhållet* i de ideologier vilkas sega oljebrottning vi bevittnar – eller i den diktning för vars skull det kan ha lönat sig att gripa Nâzım Hikmet eller Sabahattin Ali. Fattas inte en del nyanser? Arbetarpartiet idealiseras uppenbarligen något – i verkligheten hotas det f.n. av splittning och Çetin Altan själv av uteslutning. En smula onödig ter sig f.ö. ivern att bland dessa icke-kommunistiska socialister bortförklara ett möjligen förfalskat Atatürkcitat mot kommunismen. Kriminaltekniska laboratoriet i Solna har på Barbro Karabudas uppdrag granskat handstilsprov. Flera bagateller anförs som symptom på USA:s gemenskap – Stalins territoriella krav kallas bara ”klumpiga”. Vad vinner en rättfärdig sak på osakliga åtalspunkter? Varför förse vedersakarna med trumfkort i stil med den redan famösa notisen om USA-professorn som förordat kannibalism i u-länderna?

Med stramare källkritik – dokumentation där det går, annars klara reservationer – skulle författarinnans beundransvärda fonder av rättskänsla, sakkunskap och personligt mod ge ännu rikare avkastning. Att dagspolemiken i Turkiet kan tvingas besvara motståndares överdrifter med egna är förstäligt; där finns dessutom en gemensam verklighet som korrektiv. Barbro Karabuda vid sitt skrivbord i svala Norden och hennes svenska ”jury”, för vilken både sakläge och tändbara motargument är okända, befinner sig i en helt annan situation. *Anklagelser* är ingen ovederhäftig bok, men ställer ibland också välvilliga läsare inför frågan: Vad är fakta och vad är rykten? Om triviala biografiska detaljer om författaren Sabahattin Ali avviker från gängse version, t.ex. hos litteraturhistorikern Tahir Alangu, hur tillförlitliga är då de så mycket mindre triviala uppgifterna i samma kapitels explosiva kulmen?

Man önskar att titelns löfte om ”reportage” hade infriats bättre. De flesta kapitel utgörs av referat och skickligt kompilat, men bara punktvis genombrutet av den direktupplevelse utan vilken det hetaste material lätt slocknar i skrivmaskinen. Läsbarhet är, oberoende av eventuella andra kvaliteter, alltid en styrka. En celeber föregångare, 1600-talsgeografen Evliyâ Çelebi, som enligt Barbro Karabuda författade reseskildringar i början av 1800-talet, är rentav känd som något vårdslös med fakta, men har tack vare sin åskådliga reportagestil blivit den ende riktiga osmanske bestsellern i branschen.

Damaskus genom tiderna

Dagens Nyheter 14.5.1969.

Till fots och per skramlig cykel tvärs igenom ett halvdussin av de många civilisationsskikten under världens kanske äldsta bebodda stad går den unge engelsmannen Colin Thubrons färd i *Damaskus. Syriens huvudstad förr och nu* (Forum, 49:50, översättning C. Gripenberg).

Thubron startar turen vid Abels grav, trampar hastigt förbi några sekler av arameiskt, assyriskt, babyloniskt, persiskt, ptolemeiskt och seleukidiskt välde, letar romerska kolonner i innerstaden, finner Ananias hus på Raka gatan, där Paulus helbrägdagjordes, och cyklar ut till Malula, där Jesu modersmål arameiska ännu vårdas. Resten är en rundvandring till islamiska monument som vart och ett markerar en epok: den förste omajjaden Mu'awiyas båda (!) gravar, Stora moskén, byggd under stadens blomstringstid, sji'itiska kultplatser, där Husseins huvud och profetens dotter Fatima anses vila, den turkiske 1100-talshärskaren Nureddins sarkofag, ayyubiden Saladins och mamluken Baybars mausoleer, den osmanske guvernören Asad al-Azems 1700-talspalats...

Den allra översta kulturavlagringen, 1900-talets, är närvarande dels i träget bokförda sinnesintryck och åtskilliga foton från Damaskus-besökarens vardag, dels också i några sidor om Syriens senare historia. Författarens oförmåga att förstå sina arabiska samtalspartners negativa bedömning av hans eget lands insatser i Mellersta Östern kontrasterar här på ett något olämpligt sätt mot hans onådiga behandling av den långa och fredliga osmanska epoken: redan rubriken "Den avskyvärde turken" ropar tanklöst ut den gamla europeiska vulgäruppfattningen om turkarnas barbari, inrotad genom århundradenas kristna propaganda.

Boken andas gängse brittisk espri, men har också påtagligare underhållningsvärden, inte minst i kapitlet om kända äldre orientfarare. En halsbrytande rapsodisk berättarteknik i förening med en lite för urskillningslös aptit på kuriosa detaljer gör det emellertid ofta svårt att överblicka stoffet. Men trots en viss trögläshet, trots en smula

snobberi och exotism emellanåt, t.ex. mängder av översatta arabiska ord och repliker, och trots enstaka symptom på alltför snabbsmält lärdom är Thubrons bok stimulerande med sitt ambitiösa material och själva det unika perspektivet: det eviga Damaskus, generöst uppfläkt i gripbar historisk genomskärning. Den som vill använda boken som resehandbok skall antagligen märka att den tillhör de sällsynta och tacknämliga arbeten som i sin grundlighet och åskådlighet gör själva resan så gott som överflödig.

Berättelser från Armenien

Dagens Nyheter 19.6.1969.

Kulturer utan klara gränsmarkeringar på den politiska kartan behöver frivilliga ambassadörer. Carl Elof Svenning, trågen främjare av österländska litteraturer, har denna gång – i *Berättare från Armenien* (Intern. bokklubben, 17:50) – tagit sig an femton armeniska noveller från en femtioårsperiod, rätt jämnt fördelade mellan 1800- och 1900-tal.

Här återfinner vi de flesta av en liten litteraturs stora namn. Den fransk- och italienskpåverkade västarmeniska traditionen med centrum i Istanbul företräds av bl.a. Hagop Baronian, en av de få äldre som tål att läsas ännu i dag, den riktigt fyndige satirikern Ervand Odian men också den melodramatiska Krikor Zohrab, med större rätt känd som politiker och här fatalt överrepresenterad på 40 dyrbara trycksidor.

Som prov på den ryskinfluerade östarmeniska prosan tillhandahålls ett par lika plågsamt gråtmilda stycken av Nar-Dos, men också friskare bidrag av t.ex. Ovanes Tumanian och Avetis Aharonian, vars novell *Symbolen* kusligt pregnant – inte minst i kampen mellan ormen och storken – fångar de förbittrade relationerna till turkarna, men av hela den rika sovjetarmeniska litteraturen bjuds här bara tre namn, samtliga äldre.

Begränsningen till en epok då all främre orientalisk prosa osjälvständigt härmade europeiska mönster fråntar inte boken dess dokumentära och kulturhistoriska värde. Men hur befängt är inte baksidetextens löfte om ”levande inblick i en orientalisk u-landsmiljö” som varudeklaration för en volym noveller som nästan genomgående speglar borgerliga sekelskiftesmiljöer!

Urvalet är lyckligtvis fritt från politisk tendens och nationella ressentiment – men den inledande historiska resumén gör halt på ett onödigt betryggande avstånd från armeniska senare kontroversiella öden. Därigenom går värdefullt bakgrundsstoff förlorat. I stället ägnar sig Svenning bl.a. åt att bevisa att den armeniska kulturmiljön varit

”vår västerländska demokratis vagga”, uppenbarligen satt i rörelse av aposteln Paulus själv, och återopar rent av N. J. Marr, passé sedan snart 20 år även i Sovjetunionen, enligt vars groteska dogmer armeniskan som indoeuropeiskt språk undanträngt sina *jafetitiska* föregångare enbart i kraft av sin utvecklingsmässiga överlägsenhet.

Till det övriga som hotar att skymma antologins många förtjänster hör också frånvaron av uppgifter om var texterna hämtats och från vilka språk de översatts. Och kuriöst nog bär boken spår av en med hänsyn till innehållet ofattbar pressläggningsbrådska: att exempelvis stava fem av femtio författarnamn olika från den ena sidan till den andra bör, så vitt jag förstår, en introduktör av okända litteraturer ovillkorligen undvika.

Pionjärverk om Asien

Dagens Nyheter 7.1.1970.

En ”torso” kallar Michael Nordberg första upplagan av sin *Asiens historia. Tiden 500–1750* (Natur och Kultur, 28:-), den efterlängtrade första svenska översikten i sitt slag, avsedd främst för universitetsbruk. Felande lemmar: några ännu oskrivna kapitel om epokerna före och efter underrubrikens årtal.

Kan dessa 200 boksidor, som skall täcka en ofattbar lakun i svensk historieskrivning och allmänbildning och som vill famna halvtannat årtusende av en kontinents öden, bli mera än en trång kompendiekorsett?

Nå, Nordberg lyckas verkligen antyda både de viktigaste politiska förloppen och vissa sociala, ekonomiska och kulturella konjunkturkurvor. Kinas, Japans, Indiens, Persiens och arabfolkens hävder skissas i korta avsnitt, turk- och mongolrikerna och deras arvtagare tonar ganska tydligt fram, men alltför många folk, tibetaner, armenier och andra, skymtar i bästa fall hastigt förbi på en rad eller två.

Turkskräcken

Några invanda snedperspektiv vrids rätt: turkfolkens historia, vanställd i Europa under turkskräckens inverkan, vederfars här äntligen en smula rättvisa. Nordberg framhåller t.ex. den höga kuturnivån i ujugurriket och i 1400–1600-talens osmanrike, ”sin tids mest rationellt ordnade stat”, och dementerar myten att ”uråldrig kultur fick vika för österländskt barbari” när Konstantinopel intogs av Mehmed Erövraren, med vilken i själva verket ”få om ens någon av Europas monarker” kunde mäta sig i fråga om bildning.

Sämre uppfylls kravet att politiska, etniska och språkliga begrepp i möjlig mån hålls isär. Är tunguserna altajer i etnisk mening och mongolerna endast i språklig? De blonda, blåögda kirgizerna är givetvis bara språkligt ”ett turkiskt folk”. Epoken myllrar av etniska konglomerat

– också de en gång mongoliska respektive tungusiska *t'opa*, *qytan* och *mandju* är ju i sina politiska roller i Kina högst heterogena, men i boken är det t.ex. bara de turkisktalande uzbekerna som betecknas som ”ett turkiskt-mongoliskt blandfolk”, medan det å andra sidan ivrigt inskärps att moguldynastins grundare Babur, ättling till Timur och Djingis, omöjligen kan kallas mongol. *Ett* namn för *två* begrepp: *tokhariskan* i Sinkiang riskerar den oinvidde förknippa med de äkta *tocharerna*, eftersom ingen varning ges. *Två* namn för *ett* begrepp: inte med en viskning antyds det att ”vita hunner” och heftaliter är samma sak. En komplex verklighet – myllret av stammar och stamnamn – blir knappast överskådligare om de distinktioner som ändå är möjliga ignoreras.

Myt

Som stickprov på detaljbrister ett par axplock ur osmanhistorien: här möter tyvärr redan i portgången myten om osmanrikets ursprung i en invandrad ”turkmenisk stam under sin hövding Süleyman”, en figur som sannolikt lånats från seldjukhistorien och av prestigeskäl inympats på stamträdet av en senare spekulativ historieskrivning – hos Nordberg uppträder han dessutom för första gången som Osmans far! Mycket idylliseras, t.ex. Selim I:s trontillträde och dess blodiga efterspel – inte heller klargörs den roll som kampen ortodoxi-sekterism spelat i den misstänkt systematiska växlingen mellan dervischvänliga och dervischfientliga sultaner. Inexakt beskrivs t.ex. devshirme, insamlandet av kristna gossar för palats- och armébruk, vissa administrativa funktioners ställning, 1500-talsvesirernas dödlighet (”av nio vezirer... avrättades två”) – enbart storvesirlängden utvisar den något storslagnare relationen 28:7!) eller undervisningsväsendet, som skulle ha varit så överlägset det europeiska att 1500-talets Istanbul ägde 275 skolor motsvarande *college* och universitet. *Danishmend* var ingalunda någon ”doktorsgrad” vid dessa medresser– utan titeln på högstadiestudenterna i de *två* medresseinstitutioner i huvudstaden som kunde förtjäna likställas med universitet.

*

Ändå ett gott pionjärverk med tanke på den (i själva verket också för orientalisterna av facket) orimliga uppgiften att snabbt, kort och

avklarnat skriva en jordglobshalvas historia! Inför funktionen som kunskapskälla för en nations historielärare tarvar boken retuscher. Till arbetet på nästa upplaga – då torson skall få hand och fot – bör höra en översyn av nyckfullt återgivna altajiska namn och termer. Mot godtycket i detta stycke kontrasterar nu den nitiska nystavningen av former med klart och välmotiverat burskap hos oss. Varför skulle skolan t.ex. ersätta *Timur Lenk* med *Timur Lang* – eller *Babur* med *Babar* (som nog slutgiltigt bör förbehållas ”den lilla elefanten”)?

Befängd reseskildring

Dagens Nyheter 5.5.1971.

Christer Boucht har med två andra österbottniska kraftkarlar fotvandrat genom oländiga bergstrakter i Anatolien. I *Turkiska marschen* (Holger Schildts förlag) redovisas främst trions eget sagolikt hurtfriska ordflöde på vägen men också en del reseintryck (illustrerade på ett dussin bildsidor) från dessa uppenbarligen sällsynt dråpliga trakter. Munterhet väcker inte minst lokalbefolkningen sedan det visat sig att den inte består av människoätare. Försök att nå ned till den förmenta kulturnivån (t.ex. genom kraftiga rapningar som tack för maten, vilket i litteraturen anbefalls för umgänge med infödingar) uppskattas besynnerligt nog inte – däremot visar man någon mottaglighet för medhavd nordisk kultur i form av Svensktoppslåtar, som ur bandspelaren väller ut över de tysta anatoliska vidderna.

Kanske fattar vi inte hur befängd en sådan här resepublicitet är förrän uppspelta gentlemän från s.k. främmande kulturkretsar börjar skriva likadana böcker om Skåne, Dalarna och Österbotten.

Varudeklarera böckerna!

Dagens Nyheter 17.9.1971.

Eftersom jag förstås anat att *Jord av järn, himmel av koppar* – liksom tidigare romaner av Yaşar Kemal på Gidlunds förlag – bygger på Thilda Kemals engelska version, överraskas jag inte av förlagets kommentar (DN 15/9) till min anmälan. Med Krister Gidlunds inlägg får vi nu emellertid precis de uttryckliga upplysningar om översättningens tillkomst som saknas i själva boken och som efterlyses i recensionen.

Till intrycket av ”stympning” bär förlaget självt skulden. Den lakoniska uppgiften ”Originalets titel: *Yer Demir, Gök bakır*. Översättning Tora Palm” kan enligt gängse konventioner bara tydas på ett sätt: ”översatt av T. P. från den enda kända turkiska versionen”. Naturligtvis står det en författare fritt att arbeta med skilda upplagor för in- och utländsk publik. Krister Gidlund hävdar däremot att den engelsk-svenska texten skulle representera en *senare* version av romanen, ett slags omarbetning efter sju år. Sanningen är att Yaşar Kemal lät trycka om den ursprungliga texten så sent som i oktober 1969 (Ants förlag, Istanbul), alltså bara några månader innan den engelska omarbetningen lär ha kommit till.

Utan kvalitativa jämförelser måste det alltså eftertryckligt upprepas att *Jord av järn, himmel av koppar* väsentligt avviker från den enda kända versionen på den turkiska bokmarknaden. Jag är djupt imponerad av förlagets ambitioner att presentera Turkiets litteratur i Sverige, och min förebråelse avsåg bara de uppenbara bristerna i konsumentupplysningen. Om – som Krister Gidlunds inlägg ger vid handen – hittillsvarande översättningspraxis via engelskan fortsätts, bör man kunna hoppas på att ”tillrättalägganden” av denna typ görs redan i själva boken. Det gäller i princip bara tillämpandet av samma hederregel som tvingar t.ex. mejeribranschen att skilja mellan schweizisk och icke schweizisk schweizerost.

Ingen har råd med de nya husen i Gediz

Dagens Nyheter 16.4.1974.

I mars 1970 skakades Gediz i västra Turkiet av en jordbävning som krävde över tusen liv och gjorde bortåt hundra tusen människor hemlösa. In- och utländsk hjälp sattes genast in. Tältstäder upprättades, och till den hårdast drabbade byn i området sände den västtyska Bayerkoncernen plastkupoler att fungera som nödbostäder i väntan på återuppbyggnaden. De sammanlagda insatserna för katastrofhjälp och uppbyggnad var avsevärda: enbart FN satsade 10 miljoner dollar i området.

I boken *Gediz 2 år efter. Om återuppbyggnad efter en jordbävning i Turkiet* (Avd för arkitektur, KTH, skrift 1974/1) berättar Karin Fridell-Larsson, Tomas Tuulse och Henrik Wannfors i text och bild (teckningar och planskisser) om läget i Gediz hösten 1972. Skriften är ett examensarbete och ingår i ett forskningsprogram om byggande och bistånd i u-länder. Materialet är också tema för en utställning som i mars visats på Sidas U-forum och som återkommer på Arkitekturmuseum i april.

Följderna

Här erbjuds en ingående redogörelse för jordbävningens följder i Gedizdalen: ekonomin har raserats, levnadssättet förändrats, det sociala livet urarmats. Uppbyggnaden har inte, säger författarna, bidragit till försörjningen, då byggmästarna anlitat arbetskraft utifrån. De merendels prefabricerade hus som staten låtit entreprenörer uppföra har blivit dyra: "Anbudspriserna var svåra att hålla, då både material och löner steg kraftigt".

Ändå motsvarar husen inte behoven: de är för små, saknar viktiga biutrymmen, bl.a. för husdjur, har låg teknisk kvalitet etc. Författarna tror sig kunna peka ut några orsaker: alltför snabb uppbyggnad, dålig

kontakt mellan planerarna – som ”kommer från förmögna stadsfamiljer och är utbildade enligt europeiska ideal” – och brukarna, brist på bra byggnadsmateriel. ”Den påtagliga bristen på järn för dem gör att husen i Gediztrakten inte kan uppföras tillräckligt hållfast. Bristen på högvärdigt virke gör också att byggnadernas kvalitet försämrats.” Plastkupolerna har fortsatt att spela en viktig roll i den by där de ställdes upp.

Förklaringar?

Med utgångspunkt i fallet Gediz vill boken också anlägga allmänna synpunkter på utländsk återuppbyggnad. Trots den noggranna sakredovisningen och den kloka analysen av svårigheterna på detta område lämnar den ändå huvudfrågan obesvarad: Hur kan gapet mellan de frikostiga insatserna och det skrala resultatet förklaras? Det är intressant att jämföra bilden av Gediz, sådant det ter sig genom visserligen kritiska men onekligen icke-turkiska ögon, med de skildringar som den turkiska pressen ger av fallet i dag, jämnt fyra år efter katastrofen.

Den ansedda dagstidningen *Cumhuriyet* har i två reportage (28/2 och 1/3) konstaterat att byborna i Gediz fortfarande vägrar att flytta in i de nya husen, för vilka de ju ändå skuldsatt sig. Plastkupolerna och andra provisorier fungerar ännu som bostäder. Men husen står tomma – miljöinvesteringarna tycks ha varit förgäves. Husen är med sina 40–50 kvm för små för de stora familjerna, saknar den nödvändiga öppna eldstaden, har en halv meter djup grund – vilket anses oförsvarligt i ett jordbävningssområde – och saknar framför allt utrymmen för husdjur. De hittills byggda 2 600 lägenheterna säljs till belopp som är enorma för de tidigare nästan uteslutande naturhushållande bönderna.

Vinster

Men entreprenörerna är nöjda. Vatten- och avloppsentreprenörerna har låtit byborna arbeta gratis och själva gjort stora vinster. Konkursmässiga firmor från hela landet har i Gediz sett chansen till återhämtning. Det trävirke som levererats till Gediz har åter skingrats över landet och sålts. Lastbil efter lastbil har fraktat bort järnet.

Transportfirmor har låtit material försvinna under vägen men helt i enlighet med sina avtal ersatt det försvunna till dess nominella värde, dvs. till de förmånspriser som fastställdes för det katastrofdrabbade Gediz. På öppna marknaden är t.ex. trävirket fyra gånger så dyrt.

Betongbyggnaderna i Gediz ligger i dag, säger Cumhuriyets reporter, kringströdda som krossade tändsticksaskar. Det fanns inte tillräckligt med armeringsjärn när de skulle byggas.

OM MIN PENNA ÄGDE KRAFTEN ...

Lars Johanson, svensk turkolog, är känd för sin språkvetenskapliga forskning. Denna bok vittnar om att han också med stort engagemang har studerat andra aspekter av turkologin. Redan som student i Uppsala hade han intensiv kontakt med kulturscenen i Turkiet. Här presenterar han sina skrifter om turkisk litteratur och kultur för en svensk läsekrets. Somliga artiklar ger en lättförståelig introduktion till den turkiska världen och det turkiska språkets säregenheter. Andra avser turkiska författares verk och deras ofta återkommande problem med den rådande politiken samt turkologins roll i svensk akademisk miljö. En del har tidigare publicerats på svenska men många föreligger här för första gången i svensk översättning. Boken illustreras med foton av den berömda turkiske fotografen Ergun Çağatay och av författaren själv.

ISBN 978-91-8984020-1

